Deutsch ohne Grenzen

Gesellschaftswissenschaften

Alena Jaklová
Anja Edith Ference (Hrsg.)

Brno 2015

Deutsch ohne Grenzen
Gesellschaftswissenschaften

Alena Jaklová, Anja Edith Ference
(Hrsg.)

Tribun EU 2015

Germanistenverband der Tschechischen Republik
Pädagogische Fakultät der Südböhmischen Universität Budweis
Philosophische Fakultät der Südböhmischen Universität
Budweis

Deutsch ohne Grenzen
Gesellschaftswissenschaften

prof. PhDr. Alena Jaklová, CSc.
Anja Edith Ference, M.A., Ph.D.
(Hrsg.)

Tribun EU 2015

Vědecký výbor konference/ Wissenschaftliches Komitee/ Scientific Comittee

Doc. PaedDr. Hana Andrášová, Ph.D.
Prof. PhDr. Václav Bok, CSc.
Doc. Dr. habil. Jürgen Eder
Anja Edith Ference, M.A., Ph.D.
PhDr.Vít Dovalil, Ph.D.
Prof. PhDr. Alena Jaklová, CSc.
Prof. PhDr. Věra Janíková, Ph.D.
Mgr. Jana Kusová, Ph.D.
Mgr. Magdalena Malechová, Ph.D.
Dr.phil. Zdeněk Pecka
Prof. PhDr. Lenka Vaňková, Dr.
PhDr. Lenka Vodrážková, Ph.D.
Univ.-prof. Dr. Dr. h.c. Dr. h.c. Norbert Richard Wolf

Vydáno s finanční podporou Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky.

Gedruckt mit finanzieller Unterstützung des Ministeriums für Schulwesen, Jugend und Sport der Tschechischen Republik.

Published with financial support of the Ministry of Education, Youth and Sports of the Czech Republic.

Recenze/ Rezension/ Review

Prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc.
Doc. PhDr. Lukáš Valeš, Ph.D.
Dr. Torsten Lorenz

This edition © Tribun EU, 2015
ISBN 978-80-263-0931-4

Inhaltsverzeichnis

Předmluva 7
Vorwort 13
Introduction 21
Zukunftsregion (Mittel-)Europa? 27
Helmut Renöckl

Křesťansko-sociální unie Bavorska (CSU)
– analýza voleb do Evropského parlamentu 51
Martin Kubata

Systém finančního vyrovnání v SRN 67
Miroslava Kubatová Pitrová

Faktory ovlivňující vstup malých podniků na rakouské
a německé zahraniční trhy 89
Dagmar Bednářová, Jaroslava Pražáková

Die Teilung der Universität Prag 1882: Ein gelungener Kompromiss 103
Michel Reffet

Die Wiener Studienjahre des Historikers Karel Stloukal 121
Bohumil Jiroušek

Technisches Erbe – Zeugnisse der Wirtschaft an der
tschechisch-österreichischen Grenze 137
Jiří Dvořák

Politické strany německé menšiny v Československu v meziválečné
době Současný stav bádání a možné perspektivy výzkumu 155
Miroslav Šepták

Die Programmgestaltung des Deutschen Theatervereins
in Olmütz in den 20er Jahren der Zwischenkriegszeit 171
Anja Edith Ference

Oskar Kokoschka in Prag 189
Susanne Christof

Diplomatické styky Svatého stolce a nacistického Německa po nástupu Adolfa Hitlera k moci 209
Marek Šmíd

Areálová lingvistika a německá příjmení na Prachaticku v době po druhé světové válce 227
Alena Jaklová

Česká a německá toponyma v bývalém okrese Kaplice 245
Marie Janečková

Zaniklé obce a osady na Litoměřicku po 2. světové válce 265
Markéta Maturová

Toponyma a osídlení Šumavy z pohledu archeologie 283
Iva Košatková

Betrachtungen zu den Germanismen in der Tschechischen Sprache unter Berücksichtigung der Phraseologie 297
Martin Junge

Germanismy v románu Popelky Biliánové „Paní Katynka z Vaječného trhu“ 311
Bohumila Junková

Modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka Genitiv substantiv a slovesný vid 325
Michala Kutláková

Možnosti a meze interkulturního dialogu zprostředkovaného překladem 337
Vlastimila Ptáčníková

Übersetzungen romanischer Literaturen im Kontext der tschechischen und deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts 351
Veronika Faktorová

Komparace československých a německých reklamních komunikátů šedesátých až osmdesátých let 20. století 369
Petra Kleinová

Autorenverzeichnis 385

Předmluva

Pomocí jazyka se dorozumíváme, komunikujeme s lidmi kolem nás, přemýšlíme o věcech a dějích, jazyk nám pomáhá porozumět světu a člověku. Jazyky, jež se vyvíjejí souběžně s lidskými komunitami, si nejen osvojujeme a užíváme, ale zároveň je i zkoumáme. Výzkum jazyků má v obecné rovině v celosvětovém měřítku velmi dlouhou tradici. Na jeho vývoj mají významný vliv nejen „tradiční" vědní disciplíny, jako například lingvistika, literární věda, pedagogika, historie, ale i postupně se etablující vědy novější, mezi něž patří například sociolingvistika, psycholingvistika, kontaktní nebo areálová lingvistika či didaktika cizích jazyků. Jak již částečně naznačují některé výše zmíněné vědní disciplíny, ovlivňuje výzkum jazyků společensko-politický vývoj konkrétního časově ohraničeného období v konkrétním sociokulturním a regionálně vymezeném kontextu. Jednou z hlavních výzev a požadavků současné společnosti je vedle rozvoje funkční mnohojazyčnosti jedince rovněž respektování jazykové a kulturní rozmanitosti, vnímání jazyka jako fenoménu určujícího a rozvíjejícího identitu člověka a jako součásti sdíleného dědictví.

V tomto pojetí se stala konference *Němčina bez hranic* příležitostí k mezinárodní vědecké diskusi o aktuálním vývoji v oblasti multidimenzionálně a transnacionálně pojímané germanistické lingvistiky a literární vědy, vybraných společenských věd a didaktiky němčiny jako cizího jazyka v evropském kontextu.

Čtyřdílný sborník obsahuje většinu teoretických a empirických příspěvků, které byly prezentovány v průběhu této konference, jež se konala na Pedagogické a Filozofické fakultě Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích v září 2014. Jejím hlavním organizátorem byl Svaz germanistů České republiky. Konference se zúčastnilo 142 odborníků z 11 zemí. V tomto úvodu bychom rádi poskytli stručný přehled témat, která se stala předmětem odborné diskuse ve čtyřech sekcích.

Plenární přednášky

V zahajovací části konference byly předneseny čtyři příspěvky k vybraným aspektům teoretického i empirického výzkumu zaměřeného na germanistickou lingvistiku, literární vědu a didaktiku němčiny jako cizího jazyka. N. R. Wolf ve svém příspěvku ověřoval svoji tezi „*němčina*

je bez hranic" z hlediska lexikologie, areálové lingvistiky a vývoje jazyků. V. Bok se věnoval středověké německé literatuře na území jižních Čech, příhraničního regionu, v němž se setkávají tři jazyky literárního dědictví. E. Mehnertová představila výsledky svého výzkumného šetření, v němž sleduje vztah Hannse Cibulky, německého spisovatele a básníka, k Česku jako zemi svého původu, do níž se po druhé světové válce již nemohl vrátit. H. Schweiger se zabýval literárními texty s transnacionálním obsahem ve výuce němčiny jako cizího jazyka s cílem rozvoje jazykového a kulturního povědomí.

Sekce

Jednání probíhalo ve 4 sekcích: **(1) lingvistika, (2) literární věda, (3) didaktika němčiny jako cizího jazyka a (4) společenské vědy.**

V lingvistické sekci byl tematizován fenomén „hranice" jako jednoho z klíčových témat v oblasti současného lingvistického výzkumu. Jednotlivé příspěvky se zaměřovaly na osvětlení otázky, zda je jazyk jako prostředek komunikace opravdu bez hranic a zda mohou, mají, či dokonce musí být stanoveny hranice, abychom mohli porozumět přirozeným jazykům a popsat je na metajazykové úrovni. Tato problematika byla reflektována z hlediska kontrastivní a interkulturní lingvistiky v kontextu domácího i zahraničního výzkumu.

V literární sekci byla pozornost zaměřena na tu německy psanou literaturu, která boří pojem "národní literatury", a to nejen vzhledem k její jazykové formě, tedy zda je psána v češtině nebo v němčině, ale i vzhledem k autorům, u nichž nehraje roli, jestli jsou českého původu nebo jestli v německy mluvících zemích píší o českých tématech či jestli nejsou rodilými mluvčími a vydávají svá díla v německém jazyce. Jednou z klíčových otázek diskuse bylo, jak se má tato literatura žánrově označovat: exilová, emigrační, migrační nebo snad transnacionální?

V sekci didaktiky němčiny jako cizího jazyka byly představeny studie, které se zaměřovaly na procesy učení a vyučování cizích jazyků. Vzhledem k zaměření konference byla exemplárně akcentována němčina. Odbornému publiku byla předložena aktuální témata této výzkumné oblasti, jako je mnohojazyčnost v institucionální výuce cizích jazyků, procesy osvojování více cizích jazyků nebo motivační metody výuky cizích jazyků. Nechyběly ani nové přístupy k rozvoji jazykových prostředků a řečových dovedností nebo k práci s chybou.

Tento díl obsahuje příspěvky **ze sekce společenskovědní.** Hlavní téma konference *Němčina bez hranic* zde bylo specifikováno na česko-německé a česko-rakouské vztahy. K uvedenému tématu vystoupilo se svými referáty celkem dvacet jedna odborníků z různých vědních oborů. Protože se jednání v této sekci zúčastnili výlučně negermanisté, byla jednacím jazykem vedle němčiny také čeština. Tak je tomu i v tomto sborníku, jehož příspěvky jsou psány německy i česky, všechny ale obsahují anglický a německý abstrakt, v závěru pak také české resumé.

Příspěvky v sekci společenskovědní lze zhruba rozdělit do tří hlavních tematických částí. Je to část filologická, historická a politologická. Navíc jsou zde příspěvky, které dokazují, že téma česko-německých a česko-rakouských vztahů je aktuální také pro ekonomy, archeology a kulturology.

Všechny příspěvky prošly dvojím procesem per review. Evaluovány byly jednak editory sborníku, jednak jeho recenzenty.

Autoři příspěvků, které jsou publikovány v tomto sborníku, na konferenci zastupovali čtyři země: Českou republiku, Německo, Rakousko a Francii.

Nejvíce příspěvků v sekci společenskovědní patří do části filologické, zejména jazykovědné. Tři z nich se týkají problematiky onomastické, konkrétně antroponomastické a toponomastické. Vlastní jména, a to jak jména živých bytostí, v našem případě příjmení, tak i jména zeměpisná, jsou totiž vždy svědky dávné historie. Dokumentují historické, společenské, národnostní i jazykové poměry doby, kdy vznikla. Všechny tři příspěvky s tématem onomastickým se týkají existence a zániku německých jmen (příjmení a jmen místních) v jižních pohraničních regionech České republiky, tedy na územích, která byla již odedávna osídlena také Němci. Autoři příspěvků na základě archivních materiálů a za aplikace interdisciplinárních přístupů zkoumají lingvistický charakter těchto jmen, historické důvody jejich zániku i důsledky, které pro jazykovou situaci daných regionů z toho plynou.

Problematikou vlastních jmen místních se zabývá také příspěvek *Toponyma a osídlení Šumavy z pohledu archeologie.* Toponyma jsou důležitou složkou archeologického a etnologického výzkumu. Pomáhají s určováním částí sídelních komponent, která mohou svou pamětí přesahovat až do doby středověkého kolonizačního postupu, a to jak ve smyslu

udržení a respektu k paměti míst, tak i dědičného ekonomického využívání.

Dva další lingvistické příspěvky pojednávají o germanismech v češtině. Příspěvek *Germanismy v románu Popelky Biliánové „Paní Katynka z Vaječného trhu“* dokládá užívání germanismů obyvateli českých bilingvních měst s početnou německou menšinou ve druhé polovině 19. století a činí tak na základě jazykovědných analýz dobového literárního textu. Příspěvek *Betrachtungen zu den Germanismen in der Tschechischen Sprache unter Berücksichtigung der Phraseologie* si jazykových kontaktů češtiny a němčiny všímá v obecné rovině. Germanismy sleduje zejména ve slovní zásobě českého jazyka a v jeho frazeologismech. Uvedena jsou také pravidla určující výpůjčky slov, příklady změn v pravopisu a proces asimilace v češtině.

Další lingvisticky pojaté příspěvky se věnují různým aspektům česko-německých vztahů tak, jak se promítají do interkulturního dialogu zprostředkovaného překladem nebo do popisu češtiny jako cizího jazyka zaměřeného na německé rodilé mluvčí.

Příspěvek *Komparace československých a německých reklamních komunikátů šedesátých až osmdesátých let 20. století* se na základě analýz materiálové databáze zaměřuje na určení shod a rozdílností v neverbálních složkách reklamních komunikátů publikovaných v šedesátých až osmdesátých letech 20. století v československých a německých časopisech.

Literárněvědný příspěvek *Übersetzungen romanischer Literaturen im tschechischen und deutschen Kontext* se zabývá překladem jako modelem určitého typu literárnosti a zkoumá význam překladů z německého prostředí pro českou obrozenskou kulturu.

V části zaměřené na historii česko-německých a česko-rakouských vztahů bylo ve společenskovědní sekci germanistické konference *Němčina bez hranic* předneseno šest referátů. Zaměřily se především na oblast vědy, umění, ekonomiky a náboženství.

Autor příspěvku *Die Teilung der Universität Prag 1882: Ein gelungener Kompromiss* se soustředí na spor okolo Karlovy univerzity, který byl vyřešen rozdělením Karlovy univerzity v roce 1882, a na pokusy o usmíření, které byly iniciovány v období Habsburské monarchie a během první Československé republiky.

Karlovi Stloukalovi (1887–1957), jedné z nejvýznamnějších osobností české historiografie 20. století, je věnován příspěvek *Wiener Studienjahre des Historikers Karel Stloukal.* Jeho autor zkoumá studijní léta, která tento historik prožil ve Vídni a která významně ovlivnila jeho budoucí profesní specializaci.

Umělecké sféře v meziválečném období se věnují další dva historicky orientované texty. První z nich s názvem *Die Programmgestaltung des Deutschen Theatervereins in Olmütz in den 20er Jahren der Zwischenkriegszeit* analyzuje faktory ovlivňující sestavení repertoáru německého divadla v Olomouci. Druhý text charakterizuje politické myšlení malíře Oskara Kokoschky během jeho pobytu v Praze ve třicátých letech 20. století *(Oskar Kokoschka in Prag).*

Ekonomické vztahy a zejména technické památky na česko-rakouské hranici, především v jižních Čechách a v Horním Rakousku, sleduje příspěvek s názvem *Technisches Erbe – Zeugnisse der Wirtschaft an der tschechisch-österreichischen Grenze.*

Na postupnou proměnu diplomatických styků Svatého stolce a nacistického Německa mezi rokem 1933 až 1939 upozorňuje na základě studia archivních materiálů příspěvek *Diplomatické styky Svatého stolce a nacistického Německa po nástupu Adolfa Hitlera k moci.*

Část politologickou reprezentují čtyři příspěvky. Jednak je to obsáhlý úvodní příspěvek přednesený prof. Renöcklem z Keplerovy univerzity v Linci pod názvem *Zukuntsregion (Mittel-)Europa?* Příspěvek se z hlediska politologického, historického, filozofického a etického zabývá otázkou potenciální budoucnosti Evropy jakožto místa zajišťujícího i při zachování vysoce efektivní vědy, techniky a ekonomiky také rozvoj osobních hodnot člověka a všeobecných lidských práv.

Příspěvek *Křesťansko-sociální unie Bavorska (CSU) – analýza voleb do Evropského parlamentu 2014* se soustřeďuje na rozbor důvodů volebního neúspěchu CSU. Při tom se zaměřuje především na kvalitativní výzkum reálných politických kroků strany před volbami a v povolebním období.

Komunální samosprávou v SRN, konkrétně vlastní finanční správou komunálních jednotek, se zabývá příspěvek *Systém finančního vyrovnání v SRN.* Komunální finanční vyrovnání, systém, který v České republice neexistuje, představuje jednu ze složek příjmové stránky rozpočtů

německých obcí. O způsobu, míře a výši finančního příspěvku rozhoduje řada faktorů, které jsou v příspěvku prezentovány a podrobeny analýze.

Německým politickým stranám v Československu věnuje pozornost příspěvek *Politické strany německé menšiny v Československu v meziválečné době. Současný stav bádání a možné perspektivy výzkumu.* Příspěvek upozorňuje na skutečnost, že přestože bylo působení německých politických stran v Československu věnováno již mnoho odborné pozornosti, stále ještě chybí souborné zpracování dějin německého stranictví založené na pečlivé reflexi pramenů české a německé provenience, dobového tisku a odborné literatury, především pak s důrazem na celé meziválečné období.

Sborník *Deutsch ohne Grenzen. Gesellschaftswissenschaften* je vedle své tištěné podoby publikován také v online verzi. Je dostupný na webových stránkách Ústavu česko-německých areálových studií a germanistiky Filozofické fakulty JU a Katedry germanistiky Pedagogické fakulty JU v Českých Budějovicích.

České Budějovice
6. dubna 2015

prof. PhDr. Alena Jaklová, CSc.
Anja Edith Ference, M.A. Ph.D.

Vorwort

Mit Hilfe der Sprache verstehen wir einander, kommunizieren mit den Menschen um uns herum, denken über Dinge und Vorgänge nach; die Sprache hilft uns, die Welt und die Menschen um uns zu erfassen. Die Sprachen, die sich gleichzeitig mit den menschlichen Gemeinschaften entwickeln, eignen wir uns nicht nur an und benutzen sie, sondern analysieren sie auch. Die Erforschung der Sprachen hat auf allgemeiner Ebene weltweit eine sehr lange Tradition. Auf ihre Entwicklung haben einen bedeutenden Einfluss nicht nur die „traditionellen" Wissenschaftsdisziplinen wie zum Beispiel die Linguistik, Literaturwissenschaft, Pädagogik oder Geschichtswissenschaft, sondern auch sich stetig etablierende neuere Wissenschaften, zu denen etwa die Soziolinguistik, Psycholinguistik, Kontakt- oder Areallinguistik oder Fremdsprachendidaktik gehören. Wie zum Teil bereits durch einige genannte wissenschaftliche Disziplinen angedeutet, wird die Erforschung der Sprachen durch die gesellschaftspolitische Entwicklung eines konkreten soziokulturellen und regional eingeschränkten Umfelds während einer bestimmten zeitlich begrenzten Epoche beeinflusst. Eine der wichtigsten Herausforderungen für die heutige Gesellschaft ist neben der Entwicklung einer funktionellen Mehrsprachigkeit des Einzelnen auch die Respektierung sprachlicher wie kultureller Vielfalt, die Wahrnehmung der Sprache als identitätsbestimmendes und identitätsentwickelndes Phänomen sowie als wichtiger Bestandteil unseres gemeinsamen kulturellen Erbes.

In diesem Verständnis wurde die Konferenz *Deutsch ohne Grenzen* zum Anlass für eine internationale wissenschaftliche Diskussion über die aktuelle Entwicklung im Bereich der multidimensional und transnational aufgefassten germanistischen Linguistik und Literaturwissenschaft, ausgewählter Gesellschaftswissenschaften sowie der Didaktik im Fach Deutsch als Fremdsprache im europäischen Kontext.

Der vierteilige Sammelband beinhaltet den Großteil der im September 2014 auf der Konferenz präsentierten theoretischen und empirischen Beiträge, die an der Pädagogischen und an der Philosophischen Fakultät der Südböhmischen Universität in České Budějovice stattfand. Ihr Hauptorganisator war der Germanistenverband der Tschechischen Republik. An der Konferenz nahmen 142 Fachleute aus elf Ländern teil.

In dieser Einführung möchten wir eine kurze Übersicht der Themen geben, die in den vier Sektionen der Konferenz zur Diskussion standen.

Plenarvorträge

Im einleitenden Teil der Konferenz wurden vier Vorträge zu ausgewählten Aspekten der theoretischen sowie empirischen Forschung aus den Bereichen der germanistischen Linguistik, Literaturwissenschaft und Didaktik des Deutschen als Fremdsprache gehalten. N. R. Wolf überprüfte in seinem Beitrag die These, *die deutsche Sprache sei ohne Grenzen,* vom lexikologischen, areallinguistischen sowie sprachhistorischen Standpunkt aus. V. Bok widmete sich der mittelalterlichen deutschen Literatur in Südböhmen, einer Grenzregion, in der drei Literatursprachen einander begegnen. E. Mehnert stellte die Ergebnisse ihrer Erforschung der Beziehung des deutschen Schriftstellers und Dichters Hanns Cibulka zu seinem Herkunftsland Böhmen, in das er nach dem Zweiten Weltkrieg nicht mehr zurückkehren konnte, vor. H. Schweiger untersuchte literarische Texte transnationalen Inhalts hinsichtlich ihrer Eignung im Unterricht des Deutschen als Fremdsprache mit dem Ziel der Entwicklung eines sprachlichen sowie kulturellen Bewusstseins.

Sektionen

Die Konferenz verlief in vier Sektionen: **(1) Linguistik, (2) Literaturwissenschaft, (3) Didaktik Deutsch als Fremdsprache, (4) Gesellschaftswissenschaften**

In der **Sektion Linguistik** wurde das Phänomen „Grenze“ als eines der Schlüsselthemen im Bereich der aktuellen linguistischen Forschung thematisiert. Die einzelnen Beiträge widmeten sich der Frage, ob die Sprache als Kommunikationsmittel tatsächlich ohne Grenzen sei und ob Grenzen errichtet werden können, sollen oder sogar müssen, damit wir die natürlichen Sprachen verstehen und auf metasprachlicher Ebene beschreiben können. Diese Problematik wurde vom Gesichtspunkt der kontrastiven und der interkulturellen Linguistik im Kontext der tschechischen sowie ausländischen Forschung aus betrachtet.

In der **literaturwissenschaftlichen Sektion** wurde das Hauptaugenmerk auf die deutsch geschriebene Literatur gelegt, durch die der Begriff einer „nationalen Literatur“ hinfällig wird, und dies nicht bloß

hinsichtlich ihrer sprachlichen Form, also entweder in Tschechisch oder Deutsch, sondern auch in Hinsicht auf die Autoren, bei denen es keine Rolle spielt, ob sie tschechischer Herkunft sind, in deutschsprachigen Ländern über tschechische Themen schreiben oder als Nichtmuttersprachler ihre Werke auf Deutsch veröffentlichen. Eine der Schlüsselfragen der Diskussion war, wie man dieses Literaturgenre benennen sollte: Exilliteratur, Emigrations- oder Migrations- oder vielleicht transnationale Literatur?

In der Sektion **Didaktik Deutsch als Fremdsprache** wurden Studien vorgestellt, die sich mit Lehr- und Lernprozessen bei Fremdsprachen befassen. Im Hinblick auf die Ausrichtung der Tagung wurde der Deutsch-unterricht exemplarisch akzentuiert. Mit dem Tagungsband liegt nun dem Fachpublikum ein Abriss der aktuellen Themen auf diesem Forschungsgebiet vor, wie z. B. die Mehrsprachigkeit im institutionellen Fremdsprachenunterricht, die Erwerbsprozesse bei multiplen Fremdsprachen oder Motivationsmethoden im Fremdsprachenunterricht. Der Tagungsband enthält auch neue Ansätze zur Entfaltung von sprachlichen Mitteln und Fertigkeiten oder zur Arbeit mit Fehlern.

Der vorliegende Teil des Konferenzbandes enthält Beiträge aus der Sektion **Gesellschaftswissenschaften**. In dieser Sektion wurde das zentrale Thema der Tagung *Deutsch ohne Grenzen* auf die deutsch-tschechischen und österreichisch-tschechischen Beziehungen beschränkt. Insgesamt hielten 21 Wissenschaftler aus verschiedenen Fachrichtungen zu diesem Thema Vorträge. Da es sich bei den Vortragenden ausschließlich um Nicht-GermanistInnen handelte, waren sowohl Tschechisch als auch Deutsch Tagungssprachen, deshalb sind in diesem Band deutsch bzw. tschechisch verfasste Beiträge.

Die Beiträge der Sektion Gesellschaftswissenschaften lassen sich grob in drei Hauptthemen unterteilen. Es handelt sich vornehmlich um philologische, historische und politikwissenschaftliche Themen. Darüber hinaus zeugen die im Tagungsband vertretenen Beiträge davon, dass das Thema der deutsch-tschechischen bzw. österreichisch-tschechischen Beziehungen auch für Archäologen, Wirtschafts- sowie Kulturwissenschaftler von Interesse ist.

Alle Beiträge wurden zweimal begutachtet. Die Evaluation erfolgte einerseits durch die Herausgeber des Tagungsbandes, andererseits von Rezensenten.

Die Verfasser der Konferenzbeiträge, die in diesem Tagungsband veröffentlicht sind, kamen aus vier Ländern: Tschechische Republik, Deutschland, Österreich und Frankreich.

Die meisten Vorträge in der gesellschaftswissenschaftlichen Sektion widmeten sich philologischen Themen, vor allem linguistischen. Mit onomastischen Fragestellungen, insbesondere aus dem Bereich der Antroponomastik und Toponomastik, setzten sich drei Beiträge auseinander. Eigennamen sowohl im Bezug auf die Benennung von Lebewesen – in diesem Fall konkret bezogen auf Nachnamen – als auch geographische Benennungen sind nämlich immer Zeugen einer langjährigen Vergangenheit. Sie dokumentieren die historischen, gesellschaftlichen, nationalen und sprachlichen Verhältnisse einer Epoche in ihrer Entstehungszeit. Alle drei onomastischen Beiträge behandeln die Existenz und den Untergang deutscher Namen (Nachnamen und Ortsnamen) in den südlichen Grenzregionen der Tschechischen Republik, einem Gebiet, das schon von jeher auch von Deutschen besiedelt wurde. Basierend auf Archivmaterialien und mittels der Applizierung interdisziplinärer Ansätze untersuchen die Verfasser der Beiträge den linguistischen Charakter dieser Namen sowie die historischen Gründe ihres Verschwindens und die sich daraus ergebenden Folgen für die sprachlichen Verhältnisse im Untersuchungsgebiet.

Mit der Problematik der Ortsnamen beschäftigt sich auch der Beitrag *Toponyma a osídlení Šumavy z pohledu archeologie.* Die Toponymie ist ein wichtiger Bestandteil der archäologischen und ethnologischen Forschung. Sie hilft bei der Bestimmung von Teilen der Siedlungskomponenten, die bis weit in die Epoche des mittelalterlichen Landesausbaus zurückreichen, einerseits im Hinblick auf den Erhalt und den Respekt für den Gedenkort, andererseits mit Blick auf ihre überlieferte ökonomische Nutzung.

Zwei weitere linguistische Beiträge analysieren Germanismen in der tschechischen Sprache. Der Beitrag *Germanismy v románu Popelky Biliánové „Paní Katynka z Vaječného trhu"* belegt anhand einer linguistischen Analyse zeitgenössischer literarischer Texte den Gebrauch von Germanismen innerhalb der Bevölkerung in zweisprachigen tschechischen Städten mit einer großen deutschen Minderheit in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Auf allgemeiner Ebene setzt sich der Autor des Aufsatzes *Betrachtungen zu den Germanismen in der Tschechischen Sprache*

unter Berücksichtigung der Phraseologie mit den deutsch-tschechischen Sprachkontakten auseinander. Näher betrachtet werden hauptsächlich Germanismen im tschechischen Wortschatz sowie in tschechischen Phraseologismen. Aufgeführt werden auch Regeln, denen die Übernahme von Lehnwörtern unterliegt. Des Weiteren wurden Beispiele für die Änderung der Rechtschreibung sowie für den Prozess der Assimilation in der tschechischen Sprache erwähnt.

Im Fokus der nächsten zwei linguistischen Beiträge stehen verschiedene Aspekte der deutsch-tschechischen Beziehungen und ihre Auswirkungen, einerseits auf den interkulturellen Dialog (am Beispiel von Übersetzungen), andererseits im Hinblick auf die Beschreibung des Tschechischen als Fremdsprache unter Berücksichtigung von Lernern mit Deutsch als Muttersprache.

Auf Grundlage einer Materialdatensammlung analysiert der Beitrag *Komparace československých a německých reklamních komunikátů šedesátých až osmdesátých let 20. století v československých a německých časopisech* die Gemeinsamkeiten und Unterschiede non-verbaler Elemente der Werbung, die zwischen 1960 und 1980 in tschechoslowakischen und westdeutschen Zeitschriften publiziert wurde.

Der literaturhistorische Beitrag *Übersetzungen romanischer Literaturen im tschechischen und deutschen Kontext* befasst sich mit der Übersetzung als Modell eines bestimmten Typus von Literarizität und ergründet darüber hinaus die Bedeutung der Übersetzungen aus dem deutschsprachigen Raum für die tschechische Kultur der nationalen Wiedergeburt.

Auf der Tagung *Deutsch ohne Grenzen* thematisierten im Rahmen der Sektion Gesellschaftswissenschaften sechs Referate auch die Geschichte der deutsch-tschechischen bzw. österreichisch-tschechischen Beziehungen, insbesondere in den Bereichen Wissenschaft, Kultur und Kunst, Wirtschaft sowie Religion.

Der Autor des Beitrages *Die Teilung der Universität Prag 1882: Ein gelungener Kompromiss* erörtert den Streit um die Karlsuniversität, dem man 1882 durch die Teilung der Universität ein Ende setzen wollte. Dabei vergisst der Verfasser nicht, auf die zahlreichen Schlichtungsversuche hinzuweisen, die während der Zeit der Habsburgermonarchie sowie während der Ersten Tschechoslowakischen Republik unternommen wurden.

Karel Stloukal (1887–1957), einem der bedeutendsten Persönlichkeiten der tschechischen Historiografie des 20. Jahrhunderts, ist der Beitrag *Wiener Studienjahre des Historikers Karel Stloukal* gewidmet. Im Mittelpunkt des Aufsatzes stehen die Studienjahre, die dieser berühmte Historiker in Wien verbrachte und die in bedeutendem Ausmaße die zukünftige berufliche Spezialisierung Stoukals beeinflussten.

Kunst und Kultur in der sog. Zwischenkriegszeit sind die Themenschwerpunkte zweier weiterer historisch ausgerichteter Arbeiten. Der Beitrag mit dem Titel *Die Programmgestaltung des Deutschen Theatervereins in Olmütz in den 20er Jahren der Zwischenkriegszeit* analysiert die Faktoren, die bei der Erstellung des Repertoires des deutschen Theaters in Olmütz eine Rolle spielten. Der zweite Text charakterisiert das politische Denken des Malers Oskar Kokoschka während seines Prager Aufenthaltes in den 30er Jahren des 20. Jahrhunderts (*Oskar Kokoschka in Prag*).

Die ökonomischen Beziehungen und insbesondere das technische Erbe entlang der österreichisch-tschechischen Grenze – vor allem in Südböhmen und Oberösterreich – betrachtet der Beitrag *Technisches Erbe – Zeugnisse der Wirtschaft an der tschechisch-österreichischen Grenze*.

Auf die sich schrittweise verändernden diplomatischen Beziehungen zwischen Heiligem Stuhl und nationalsozialistischem Deutschland zwischen 1933 und 1939 weist auf Grundlage von Archivmaterialien der Beitrag *Diplomatické styky Svatého stolce a nacistického Německa po nástupu Adolfa Hitlera k moci* hin.

Mit politikwissenschaftlichen Fragestellungen setzten sich vier weitere Aufsätze auseinander. Der ausführliche und einleitende Vortrag Prof. Renöckls (Johannes Keppler Universität Linz) sowie seine im Tagungsband veröffentlichten Ausführungen widmen sich der Frage *Zukunftsregion (Mittel-) Europa?* Aus politikwissenschaftlicher, historischer und philosophischer Perspektive beschäftigt sich der Beitrag mit der Frage nach der Zukunft Europas als Ort, der neben höchster wissenschaftlicher, technischer und ökonomischer Effizienz, auch die Entwicklung der persönlichen Werte des Menschen und der Menschenrechte garantiert.

Der Beitrag *Křest´ansko-sociální unie Bavorska (CSU) – analýza voleb do Evropského parlamentu 2014* untersucht die Gründe für den

Wahlmisserfolg der CSU. Dabei liegt der Schwerpunkt vor allem auf der qualitativen Untersuchung der realen politischen Schritte, welche die Partei vor und nach den Wahlen unternahm.

Die kommunale Selbstverwaltung in der Bundesrepublik Deutschland, insbesondere die finanzielle Eigenverantwortung der Kommunen, ist der Hauptgegenstand der Betrachtungen des Artikels *Systém finančního vyrovnání SRN*. Der kommunale Finanzausgleich, ein System, das in der Tschechischen Republik ohne Äquivalent ist, stellt eine der Einnahmequellen der Haushalte deutscher Kommunen dar. Ein Reihe von Faktoren, die im Beitrag vorgestellt und ausführlich erörtert werden, beeinflussen die Art, den Verwendungszweck und die Höhe des finanziellen Betrages.

Im Aufsatz *Politické strany německé menšiny v Československu v meziválečné době. Současný stav bádání a možné perspektivy výzkumu* wird den deutschen politischen Parteien in der Ersten Tschechoslowakischen Republik Beachtung geschenkt. Der Beitrag verweist auf die Tatsache, dass trotz zahlreicher Studien zur Tätigkeit der deutschen politischen Parteien während der Ersten Tschechoslowakischen Republik, eine zusammenhängende Darstellung der Geschichte des deutschen Parteienwesens in der Tschechoslowakei fehlt, die auf einer sorgfältigen Auswertung und Reflexion der Quellen tschechischer und deutscher Provinienz, der zeitgenössischen Presse sowie der Fachliteratur basiert und sich insbesondere dem gesamten Zeitraum der Zwischenkriegszeit widmet.

Der Tagungsband *Deutsch ohne Grenzen. Gesellschaftswissenschaften* erscheint als gedruckte Veröffentlichung sowie als Online-Version, die auf den Webseiten des Institutes für Tschechisch-Deutsche Areale Studien und Germanistik der Philosophischen Fakultät und auf den Webseiten des Lehrstuhls für Germanistik der Pädagogischen Fakultät (Südböhmische Universität in Budweis) für die Öffentlichkeit zugänglich ist.

Budweis
6. April 2015

prof. PhDr. Alena Jaklová, CSc.
Anja Edith Ference, M.A. Ph.D.

Introduction

People use language to communicate with others, to reflect on things and events and, indeed, to understand the world and the people around. However, languages, which develop along with human communities, are not only learned and used, but also become an object of exploration. On a global scale, the general study of language has had a very long tradition and advances in this process are no longer restricted to the traditional domains such as linguistics, literary science, pedagogy, and history. Increasingly, progress in language exploration is being achieved in relatively recent fields like sociolinguistics, psycholinguistics, contact and area studies, and, last but not least, the methodology of foreign language teaching and learning. As the names of these disciplines suggest, the exploration of languages is inseparably linked to the social and political development in a particular socio-cultural and regional context at a given time. In addition to functional multilingualism, other principal challenges and requirements posed by modern societies include furthering respect for linguistic and cultural variety, understanding language as a phenomenon that both determines and develops individual identity, as well as being a major component of shared heritage.

In this sense, the conference *Deutsch ohne Grenzen* became a forum for an international scientific discussion of recent developments in the multidimensional and transnational field of Germanistic linguistics and literary science, selected social sciences, and the methodology of teaching German as a foreign language in the European context.

The four-volume proceedings contain most of the theoretical and empirical papers presented in the course of the conference, which was organised by the Czech Germanic Philologists' Union and hosted by the Faculties of Education and Philosophy at the University of South Bohemia in České Budějovice in September 2014, and was attended by 142 specialists from a total of eleven countries. This short introduction aims to give a brief survey of topics discussed in four sections.

Keynote papers

The conference was started with four papers on selected issues of theoretical and empirical research in Germanistic linguistics, literary science, and the methodology of German as a foreign language. The

central concept of "*German without boundaries*" was tested in N. R. Wolf's paper from the perspective of lexicology, area linguistics, and language development. A paper presented by V. Bok was devoted to mediaeval German literature on the territory of South Bohemia, in a region where three languages of literary works meet. E. Mehnert presented the results of her research into the relationship of Hanns Cibulka, a German writer and poet, to the country of his origin, where he was not allowed to return after WWII. H. Schweiger explored the use of literary texts of transnational content in teaching German as a foreign language and their role in the development of linguistic and cultural awareness.

Sections

The conference was divided into four sections: **(1) linguistics, (2) literary science, (3) methodology of teaching German as a foreign language, and (4) social sciences.**

The focus of the **linguistic section** was the concept of "boundary" as one of the key topics in present linguistic exploration. The separate papers addressed the question whether language used as an instrument of communication really is boundless, and whether boundaries can, should, or, indeed, must be set in order to understand and describe natural languages at a metalinguistic level. These issues were dealt with from the perspective of contrastive and intercultural linguistics, in the context of research conducted in German-speaking countries, the Czech Republic, and elsewhere.

The **literary section** centred on German literature that defies the traditional concept of "national literature", both in terms of the language in which it is written, and with respect to the writers, who may be of Czech origin or write about Czech issues in German-speaking countries, or, despite not being native speakers of German, publish their books in the German language. One of the key points in the discussion was the term that should be used to refer to such a type of literature: exile, immigrant, migrant, or possibly transnational?

Papers presented in the section of **Didactics of German as a foreign language** focused on the process of learning and teaching foreign languages; given the focus of the conference, emphasis was put on German as a foreign language. With the conference volume, the expert

audience has now a survey of current issues in research areas at hand, such as multilingualism in institutional foreign language teaching, processes of learning multiple foreign languages, or methods of motivation in foreign language teaching. The volume also presents new approaches to the development of means of expression and language skills, or to working with errors.

This part of the conference volume contains papers presented in the **social science section.** The focus of the section was on Czech-German and Czech-Austrian relations. Papers were presented by a total of twenty-one specialists, representing a variety of scientific fields. As sessions in this section were exclusively attended by non-Germanists, the official languages of negotiation were both German and Czech. Accordingly, the present proceedings contain papers both in German and in Czech, however, all of them include English and German abstracts, as well as a final summary in Czech.

Papers in the social-science section may roughly be subdivided into three principal categories: philological, historical, and those related to political science. In addition, there are papers suggesting that the topic of Czech-German and Czech-Austrian relations also attracts economists, archaeologists, and culturologists.

All papers were subject to double peer-review and were evaluated by the editors and by the reviewers.

The authors of papers published in this volume represent four countries: the Czech Republic, Germany, Austria, and France.

Most of the papers in the social-science section are philological, particularly linguistic. Three of them deal with onomastics, in particular with anthroponomastics and toponomastics. Proper names, both geographic names and those of living beings, in this particular case personal surnames, are surviving witnesses to ancient history. They record historical, social, national, and linguistic aspects of the time of their origin. All of the three onomastic papers are devoted to the existence and the extinction of German names (surnames and geographic names) in the southern parts of the Czech Republic along the border; that is, in the area inhabited both by Czechs and Germans since ancient times. Combining archive records and interdisciplinary approaches, the researchers have explored the linguistic nature of these names, the

historical reasons for their extinction, and also the consequences for the language situation in the areas concerned.

Geographic names are treated in the paper called *Toponyma a osídlení Šumavy z pohledu archeologie*. The study of toponyms is an essential component of archaeological and ethnological research, helping to identify parts of settlements potentially dating back to the times of the mediaeval colonisation process, both in the sense of preserving and respecting the memory of such places, and continuing the history of their hereditary economic exploitation.

Two linguistic papers deal with germanisms in Czech. On the basis of linguistic analysis of a literary text of the period, the paper *Germanismy v románu Popelky Biliánové "Paní Katynka z Vaječného trhu"* demonstrates that germanisms were used by inhabitants of Czech bilingual towns including substantial German minorities in the second half of the 19th century. The paper *Betrachtungen zu den Germanismen in der Tschechischen Sprache unter Berücksichtigung der Phraseologie* looks at the contacts between the Czech and German languages at a general level. It traces germanisms particularly in Czech vocabulary and phraseology. It also formulates the rules governing loans, gives examples of orthographic changes and describes the process of assimilation of loanwords in Czech.

Other linguistic papers are devoted to various aspects of Czech-German relations, as they are reflected in the intercultural dialogue presented in translation or in the description of Czech as a foreign language for native speakers of German.

The paper *Komparace československých a německých reklamních komunikátů šedesátých až osmdesátých let 20. století* uses material database analysis to determine the correspondences and differences in the nonverbal component of advertising texts published in Czechoslovak and German magazines between the 1960s and the 1980s.

The literary paper *Übersetzungen romanischer Literaturen im tschechischen und deutschen Kontext* explores translation as a model of literariness, concentrating on the significance of German translations to the culture of the Czech National Revival.

The part of the social-science section of the *Deutsch ohne Grenzen* conference devoted to the history of Czech-German and Czech-Austrian

relations included six papers. They mostly focussed on science, arts, economics, and religion.

The paper *Die Teilung der Universität Prag 1882: Ein gelungener Kompromiss* concentrates on the disputes concerning Charles University, which were finally resolved by dividing the University in 1882, and on reconciliation attempts initiated at the time of the Habsburg Monarchy and during the times of the first Czechoslovak Republic.

As the title suggests, the paper *Wiener Studienjahre des Historikers Karel Stloukal* is devoted to one of the icons of Czech historiography of the 20th century, Karel Stloukal (1887–1957). The author explores Stloukal's years of study in Vienna, which significantly affected his subsequent professional orientation.

The interwar artistic scene is the topic of two historical papers. The first of these, *Die Programmgestaltung des Deutschen Theatervereins in Olmütz in den 20er Jahren der Zwischenkriegszeit* analyses the factors affecting the structure of the repertoire of the German theatre in Olomouc. The other characterises the political thought of the painter Oskar Kokoschka when he lived in Prague in the 1930s *(Oskar Kokoschka in Prag)*.

Economic relations, and, in particular, technical monuments on the Czech-Austrian border, especially in South Bohemia and in Upper Austria, are treated in a paper entitled *Technisches Erbe – Zeugnisse der Wirtschaft an der tschechisch-österreichischen Grenze.*

The gradual transformation of diplomatic relations between the Holy See and Nazi Germany between 1933 and 1939 is described on the basis of archive records in the paper *Diplomatické styky Svatého stolce a nacistického Německa po nástupu Adolfa Hitlera k moci.*

The segment concerning political science is represented by four contributions. One of them is the lengthy initial paper presented by prof. Renöckl from Kepler University in Linz, entitled *Zukuntsregion (Mittel-)Europa?* It combines the political, historical, philosophical, and ethical perspective to explore the potential future of Europe as a place that, in addition to a high level of efficiency in science, technology and economy, should also guarantee the development of personal values and general human rights.

The paper *Křesťansko-sociální unie Bavorska (CSU) – analýza voleb do Evropského parlamentu 2014* concentrates on the analysis of reasons for the CSU election failure, employing especially qualitative analysis of the actual political steps taken by the party before and after the election.

The paper *Systém finančního vyrovnání v SRN* deals with the system of local self-government in Germany, in particular with the financial management of municipal units. Municipality financial compensation, which is non-existent in the Czech Republic, is a system representing one of the sources of income of municipal budgets in Germany. The manner, degree, and the actual amount of the contribution are subject to a number of factors that are thoroughly described and analysed in the paper.

German political parties operating in Czechoslovakia are the focus of the paper *Politické strany německé menšiny v Československu v meziválečné době. Současný stav bádání a možné perspektivy výzkumu*. The paper points out that although this topic has already received much attention, a comprehensive survey of the history of German partisanship spanning the whole interwar period has yet to be written, based on meticulous analysis of Czech and German sources, the newspapers of the period, and academic historical literature.

The proceedings *Deutsch ohne Grenzen. Gesellschaftswissenschaften* are available as a printed volume and also in their online version, which can be accessed on the websites of The Department of Czech-German Area Studies and German Studies of the Faculty of Philosophy and the Department of German Studies of the Faculty of Education, University of South Bohemia.

České Budějovice
April 6, 2015

Prof. PhDr. Alena Jaklová, CSc.
Anja Edith Ference, M.A. Ph.D.

Zukunftsregion (Mittel-)Europa?

Helmut Renöckl
Johannes Kepler Universität in Linz / Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Das Jahr 2014 gibt mehrfachen Anlass zum Nachdenken über Europa: Vor 25 Jahren endete mit dem Fall des „Eisernen Vorhangs" die Spaltung Europas, vor 100 Jahren begann der 1. Weltkrieg, vor 75 Jahren der 2. Weltkrieg, beides Katastrophen mit verheerenden Konsequenzen für Europa. Es sind hintergründige Kräfte und Orientierungen auszumachen, die wesentlich die Entwicklung Europas und der Welt in den letzten Jahrhunderten bestimmten und auch für die Zukunftsbedeutung Europas entscheidend sein dürften.

Die spezielle Ausrichtung der europäischen Neuzeit, ihr „prometheisches" Erforschen von Natur, Mensch und Gesellschaft, führte in der „Industriellen Revolution" zu einer gigantischen Steigerung der wissenschaftlich-technisch-ökonomischen Effizienz. Es ist ethisch unbestreitbar, dass jedes menschliche Tun auf den Sinn und die Wirkungen dieses Tuns achten und dafür Verantwortung übernehmen muss. Wenn die wissenschaftlich-technisch-ökonomischen Effizienzsteigerungen nicht entsprechend auf die Menschenwürde der Betroffenen, auf Gerechtigkeit und Gemeinwohl achten, dann führt dies individuell und gesellschaftlich zu destruktiven Konsequenzen, zu Konflikten und Kriegen. Aus den Katastrophen hat man in Europa gelernt und mit dem neuen Gesellschafts- und Wirtschaftsmodell „Öko-soziale Marktwirtschaft in einem demokratischen Rechtsstaat" den Wiederaufbau und eine relativ hohe Lebensqualität geschafft.

In der „Globalisierung" vollzieht sich derzeit eine globale „2. Industrielle Revolution". Analog zur „1. Industriellen Revolution" ergeben sich daraus große Herausforderungen und dramatische Risiken. Europa hat die längsten Erfahrungen mit hocheffizienter Wissenschaft, Technik und Wirtschaft, hier wurden mehr als anderswo positive und negative Erfahrungen gemacht. Wenn es – in Freiheit geeint – eine zukunftsfähige

Kultur wissenschaftlich-technisch-ökonomischer Effizienz unter Beachtung der personalen Werte und des Gemeinwohls entwickelt, dann werden sich die Menschen damit identifizieren und dafür engagieren. Dann und nur dann kann Europa auch in der globalisierten Welt eine entsprechende Position einnehmen. Mitteleuropa hat dabei spezielle Chancen und Aufgaben.

Schlüsselwörter: Spaltung Europas: Ursachen und Überwindung, Neugestaltung Europas: essentielle Koordinaten, Europas Herausforderungen: Globalisierung und Paradigmenwechsel Persönlichkeitsbildung hat Schlüsselbedeutung, Mitteleuropa: Spezielle Chancen und Aufgaben

Abstract

*2*014 has given us a lot of reasons to reflect about Europe. 25 years the partition of Europe ended with the so called fall of the „Iron Curtain". 100 years ago the First World War began and 75 years ago the Second World War. Both were catastrophies with devastating consequences for Europe. There are profound forces and currents which fundamentally have determined the development of Europe and the World in the last few centuries and which are equally important for the future development of the continent.

The special orientation of European society during the modern era, its „immense" exploration of nature, the human being and the society led, during the period of the „Industrial Revolution", to a giant increase of the performance/efficiency in the fields of science, technology and economy. From the ethical point of view it isn´t disputable, that all activities of humankind should take into account the meaning and impact of these activities and should also take on some responsibility. If the increase of efficiency in the fields of science, technology and economy isn´t properly looking after the human dignity of the aggrieved party, justice and common welfare, then this will lead individually and socially to destructive consequences, to conflicts and wars. Europe has learned from the catastrophies and with the introduction of a new social and economical model „Öko-soziale Marktwirtschaft in einem demokratischen Rechtsstaat" (ecological-social marekt economy in a constitutional democracy) Europe managed to rebuild and created a relativly high living standard.

During „globalization“ we are experiencing currently a global „second industrial revolution“. Analogue to the „first industrial revolution“ from this second are arising big challenges and dramatic risks. Europe has the longest experience with high efficiency in the fields of science, technology and economy. More than anywhere else the continent gained positive and negative experiences. If Europe develops – united in freedom – a sustainable culture of efficieny in the fields of science, technology and economy which keeps in mind the personal values and the common wellfare, then the human beings will relate to it and will get involved.

Then and only then Europe will be able to take a suitable position in the globalized world. Central Europe has in this process special opportunities and challenges.

Keywords: Divided Europe: causes and overcoming, re-creating Europe: basic aspects, challenges: globalisation and change of paradigms, character building is essential, opportunities and tasks in Central Europe

1 Historischer Umbruch 1989/90 in Europa

Diese Überlegungen zum Thema *Zukunftsmodell (Mittel-)Europa* erfolgen aus meiner Perspektive als Ethiker. Weil gegenwärtig viele von Ethik reden und alles Mögliche darunter verstehen, kurz meine fachliche Position (ausführlicher: Renöckl, 2012, s. 201–207): Ich vertrete eine realistische Ethik, halte wenig von ethischen Sprechblasen oder *erhobenem Zeigefinger*. Ethik hat nach meinem Verständnis gut begründbare Antworten auf die Frage zu geben: *Wie gelingt bestmöglich unser Leben? – Persönlich und gesellschaftlich?* Da geht es um die Erforschung und Zusammenschau der dafür relevanten Faktoren als Grundlage für sinnvolles Entscheiden in verantworteter Freiheit. Meine Hauptarbeitsfelder sind ethische Aspekte in Naturwissenschaften und Technik, Gesellschaft, Wirtschaft und Medizin. Besondere Aufmerksamkeit widme ich den Entwicklungs- und Umbruchprozessen, konkret den Themen Paradigmenwechsel und Wertewandel, sowie der humanen Verbindlichkeit im Fluss der geschichtlichen Veränderungen.

Wir leben derzeit in außerordentlichen, wahrhaft historischen Umbrüchen. Seit 1989/90 hat sich Europa grundlegend verändert: das totalitäre sowjetische Imperium hat sich ohne Krieg und Chaos aufgelöst, derartiges gab es noch nie, zum ersten Mal in der Geschichte

ist eine Neugestaltung ganz Europas in Freiheit möglich. Die unerwartete Befreiung und die Auflösung der Barrieren quer durch Europa haben zuerst auf beiden Seiten eine euphorische Woge ausgelöst. Aber schon bald folgte Ernüchterung: Die überraschende Entgrenzung brachte auf beiden Seiten die politischen und wirtschaftlichen Verhältnisse durcheinander, die Vorteile der Erweiterung wurden rasch selbstverständlich, die Erinnerung an die zurückliegenden Unrechtsverhältnisse, Einschränkungen und Gefahren verblasste. Vor allem hatte man nicht damit gerechnet, dass die Umbrüche nicht nur Gewinner und Vorteile, sondern auch Verlierer und Belastungen bewirkten. Und dann kamen noch die für die Transformationsländer besonders schweren Schäden durch die von US-Banken ausgelöste globale Finanzsystem- und Wirtschaftskrise. Im *Westen* versteht man meist nicht, dass für die Bevölkerung und die Führungskräfte in den ehemals kommunistischen Ländern alles noch viel schwieriger ist: Dort müssen die ökonomischen, gesellschaftlichen und geistigen Umstellungsprobleme unter den Bedingungen knapper Mittel, großer Altlasten und den enormen Unsicherheiten der äußeren und inneren Transformation bewältigt werden. Zur Bewältigung dieser Umbrüche habe ich im Rahmen der Mitteleuropa-Sozialethik-Vereinigung eine Reihe von Kongressen organisiert (vgl. z. B. Renöckl, 2006, 2008, 2010).

2 Hintergrund-Ursachen für die Katastrophen Europas im 20. Jahrhundert. Antwort: Entwicklung eines neuen Gesellschafts – und Wirtschaftsmodells

Das für uns maßgebliche Paradigma war und ist das in Europa entwickelte neuzeitliche Programm des Erforschens und emanzipatorischen Gestaltens der Welt und der menschlichen Lebensbedingungen durch Wissenschaft und Technik. Der Hauptakzent dieses Paradigmas liegt auf *Erforschen, um zu steuern und zu verfügen*, Hauptmethoden sind Spezialisierung und Quantifizierung, Leitfigur ist die mythische Gestalt des Prometheus (vgl. die ideengeschichtliche Rekonstruktion Blumenberg, 1996). Beginnend im 18. und dann vor allem im 19. Jahrhundert führte dieses epochale Programm zur *Industriellen Revolution*. Der Einsatz neuer Schlüsseltechnologien bewirkte eine gewaltige Steigerung der Effizienz. *Effizienz* bedeutet, mit dem

Einsatz verfügbarer Ressourcen maximale Wirkungen zu erzielen. Die Faszination gewaltiger Wirkungen verstellt nicht selten die Frage nach human anstrebenswerten Zielen, obwohl eigentlich klar sein sollte, dass Effizienz über die unmittelbare Input-Output-Relation hinaus an human anstrebenswerten Zielen zu messen ist, andernfalls wäre sie Sinn-los und unverantwortlich (ausführlicher: Renöckl, 2009, s. 105– 143, bes. -. 107, 108, 111–113). Hinsichtlich der Wirkungen der neuen technisch-wirtschaftlichen Effizienz sind rückblickend folgende Fragen zu stellen: Wofür kam die *revolutionär* gesteigerte technisch-ökonomische Effizienz zum Einsatz? Was bewirkte diese Steigerung für wen? Wer bekam welchen Anteil an Vorteilen, Chancen und Nutzen, wem wurden die Lasten und negativen Effekte zugelastet? Tatsächlich kam es nicht nur zu einer bisher unvorstellbaren Steigerung der wirtschaftlichen Möglichkeiten. Die maschinell-industrielle Produktion ermöglichte eine zuvor unvorstellbare Güterfülle zu niedrigeren Kosten, sie bewirkte auch eine Konzentration der Macht, der Chancen und Vorteile bei den Eigentümern der rasch wachsenden Industriekonzerne und Banken und eine korrespondierende Entwurzelung, Machtlosigkeit und Verelendung großer Bevölkerungsteile.

In hohem Ausmaß wurden die neuen Effizienzen *national* instrumentalisiert (auf Zusammenhänge zwischen der Entwurzelung großer Bevölkerungsgruppen im Zuge der *Industriellen Revolution* und dem Entstehen neuartiger, meist nostalgisch-romantischer Nationalismen im 19. Jahrhundert kann ich hier nur hinweisen). Die politischen und ökonomischen Führungsschichten der Industriestaaten setzten auf Expansion, es kam zu harten Auseinandersetzungen um Märkte und Rohstoffe, zur *Aufteilung der Welt* durch die europäischen Industriestaaten auf Kosten der anderen. Die ungenügende Ausrichtung der wissenschaftlich-technisch-ökonomischen Dynamik auf humane Ziele und Werte und auf das Gemeinwohl führte unausweichlich zu explosiven Polarisierungen innerhalb der Gesellschaften und zu scharfen internationalen Konfliktaufladungen. (Vgl. dazu Fischer et al., 1985, bes. Bd. 5).

Die schon im 19. Jahrhundert begonnene, kurzsichtig-eigennützige Instrumentalisierung der technisch-ökonomischen Effizienz spitzte sich im 20. Jahrhundert zu. Die Ideologien des Nationalismus, Nationalsozialismus und Kommunismus trieben die Völker zu Rüstungsspiralen, in verheerende Kriege und humane Katastrophen. Viele

Millionen Menschen wurden in den beiden Weltkriegen und zahllosen weiteren Kriegen sowie in den Zwangslagern der Nationalsozialisten und Kommunisten getötet, körperlich und seelisch verstümmelt, viele Millionen Menschen vertrieben, unermessliche kulturelle und materielle Werte vernichtet (die umfangreiche Literatur dazu kann hier nicht angeführt werden, vgl. exempliative eine nachdenkliche tschechische Reflexion: Pithart et al., 2003). Zu den verheerenden Folgen des Zweiten Weltkriegs gehören die Etablierung totalitärer kommunistischer Regime im von der Sowjetunion dominierten Teil Europas, die bis 1989/90 andauernde Teilung Europas durch den *Eisernen Vorhang*, die gigantische, auch nukleare Rüstungskonzentration auf beiden Seiten. Zu den dramatischen Folgen gehören auch der globale Bedeutungsverlust Europas und die Zertrümmerung und Verwüstung des Kulturraumes Mitteleuropa.

Abb. 1:
Die Spaltung Europas durch den „Eisernen Vorhang" nach dem 2. Weltkrieg bis 1989/90

Trotz der verzweifelten Lage nach diesen Katastrophen gelangen zukunftsweisende Neuanfänge. Vor allem in christlichen Kreisen schon im Widerstand gegen das nationalsozialistische Regime vorbereitet, ergriffen bald nach Kriegsende Persönlichkeiten mit klarer Wertorientierung und politischem Können wie Robert Schumann, Konrad Adenauer, Alcide de Gasperi, Jean Monet u. a. die Initiative. Es gelangen die Überwindung

der historischen Verfeindung zwischen Deutschland und Frankreich, die Weichenstellung für eine schrittweise Einigung Europas und als Grundlage dafür eine neue Gesellschaftsordnung: In Deutschland und Österreich entwickelte man als Alternative zur Machtkonzentration des Nationalsozialismus, des Kommunismus und des Kapitalismus das Gesellschafts- und Wirtschaftsmodell der *Sozialen Marktwirtschaft* (vgl. dazu Müller-Armack, 1974; Hasse, Schneider, Weigelt, 2/2005; Schumann, 2007), in Österreich zusätzlich die *Sozialpartnerschaft* (Pribyl, 1991; Karlhofer, Tálos, 2005). Man sicherte die Freiheit und Entfaltungsmöglichkeiten der Menschen durch eine reale Beteiligung der gesellschaftlichen Gruppierungen an den Entscheidungsprozessen und eine einigermaßen faire Verteilung von Chancen, Lasten und Erträgen durch entsprechende Strukturen und Regelsysteme. Je nach Tradition etwas unterschiedlich entwickelte man auch in den übrigen freien europäischen Staaten Varianten einer sozial moderierten Marktwirtschaft. Man kann also bei der *Sozialen Marktwirtschaft* trotz mancher Unschärfen von einem europäischen Gesellschafts- und Wirtschaftsmodell sprechen, in deutlicher Differenz zu den US-amerikanischen und asiatischen Modellen. In den Transformationsstaaten ist die sozioökonomische Neuorientierung noch in Gang. Man schwankt zwischen unterschiedlichen Modellen, stark sind US-amerikanische neoliberale Einflüsse (vgl. bspw. die Forderung des früheren tschechischen Präsidenten Václav Klaus nach einem *Markt ohne jedes Attribut*).

Das einigermaßen glaubwürdig umgesetzte Konzept *Soziale Marktwirtschaft* wurde in den Nachkriegsjahrzehnten besonders in Österreich und Deutschland zum Erfolgsmodell: Alle Bevölkerungsteile konnten sich damit identifizieren, man arbeitete ohne gröbere Reibungsverluste mit vollem Einsatz und so wurde aus Not und Zerstörung breiter Wohlstand und hohe Lebensqualität geschaffen. Die Orientierung an diesem Gesellschafts- und Wirtschaftsmodell ist schwächer und schwieriger geworden, teils durch interne Fehlentwicklungen, vor allem aber durch die rasant zunehmende *Globalisierung*.

3 Herausforderung Globalisierung und Paradigmenwechsel

Gegenwärtig vollzieht sich – analog zur *Industriellen Revolution* im 19. Jahrhundert – wieder eine technisch-ökonomische und

soziokulturelle, jetzt globale *Revolution* (zu *Globalisierung* vgl. z. B. Weizsäcker, 1999; Stiglitz, 2008; Höffe, 2004). Wiederum sind die Auslöser neue Schlüsseltechnologien, diesmal die elektronische Informations- und Kommunikationstechnik sowie die Life-Sciences. Wiederum werden die gewachsenen und vertrauten Wirtschafts- und Gesellschaftsstrukturen, aber auch das Bewusstsein und die Handlungsmuster irreversibel verändert. Wesentliche Forschungs- und Wirtschaftsprozesse sind global geworden. Die schnelle weltweite Mobilität von Informationen, Waren, Dienstleistungen und Kapital ermöglichen, die hohen Entwicklungsaufwendungen und Anlagekosten verlangen globale Vernetzung und transnationale Märkte. Ökonomisch und politisch werden dadurch die Karten weltweit neu gemischt, die Chancen, Lasten, Entscheidungszentren und Arbeitsplätze weltweit neu verteilt. Eine gewaltige *Völkerwanderung*, freiwillige Mobilität und unfreiwillige Migration, begleiten diese Prozesse. Auf den weitgehend deregulierten globalen Märkten bewirken die Gebiete mit niedrigen Löhnen, Sozial und Umweltstandards einen enormen Druck auf die Arbeitsplätze, Löhne, Sozial- und Umweltaufwendungen in den europäischen Hochlohnländern. Ganze Industriebranchen mit Millionen von Arbeitsplätzen sind dorthin abgewandert.

Globalisierung wird meist nur auf die ökonomischen Umbrüche bezogen. Eine starke *Globalisierung* vollzieht sich aber auch soziokulturell und mental: Vor allem über die elektronischen Medien erfolgt eine intensive Diffusion und Infusion von Informationen, Bildern, Auffassungen, Einstellungen und Lebensmustern aus aller Welt. Das führt zu stark veränderten Inhalten und Strukturen im Bewusstsein der Menschen, zu veränderten Sichtweisen und Verhaltensmustern. Äußerlich wie innerlich gibt es keine geschlossenen *Welten*, Identitäten und Kulturen mehr (vgl. dazu Elm, 2003).

Wie oben im Rückblick auf die 1. Industrielle Revolution festgestellt, führt eine ungenügende Ausrichtung der wissenschaftlich-technisch-ökonomischen Dynamik auf humane Werte und das Gemeinwohl innergesellschaftlich und international zu Konfliktaufladungen mit destruktiven Konsequenzen. Ethisch ist darauf zu insistieren, dass bei jedem persönlichen und gesellschaftlichen Entscheiden und Gestalten die Verantwortlichkeit für die Wirkungen beachtet werden muss. Der Quantensprung an technisch-ökonomischer Effizienz und die globale Vernetzung erfordern – vorausgehend und begleitend – eine entsprechende Beachtung der globalen Wirkungen und

Verantwortlichkeit (vgl. Lübbe, 2005; Lütge, 2007; Kuschel, Pinzani, Zillinger, 1999).

Elektronische Informations- und Kommunikationtechnik, Life-Sciences (Mieth, 2002) und globalisierte Wirtschaft sind Spitzenleistungen des neuzeitlichen Naturbeherrschungs- und Weltgestaltungsprogramms. Damit wurden *Schallmauern* durchstoßen, weltbewegende Kräfte, Lebenssteuerungen, Erbgut, Luft, Meere und Klima kamen in menschliche, in industriell-ökonomische Verfügung. Es wird ökonomisch und politisch, philosophisch und theologisch zu wenig beachtet, wie grundlegend sich damit unsere Lage verändert hat: Der rapide Zuwachs menschlicher Kenntnisse und Eingriffsmöglichkeiten ermöglichte das Sprengen der bisher zugleich festlegenden und bergenden Ordnung der Natur und der darauf aufbauenden Kulturen und Ethiken. Dieses Sprengen bringt aber nicht, wie neuzeitlich erhofft, unmittelbar Fortschritt und Freiheit, sondern entgrenzt ambivalent. Zuerst einmal geraten wir in eine radikale Orientierungs- und Maßlosigkeit. Durch unsere extensiv und intensiv *weltbewegend* gewordene Effizienz kann nicht mehr davon ausgegangen werden, dass *die Natur* als sich selbst regulierender Rahmen und stabiles Fundament unseres Lebens und Handelns verlässlich da ist. Vielmehr liegt mit der Verfügung über extensiv und intensiv *weltbewegende* Effizienzen die Verantwortlichkeit für die ökosystemische Balancierung und für eine nachhaltig zukunftsfähige Lebenskultur in erheblichem Ausmaß auf menschlichen Schultern. Wer könnte behaupten, dass wir dazu persönlich wie gesellschaftlich schon imstande wären? Die Frage ist, ob wir diese Verantwortlichkeit rechtzeitig erkennen und umsetzen werden; andernfalls ergeben sich düstere Perspektiven (vgl. dazu Jonas, 4/2003; Beck, 2007).

Offensichtlich vollzieht sich ein *Paradigmenwechsel*, wir befinden uns in einer unübersichtlichen Übergangsphase zu einer noch undeutlichen *Nachneuzeit*, zusätzlich zu den Umbrüchen im Zuge des Zusammenwachsens Europas und der *Globalisierung*. Wir brauchen Klärungen über epochale Neuorientierungen. Diese gleichzeitigen fundamentalen Umbrüche, die Auflösung bisheriger Sicherheiten und die damit verbundenen Anspannungen disponieren zu gesellschaftlicher Desintegration, zu regressiven Neigungen, populistischen Scheinlösungen, Fundamentalismen, zu individualistischen und nationalistischen Egoismen (ausführlicher dazu: Renöckl, 2008, bes. s. 374–379). Es wird schwieriger, Verständnis und Einsatzbereitschaft für komplexe Langfristaufgaben und Gemeinwohl-Erfordernisse wie die Gestaltung eines zukunftsfähigen

Neuen Europa aufzubringen. Das macht die Vorgänge auf der *Baustelle Europa* so frustrierend langwierig und mühsam.

4 Europa im globalen Wettbewerb um zukunftsfähige Gesellschaftsmodelle

Wie steht es um die Zukunft Europas angesichts der rasanten Globalisierung? Zur Orientierung einige wenige Fakten: Der Anteil Europas an der Weltbevölkerung ist seit den 1950er Jahren von rund 24 % auf rund 7 % zurückgegangen. In Produktion und Dienstleistung, aber auch in Forschung und Entwicklung wachsen vor allem asiatische Länder Jahr für Jahr teils mit zweistelligen Zuwachsraten, die europäischen Länder stagnieren, noch auf hohem Niveau. Europa ist nicht mehr der *Nabel der Welt*, sondern muss seine Rolle im globalen Wettbewerb neu klären. Immerhin wäre die Europäische Union auf dem Weltmarkt derzeit noch der größte Player und entsprechend gestaltungs- und durchsetzungsfähig, wenn die Potenzen ihrer Mitgliedsländer effizient gebündelt ins Spiel gebracht würden. Das aber blockieren immer wieder Einzelstaaten, die sich dadurch partikuläre Vorteile sichern möchten. Ein nüchterner Blick auf die globalisierten Verhältnisse zeigt aber die begrenzten Optionen selbst der größeren und erst recht der kleineren Einzelstaaten. Nur geeint kann Europa auch in Zukunft in wesentlichen Fragen gestaltungsfähiger Akteur bleiben, andernfalls geraten seine Einzelstaaten unter zunehmende Fremdbestimmung durch außereuropäische Machtzentren.

Es hilft nicht, schwierige Lagen und besorgniserregende Tendenzen zu verharmlosen oder zu verdrängen. Man sollte sie klar ins Auge fassen, aber sich davon nicht lähmen lassen. Die Zukunftsfähigkeit ist nicht nur ein quantitatives Kalkül, sondern mehr noch eine Frage von Qualitäten, konkret der human-kulturellen Potenz von Menschen. Oben wurde gezeigt, wie am Tiefpunkt nach dem Zweiten Weltkrieg glaubwürdige Personen mit überzeugenden Zielen das Engagement der Menschen mit Hirn, Herz und Hand zu mobilisieren und wegweisende Neuanfänge zu initiieren vermochten. Dieser erfolgreiche Neuaufbruch aus scheinbar aussichtslosen Verhältnissen kann auch heute inspirieren, er lässt sich aber nicht einfach kopieren. Ging es damals nach katastrophalen Irrwegen in den freien Teilen Europas um Wiederaufbau und Kultivierung von Gesellschaft, Politik und Wirtschaft durch das Gesellschaftsmodell eines

freiheitlich-pluralistischen Rechtsstaats mit ökosozialer Marktwirtschaft, so stellen sich jetzt die Herausforderungen der *Globalisierung*.

Ohne Zweifel bräuchten wir angesichts der Globalisierung ökosoziale Regelsysteme auf Weltebene. Die zivilgesellschaftlichen Protestbewegungen signalisieren den Problemdruck (Radermacher, 2/2002). Solche wirksamen Regelungen auf Weltebene werden aber nur schrittweise in harten Auseinandersetzungen zu entwickeln und durchzusetzen sein. Das wird dauern. Ein entscheidendes Zwischenziel ist für uns deshalb ein entsprechender Einsatz auf der *Baustelle Europa*: Wenn die Europäische Union ihre Krisen überwindet, ist sie mit rund 500 Millionen Einwohnern und großen geistigen und materiellen Ressourcen potent genug, im eigenen Bereich für Wettbewerbsfähigkeit bei guten sozialen und ökologischen Standards zu sorgen und diese in der globalen Konkurrenz zu behaupten. In den Transformationsländern ist nach den totalitär-planwirtschaftlichen Jahrzehnten das Modell *Ökosoziale Marktwirtschaft* noch wenig bekannt und die mitverantwortliche Einbeziehung aller sozialen Gruppen in die sozioökonomischen Gestaltungsvorgänge noch wenig geübt. Aber auch *im Westen* ist hier einiges verbesserungs- und weiterentwicklungsbedürftig.

Auf einer nüchternen Diagnose aufbauend, brauchen wir den Blick nach vorne: In neuen Synthesen von wissenschaftlich-technisch-ökonomischer Effizienz mit humanen Zielen und Werten liegen für Europa im globalen Wettbewerb durchaus Chancen, denn die Perspektive einer nachhaltig zukunftsfähigen Lebens- und Gesellschaftskultur kann eine entsprechende Mobilisierung und Bündelung der Fähigkeiten und Kräfte bewirken. Die modernen Formen von Wissenschaft, Technik und Wirtschaft nahmen von Europa ihren Ausgang, hier hat man die längsten positiven wie negativen Erfahrungen damit gemacht. Daraus ergeben sich die Chance und die Pflicht, nach so vielen *Lehrjahren* – früher als andere – *Meisterschaft* im wert- und sinnorientierten Umgang mit Wissenschaft, Technik und Wirtschaft zu entwickeln (vgl. dazu Mandry, 2009; Habermas, 2011).

Dafür sind als wesentliche Koordinaten festzuhalten:

- Ohne gute wirtschaftliche Grundlagen gibt es kein gutes Leben. Wir brauchen konkurrenzfähiges wissenschaftlich-technisch-ökonomisches Wissen und Können, aber ebenso Sinn- und Orientierungswissen, *Weisheit*, auf gleichem Niveau. Die Intuition

für das unverkürzte, sinnvolle Ganze unterscheidet die *Weisheit* von eindimensionalem Wissen. Aus der Achtsamkeit für das Ganze lassen sich die für ein Gelingen des menschlichen Lebens wesentlichen Prioritäten, Proportionen, Zusammenhänge, Balancen und Rhythmen besser verstehen und umsetzen. Freiheitlich-pluralistische Demokratie und Wettbewerbs-Marktwirtschaft sind gesellschaftliche Organisationsformen mit hoher Eigendynamik, sie bauen auf weitgehende Entscheidungs- und Gestaltungsmöglichkeiten für einzelne Menschen, dezentrale Institutionen, Wirtschaftsunternehmen und freie Vereinigungen, auf deren Vernunft und Verantwortungsbereitschaft. Es geht um den optimalen Einsatz der begrenzten Ressourcen für sinnvolle Ziele. Welche Ziele und Werte als menschenwürdig anstrebenswert, welche Verfahren, Mittel und Regelsysteme, welche Prioritäten und Proportionen dafür angemessen sind, ergibt sich nicht automatisch. Das bleibt persönliche, kulturelle, politische und für viele eine religiöse Klärungs-, Bildungs- und Steuerungsaufgabe. Das sind die Anliegen der Wirtschaftsethik (vgl. dazu: Korff, 1999; Sen, 5/2011; Diefenbacher, 2001).

- Ein gutes Niveau sozialer Sicherheit ist ein wesentlicher Pfeiler des europäischen Modells der Gesellschaftsgestaltung. Die Sorge, im Zuge der Europa-Integration und Globalisierung die bisherige soziale Qualität zu verlieren, ist begründet. Nicht nur global, auch in Europa wachsen die Abstände zwischen arm und reich, zwischen Wende- und Globalisierungsgewinnern und -verlierern. Demgegenüber ist klar zu machen, dass es gegen Menschenwürde und Gemeinwohl verstößt, wenn Schwache und Bedürftige, die sich nicht selbst helfen können, ohne verlässliche Solidarnetze und ausreichende Unterstützung ihrer Not überlassen würden. Es wäre aber eine Engführung, *Sozialstaat* mit staatlichen Sozialleistungen und Versorgung gleichzusetzen. Noch wichtiger ist es, von vornherein für echte Chancengleichheit und Beteiligung aller zu sorgen, das Entstehen von Marginalisierung, Hilfsbedürftigkeit und Not vorbeugend zu minimieren. *Sozial* einseitig als *Versorgung* zu denken, kann auch Machtausübung von Funktionären und *Helfern*, Abhängighalten und Passivität bedeuten (vgl. Butterwegge, 5/2014; Empter, Vehrkamp, 2007; Zapka, 2012). Ohne Zweifel geht es hier um Aspekte der

Gerechtigkeit, ein praktisch wie theoretisch ebenso zentrales wie umstrittenes Thema der Menschheitsgeschichte. Das kann hier nicht entsprechend differenziert dargestellt werden, ich beschränke mich auf zwei Hinweise: 1. John Rawls geht davon aus, dass innerhalb der Geschichte mit Ungerechtigkeit gerechnet werden muss, sosehr Gerechtigkeit eine unabdingbare Leitvorstellung ist und bleibt. Einerseits auf Immanuel Kant, andererseits auf den angelsächsisch-amerikanischen Pragmatismus bezugnehmend, schlägt er als ethische Leitlinie vor: Ungerechtigkeit ist nur soweit verantwortbar, als sie eine Entwicklung hin zu mehr Gerechtigkeit fördert und gerade die Schwächeren dadurch einen Nutzen haben, jedenfalls keine Nachteile erleiden (vgl. Rawls, 1979; Höffe, 2001; Sandel, 2/2013). 2. In dieser Hinsicht spricht im Vergleich mit realen anderen Gesellschaftsformen viel für das Europa-Modell *Soziale Marktwirtschaft*.

- Besondere Rücksicht auf Umwelt und Nachhaltigkeit ist die notwendige Konsequenz der erreichten hohen technisch-ökonomischen Effizienz, sowohl im persönlichen Verhalten als auch bei der Etablierung von gesellschaftlichen Regelungen zur Sicherung der Nachhaltigkeit. Hier geht es nicht nur um die gesellschaftliche Weiterentwicklung des Europäischen Binnenraumes, sondern auch um die Neugestaltung der globalen Außen-Relationen Europas. Auf der überstaatlichen und globalen Ebene gibt es nur wenige und schwache ökosoziale Ordnungsstrukturen. Es wäre unverantwortlich, sich mit diesen Struktur- und Regelungsdefiziten, mit den Abgründen in der Welt zwischen jenen, bei denen sich Reichtum und Macht wie noch nie ballen, und den Massen von Menschen, die von Hunger und Elend, Chancenarmut und Machtlosigkeit niedergedrückt werden, abzufinden. Das Leitbild *Nachhaltigkeit* ist nicht auf Ökologie und nicht auf konservative Muster zu beschränken, sondern soll kreative Dynamik in der internen und globalen soziokulturellen Entwicklung stimulieren. Recht verstanden integriert die Leitvorstellung *Nachhaltigkeit* ökologische Anliegen, globalen Entwicklungsausgleich, Menschenrechte, Friedenssicherung, technisch-wirtschaftliche Innovation und Wohlstandsentwicklung über partikuläre Reparaturkonzepte hinaus zu einer zusammenhängenden Zielprogrammatik (so

Markus Vogt in seinem Beitrag in Renöckl, 2010, s. 11–29; Vogt, 2009 und in vielen weiteren Publikationen).

- Eine weitere beachtenswerte Koordinate ist das Gestaltungsprinzip *Subsidiarität*. Die Entgrenzungen in Europa, die *Globalisierung*, die laufenden Zusammenschlüsse zu immer größeren wirtschaftlichen und politischen Einheiten wecken bei vielen Menschen die Angst, an eigenen Gestaltungsmöglichkeiten und an Identität zu verlieren. Demgegenüber ist vor Augen zu stellen: Die geschichtlich gewachsene Qualität Europas liegt nicht in Zentralisierung und Gleichschaltung, sondern in der Differenzierung und Vielfalt. Die Europäische Union hat sich in ihrer Grundstruktur auf *Subsidiarität* verpflichtet. Die Gestaltungs- und Entscheidungskompetenzen sind so weit wie möglich bei den kleineren Einheiten zu belassen, diese dürfen sich aber nicht abkapseln, sondern haben ihrerseits zum Gemeinwohl beizutragen. Die regionalen Identitäten, die kleinen und mittleren Strukturen sind aus guten Gründen zu achten und zu fördern: Für wichtige politische, ökonomische und ökologische Anliegen brauchen wir das große europäische Dach. Aber in unüberschaubar großen Räumen fühlt man sich ohnmächtig, heimatlos, demotiviert. Entwurzelte Menschen haben kein gutes Leben, sie werden zu *Treibsand*. Deshalb brauchen die Menschen unter größer werdenden Dächern mehr denn je die Beheimatung in überschaubaren, gestaltbaren, *bewohnbaren* Räumen (zu *Subsidiarität* vgl. Callies, 2/1999; Lecheler, 1993).

5 Der unverzichtbare Angelpunkt: Persönlichkeitsbildung

Die ausführliche Erörterung der Struktur- und Regelungsebene darf nicht die Schlüsselbedeutung der Persönlichkeitsbildung überdecken. Strukturen und Regelsysteme werden von konkreten Menschen entwickelt und gehandhabt. Ohne humane Formung dieser Personen kann keine Verbesserung der humanen Qualität in Gesellschaft und Wirtschaft gelingen. So wichtig der Einsatz für optimale Strukturen und Rahmenbedingungen ist, man kann und darf mit seinem persönlichen Einsatz nicht auf wünschenswerte Rahmenbedingungen warten. Auch unter schlechten Bedingungen kann man sich durchschnittlich, unter- oder überdurchschnittlich verhalten. Die

Zuständigkeit für die eigene Lebensgestaltung darf man nicht delegieren und sich nie und durch nichts abnehmen lassen. Das sind Kernelemente der persönlichen Würde und Freiheit. Besonders eindrucksvoll hat dies Václav Havel gelebt und beschrieben (vgl. Havel, 2000). Dieses Menschenbild und die entsprechende Gesellschaftsgestaltung sind Kern-Positionen der europäischen Humanitätstradition, die sich aus griechisch-römischen, biblisch-christlichen und europäischen Aufklärungsquellen speist.

Jetzt geraten diese in neue Bewährungsproben: Oben wurde festgestellt, dass derzeit trotz guter Lebensverhältnisse bei vielen Menschen Orientierungsunsicherheit und Hoffnungsarmut zunehmen, das spiegelt sich in den Diskussionen der *Postmoderne*, bspw. bei Zygmunt Bauman und Slavoj Žižek. In der Früh- und Hochphase der Neuzeit hat man in den Wissenschaften, im gesellschaftlichen wie im persönlichen Denken und Handeln auf emanzipatorisches Gestalten, auf *Befreiung* durch aktives Erforschen und Verfügen gesetzt. Jetzt hingegen zeigen sich in den Wissenschaften wie in den gesellschaftlichen und persönlichen Einstellungen starke Trends, die menschliche Einbindung in Vorgaben und Mechanismen als sehr dicht und die eigene Gestaltungsfähigkeit als sehr eng zu interpretieren. Vertreter der Hirnforschung wie Wolf Singer vertreten eine weitgehende Determination (vgl. die Auseinandersetzung zu Hirnforschung und Menschenbild bei Holderegger et al., 2007), in der Genetik sehen populäre Autoren wie Wilson und Dawkins die Verhaltensweisen als weitgehend von *egoistischen Genen* bestimmt, viele Verhaltensforscher und Ökologen weisen jede Sonderstellung des Menschen als *Speziesismus* zurück und fordern die konsequente Einordnung der Menschen in naturale Regelkreise, große Teile der Wirtschaftswissenschaften setzen auf anonym-sachhafte, zum Teil auf geradezu sozialdarwinistische Markt-Mechanismen (vgl. demgegenüber Bauer, 2008).

Diese Tendenzen, die Einbindung in Vorgaben und Mechanismen als sehr dicht und die menschliche Gestaltungsfähigkeit und Verantwortung als ganz marginal zu interpretieren, können Auswirkungen der Erfahrungen mit von Menschen verursachten Katastrophen, Schäden und Risiken, sowie des Bewusstwerdens gewaltiger neuer Herausforderungen, wie der weitgehend eigenläufig gewordenen, global vernetzten Macht- und Wirkungsstrukturen, der spürbaren, aber noch ungekonnten Mitverantwortung für die ökosystemische Stabilisierung, der noch ausstehenden Entwicklung einer nachhaltig-zukunftsfähigen Lebenskultur sein. Das alles generiert tiefe Empfindungen der Überforderung, die

bisherigen neuzeitlich-prometheischen Denk- und Handlungsmuster sind da nicht mehr hilfreich. In dieser Lage sind Interpretationen willkommen, die die menschlichen Gestaltungsmöglichkeiten als sehr begrenzt darstellen und damit von menschlicher Verantwortlichkeit zu entlasten scheinen. Der Kulturkritiker Frank Schirrmacher (2013) und andere haben dazu spannende Analysen vorgelegt. Es stimmt, durch die Fortschritte der Wissenschaften wissen wir um viele Vorgaben und Wirk-Zusammenhänge, unter denen wir leben und handeln. Tatsächlich ist dieses Wissen um Vorgaben und Wirkzusammenhänge aber keine Aufhebung der Freiheit, denn diese besteht nicht in Unabhängigkeit von Vorgaben, sondern in der Fähigkeit, in Kenntnis der Kräfte und Zusammenhänge Werte und Ziele zu klären und im aktiven Umgehen mit diesen Faktoren wirksam anzustreben. Bewusstsein und Freiheit sind entwicklungsbedürftige, verkümmerungsanfällige und deformierbare Potentiale. In unserer spätneuzeitlichen Zivilisation gibt es spezielle Infragestellungen von Freiheit, Sinn und Würde, die explizit anzusprechen sind (vgl. Arendt, 10/2011).

- Zu einer menschenwürdigen Lebenskultur gehört die Achtsamkeit für eine Dimension, die in unserer von Tempo und Leistung, von Kalkulationen, Daten und Fakten geprägten Zivilisation oft zu kurz kommt: die Achtsamkeit für das Unkaufbare und Unverzweckbare, für zuvorkommende Zuwendung und Mitmenschlichkeit (zur fundamentalen – ermutigenden aber auch konflikthaften – Bedeutung der *Beziehung* vgl. Renöckl, 2008, s. 369-374), für das unverrechenbar Schöne, für das Zerbrechliche und Unverfügbare. Wir brauchen persönlich und öffentlich Rhythmen zwischen Aktivität, Leistung einerseits und ruhigeren, kontemplativen Phasen andererseits. Da geht es nicht um bloße *Rand-Verzierungen*, sondern um wesentliche Qualitäten des Lebens. Wenn wir dies vernachlässigen, erreichen wir – vielleicht kurzfristig – quantitative Effizienzsteigerungen, verursachen aber gleichzeitig rücksichtslose, eiskalte Zustände, Desintegration, ökologische und ökonomische Desaster. Die verbreitete eindimensionale *Effizienz* reduziert die Menschen auf produzierende und konsumierende Rädchen, auf Kostenfaktoren und Kalkulationsgrößen. So entsteht ein zunehmend seelenloses Getriebe, eine heillose Verarmung mitten im materiellen Wohlstand (vgl. Sandel, 4/2012).

- Zu den in unserer spätmodernen Zivilisation am stärksten verdrängten Erfahrungen gehören die Grenz- und Ohnmachtserfahrungen im Alltag, bei Schicksalsschlägen, im unausweichlichen Altern und Sterben. Die Versprechungen grenzenloser Machbarkeit, Wellness und Sicherheit lassen die Menschen in solchen existentiellen Grenzsituationen, bei unbeseitigbaren Einschränkungen und Leiden rat- und hilflos und drängen jene, die den erwähnten Erwartungen nicht entsprechen können, ins Abseits. Ohne Integration unüberwindbarer Grenzen, der menschlichen Fragilität, Fehlbarkeit und Endlichkeit insgesamt, gelingt persönlich wie öffentlich keine menschenwürdige Lebenskultur.

- In den gesellschaftlichen Umbruch- und Krisenerfahrungen, wie in persönlichen Grenz- und Endlichkeitserfahrungen melden sich die uralten Grundfragen: Woher kommen, wohin gehen wir Menschen? Was kann man erhoffen, was ist zu befürchten, was ist zu tun? Viele Macher in unserer Leistungs- und Konsumgesellschaft halten derartige Überlegungen für überflüssig. Viele Menschen lassen sich von den Konsum- und Medienwellen treiben. Aber wird das Leben nicht unsäglich flach und banal bzw. eiskalt und brutal, wenn übersehen wird, dass spezifisch Menschliches wie Beziehungs- und Liebesfähigkeit, Vertrauen und Treue aus und in zuvorkommender Zuwendung wachsen, dass Wichtiges im Leben nicht machbar und kaufbar ist, dass Freiheit untrennbar mit Verantwortung verbunden ist?

- Es gibt neues Interesse für transzendente und explizit religiöse Perspektiven, vorwiegend in postmodernen, global-gemixten Collagen. Dabei werden nicht selten die folgenreichen Unterschiede in den Vorstellungen von transzendenter Herkunft und Zukunft übersehen: Transzendenz kann die Bedeutung des konkreten Lebens von Menschen entwerten oder durch Erweiterung der Perspektive über die irdische Phase hinaus eminent aufwerten. Die biblisch-christliche Sicht mutet im Unterschied bspw. zu bestimmten fernöstlichen oder esoterischen Vorstellungen die Wertschätzung jedes Menschen, aller Geschöpfe, der Welt, sowie die schwierigen Wege der Lebens- und Weltgestaltung zu und gibt Hoffnung über den Tod hinaus. Sie erlaubt nicht die Abkapselung in vermeintlich

spirituellen Idyllen, sondern mutet das Rudern durch stürmische Umbruchgewässer zu. In biblischer Sicht kann man aber darauf vertrauen, dass Gott seine Menschen auch in stürmischen Zeiten nicht verlässt (vgl. Küng, 2008; Metz, 4/2006; Sokol, 2007; Halík, 2014).

Bei den Antworten auf die existentiellen Grundfragen genügen weder bei religiösen noch bei areligiösen Positionen Proklamation und Bekenntnis. Deren Glaubwürdigkeit muss sich in der daraus mehr oder weniger erwachsenden Fähigkeit erweisen, schwierige persönliche und öffentliche Wirklichkeiten zu kultivieren, Hoffnung und Orientierung auch in schwierigen Lagen durchzuhalten. In der europäischen Geschichte haben Christen und christliche Kirchen gewichtige Beiträge zur Sinn- und Wertorientierung geleistet (vgl. dazu Heimbach-Steins, 2004/2005), auch wenn sie manches schuldig geblieben und in wichtigen Belangen sogar schuldig geworden sind. Die christliche Inspiration und die Vitalität der christlichen Kirchen in Europa werden schwächer, weniger Menschen orientieren sich christlich. Christen und Kirchen müssen sich fragen, wie sie wieder an Vitalität und Relevanz gewinnen können. Für die anderen stellt sich die Frage, wer und was bei den fundamentalen Sinn- und Orientierungsfragen an die Stelle der schwächer werdenden christlichen Orientierung tritt. Gleichgültigkeit in wichtigen Grundfragen macht gleichgültig und gibt wenig Motivation und Kraft für die Bewältigung der anstehenden großen Herausforderungen (vgl. Höhn, 2007).

6 Spezielle Chancen und Herausforderungen Mitteleuropas

Ich denke, es ist deutlich geworden, dass das jetzt wieder zusammenwachsende Europa als Ganzes wichtige Zukunftschancen und Zukunftsaufgaben hat. Wie aber sollte das Zusammenwachsen Europas gelingen, wenn die Menschen und Völker in der Mitte Europas ihre Brücken- und Vermittlungsfunktion nicht gut wahrnehmen?

Mitteleuropa hat darüber hinaus inhaltlich ein kostbares Erbe, das neu bewusst und für die Zukunft fruchtbar gemacht werden sollte. Nach meinem Verständnis hat Mitteleuropa weder politisch noch geographisch eindeutig festlegbare Grenzen. Ich verstehe unter

Mitteleuropa vielmehr einen in langer, oft konfliktreicher Geschichte gewachsenen Kulturraum, in dem ohne Dominanz eines großen Volkes sehr verschiedene kleine Völker und unterschiedliche Mentalitäten in wechselseitiger Stimulation und Osmose miteinander zu leben lernten. Mitteleuropa war immer wie ein kleinteiliges, buntes, lebendiges Mosaik mit verschiedenen Übergängen und Mischungen – alles andere als gleichförmig und monoton. Hier wuchs ein außerordentlicher kultureller Reichtum, es entwickelte sich mehr als anderswo ein Gespür für Zwischentöne, Aspekte und Nuancen, auch für das Gebrochene, Fragmentarische, Überfordernde und Tragische, manchmal auch eine Aufmerksamkeit für die Anderen, für das Andere (ich nenne nur ein Beispiel der umfangreichen Mitteleuropa-Literatur: Busek, 1997).

Das spiegelt sich wieder in der Sprache und Literatur, in der Musik und darstellenden Kunst, aber auch in Technik, Medizin, Natur- und Sozialwissenschaften. Ich denke, dieses lebendige Mosaik ist eine wichtige Zukunftsorientierung. Wer möchte ein Europa unter der Dominanz einer Macht, einer Farbe, einer Mentalität, einer Sprache? Die kreative Vielfalt Mitteleuropas halte ich für besonders aktuell und kostbar als Kontrapunkt gegen die starken, jetzt nicht mehr so sehr politischen, aber technisch-ökonomischen und elektronisch-medialen, Gleichförmigkeitszwänge der Globalisierung.

Lassen Sie mich mit einer großen Wertschätzung schließen: Sie als tschechische Germanisten halten, nach den so tragischen Brüchen, ganz wichtige Erinnerungen zur tschechischen und zur mitteleuropäischen Geschichte offen und lebendig. Sie bauen sprachliche Brücken für die nach der langen Strangulierung oft mühsamen, aber besonders wichtigen Begegnungsmöglichkeiten mit den Nachbarn.

Literatur

Arendt, Hanna (10/2011). *Vita activa oder Vom tätigen Leben.* München: Piper Verlag (The Human Condition, Chicago: University of Chicago Press 1958).

Bauer, Joachim (2008). *Prinzip Menschlichkeit. Warum wir von Natur aus kooperieren*. München: Heyne Verlag.

Beck, Ulrich (2007). *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.

Blumenberg, Hans (1996). *Die Legitimität der Neuzeit*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.

Busek, Erhard (1997). *Mitteleuropa. Eine Spurensicherung*. Wien: Kremayr&Scheriau.

Butterwegge, Christoph (5/2014). *Krise und Zukunft des Sozialstaates*. Wiesbaden: Springer Verlag für Sozialwissenschaften.

Calliess, Christian (2/1999). *Subsidiaritäts- und Solidaritätsprinzip in der Europäischen Union*. Baden-Baden: Nomos Verlag.

Diefenbacher, Hans (2001). *Gerechtigkeit und Nachhaltigkeit. Zum Verhältnis von Ethik und Ökonomie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Elm, Ralf (Hg.) (2003). *Ethik, Politik und Kulturen im Globalisierungsprozess. Eine interdisziplinäre Zusammenführung*. Bochum: Projekt Verlag.

Empter, Stefan und Robert B. Vehrkamp (Hg.) (2007). *Soziale Gerechtigkeit. Eine Bestandsaufnahme*. Gemeinschaftsinitiative der Bertelsmann Stiftung, Heinz Nixdorf Stiftung und Ludwig-Erhard-Stiftung. Gütersloh: Verlag Bertelsmann Stiftung.

Fischer, Wolfram et. al. (Hg.) (1985). *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Bes. Bd. 5. Stuttgart: Verlag Klett-Cotta.

Habermas, Jürgen (2011). *Zur Verfassung Europas*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.

Halík, Tomáš (2014*). Alle meine Wege sind DIR vertraut. Von der Untergrundkirche ins Labyrinth der Freiheit*. Freiburg: Herder Verlag.

Hasse, Rolf H., Hermann Schneider und Klaus Weigelt (Hg.) (2/2005). *Lexikon Soziale Marktwirtschaft. Wirtschaftspolitik von A – Z*. Paderborn: UTB.

Havel, Václav (2000). *Versuch, in der Wahrheit zu leben*. Reinbek: Rowohlt Verlag.

Heimbach-Steins, Marianne (Hg.) (2004/2005): *Christliche Sozialethik*. 2 Bde. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.

Höffe, Otfried (2004*). Wirtschaftsbürger – Staatsbürger – Weltbürger. Politische Ethik im Zeitalter der Globalisierung*. München: Verlag C.H. Beck.

Höffe, Otfried (2001). *Gerechtigkeit. Eine philosophische Einführung*. München: Verlag C. H. Beck.

Höhn, Hans J. (2007). *Postsäkular. Gesellschaft im Umbruch – Religion im Wandel*. Paderborn: Schöningh Verlag.

Holderegger, Adrian et. al. (2007). *Hirnforschung und Menschenbild*. Beiträge zur interdisziplinären Verständigung. Basel: Schwabe Verlag.

Jonas, Hans (4/2003). *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.

Karlhofer, Ferdinand und Emmerich Tálos (Hg.) (2005). *Sozialpartnerschaft. Österreichische und Europäische Perspektiven*. Münster: LIT-Verlag.

Korff, Wilhelm (Hg.) (1999). *Handbuch der Wirtschaftsethik*. 4 Bde. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus.

Küng, Hans (2008). *Das Christentum. Wesen und Geschichte*. München: Piper Verlag.

Kuschel, Karl Josef, Allessandro Pinzani und Martin Zillinger (Hg.) (1999). *Ein Ethos für eine Welt? Globalisierung als ethische Herausforderung*. Frankfurt: Campus Verlag.

Lecheler, Helmut (1993). *Das Subsidiaritätsprinzip. Strukturprinzip einer europäischen Union*. Berlin: Verlag Duncker&Humblot.

Lübbe, Hermann (2005). *Die Zivilisationsökumene. Globalisierung kulturell, technisch und politisch. München*: Verlag Wilhelm Fink.

Lütge, Christoph (2007). *Was hält eine Gesellschaft zusammen? Ethik im Zeitalter der Globalisierung*. Tübingen: Verlag Mohr Siebeck.

Mandry, Christof (2009). *Europa als Wertegemeinschaft*. Baden-Baden: Nomos Verlag.

Metz, Johann Baptist (4/2006). *Memoria Passionis. Ein provozierendes Gedächtnis in pluralistischer Gesellschaft*. Freiburg: Herder Verlag.

Mieth, Dietmar (2002): *Was wollen wir können? Ethik im Zeitalter der Biotechn*ik. Freiburg: Herder Verlag.

Müller-Armack, Alfred (1974*). Genealogie der Sozialen Marktwirtschaft*. Bern: Paul Haupt Verlag.

Pithart, Petr, Petr Příhoda und Milan Otáhal (2003). *Wo ist unsere Heimat? Geschichte und Schicksal in den Ländern der böhmischen Krone*. München: Langen Müller Verlag.

Pribyl, Herbert (1991*). Sozialpartnerschaft in Österreich*. Wien: Schendl Verlag.

Radermacher, Franz J. (2/2002*). Balance oder Zerstörung. Ökosoziale Marktwirtschaft als Schlüssel zu einer weltweiten nachhaltigen Entwicklung*. Wien: Österreichischer Agrarverlag.

Rawls, John (1979). *Eine Theorie der Gerechtigkeit*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag (A Theory of Justice, Cambridge/Mass.-London: The Belknap Press of Harvard University Press 1971).

Renöckl, Helmut, Alžbeta Dufferová, Alfred Rammer (Hg.). (2006). *Rudern auf stürmischer See. Sozialethische Perspektiven in Mitteleuropa*. Würzburg: Echter Verlag.

Renöckl, Helmut und Stjepan Baloban (Hg.) (2010). *Jetzt die Zukunft gestalten! Sozialethische Perspektiven*. Wien–Würzburg: Echter Verlag.

Renöckl, Helmut und Piotr Morciniec (Hg.) (2008): *Umbrüche gestalten. Sozialethische Herausforderungen im neuen Europa*. Wien–Würzburg: Echter Verlag.

Renöckl, Helmut (2009): *Effizienz braucht Sinnorientierung und Verantwortungsbereitschaft. Ethische Dimensionen der Wirtschaft*. In: Birgit Feldbauer-Durstmüller und Helmut Pernsteiner (Hg.). Betriebswirtschaftslehre und Unternehmensethik. Wien: Linde Verlag. S. 105–143.

Renöckl, Helmut (2008). *Toleranz und Anerkennung des Anderen als christlich-ethische Aufgabe*. In: Ingeborg Gabriel (Hg.): Politik und Theologie in Europa. Perspektiven ökumenischer Sozialethik. Ostfildern: Verlag Matthias Grünewald. S. 367–389.

Renöckl, Helmut (2012). *Ethische Aspekte der elektronischen Informationstechnik*. In: Michael Sonntag und Rudolf Hörmannseder (Hg.). Informatik: Von Anfang an. Linz: Trauner Verlag. S. 201–218.

Sandel, Michael J. (2/2013*). Gerechtigkeit. Wie wir das Richtige tun. Berlin*: Ullstein Verlag. (Justice. New York: Farrar, Straus and Giroux. 2009)

Schirrmacher, Frank (2013). Ego. *Das Spiel des Lebens*. München: Karl Blessing Verlag.

Sen, Amartya (5/2011). *Ökonomie für den Menschen. Wege zu Gerechtigkeit und Solidarität in der Marktwirtschaft*. München: Deutscher Taschenbuchverlag. (Development as Freedom, New York: Oxford University Press 1999).

Sokol, Jan (2007). *Mensch und Religion. Ursprünge – Wege – Orientierungen*. Freiburg: Verlag Karl Alber.

Stiglitz, Joseph (2008*). Die Chancen der Globalisierung*. München: Siedler Verlag. (Make Globalization Work, New York: W.W. Norton 2006).

Vogt, Markus (2009). *Nachhaltigkeit als ethisch-politische Leitidee*. In: Mertens, Gerhard et. al. (Hg.) (2009). Handbuch der Erziehungswissenschaft. Bd. III. Teilband 2. Paderborn: Schöningh Verlag.

Weizsäcker, C. Christian von (1999). *Logik der Globalisierung.* Göttingen. Vandenhoeck&Runprecht.

Zapka, Klaus (2012). *Binnenmarkt ohne Wohlfahrt? Zu den institutionellen Perspektiven eines europäischen Gemeinwohls*. Wiesbaden: Springer Verlag für Sozialwissenschaften.

Resumé

Rok 2014 vybízí hned z několika důvodů k úvahám o Evropě: před 25 lety ukončil pád Železné opony rozdělení Evropy, před sto lety vypukla první, před 75 lety druhá světová válka, obě s katastrofálními následky pro celou Evropu. V pozadí těchto událostí působily síly a záměry, které byly pro vývoj v Evropě a celém světě v několika posledních staletích určující a které pravděpodobně budou zásadně ovlivňovat význam Evropy i v budoucnosti.

Specifický směr, kterým se vydal evropský novověk, jeho „prométheovské" zkoumání přírody, člověka a společnosti, měl v období průmyslové revoluce za následek gigantické zvýšení efektivnosti v oblasti vědy, techniky a ekonomiky. Z etického hlediska je nezpochybnitelné, že každé lidské konání musí mít neustále na zřeteli svůj smysl a z něj plynoucí následky a za to musí převzít i zodpovědnost. Pokud zmíněný vzrůst efektivity nebude doprovázen zvýšeným respektováním lidské důstojnosti, pokud se nebude současně věnovat pozornost spravedlnosti a obecnému blahu, pak to bude mít v případě jednotlivců i celé společnosti destruktivní následky a povede to ke konfliktům a válkám. Z těchto katastrof se Evropa poučila a díky novému společenskému a ekonomickému modelu *Eko-sociálního tržního hospodářství v demokratickém právním státě* se jí podařilo znovu vybudovat a dosáhnout relativně vysoké kvality života.

V rámci globalizace probíhá v současné době globální „druhá průmyslová revoluce". Stejně jako první průmyslová revoluce s sebou přináší velké výzvy a dramatická rizika. Evropa se může prokázat nejbohatšími, jak pozitivními, tak negativními, zkušenostmi s vysoce efektivní vědou, technikou a ekonomikou. Pokud se jí podaří vytvořit životaschopnou kulturu efektivity v těchto oblastech a současně neztratí ze zřetele hodnoty jednotlivců a společnosti, budou se s ní lidé identifikovat a budou za ni angažovaně vystupovat. Tehdy a jen tehdy může Evropa zaujmout i v globalizovaném světě odpovídající pozici. Střední Evropě se při tom nabízí speciální šance a úkoly.

Křesťansko-sociální unie Bavorska (CSU) – analýza voleb do Evropského parlamentu

Martin Kubata
SOFO Group a. s. Plzeň

Abstract

Das Ziel des Beitrages ist die Analyse der Europawahl bzw. der Wahl ins Europaparlament 2014 unter besonderer Berücksichtigung der Christlich-Sozialen Union in Bayern (CSU). Der Artikel konzentriert sich vorrangig auf die Analyse des Wahlmisserfolges der CSU. Die Analyse der Europawahl und die Einstellungen der CSU sollen auf diese Weise einem breiteren tschechischen Leserkreis nähergebracht werden.

Die CSU stellt ein traditionelles politisches Subjekt im bayrischen Parteiensystem dar. Seit mehreren Jahren kämpft sie aber mit einer sinkenden Wähleranzahl. Ihr Misserfolg bei der Europawahl 2014 bestätigt nur die sog. Vertrauenskrise der CSU. Die Problematik des Misserfolges wird aus mehreren Blickwinkeln betrachtet. Es wird eine Inhaltsanalyse der Parteidokumente sowie eine qualitative Untersuchung der Realpolitik der CSU vor der Europawahl durchgeführt. Der Beitrag ordnet den Misserfolg der CSU auch in den breiteren Kontext der Parteientwicklung sowie der Einstellungen der CSU im Hinblick auf aktuelle Fragen der heutigen bayrischen Gesellschaft ein.

Schlüsselwörter: Christlich-Soziale Union in Bayern – Wahlen – Europaparlament – Bayern – Bundesrepublik Deutschland.

Abstract

The aim of this study is to analyze the European Parliament election in 2014 from the point of view of the Christian Social Union in Bavaria (CSU). The article is primarily aimed at the CSU unsuccessful election. The Christian Social Union is a well-established subject of the Bavarian party system. The CSU is a very successful political party seen from historical flashback. However, in the last few years the CSU has been

struggling with a declining number of voters. The failure in the European Parliament election in 2014 confirmed „a crisis of trust" about CSU. We will analyze aforementioned issues from different points of view. We will use polity analysis of the party's documents and qualitative research of the party's politics before elections. The article will analyze the failure of the CSU in the wider party context. Moreover, taking into account the approach of the party to the present Bavarian society.

Keywords: Christian Social Union in Bavaria – Election – European Parliament – Bavaria – Federal Republic of Germany.

1 Úvod

Evropský parlament je jedinou institucí Evropské unie, která je přímo volena občany EU. Volby do nadnárodního Evropského parlamentu jsou v prostředí členských států označovány jako volby tzv. ‚druhého řádu' (*second-order election*). Druhořadost je v tomto smyslu charakterizována významem, který volbám voliči přisuzují (Reif – Schmitt, 1980, s. 3–44). ‚Evropské volby' je dále možno vnímat nejen jako významný indikátor kvality a adresnosti evropské problematiky, ať již v programu politické strany či při tvorbě její politické vůle. V širším rámci se také jedná o ochotu či neochotu voličů akceptovat aktuální kontext stranického politického programu či vedení. V předloženém článku je naším cílem analýza neúspěchu[1] Křesťansko-sociální unie Bavorska (CSU) ve volbách do Evropského parlamentu 2014.[2]

CSU je v tomto ohledu zajímavým objektem pro výzkum z několika důvodů. Jedná se o etablovanou politickou stranu ve stranickém systému Svobodného státu Bavorsko (dále jen Bavorsko),[3] která se však již několik let potýká s krizí důvěry tradiční voličské základny i neschopností

1 Kritéria pro vnímání politického úspěchu či neúspěchu mohou být různá (v některých případech nemusejí být exaktně měřitelná). V případě CSU je nutné oddělit kritéria úspěchu či neúspěchu na zemské a spolkové úrovni (relevantní kritérium je uvedeno v příslušné kapitole níže) a úrovni evropské. Při hodnocení politického (ne)úspěchu ve volbách do Evropského parlamentu posuzujeme v případě CSU dosažený zisk ve volbách zasazený do kontextu bavorského stranického systému.

2 Termíny voleb se přizpůsobují procedurálním zvyklostem v jednotlivých členských státech Evropské unie. V případě Spolkové republiky Německo proběhly volby do Evropského parlamentu dne 25. května 2014. Pro specifikaci ‚termínu svobodný stát' viz Kubatová Pitrová, 2014, s. 53.

3 Pro specifikaci termínu ‚svobodný stát' viz Kubatová Pitrová, 2014, s. 53.

oslovit svojí politikou voliče nové. Z hlediska mírně optimistických výsledů voleb na zemské a spolkové úrovni z roku 2013 bylo zajímavé sledovat, zdali se straně podařilo potvrdit vzestup stranických preferencí také ve volbách do Evropského parlamentu.

Dalším důvodem pro volbu bavorské CSU je přirozený zájem o aktuální stranicko-politický vývoj v největší spolkové zemi Spolkové republiky Německo, se kterou má západní a jihozápadní část České republiky společnou hranici.

Při zpracování naší analýzy budeme vycházet z empiricko-analytického přístupu. Primárně vycházíme z kvalitativní analýzy předvolebních kroků strany a sekundárně z obsahové analýzy stranických dokumentů. Kvalitativní analýza bude pečlivě sledovat jednotlivé politické kroky strany v předvolební kampani, které byly významným faktorem konečného volebního zisku. Zasazení analyzovaného tématu do širšího stranicko-politického kontextu (tvorba logického rámce článku) pokládáme za nezbytné; na druhé straně neaspirujeme na obsáhlejší deskripci bavorského stranického systému, stranické historie, ideové stranické profilace atd.

2 Křesťansko-sociální unie Bavorska v zemském a spolkovém kontextu

Vznik CSU je spojen s koncem druhé světové války a přechodem k demokracii. V rámci nově utvořené Německé spolkové republiky se bavorská CSU se stala sesterskou stranou ideově blízké Křesťanskodemokratické unie (CDU). Dlouholetá spolupráce na politické i ideové bázi je dodnes platná v tradičním (geografickém) rozložení. CDU je politicky aktivní v 15 spolkových zemích s tím, že Svobodný stát Bavorsko (jako 16. člen Spolku) politicky ‚náleží' CSU.

Křesťansko-sociální unie Bavorska je zemskou stranou se silným důrazem na tradiční hodnoty. Programovými i reálnými politickými kroky dokázala CSU ve druhé polovině 20. století efektivně skloubit bavorský tradicionalismus a hospodářskou progresivitu; to vše s ohledem na obsáhlou sociální agendu (Kubatová Pitrová, 2014, s. 55–57). Např. základní politický program CSU z roku 2007 (Chancen für alle, 2007, s. 100–102) velmi silně akcentuje parametry sociálního státu čerpajícího

svůj étos mimo jiné také z katolické sociální nauky.[4] Politický program i reálné politické kroky založené na tradičním (tradice, víra, bezpečnost, sociální funkce systému atd.) a zároveň moderním pojetí Bavorska (znalostní ekonomika, konkurenceschopnost, lidskoprávní agenda atd.) byly po několik desetiletí schopny oslovit majoritní segment společnosti a kontinuálně zvyšovat politický i volební kredit strany.

Křesťansko-sociální unie Bavorska patří v dlouhodobém zemském i spolkovém kontextu k velmi úspěšným politickým subjektům. Úspěch či neúspěch je v tomto případě měřitelný frekvencí a mírou participace politického subjektu (v našem případě CSU) na výkonu politické moci a schopností výkon politické moci výrazně ovlivňovat či měnit. Volební zisk nepřesahující 50 % v jakýchkoli volbách chápala CSU jako výrazný neúspěch (Vít – Kaniok, 2011, s. 49).

Bavorský stranický systém lze od počátku 70. let 20. století až do roku 2003 včetně označit za stranický systém pre-dominantní strany (Sartori, 2005, s. 173–174). CSU dokázala s až obligatorní pravidelností získávat absolutní většinu mandátů v Bavorském zemském sněmu *(Bayrischer Landtag)*[5] Na spolkové úrovni se prezentovala jako silný a sebevědomí politický partner celoněmecky působící CDU. Volební výsledky CSU do Spolkového sněmu *(Bundestag)* v 70. a 80. letech 20. stolení oscilovaly mezi 10,5 % a 9,5 %.[6]

Předsedové strany, jako byl např. Franz Josef Strauß, Theo Waigel či Edmund Stoiber,[7] se stali symbolem úspěšného a efektivního stranického vůdcovství (ve smyslu *leadership*).

Současný předseda[8] Horst Seehofer převzal CSU v říjnu roku 2008[9] v ne příliš dobré politické ‚kondici' (posuzováno náročnými stranickými kritérii hodnoty volebního výsledku a od něj odvozeného podílu na moci). Volatilita voličské základy CSU začala být patrná již v roce

4 Katolická sociální nauka patřila a do současné doby patří v programech CSU mezi významné myšlenkové konstrukce poskytující návod pro jedince, společnost, instituce i stát, jaký postoj zaujmout k materialismu života. Za ideové proklamátory katolické sociální nauky jsou považováni dva katoličtí kněží, Wilhelm Emmanuel von Ketteler a Heinrich Pesch (Novak, 1999, s. 100-108).

5 Dále jen zemský sněm.

6 Vyčísleno z hlediska podílu ‚bavorských' platných hlasů převedených na spolkovou úroveň.

7 V prvních letech svého působení.

8 Říjen 2014.

9 Předsednický mandát Hosta Seehofera byl velmi silný. Při volbě 25. října 2008 obdržel 90 % hlasů delegátů (Oberreuter, 2010, s. 294).

2005, kdy ve volbách do Spolkového sněmu CSU dosáhla ‚pouze' 7,4 %[10] hlasů.[11] Následně v květnu 2008 CSU získala ve volbách do zemského sněmu 43,4 %, což byl téměř 20 % propad ve srovnání se shodnými volbami v roce 2003 (URL1).

Prvními avizovanými kroky nového předsedy tak byla stabilizace stranických struktur a stanovení strategie pro budoucí rozvoj strany. Nicméně, jak např. uvádí Oberreiter, v období nezdarů a neúspěchů hrozila eroze strany a od nového předsedy se očekávalo velmi mnoho. Především čitelná politická koncepce a mobilizace členské základny (Oberreuter, 2010, s. 296–297).

3 Křesťansko-sociální unie Bavorska v evropském/ unijním kontextu

V rámci Německé spolkové republiky (zakládající člen *Společenství uhlí a oceli*) měla evropská agenda vždy svůj důležitý význam a proces evropeizace dlouhodobě ovlivňuje německé politické prostředí. Uvedený význam evropského prostředí byl ve druhé polovině 20. století uvozen úspěšným přechodem k demokracii, hospodářskou dynamikou, historickými relikty i sociálním rámcem Německé spolkové republiky. Po znovusjednocení obou německých států v říjnu roku 1990 se unijní problematika stala celoněmeckou.

CSU kontinuálně vždy vystupovala jako proevropsky orientovaný politický subjekt. Evropský kontinent Křesťansko-sociální unie chápe jako kulturně-civilizační prostor, tj. ve smyslu křesťanské identity. Vedle tradičních témat evropské agendy, jako je demokracie, transparentnost, boj s byrokracií, odpovědná fiskální politika atd., lze v CSU nalézt i specifická témata. Stabilním tématem evropské rétoriky strany i jejích předsedů je již po mnoho let koncepce tzv. *Evropy regionů.*

10 Uvedené procento je přepočtený výsledek na spolkové úrovni. V rámci Svobodného státu Bavorskou činil volební zisk ve volbách do Bundestagu 49,2 %. Do té doby jeden z nejhorších volebních výsledků strany (URL1).

11 Na základě výsledů voleb (do spolkového zastupitelského sboru) byla utvořena koalice CDU/CSU a Sociálnědemokratické strany Německa (SPD). Koalice byla u moci v letech 2005 – 2009. V mediálním prostředí je uvedená koalice označována za tzv. velkou koalici. Nicméně z hlediska politologického vymezení se jedná o tzv. minimálně vítěznou koalici (Minimal Winning Coalition). Tedy koalici, ve které jsou mandáty všech spolupracující subjektů (minimálně dvou) nezbytně nutné pro udržení absolutní legislativní většiny (Říchová, 2000, s. 130)

Koncept Evropy regionů odmítá centralismus a nadnárodní byrokracii jako neefektivní model pro politickou i hospodářskou správu malých a dynamických regionů.[12] CSU poměrně dosti dogmaticky prosazuje princip subsidiarity (princip místní správy a demokracie), který vnímá jako garanta teritoriální identity a jedinečnosti. Od politiky preferující substátní, hospodářsky výkonné teritoriální celky CSU odvozuje svoji politickou aktivitu v unijních institucích, které mají problematiku regionalismu a regionálního rozvoje ve své gesci (např. regionální či zemědělské výbory Evropského parlamentu, Výbor regionů atd.).

Stejně jako na zemské, spolkové či na evropské úrovni CSU velmi úzce spolupracuje s CDU a v základních ideových parametrech lze sledovat soulad. CDU/CSU použily společný model kandidatury také v prvních přímých volbách do Evropského parlamentu v roce 1979; členy Evropské strany lidové se staly již v roce 1976 a jsou jimi do současné doby (URL 2). CSU v institucích Evropské unie (zohledňujících demografický klíč) politicky profituje ze silného postavení Spolkové republiky Německa. Od roku 1979 do roku 2009 dosahovala CSU ve volbách do Evropského parlamentu výsledků, které ji zajišťovaly zisky 8 až 10 mandátů. Poslední ‚evropské' volby v roce 2009 potvrdily pro CSU stále sestupný trend z hlediska obdržených hlasů, který byl započat ve volbách v roce 2004 (URL 3).

4 Křesťansko-sociální unie Bavorska ve volbách do Evropského parlamentu 2014

Jak bylo uvedeno již v úvodu, volby do Evropského parlamentu jsou voliči vnímány jako volby druhého řádu, tj. méně významné než např. volby do spolkového zastupitelského orgánu.

Volby do Evropského parlamentu jsou však rovněž demokratickým, legitimizačním procesem, který má v daném okamžiku svoji vypovídací hodnotu: do určité míry lze od výsledku voleb odvodit momentální politickou kondici strany či jejího elektorátu.

Zájem voličů o evropskou problematiku se významně promítá do volební účasti při volbách do Evropského parlamentu. Průměrná volební

12 Bavorsko patří v Evropské unii mezi hospodářsky silné a dynamické regiony. Např. Horní Bavorsko v současné době vykazuje hospodářský ukazatel 160 % HDP/per capita vůči průměru Evropské unie (URL6).

účast v rámci celé Evropské unie při srovnání voleb do Evropského parlamentu v letech 2004, 2009 a 2014 se pohybuje kolem 43,5 % oprávněných voličů. Spolková republika Německo v tomto ohledu (jako demograficky nejsilnější členská země) charakteristicky kopíruje unijní průměr. Při komparaci stejných voleb ve zmíněných datech dojdeme v německém prostředí k průběrné volební účasti 44,8 % (URL 4, URL 5).

Svobodný stát Bavorsko je z hlediska volební účasti ve volbách do Evropského parlamentu v posledních třech sledovaných volbách mírně pod unijním i spolkovým průměrem; průměr volební účasti činí 41 %. V rámci Bavorska (i celého Spolku) nejnižší volební účast ve volbách do Evropského parlamentu stabilně dosahují příhraniční regiony s Českou republikou. Průměrná volební účast ve volbách v roce 2014 v okresu Cham, Deggendorf, Freyung-Grafenau či Regen činila 28 % (URL 7, URL 8).

Pokud volební účast v Bavorsku ve volbách do Evropského parlamentu srovnáme s volební účastí do zemského[13] či Spolkového sněmu,[14] jsou preference bavorských voličů nastaveny jasně a zřetelně.

4.1 Volební kampaň CSU

Volební kampaň Křesťansko-sociální unie před volbami v květnu 2014 lze vystihnout dvěma charakteristikami: obecná a konfrontační. Obě uvedené charakteristiky se v průběhu kampaně doplňovaly, nicméně my se je pokusíme analyzovat odděleně.

CSU vstoupila do kampaně vybavena volebním programem *Europaplan Bayern 2014–2019*, který vycházel z vládního programu bavorské exekutivy *Der Bayernplan 2013–2018*. ‚Evropský' multitematický dokument strany rozvedl obecné fráze vládního dokumentu, nicméně omezil se na jejich obsahovou kvantifikaci, nikoli na konstruktivní řešení aktuálních problémů spojených s evropskou problematikou. Dokument byl rozdělen do šesti částí a deskriptivně postihoval témata, která má CSU stabilně ve své evropské agendě (ekonomická stabilita, Unie jako prostor svobody a spravedlnosti, revize administrativního aparátu evropských

13 Ve volbách do zemského sněmu v letech 2003, 2008 a 2013 dosáhla průměrná volební účast 60 % (URL11).

14 Ve volbách do Spolkového sněmu v letech 2005, 2009 a 2013 dosáhla průměrná volební účast v Bavorsku 73 % (URL12).

institucí atd.) (Der Bayernplan 2013–2018, 2013, s. 22–23; Europaplan Bayern 2014–2019, 2014, s. 1–15).

Program Europaplan Bayern 2014-2019 však nebyl zpracován z hlediska tradičního postoje strany k unijním problémům. U řady témat, která byla v minulosti na evropské úrovni CSU akceptována, se v dokumentu objevily otazníky či významná „ale" (především ve finanční a hospodářské oblasti). Uvedené výhrady však velmi často tendovaly spíše k ad hoc populistickým frázím než ke kontinuálně zastávaným postojům či hodnotám.

Stranická proklamativní listinná forma dokumentů byla na úrovni jednotlivých bavorských správních celků doplněna kontaktní kampaní. Např. starostové Křesťansko-sociální unie se obraceli na své spoluobčany otevřenými dopisy či výzvami, ve kterých apelovali k účasti ve volbách a podpoře křesťansko-sociálních postojů (URL9). CSU pro kontakt s voliči dále využívala sociálních sítí, především globální platformy Facebook a Twitter.

Jako lídr stranické kandidátky byl zvolen Markus Ferber. Dlouholetý, nicméně nevýrazný člen CSU s evropskou zkušeností měl pouze malé šance oslovit především nerozhodnuté voliče. Celkové personální obsazení kandidátky strany pro volby do Evropského parlamentu vyznívalo dosti rozpačitě a spíše připomínalo nepochopení aktuální situace, ve které se CSU nacházela (URL 10). Nejvíce viditelnou osobou strany v její předvolební propagaci tak zůstal její předseda Horst Seehofer.

Výrazným rysem předvolení kampaně křesťanských sociálů byl její silný konfrontační charakter. Pro maximalizaci účinku bylo nutné zvolit hlavní objekt konfrontace, resp. cíl. Tím se staly evropské instituce, především Evropská komise. CSU ústy svého předsedy i svých dalších reprezentantů (generální tajemník strany Andreas Scheuer, výkonný místopředseda Peter Gauweiler) tvrdě kritizovala např. neefektivitu práce jednotlivých komisariátů, naddimenzovanou byrokracii, lobbistické vazby, neoperativní způsob rozhodování atd. Často však kritika vyznívala opět populisticky či hystericky (např. nařčení Komise z pošlapání evropských hodnot atd.).

Předvolební pozice sesterské CDU, jejíž dlouholetá předsedkyně a spolková kancléřka Angela Merkelová vložila do budování evropských institucí značnou část svého politického kapitálu, byla v tomto ohledu

konstruktivnější. CSU však svoji euroskepticky orientovanou předvolení kampaň maximalizovala do té míry, že se v předvolebním období několikrát dostala s CDU do přímé konfrontace. Nezanedbatelná část členů i elektorátu strany musela, dle našeho názoru, na uvedený střet reagovat přinejmenším rozpačitě (URL 13, URL 14).

Jasné vymezení se CSU prostřednictvím svého vedení vůči evropským institucím a sekundárně i vůči CDU bylo zřetelným znakem předvolební kampaně. Akcentem kritiky a politického odhodlání chtěl Horst Seehofer apelovat na bavorské voliče, aby volili spíše jako Bavoři než Němci. Seehofer chtěl svým nesmlouvavým postojem vůči Evropské unii také v neposlední řadě oslabit své bezprostřední bavorské politické konkurenty. Vedle proevropsky orientované Sociálnědemokratické strany Německa především Alternativu pro Německo (AfD). Nový a dynamicky se rozvíjející subjekt v německém stranickém systému měl potenciál svým populistickým postojem negujícím vše ‚evropské' převzít mimo jiné také část nespokojeného elektorátu CSU (URL 15). Průzkum předvolebních preferencí v předvečer voleb přiznával CSU zisk téměř 50 %, SPD 20 % a AfD 6 % voličských preferencí. S ohledem na následné výsledky voleb byl průzkum poměrně přesný a rozdíl lze přiznat sociologické odchylce; s výjimkou CSU (URL 16).

4.2 Výsledky do Evropského parlamentu 2014 a povolební situace v CSU

V tabulce 1 shrnujeme výsledky voleb. Uvádíme volební výsledky subjektů, které dosáhly volebního výsledku přesahujícího 4 % obdržených hlasů. Spolková republika Německo nemá uzavírací klauzuli pro vstup do Evropského parlamentu. Výsledky dalších stran, které jsou menší než uvedené procento, nejsou pro naši analýzu podstatné.

Tabulka 1. Přehled výsledků voleb do Evropského parlamentu 2014 (Svobodný stát Bavorsko)

Název strany	Počet obdržených hlasů	% obdržených hlasů
CSU	1 567 448	40,5
SPD	779 399	20,1
Zelení	466 916	12,1
AfD	311 982	8,1
Freie Wähler	166 631	4,3

Zdroj: Vlastní tabulka na základě údajů Bavorského zemského statistického úřadu.

Křesťansko-sociální unie, přestože ve volbách výrazným rozdílem v Bavorsku zvítězila, zaznamenala nejhorší volební výsledek ve volbách do Evropského parlamentu od zavedení přímé volby v roce 1979. Obdržených 40,5 % bylo významně méně než výsledek z roku 2009 (48,1 %) a zcela jistě méně, než očekávalo vedení strany.[15] Je nutné také dodat, že CSU si před volbami stanovila dosti vysoké cíle z hlediska očekávaného výsledku (50 % a více obdržených hlasů), které nekriticky ventilovala především ve vnitrostranickém prostředí. V kontextu nejisté situace to bylo dosti lehkovážné a riskantní. Od nenaplněných velkých očekávání byla následně odvozena o to větší frustrace.

Konečný volební výsledek spustil lavinu kritiky. Kritizováni byli především představitelé strany za způsob vedení volební kampaně. Horst Seehofer sebekriticky nabídl svoji funkci předsedy strany k dispozici; jeho abdikaci však předsednictvo CSU nepřijalo (URL 18).

Chyb, kterých se CSU dopustila, bylo několik. Volební výsledek v tomto případě nelze připsat pouze jednomu dominantnímu faktoru. Volební zisk měl, dle našeho názoru, pro CSU dvě konsekvence. Primárně byl demotivující vůči členské základně strany a jejím příznivcům. Sekundárně měl negativní dopad na stranickou identifikaci v rámci bavorského stranického systému.[16] Analýzu úspěchu či neúspěchu CSU je tak nutné vnímat v různých úrovních politické soutěže.

15 Političtí konkurenti CSU v bavorském stranickém systému si v porovnání s volbami v roce 2009 většinou polepšili. SPD posílila o 7,3 %, Zelení o 0,5 %, AfD jako nový subjekt nenavazovala na předchozí výsledky, Freie Wähler ztratili 2,4 % (URL17).

16 Ve srovnání s rokem 2009 strana ztratila 3 mandáty a přišla o 7,6 % voličských hlasů (URL 17).

Jak bylo uvedeno výše, když Horst Seehofer přebíral se silným mandátem vedení strany, očekávání delegátů (resp. členské základny) byla velká. Cíl nového předsedy byl jasný. Získat zpět důvěru konzervativně orientovaných voličů a přinést straně volební výsledky odpovídající významu strany v bavorském politickém systému, tj. 50 % a více hlasů.

Volby do zemského a Spolkového sněmu v roce 2013 vzbuzovaly ve straně naděje, že směr nového předsedy je správný a dosažené volební výsledky dávaly důvod k mírnému optimismu.[17] Zotavující se stranická politika měla být potvrzena ve volbách do Evropského parlamentu, což se však nestalo. Naděje vkládané do předsednictví Horsta Seehofera je tak možné z pohledu vytyčených cílů prozatím klasifikovat jako nenaplněné. Vedení strany nepovažovalo volební výsledky z let 2013 a 2014 za natolik neúspěšné, aby přijalo demisi svého předsedy. Je také otázkou, zdali by personální změna měla podstatnější význam a zda by nenapáchala spíše více škod.

Jedním z významných faktorů nedosažení stanovených cílů ve volbách do Evropského parlamentu byla obtížně čitelná, konfrontačně-populistická kampaň. CSU z důvodu oslovení co největšího voličského spektra marginalizovala svoji konstruktivní kritiku evropského prostředí. Nahradila ji populistickou strategií, která ji přivedla do konfrontace s tradičním politickým partnerem. Přitom lze zpochybnit míru intenzivnějšího oslovení euroskepticky orientovaných voličů. CSU se snažila v rámci evropské předvolební kampaně vymanit z politického stínu CDU dosti nešťastným způsobem. Její strategie zbytečně relativizovala tradiční hodnoty, které CSU vyznává a které nejsou lhostejné ani jejím stabilním voličům. Nevýrazná (Markus Ferber), či dokonce kontroverzní (Peter Gauweiler) personální politika strany situaci před volbami ještě umocnila.

Samozřejmě jsou zde i sekundární faktory, které jsou platné v širším politickém rámci a na delší časové ose. Je tak nutné s nimi kalkulovat nejen z hlediska voleb do Evropského parlamentu.

CDU/CSU jsou od roku 2013 v poměrně krátké době v již druhé exekutivní a legislativní koalici s SPD. Uvedená spolupráce podporuje

17 V zemských a spolkových volbách v roce 2013 CSU významně posílila. V porovnání s volbami do zemského sněmu v roce 2008 došlo k nárůstu poštu hlasů o 4,3 %; na spolkové úrovni v komparaci s volbami do Spolkového sněmu v roce 2009 dokonce o 6,8 % hlasů (URL12, URL19).

kritiku CSU z hlediska její postupující ideové vyprázdněnosti a oportunistickým tendencím. Jak ukazují výzkumy věnující se tzv. ‚velkým koalicím' v prostoru německého politického prostředí, politické strany musejí počítat s tím, že pro část jejich voličů může být účast strany v takové (nesourodé) koalici důvodem pro zvážení její další podpory (Wenke – Bukow, 2010, s. 15–20).

Nástup nových politických subjektů (např. AfD), jejichž relevantnost volby potvrdily, zatím dominantní postavení CSU v bavorském stranickém systému neohrožuje. To však neznamená, že v případě nečitelné politiky Křesťansko-sociální unie nemohou stále více i další subjekty přebírat stranický elektorát a pozici strany postupně oslabovat, či dokonce ohrozit.[18] Bylo by od CSU velmi krátkozraké kalkulovat s rozsáhlou členskou základnou či např. širokou zemskou politickou reprezentací jako se stálou a neměnnou entitou.

Je samozřejmě otázkou, zdali se CSU podaří mobilizovat svou členskou a následně voličskou základnu do té míry, že bude opět dosahovat volebních výsledků přesahujících poměr absolutní většiny. Současná situace strany, kterou potvrzují výsledky voleb do Evropského parlamentu, vyzývá především ke střídmosti a kritickému hodnocení situace.

Pokud v rámci strany nedojde k významné sebereflexi dosavadních politických kroků, může být CSU v budoucnu stále více nucena k politickým kompromisům. To ve svém důsledku může mít pro stranu mnohem závažnější konsekvence, než „jen" 40 % přízně voličů v rámci voleb do Evropského parlamentu.

5 Závěr

Evropský integrační proces a způsob víceúrovňového vládnutí přináší stranickým systémům členských zemí Evropské unie více příležitostí pro prosazení svého politického programu. Na druhé straně přináší také řadu témat a problematik, které strany musejí (pokud chtějí být úspěšné) srozumitelně vysvětlovat svým voličům. Volba způsobu interpretace je důležitá a může v důsledku ovlivnit budoucí volební výsledek politické subjektu.

18 Záměrně ponecháváme stranou problematiku krize politického stranictví, socioekonomických štěpných linií, transformace všelidových stran do novějších forem atd. Uvedená témata by pro svoji náročnost a obsáhlost vyžadovala větší, samostatný prostor.

Naším cílem bylo analyzovat důvody, které vyústily v dosažený volební výsledek CSU ve volbách do Evropského parlamentu 2014, tj. analyzovat aktuální situaci CSU v kontextu uvedených voleb. Soustředili jsme se také na situaci ve straně v povolebním období. Neusilovali jsme o to, abychom na základě výsledků voleb do Evropského parlamentu predikovali budoucí vývoj strany. Jakým způsobem se CSU bude dále profilovat v zemské, spolkové či evropské politice, to bude ovlivňovat celá řada faktorů.

Naším dílčím cílem byla analýza vybraných kroků strany, které jsme považovaly za významné a důležité pro finální rozhodnutí voličů o podpoře či nepodpoře ve volbách do Evropského parlamentu. Došli jsme k závěru, že důvodů pro nižší volební výsledek, než jaký strana dosáhla v předešlých volbách, bylo několik. Volební výsledek strany tak nedeterminoval pouze jeden faktor, který by zcela zásadně ovlivnil chování voličů.

Dalším závěrem, ke kterému jsme dospěli, byla relativní povaha volebního neúspěchu. CSU v Bavorsku ve volbách zvítězila vysokým procentuálním rozdílem, ale sebe sama vnímala jako poraženého. Za neúspěšnou se CSU považovala především proto, že ve srovnání s předchozími volbami straně klesl počet obdržených hlasů a od nich odvozený počet mandátů do Evropském parlamentu.

S ohledem na klasifikaci (ne)úspěchu strany je rovněž důležité uvést, že Křesťansko-sociální unie nedokázala objektivně posoudit reálný stav situace, ve které se strana již několik let (a také před evropskými volbami) nachází a nacházela. Nereálná očekávání vedení strany od volebního výsledku (podpořeno nepřesně vypovídajícími předvolebními průzkumy) a konfrontační předvolební kampaň vzbudila o to větší povolební kritiku a defétismus členské základny (a podpořila tak nebezpečí postupu stranické eroze).

Slabinou CSU je rovněž personální politika současného předsedy Horsta Seehofera, který zatím nepotvrzuje očekávání silného politického vůdce a poměrně laxně přistupuje k personální politice v rámci stranické soutěže.

Závěrem lze konstatovat, že v rámci bavorského stranického systému se otevírá široký prostor pro další výzkum. Především s ohledem na další trend vývoje CSU zasazeného do kontextu bavorského stranického systému.

Literatura

Kubatová Pitrová, Miroslava (2014). *Německá komunální politika: bavorské a saské obce.* Praha: ARSCI.

Novak, Michael (1999). *Katolické sociální myšlení a liberální instituce*. Praha: Česká křesťanská akademie.

Oberreuter, Heinrich (2010). Von Krise zu Krise. Die Erosion der CSU während der Großen Koalition. In: Bukow Sebastian a Seemann Wenke (Hrsg.). *Die Große Koalition: Regierung – Politik – Parteien 2005-2009*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, s. 285–298.

Reif, Karlheinz a Schmitt, Hermann (1980). Nine Second-Order National Elections. A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results. In: *European Journal of Political Research* 8, s. 3–44.

Říchová, Blanka (2000). *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál.

Sartori, Giovanni (2005). *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*. Essex: ECPR.

Seemann, Wenke a Bukow, Sebastian (2010). Große Koalitionen in Deutschland. In: Bukow Sebastian a Seemann Wenke (Hrsg.). *Die Große Koalition: Regierung – Politik – Parteien 2005-2009*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, s. 9–40.

Vít, Michal a Kaniok, Petr (2011). Rozšíření EU z pohledu CDU/CSU: CDU/CSU v Evropském parlamentu jako jeden celek? In: *Politologický časopis* 1/2011, s. 46-64.

Stranické dokumenty

Der Bayernplan 2013–2018 (2013). München: CSU-Landesleitung.

Europaplan Bayern 2014–2019 (2014). München: CSU-Landesleitung.

Chancen für alle! In Freiheit und Verantwortung gemeinsam Zukunft gestalten. *Grundsatzprogramm* (2007). München: CSU-Landesleitung.

Internetové zdroje

URL 1: Bayrischer Landtag: Wahlergebnisse für die Wahlperioden ab 1946 und für die in den Landtag gewählten Parteien. Dostupné z: https://www.bayern.landtag.de/fileadmin/Internet_Dokumente/Wahlergebnisse.pdf, [cit.11.09.2014].

URL 2: European People´s Party: Member Parties. Dostupné z: http://www.epp.eu/member-parties, [cit.12.09.2014].

URL 3: Ergebnisse der Europawahlen in Deutschland. Dostupné z: http://www.wahlrecht.de/ergebnisse/europa.htm, [cit.16.09.2014].

URL 4: Účast ve volbách do Evropského parlamentu v letech 1979–2009. Dostupné z: http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/cs/000cdcd9d4/Turnout-(1979- 2009).html, [cit.16.09.2014].

URL 5: Účast a výsledky voleb do Evropského parlamentu 2014. Dostupné z: http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/cs/election-results-2014.html, [cit.16.09.2014].

URL 6: Regionales BIP pro Kopf: Hamburg überdurchschnittlich. Dostupné z: http://ec.europa.eu/deutschland/press/pr_releases/10522_de.htm, [cit.16.09.2014].

URL 7: Europawahlen in Bayern. Dostupné z: http://www.wahlen.bayern.de/europawahlen/index.php, [cit.17.09.2014].

URL 8: Europawahlen in Bayern. Wahlberechtigte, Wähler, Stimmen. Dostupné z: http://www.wahlen.bayern.de/euw2014/ew2014_regional.php?g=r&t=1&r=0, [cit.17.09.2014].

URL 9: Christilich-Soziale Union in Bayer. Grainau. Dostupné z: http://www.csu-grainau.de/?p=1221, [cit.19.09.2014].

URL 10: Die deutschen Kandidatinnen und Kandidaten für die Europawahl. Dostupné z: http://www.europawahl-bw.de/kandidaten.html, [cit. 19.09.2014].

URL 11: Ergebnisse der Landtagswahlen in Bayern. Dostupné z: http://www.wahlrecht.de/ergebnisse/bayern.htm, [cit.16.09.2014].

URL 12: Bundestagswahlen in Bayern. Dostupné z: http://www.wahlen.bayern.de/bundestagswahlen/, [cit.20.09.2014].

URL 13: Seehofer wirbt für Europa und attackiert Brüssel. Dostupné z: http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-03/politischer-aschermittwoch-csu-spd-europa, [cit.22.09.2014].

URL 14: CDU-Politiker geißeln Seehofers Europaschelte. Dostupné z: http://www.spiegel.de/politik/deutschland/europawahl-cdu-attackiert-csu-wegen-europaplan-a-965936.html, [cit.22.09.2014].

URL 15: Alternative für Deutschland. Europa-Wahlprogramm. Dostupné z: https://www.alternativefuer.de/europawahl/europa-wahlprogramm/, [cit.24.09.2014].

URL 16: Umfragen zur Europawahl in den Bundesländern. Dostupné z: http://www.wahlrecht.de/umfragen/europawahl.htm#fn-csu, [cit. 24.09.2014].

URL 17: Wahl der Abgeordneten des Europäischen Parlaments 2014. Dostupné z: http://www.europawahl2014.bayern.de/taba2990.html, [cit.25.09.2014].

URL 18: Seehofer bleibt – Klausurtagung geplant. Dostupné z: http://www.br.de/wahl/europawahl-brwahl-deutschland-bayern-100.html, [cit.26.09.2014].

URL 19: Landtagswahlen in Bayern. Dostupné z: http://www.wahlen.bayern.de/landtagswahlen/index.php, [cit.27.09.2014].

Resumé

Politické strany členských států Evropské unie jsou konfrontovány s volebními procesy od komunální po nadnárodní úroveň. Naším cílem je představit Křesťansko-sociální unii Bavorska (CSU) v kontextu posledních voleb do Evropského parlamentu, tj. voleb do instituce nadnárodního charakteru, konaných v květnu 2014. Pozitivní volební výsledek v uvedených volbách měl být pro CSU symbolickým potvrzením znovuobnovované důvěry ze strany bavorské společnosti. Volební zisk však hovořil v neprospěch tápajícího politického subjektu a spustil vlnu nových spekulací. V naší analýze se primárně soustředíme na rozbor důvodů volebního neúspěchu CSU. Naším cílem není predikce budoucího vývoje strany na základě výsledků voleb do Evropského parlamentu. Zaměřili jsme se především na kvalitativní výzkum reálných politických kroků strany před volbami a v povolebním období.

Systém finančního vyrovnání v SRN

Miroslava Kubatová Pitrová
Südbömische Universität in Budweis

Abstract

Das Ziel des Beitrages ist es, dem tschechischen Leser den komplizierten und spezifischen Prozess des Finanzausgleichs in Deutschland näherzubringen. Es wird auf die Problematik des Länderfinanzausgleichs bzw. auf die Vor- und Nachteile des kommunalen Finanzausgleichs hingewiesen. Die Problematik des Finanzausgleichs wird aus verschiedenen Blickwinkeln betrachtet, und dies nicht nur formal, sondern auch informell. Dank der Äußerungen und Kommentare der deutschen Bürgermeister konnten auch informelle Ansichten und Meinungen der sog. ‚Insiders' in die Analyse einbezogen werden. Das System des Finanzausgleichs ist ein spezifischer und einzigartiger Prozess, der im politischen System Deutschlands einen festen Platz einnimmt. Zugleich stellt er aber einen kontroversen Aspekt dar, dessen Modifizierung immer öfter gefordert wird.

Schlüsselwörter: Bundesrepublik Deutschland – Gemeinde – Finanzausgleich – Länderfinanzausgleich – Kommunaler Finanzausgleich

Abstract

The presented text approximates the difficult and specific process of financial compensation in Germany to Czech readers. The article points to the issue of financial compensation of the federal states (Länderfinanzausgleich) and to the advantages and disadvantages of municipal financial compensation (Kommunaler Finanzausgleich). Financial issues are presented comprehensively, not only formally, but thanks to the observations of the German mayors, we will offer also an informal view and opinions of so-called ‚insiders'.

The system of financial compensation is a unique and specific process, which has in the German political system its own place, but it's still controversial and due for modernization.

Keywords: Federal Republic of Germany – Municipalities – Financial compensation – Financial compensation of the federal states – Municipal financial compensation

1 Úvod

Systém finančního vyrovnání (*Finanzausgleich* – FA) je specifikum, které je signifikantní zejména pro federálně uspořádané státní celky. Nejedná se tedy pouze o záležitost politického systému SRN. Poprvé byl výraz užit v roce 1867 k popsání ‚vyrovnání' dvou částí Rakousko-Uherské monarchie. Posléze se s uvedeným termínem setkáváme ve Švýcarsku a samostatném Rakousku.[1] Přesto je Německo svou propracovanou organizací FA i mezi dalšími federálně uspořádanými státy výjimkou a unikátem. Výmarská (vědecká) tradice FA byla založena Albertem Henkelem a Johannesem Popitzem. Tím se stalo slovo FA oficiální součástí teorie německého správního a ústavního práva.

Následující příspěvek má za cíl představit českému čtenáři složitý proces finančního vyrovnání. Vysvětlit pojmy jako je zemské finanční vyrovnání (*Länderfinanzausgleich* – LFA), komunální finanční vyrovnání (*Kommunalfinanzausgleich* – KFA) a specifikovat, jak uvedené finanční nástroje promlouvají do fungování německých spolkových zemí, resp. obcí. Ač uvedené téma vykazuje jasně ekonomický podtext, cílem překládaného textu je kromě finančních mechanismů reflektovat i politologické aspekty uvedeného procesu. Finanční vyrovnání je sofistikovaný systém přepočtu finanční podpory probíhající na několika správních úrovních. Dochází k zajímavému propojení různých úrovní správy, implementování zemských specifik, determinaci různými politickými vlivy na pozadí pregnantního matematického postupu.

Předkládaný text je zpracován na základě analyticko-empirického přístupu. Ke zvolené problematice dosud neexistuje žádný česky psaný

1 Finanční vyrovnání v Rakousku, viz Pitrová, 2006, s. 219-225.

text. Zdrojem informací je proto pouze odborná německy psaná literatura, německé právní normativy, relevantní internetové stránky a v neposlední řadě provedený kvalitativní sociologický výzkum ve Svobodném státě Bavorsko (dále jen Bavorsko) a Svobodném státě Sasko (dále jen Sasko).

Jelikož se autorka pohybuje na poli německé komunální úrovně již delší dobu, měla možnost provést rozhovory s německými (bavorskými a saskými) starosty. V rámci řízených interview byly zástupcům obce předkládány identické otázky. Komunální představitelé se rekrutovali z podobně velkých obcí (podle počtu obyvatel) ze dvou spolkových zemí. V každé obci bylo provedeno jedno dotazníkové šetření. Byly osloveny 4 bavorské a 3 saské obce. Autorka z uvedených rozhovorů, které byly obecně zacíleny na fungování obecní samosprávy v Německu, posléze vybrala informace, které se týkají zkoumané tematiky (více viz Kubatová Pitrová, 2014). Tímto způsobem jsou získané poznatky do textu zařazovány průběžně, prostřednictvím poznámek pod čarou. Jména bavorských obcí a jejich představitelů v práci nezaznívají, neboť všichni oslovení respondenti využili možnosti anonymního dotazování. Pro označení vyjádření bavorských starostů bylo používáno písmenné označení obec A, B, C a D. Ani jména saských municipalit a jejich představitelů v práci nezaznívají, neboť také využili možnosti zůstat v anonymitě. Jedinou výjimkou byl saský starosta obce Grünhain-Beierfeld Joachim Rudler, který nejen že nepožadoval zachování anonymity, dokonce požádal o uvedení svého jména a jména své obce, čemuž rádi vyhovíme. Pro vyjádření starostů bylo taktéž používáno písmenné označení obec A, B, C, kdy obec A představuje Grünhain-Beierfeld. Záznamy rozhovorů jsou součástí osobního archivu autorky. Teorie systému finančního vyrovnání bude doplněna praktickými sondami, které zde reprezentují názory a komentáře saských a bavorských komunálních představitelů.

Finanční vyrovnání je každoročně se opakující proces, který s sebou přináší neustálé novelizace příslušných zákonů, které jsou pro každou spolkovou zemi odlišné. Můžeme tedy specifikovat, jak uveden proces probíhá obecně, jaké jsou vstupy, nicméně je nezbytné upozornit na výlučnost pravomocí jednotlivých spolkových zemí. Resp. při determinaci situace komunálních jednotek zdůraznit zemskou dominanci a časový kontext.

Jelikož je systém finančního vyrovnání v českém prostředí neznámý pojem, resp. pojem bezobsažný a český správní systém uvedený proces nezná,

bylo třeba vyrovnat se i s používáním odborného českého názvosloví. Text tak vykazuje i důležitý translatologický přesah. Autorka je vystudovanou germanistkou i politoložkou a je garantem odborné správnosti používaného názvosloví. Pro zachování autenticity a z důvodu možného posunu významu jsou zásadní termíny, kde autorka uvedené seznala za vhodné, ponechány v originále v textu v kurzívě v závorkách za českým ekvivalentem. Pro české správní prostředí je jistě zajímavé čerpat inspiraci i v zahraničí a konfrontace českých a německých správních mechanismů se zda nabízí.

2 Správní kontext

V SRN jako v ostatních demokratických státech tvoří obce základní jednotku systému. Jsou nejnižší jednotkou územní samosprávy. Základní práva a povinností obcí jsou v Německu stanoveny v Základním zákoně:[2] „*Obcím musí být zaručeno právo upravovat všechny záležitosti místního společenství v rámci zákonů a s vlastní odpovědností. Také svazy obcí mají v rámci svého zákonného okruhu působnosti podle ustanovení zákona právo na samosprávu*“ (čl. 28 odst. 2 GG). Uvedené ústavní zakotvení práv obcí v Základním zákoně jim přiznává značné pravomoci. Zejména pak v těch oblastech, které si spolkové právo neuzurpuje jako výlučné (oblast výlučného x konkurujícího si zákonodárství). Je nutno zdůraznit, že obce těchto rozsáhlých pravomocí využívají.

Konkrétní zmínku o municipalitách v Základním zákoně nenalezneme, už jen proto, že organizaci a strukturu místní správy si jednotlivé spolkové země upravují ve vlastní ústavě. Jedná se o výlučnou kompetenci jednotlivých subjednotek federálně uspořádávaného Německa (*Ländersache*). Spolek nemá právo naznačenou oblast žádným způsobem ovlivňovat či regulovat. Co je však pro všechny municipality shodné, je respektování a implementování pravidel Evropské charty místní samosprávy.

Důležitou oblastí v rámci federálně uspořádaného státního celku, je systém financování jednotlivých správních úrovní. Systém finanční správy je organizován *a priori* federálně (Rehm a Matern-Rehm, 2010, s. 25). Fiskální autonomie samosprávných jednotek (nejen v SRN) je velmi ožehavá problematika. V Německu je již od 70. let 20. století

2 GG – Grundgesetz, Základní zákon, resp. Ústava SRN.

v souvislosti se správními reformami diskutována otázka finanční svébytnosti a sledování procesu subsidiarity v oblasti komunálních finančních záležitostí. Přesto fiskální decentralizace probíhala velmi obezřetně a prvky státního (zemského) centralismu byly opouštěny pozvolna (Zimmermann, 2009).

Oblast finanční samosprávy a zdroje financování obcí jsou výlučnou záležitostí spolkových zemí.[3] Ty vytváří konkrétní právní normativy pro nastavení pravidel fungování fiskální autonomie komunální úrovně. Obecně lze paušalizovat a říci, že finanční prostředky obcí a svazů obcí sloužící ke krytí jejich finančních potřeb plynou z daňových příjmů (obecních a sdílených daní),[4] poplatků a příspěvků, zejména příspěvků zemí a Spolku a v neposlední řadě z ostatních příjmů (jako např. z podnikatelské činnosti obcí či z úvěru) (Kirchhof, 1985, s. 18).

Důležitým zdrojem příjmů jsou obecní poplatky. Jejich druh a výši si obec nastavuje dle svých potřeb na základě nařízení. Obce mohou (ale nemusí) na své obyvatele přesunout část finanční zátěže za fungování komunálních záležitostí.[5] Poplatky mohou být vybírány za zvláštní správní úkony, které občan po obci vyžaduje; dále jako příspěvek na provoz veřejných komunálních zařízení (plavecký stadion, školky, knihovna apod.); či za veřejné služby (např. vodné a stočné, poplatky za odvoz odpadu apod.). Velmi často poplatky kryjí pouze část finanční zátěže za uvedené služby a obce zbylou částku dotují ze svého rozpočtu.

Částky plynoucí z FA jsou tzv. příspěvkem na fungování a činnost obce. Základní zákon spolkové země přímo zavazuje k vyrovnávání rozdílné finanční síly obcí, k tzv. komunálnímu finančnímu vyrovnání. Obcím jsou poskytovány účelově vázané příspěvky. Uvedená finanční podpora směřuje do rozličných (ale přesně stanovených) oblastí jako např. dopravní infrastruktury, sociální a kulturní sféry či do podpory vzdělávacího procesu na komunální úrovni (Kirchhof, 1985, s. 25–26).

3 Jelikož je SRN členským státem EU, je i financování německých municipalit ovlivňováno unijní legislativou. Této oblasti se ale věnovat nebudeme. Jen upozorňujeme na další možné zdroje financování. Víc k problematice viz Rehm a Matern-Rehm, 2010, s. 58–63.

4 Termínem *obecní daně* jsou označovány ty daně, jejichž výnos náleží výhradně obcím. Jim též přísluší právo stanovit jejich výši na základě příslušného nařízení (URL1).

5 Z rozhovoru se starostou bavorské obce D jsme se dozvěděli, že v Bavorsku je možné, aby obec v oblasti zásobování pitnou vodu či v rámci odpadového hospodářství rozdělila finanční náklady s tím související mezi vlastníky domů v katastru obce. Tak byla v bavorském případě rozdělena platba ve výši 4 mil. EUR mezi obyvatele obce A, aby mohla být obec připojena k dálkovému vodovodu.

Dále se jedná o finanční subvence, které jsou nejnižším územně administrativním jednotkám volně k dispozici. Obcím též náleží příspěvek za výkon přenesené působnosti a příspěvky na investice.

3 Finanční vyrovnání

Současná fiskální pravidla SRN jsou ve své podstatě výsledkem reformy z roku 1969, kdy byl zrušen oddělený model finanční správy ve prospěch jednotného sloučeného systému. Všechny daňové příjmy plynou do společné pokladny a poté jsou zpětně podle přesně zákonem určených redistribučních klíčů přerozdělovány na konkrétní úrovně veřejné správy. Spolkovým zákonodárstvím poté např. Spolek zavazuje spolkové země, aby část svých finančních příjmů předaly komunálním jednotkám na přesně definované účely či dále v rámci komunálního finančního vyrovnání.

Finanční vyrovnání je ústavou a speciálními zákony SRN (Zákon o finančním vyrovnání a Reformovaný komunální finanční zákon)[6] zakotvený proces finančních příspěvků určených pro oblast samostatné působnosti územně samosprávných jednotek na celém německém území. Tj. princip platící v rámci celého Spolku (Korioth, 1997, s. 21–22). Termínem FA označujeme v prostředí SRN tzv. finanční ústavu neboli daňovou soustavu (*Finanzverfassung*), kterou zakládá Základní zákon a další speciální právní předpisy a reguluje a řídí systém přerozdělování příjmů a výdajů mezi jednotlivými právními korporacemi v systému (Korioth, 1997). Proces výpočtu a následného přerozdělení probíhá, velmi zjednodušeně, ve formě porovnání příjmů a výdajů jednotlivých správních jednotek.

Alfou a omegou komunálních financí je Zákon o finančním vyrovnání (resp. Zákon o finančním vyrovnání mezi Spolkem a spolkovými zeměmi),[7] který stanovuje, jak mají být finance přerozděleny a následně využity obcemi. Určuje, které podíly na určitých daních, jež Spolek vybere, náleží obcím. Uvedený finanční nástroj má garantovat, aby obce pro realizaci svých záměrů měly dostatečný objem finančních prostředků.

6 Finanzausgleichgesetz a Gesetz zur Neuordnung der Gemeindefinanzen (Gemeindefinanzreformgesetz).

7 Gesetz über den Finanzausgleich zwischen Bund und Ländern (Finanzausgleichsgesetz – FAG).

Systém finančního vyrovnání je velmi složitý systém matematického přepočtu a přerozdělování finančních prostředků. Existují dva základní druhy finančního vyrovnání, které jsou garantovány a regulovány Základním zákonem v 106 a 107 článku.

Rozlišujeme zemské finanční vyrovnání a komunální finanční vyrovnání, resp. hovoříme o:

- primárním (horizontálním),
- sekundárním (vertikálním) finančním vyrovnání.

Příslušným jednotkám veřejné správy část prostředků plyne z horizontálního a část z vertikálního finančního vyrovnání. V rámci horizontálního finančního vyrovnání zákon přesně stanoví kvótu z příslušných daní a výnosů. Sekundární finanční vyrovnání poté koriguje další přerozdělení daní podle konkrétních ukazatelů kvůli nepříznivému dopadu primárního finančního vyrovnání.

Horizontální finanční vyrovnání je proces probíhající mezi více jednotkami na stejné úrovni (chudší x bohatší spolkové země, chudší x bohatší municipality). Primární/horizontální finanční vyrovnání přesně stanovuje Spolek/spolkové země.

Na druhé straně vertikální finanční vyrovnání ‚narovnává' finanční vztah mezi veřejnoprávními korporacemi na různých úrovních správní hierarchie (Spolek x spolková země, spolková země x obce).

Při sekundárním/vertikálním FA může ještě Spolek např. přerozdělit finančně slabým či slabším spolkovým zemím tzv. konečné (dorovnávací) spolkové daňové příspěvky. Spolek tímto způsobem predikuje nutnost po primárním/horizontálním příspěvku dorovnat v rámci sekundárního/vertikálního FA odlišnou finanční sílu jednotlivých spolkových zemí (Katz, 1985, s. 305).

3.1 Zemské finanční vyrovnání

Druhem finančního vyrovnání, které ovlivňuje ve svém důsledku i KFA, je vyrovnání na zemské úrovni. LFA představuje sekundární přerozdělování finančních prostředků. Koriguje dopad primárního rozdělení daní, aby byl všem spolkovým zemím garantován přibližně stejný daňový podíl v průměru na jednoho obyvatele. Ustanovení vešlo

v platnost v polovině 90. let 20. století, kdy byly do systému přepočtu inkorporovány i nové spolkové země a jejich postavení dále regulováno např. Solidárním paktem (Korioth, 1997, s. 1–3).[8]

Nárok na finanční vyrovnání mají po znovusjednocení všechny spolkové země SRN. Pro nové spolkové země znovuvytvořené v roce 1990 platila po určité období (do roku 1994, resp. 1996) zvláštní přechodná opatření, která upravovala jejich finanční ztrátu (čl. 7, odst. 1 a 2 GG). Zvláštní subvence stanovené ústavou byly novým spolkovým zemím garantovány do roku 1994 z Fondu německé jednoty (*Fond der deutschen Einheit* – FDE) (čl. 7, odst. 2, 3 GG). Do poloviny devadesátých let FDE v podstatě nahrazoval finanční příjmy nových zemí v rámci systému finančního vyrovnání mezi bohatšími a chudšími spolkovými zeměmi SRN.[9] Dle § 11 Zákona o vzniku Fondu německé jednoty má Fond ukončit svou činnost v roce 2019 a závazky a vlastnictví fondu přejít zcela pod správu Spolku.

Vraťme se ale nyní k samotnému procesu FA. Pokusíme se nyní složitý postup FA zjednodušit a vysvětlit jeho základní principy. Kdybychom právní problematiku převedli do praxe, probíhá finanční vyrovnání následujícím způsobem.

Prvním krokem je finanční vyrovnání mezi finančně ‚slabými a silnými' spolkovými zeměmi. FA je v gesci spolkové úrovně. Spolek, na základě porovnání příjmové a výdajové stránky zemských rozpočtů (a dalších faktorů) určí, kterým spolkovým zemím náleží právo na finanční vyrovnání, resp. v jaké výši. Tj. finančně movitější země subvencují země, které nedosahují srovnatelné či podobné finanční síly v rámci celého Německa. V rámci Spolku jsou země, které jsou čistými plátci a čistými příjemci. Příjemci v systému převládají a tzv. *Geberländer* v LFA jsou v současné době Bádensko-Virtembersko, Bavorsko a Hesensko. Z městských států poté ještě Hamburk.

8 Více k problematice Solidárního paktu I a II viz Bräuer 2005.

9 Kromě Fondu německé jednoty byl v roce 1990 zřízen též Fond úvěrového vypořádání (Kreditabwicklungsfond). Jeho úkolem byla především správa státních a zahraničních pohledávek bývalé NDR, stejně jako pomoc při vyrovnání se s důsledky změny měnového systému, tedy přijetí západní marky a přechod na tržní ekonomiku. Více k problematice např. Tofaute 1993.

Uvedené země požadují kontinuálně přehodnocení systému LFA a iniciují jeho celkovou revizi (kromě Hamburku).[10] Bohatší spolkové země SRN by napříště chtěly do solidárního systému vkládat menší finanční prostředky. Jsou ochotny své požadavky vymáhat soudní cestou, pokud dotované země neprojeví snahu systém finančního vyrovnání reformovat a s donátorskými zeměmi jednat (URL 2). Jihoněmeckým spolkovým zemím se systém finančního vyrovnání nelíbí již dlouho. V roce 1999 proto (dle jejich soudu nespravedlivý) LFA napadly až v Karlsruhe. Rozhodnutí Spolkového ústavního soudu (BVerfG) jim zajistilo výraznou nápravu, které je aplikováno od r. 2005 (URL 3).

Ani uvedeným spolkovým zemím nejde a priori o unáhlené a radikální řešení, ale spíše o příslib přehodnocení systému finančního vyrovnání. Z výroků jejich čelních představitelů je zřejmé, že se nechtějí vzdát zodpovědnosti v rámci dlouho budovaného systému solidarity. Ovšem zároveň volají po solidaritě jako pomoci k samostatnosti. Zemské vlády ve společném prohlášení podporují další existenci vyrovnávacího systému, ovšem v jiné podobě. Např. bývalý bavorský ministr financí se za donátorské země vyslovil takto:

„Chceme zemský systém finančního vyrovnání, kdy bohatší země finančně pomáhají hospodářsky méně výkonným zemím, aby mohly plnit zákonem nařízené úkoly. Požadujeme takový systém, který by všem zemím poskytl nezbytný podnět k jejich dalšímu samostatnému vývoji a rozvoji. Vyrovnání již dále nesmí představovat ‚finanční houpačku'"[11] (URL 4).

V průběhu uplynulých 60 let se pouze jedna spolková země stala z příjemce dárcem. Jedná se o Svobodný stát Bavorsko.[12] Do systému přispívají menšími částkami i jiné spolkové země, jejich seznam, resp. podíl se ale mění. Největším příjemcem v rámci zemského vyrovnání je každoročně hlavní město Berlín. Jen pro srovnání je částka připadající Berlínu zhruba stejně velká jako finanční příspěvek pro všechny východní spolkové země dohromady (URL 5). Názor zbylých dvanácti zemí na požadovanou reformu není totožný. Např. Sasko se staví na

10 Pro městské státy Hamburk, Berlín a Brémy platí v rámci FA zvláštní privilegia. Reforma systému by tak paradoxně mohla městům se statusem spolkové země uškodit.

11 Tím je vyjádřena nejistota u všech zúčastněných aktérů. Systém FA je v Německu přirovnáván k houpačce. Každý rok totiž správní jednotky dostávají, ale i odvádí jinou částku a nejsou si tedy při sestavování svých rozpočtů jisti, s jakou sumou mohou v příjmové či výdajové stránce počítat.

12 Dle vyjádření bavorského starosty obce C jsou si Bavoři vědomi toho, že podíl na jejich dnešní prosperitě má i uvedený systém finančního vyrovnání.

stranu donátorských zemí. Podle analýzy finančních zpráv se Sasko v posledních letech důsledně snaží o vyrovnané rozpočty. Na straně druhé stojí ale např. Porýní-Falc, která se nevydala cestou rozpočtové kázně a její zemské rozpočty vykazují vysoký schodek. Právě na uvedeném příkladu lze demonstrovat současný stav LFA. Sasko se od roku 2006 snaží nevytvářet žádné nové pohledávky a staré dluhy umořovat. Porýní-Falc naopak ‚žije na dluh', ale v současné době nastavený systém finančního vyrovnání jí to umožňuje.[13] Zemí, která dle systému FA celkově nejvíce profituje je, po Berlínu, dlouhodobě právě Porýní-Falc (pro konkrétní částky všech spolkových zemí srovnej URL 6). Situace v oblasti systému LFA tak po 25 letech od znovusjednocení znovu rozděluje Německo. Mohli bychom paušalizovat a říci, že již ne přímo na ‚*Ossis* a *Wessis*', ale na bohaté a chudé.

V souvislosti se systémem finančního vyrovnání se neustále řeší otázka výše příspěvku. Ústavní soud SRN rozhodl, že není žádoucí situace, aby Spolek svými konečnými (dorovnávacími) spolkovými daňovými příspěvky (*Ergänzungszuweisungen*) zvýšil finanční situaci zemí na nadprůměrnou a aby se její finanční síla dala po spolkovém zásahu charakterizovat jako nadprůměrná (Bräuer, 2005, s. 281–282). Solidarita mezi jednotlivými spolkovými zeměmi by měla vést k eliminaci finančních nerovností, nikoli k jejich úplnému odstranění. Sice neustále probíhají diskuze ohledně definování ‚průměrné' finanční situace zemí, ale na druhé straně BVerfG stanovil ve svém rozhodnutí dorovnání finančně slabým spolkovým zemím až na 95 % průměrné finanční síly zemí (BVerfGE 101, 158, 221).

Díky konečným dorovnávacím spolkovým příspěvkům je enormně snížen rozdíl výkonnostně a příjmově slabých spolkových zemí. Dle údajů Spolkového ministerstva financí SRN může spolková země, která vykazuje mezi 70–90 % průměrné finanční síly na obyvatele v rámci Spolku dosáhnout po provedeném LFA a uvedeném příspěvku až na 97,5 resp. 98,5 % spolkového průměru (URL 7).

Patrně největším problémem současného systému LFA je jednostranně orientovaný systém výpočtu a dále špatné zacílení FA. Přepočet se zaměřuje na daňové příjmy jednotlivých spolkových zemí, aniž by zohledňoval jejich výdajovou politiku, resp. výši zadlužení. V praxi poté dochází k absurdní situaci, kdy vyšší daňové příjmy donátorské

13 Rozhovor se starostou bavorské municipality C.

země plynou z velké části do systému vyrovnání a vyšší daňové příjmy přijímající země snižují jejich příjmy z vyrovnání. Na obou stranách tak postupně klesá tlak na zvyšování výběru daní. Jakýkoliv příjem zemí jejich zisky z LFA snižuje, což se v praxi projevuje paradoxně antimotivačně (Kuschke, 2002, s. 10–11).

Druhým problémem, který jsme již zmínili, je možná až přílišná solidarita s chudšími spolkovými zeměmi. Současný stav je proto neustále podrobován kritice, jak ze strany politických představitelů spolkových zemí, resp. zástupců samosprávy, tak odborníků z hospodářského sektoru. Existuje řada studií a odborných publikací, které se zaobírají reformou systému vyrovnání. Přikláníme se k názoru, že podstata systému FA je správná a podporuje ústavou zakotvenou myšlenku sociálního státu a sociální spravedlnosti. Poukazujeme však na nutnost jeho reformy.

3.2 Komunální finanční vyrovnání

Elementární garanci KFA představuje Základní zákon. Na centrální úrovni existuje již jen jeden právní předpis, a to Zákon o finančním vyrovnání. Z uvedeného resultuje princip, kdy Spolek nastavuje a spoluurčuje výši daňových příjmů pro obce, neboť Spolku náleží *de facto* monopol v oblasti daní. Zdroje financování obcí a klasifikace jejich příjmů a výdajů jsou odvislé od spolkového systému. K tomuto tvrzení existuje několik příkladů. Municipální rozpočet v SRN se člení na řádný a mimořádný, a to klasicky dle druhu příjmů a výdajů. Obce v SRN mají za povinnost (nepřímo) respektovat a dodržovat principy nastavené Maastrichtskými fiskálními kritérii. Při jejich nedodržení a následných sankcích, které by byly na SRN uvaleny, jsou municipality, které se podílely na jejich překročení, povinny participovat na jejich úhradě.[14]

Ve své ekonomické činnosti podléhají obce právním přepisům (zákonům, nařízením) Spolku, dále však jednotlivých zemí a okresů

14 Přesněji: „Obce jako takové se přímo Maastrichtskými kritérii neřídí. Je snahou držet vyrovnané obecní rozpočty. Za dodržování Maastrichtských kritérií zodpovídá přímo Spolek, který na nižší úrovně správy předelegoval odpovědnost za celkové dodržování vyrovnaných rozpočtů. Dohled nad obecními schodky náleží okresům, resp. zemským okresům. Celkový schodek veřejných rozpočtů se vypočítává z průměrů jednotlivých spolkových zemí. Země vykazující celkově vyšší schodek veřejných rozpočtů může být ‚vypárována' spolkovou zemí, která červených čísel např. nedosáhla." Rozhovor se starostou saské obce B. V Bavorsku nám bylo dále sděleno že, „okres obcím neustále vyhrožuje, že v případě výrazných schodků bude naše rozpočtové chování podrobeno většímu dozoru, popř. sankcionalizováno, ale zatím k tomu ještě nedošlo." Rozhovor se starostou bavorské obce B.

a zodpovídají právní a ekonomické kontrole příslušných orgánů. Obce jsou tak v ekonomické činnosti omezovány. Omezení spočívají ve, výkonnosti a finanční síle' obce (*Finanzkraft*), v existenci, obecních zájmů' nebo v ‚očekávané potřebě' obyvatel obce (*Finanzbedarf*). V případě spolurozhodování o nastavení centrálního systému daňových příjmů je nutná součinnost a schválení Spolkovou radou, jako zastupitelského orgánu zemí. Nemůže se tedy stát, aby Spolek změnil základní nastavení daňových příjmů a země nebyly touto formou dotázány (Wehling a Kost, 2003, s. 8). Spolkové země jsou ve federálně uspořádaném Německu zástupcem obcí, které nemají právo spoluúčasti při stanovování pravidel na spolkové úrovni. Samozřejmě obce využívají k tomuto účelu lobbistické možnosti a vliv svých zastřešujících organizací s celostátní působností (Německý svaz obcí a měst).

Systém KFA je z části upraven GG, který obcím a svazům obcí přiznává právo účastnit se systému daňového přerozdělování (čl. 28, odst. 2 GG). Konkrétní techniku a technologii přerozdělení upravuji jednotlivé spolkové země na základě vlastní legislativy. Právní úprava se v jednotlivých spolkových zemích markantně odlišuje. Některé spolkové země nemají konkrétní zákon o finančním vyrovnání, ale je např. součástí zemského obecního pořádku či zákona o komunální finanční autonomii.[15] Proces komunálního finančního vyrovnání je každoročně se opakující proces, tedy je nutné přijímat v tomu odpovídající časové periodě novelizace příslušných zákonů či zákony zcela nové.

V následující tabulce předkládáme ucelený přehled teritoriálních států (*Flächenländer*), názvu právního normativu regulujícího finanční vyrovnání (v českém jazyce) a jeho zkratku.

15 Srovnej např. Dolnosaský Zákon o finančním vyrovnání versus situace v Severním-Porýní Vestfálsku, kde je FA součástí Zákona o financování obcí.

Tabulka 1 Přehled FAG dle spolkových zemí (bez městských států)

Spolková země	**Název právního normativu regulujícího FA**	**Zkratka**
Bádensko-Virtembersko	Zákon o komunálním finančním vyrovnání (Zákon o finančním vyrovnání)[34]	FAG
Bavorsko	Zákon o finančním vyrovnání mezi státem, obcemi a svazy obcí (Zákon o finančním vyrovnání)[34]	FAG
Braniborsko	Zákon o všeobecném finančním vyrovnání s obcemi a svazy obcí v Braniborsku (Braniborský zákon o finančním vyrovnání)[36]	BbgFAG
Hesensko	Zákon regulující finanční vyrovnání (Zákon o finančním vyrovnání)[37]	FAG
Meklenbursko -Přední Pomořany	Zákon o finančním vyrovnání [38]	FAG M-V
Dolní Sasko	Dolnosaský zákon o finančním vyrovnání [39]	NFAG
Severní Porýní-Vestfálsko	Zákon regulující příspěvky spolkové země Severní Porýní-Vestfálsko obcím a svazům obcí v rozpočtovém období 2010 (Zákon o financování obcí) [40]	GFG
Porýní-Falc	Zákon o zemském finančním vyrovnání [41]	LFAG

16 Gesetz über den kommunalen Finanzausgleich (Finanzausgleichsgesetz).
17 Gesetz über den Finanzausgleich zwischen Staat, Gemeinden und Gemeindeverbänden (Finanzausgleichsgesetz).
18 Gesetz über den allgemeinen Finanzausgleich mit den Gemeinden und Gemeindeverbänden im Land Brandenburg (Brandenburgisches Finanzausgleichsgesetz).
19 Gesetz zur Regelung des Finanzausgleichs (Finanzausgleichsgesetz).
20 Finanzausgleichsgesetz Mecklenburg-Vorpommern.
21 Niedersächsisches Gesetz über den Finanzausgleich.
22 Gesetz zur Regelung der Zuweisungen des Landes Nordrhein-Westfalen an die Gemeinden und Gemeindeverbände im Haushaltsjahr 2010 (Gemeindefinanzierungsgesetz).
23 Landesfinanzausgleichsgesetz.

Spolková země	Název právního normativu regulujícího FA	Zkratka
Sársko	Zákon o komunálním finančním vyrovnání[42]	KFAG
Sasko	Zákon o finančním vyrovnání s obcemi a okresy Svobodného státu Sasko (Saský zákon o finančním vyrovnání)[43]	SächsFAG
Sasko-Anhaltsko	Zákon o finančním vyrovnání[44]	FAG
Šlesvicko-Holštýnsko	Zákon o finančním vyrovnání v Šlesvicko-Holštýnsku (Zákon o finančním vyrovnání)[45]	FAG
Durynsko	Durynský zákon o finančním vyrovnání[46]	ThürFAG

Zdroj: Vlastní tabulka na základě údajů FAG spolkových zemí.

Finanční vyrovnání je složitý systém přepočtu finanční podpory, který probíhá na několika úrovních. Ve své podstatě se jedná o systém skládající se ze dvou základních složek. Prvním krokem je proces, který bychom mohli přirovnat k systému rozpočtového určení daní v českém případě. Tj. územně samosprávným jednotkám jsou přidělovány daňové výnosy (daně výlučné a sdílené), které jsou jim zákonem přiznány. Podle čl. 106, odst. 7 GG musí země přerozdělit obcím určitý procentuální podíl z příslušných sdílených daní (*Gemeinschaftsteuen*). Výše tohoto podílu je součástí zemského zákonodárství.

Jedná se zejména o podíl na výběru daně z přidané hodnoty, daň z živnostenského podnikání, daň z příjmu[29] a dále finanční prostředky např.

24 Kommunalfinanzausgleichsgesetz.
25 Gesetz über den Finanzausgleich mit den Gemeinden und Landkreisen im Freistaat Sachsen (Sächsisches Finanzausgleichsgesetz).
26 Finanzausgleichgesetz.
27 Gesetz über den Finanzausgleich in Schleswig-Holstein (Finanzausgleichsgesetz.)
28 Thüringer Finanzausgleichsgesetz.
29 Výši obecních daní si mohou určovat sami municipality. „Nejedná se jen o ekonomický, ale i politický nástroj obecní samosprávy. Na základě výše obecních daní a poplatků mohou obce vysílat signál svým občanům. Když jsou daně moc vysoké, mohou si občané změnit místo svého trvalého pobytu a platit daně v jiné obci." Rozhovor se starostou saské obce B.

z výběru pozemkové daně. Druhým krokem je skutečné finanční vyrovnání (ve smyslu dorovnávání finančních potřeb), které se děje na základě tzv. konečného finančního příspěvku *Ergänzungszuweisungen* (*Schlusszuweisungen*). Spolková země od Spolku obdrží tzv. konečný (dorovnávací) spolkový daňový příspěvek (*Bundesergänzungszuweisung)*.[30] Tj. rozdíl, který je vypočítán na základě průměrných příjmů a výdajů spolkových zemí jako celku při přepočtu k finanční síle a výkonnosti jednotlivých spolkových zemí. Identický proces probíhá i na nižších úrovních, než je úroveň zemská. Spolkové země opět podle zvláštního systému přerozdělování přímo bez dalších zprostředkujících subjektů poukáží, vyrovnávací' finanční prostředky obcím, resp. okresů (v případě Bavorska i samosprávným krajům). Výše popsaný proces a matematický přepočet probíhá každý účetní rok a každé rozpočtové období mají územně-samosprávné jednotky v rámci popsané procedury právo na jiné finanční prostředky (viz uvedená ‚houpačka').

Nejčastěji komunální představitelé zpochybňují samotnou proceduru KFA a způsob výpočtu výše příspěvku, na který má obce pro příslušný kalendářní rok nárok. Základními parametry pro výpočet částky je celkový počet obyvatel daného sídla a finanční síla obce. Zejména tzv. venkovské obce často namítají, že není zohledněna katastrální výměra území.[31] Všichni dotazovaní starostové – ať bavorští či saští – se současným systémem komunálního finančního vyrovnání a jeho formou nesouhlasili a považovali jej z různých důvodů za nespravedlivý. Největší obtíže způsobují obcím obecně výkyvy v daňových příjmech,[32] které posléze

30 Čl. 107, odst. 2 GG deklaruje, že rozdílná finanční síla spolkových zemí bude vyrovnána. Vyrovnání finančních rozdílů se v prvé radě uskutečňuje na základě přerozdělení DPH, dále skrze finanční vyrovnaní mezi jednotlivými spolkovými zeměmi a za třetí na základě konečného dorovnávacího spolkového příspěvku.

31 „*Celková rozloha obce, resp. jejího území je pro naše příjmy rozhodující. Tím, že máme málo obyvatel, ale poměrně velkou výměru, jsme v rámci KFA výrazně handicapováni. Snažíme se proto, v zastoupení Bavorského svazu obcí, tuto situaci napravit. Značné výdaje máme např. v oblasti správy a údržby silnic. Z důvodu větší rozlohy se musíme starat o více kilometrů obecních silnic. Horský charakter obce např. zvyšuje nároky na správu komunikací v zimním období, resp. finanční náročnost. Tyto aspekty v přepočtu KFA zohledněny nejsou a měly by být.*" *Rozhovor se starostou bavorské obce A.* „*Výše příspěvku z KFA neodpovídá reálným potřebám obce a aktuálnímu stavu obecních příjmů. Výsledná částka KFA se vypočítává z údajů rok až dva roky starých. Pro výpočet jsou důležité finanční příjmy obce z třetího a čtvrtého kvartálu předminulého roku a prvního a druhé kvartálu roku loňského. To mi nepřijde logické.*" Rozhovor se starostou saské obce A.

32 *„V roce 2008 jsme na výnosech daně z podnikání dosáhli částky cca 8 mil. EUR, v roce 2010 v důsledku hospodářské krize klesly příjmy v uvedené oblasti na 2 mil. EUR. To je pro obec se 7 tis. obyvateli skok velmi výrazný.*" Rozhovor se starostou saské obce C.

(ovšem se značným zpožděním kvůli systému výpočtu) ovlivňují výslednou částku z KFA. Starostové zpochybňovali systém výpočtu KFA (neaktuální, rok, resp. dva roky staré údaje) a zohlednění pouze počtu obyvatel nikoli katastrální výměry obce a dalších aspektů.

Cílem komunálního finančního vyrovnání (analogicky k zemskému finančnímu vyrovnání) je zajistit na vertikální úrovni přerozdělení finančních prostředků mezi spolkovou zemí a její obce a na horizontální úrovni eliminovat rozdíly mezi různě finančně silnými (slabými) obcemi.

Finanční částky pocházející z finančního vyrovnání jsou vypočítány složitým procesem, který se odehrává v několika krocích. Nejprve je vypočtena celková částka, na kterou má komunální úroveň právo v rámci vyrovnání mezi příslušnou spolkovou zemí a obcemi. Z části je výsledkem procentuálního podílu zemských příjmů na obecních daních, z části na zemských daní a podílu na finančním vyrovnání. V řadě spolkových zemí je uvedená suma přesně rozdělena mezi okresní obce, města se statutem okresu, okresy apod.

Jako další krok je pro každou obec stanovena finanční částka podle daňové síly. Vznikne na základě daňových příjmů na osobu. Při tom jsou vypočteny daně, pro které platí daňová sazba (pozemková daň a daň z podnikání – živnostenská daň). Daňová síla je přepočtena ve vztahu k finanční náročnosti na obyvatele. Ve většině teritoriálních států (výjimku zde představuje Bavorsko a Meklenbursko-Přední Pomořany) jsou obce rozděleny do několika kategorií; u větších obcí je poté počet obyvatel uměle navýšen na základě matematického koeficientu (*Einwohnerveredelung*). Dle provedené úpravy obdrží větší obce v systému vyšší příspěvek (např. § 10 SächsFAG).

Pro každou obec v systému lze rozdíl mezi finanční sílou a finanční potřebou stanovit. Většina municipalit vykazuje vyšší finanční požadavky, než je její daňová síla (příjmy), takže má nárok na vyrovnání. V případě jsou-li obě hodnoty srovnatelné nebo je-li finanční síla vyšší, nemá obec nárok na KFA. Ve většině spolkových zemí ale zároveň platí, že nemusí tento svůj ‚přebytek' odevzdávat. Mezi obcemi tedy neexistuje horizontální finanční vyrovnání jako u LKA. Chybějící vypočtené částky obdrží obce jako tzv. *Schlüsselzuweisungen*.[33] Jedná se o prostředky pocházející

33 Jedná se o příspěvek, který je vygenerován dle příslušného klíče, proto Schlüsselzuweisungen.

ze zemských daní a vyrovnání, a proto s nimi lze volně nakládat jako s komunálními daňovými příjmy (nejsou účelově vázané). Ve spolkových zemích je část příspěvků již předem rozdělena podle jiných kritérií. Do této kategorie patří např. účelově vázané finanční prostředky určené především na investice (*Zweckzuweisungen*) (Katz, 1985, s. 311).

V některých spolkových zemích je zase určitý malý díl přerozdělovaných prostředků rezervován pro obce, které se ocitnou v rozpočtové krizi, nebo se jim v několika po sobě následujících letech nedaří dosáhnout vyrovnaného rozpočtu. Tyto rezervní prostředky jsou přerozdělovány na žádost obce a jsou označovány jako tzv. nouzové prostředky (*Bedarfszuweisungen*). Uvedené tři druhy příspěvků (*Schlüssel, Zweck a Bedarfszuweisungen*) tvoří obecný systém komunálního finančního vyrovnání.[34]

4 Závěr

Díky každoročnímu finančnímu vyrovnání by mělo být zajištěno, aby všechny úrovně VS (od nejvyšší spolkové, až po nejnižší komunální), samozřejmě při zohledněními vlastních daňových příjmů, mohly plnit své zadané úkoly a povinnosti. Cílem sekundárního finančního vyrovnání je korigovat výsledky primárního daňového přerozdělení. Vždy je zohledněna zemské svébytnost, ale jedná se i o posilování solidární pomoci mezi zeměmi. Ozývají se však i (politické) hlasy volající po radikální změně, resp. zrušení LFA. K potřebě změny systému LFA se kloní i autorka překládaného textu. Spolek by měl mít silnější vliv nad kontrolou nakládání s přerozdělenými finančními prostředky. Nepodporujeme tímto centralizaci rozhodování, ale domníváme se, že ústřední autorita (Spolek) a možnost vymáhat dodržování jasných unifikovaných pravidel pro všechny zúčastněné jednotky, by zde byla opodstatněná. Solidární finanční vyrovnání by mělo působit fair, udržitelně a mělo by mít zejména motivační efekt.

I KFA má v německém prostředí řadu odpůrců i podporovatelů. Je neoddiskutovatelným faktem, že s ním jde ruku v ruce řada pozitiv i negativ. Pro obce má KFA zásadní význam, neboť navyšuje komunální rozpočty skrze příspěvky státu/spolkové země. Obce tak mají na oblast

34 Znovu ale upozorňujeme, že se mezi jednotlivými spolkovými zeměmi ve svých detailech velmi odlišuje.

plnění svých záležitostí a úkonů vyšší finanční prostředky. Díky specifickému výpočtu dochází k zohledňování potřeb jednotlivých obcí a podpoře municipalit, které se z řady důvodů netěší dobrému ‚finančnímu zdraví'. Spolek prostřednictvím systému FA decentralizuje politickou moc na nižní, resp. nejnižší úroveň. Finančními prostředky subvencuje fungování obcí, ale nechává rozhodování v jejich rukách. Tím dochází nejen k posilování ekonomické, ale i politické zodpovědnosti a samotné pozice obcí v politickém systému SRN. Spolek tímto způsobem proklamuje i snahu o vyrovnané podmínky pro žití obyvatel Německa. Tj. eliminaci markantních rozdílů v kvalitě obecního života pro německého občana.

Na druhé straně je nutné si uvědomit, že ‚vyrovnávací' systém má i své hranice. Ne všechny jednotky v systému se chovají racionálně, neboť spoléhají na solidární systém FA.

Meritem věci je poté samotný výpočet částky v rámci KFA, který neodpovídá aktuálním potřebám a aktuální situaci konkrétní obce. Data pro výpočet finanční subvence jsou stará. Na výši ročního příspěvku mají velký podíl daňové příjmy obcí, ty však nejsou kontinuální, a reagují na i vývoj celoněmecké ekonomiky. Daňová recese a pokles daňových příjmů poté ovlivňují příjmy z KFA, ovšem s časovou prodlevou. Jako zásadní problém byl např. všemi dotazovaný starosty označen výpočet výše KFA, resp. absence jedné proměnné. Do matematického přepočtu není (zatím) zařazena katastrální výměra území, ale pouze počet obyvatel dané municipality, což velmi limituje obce s větší katastrální výměrou. Většina oslovených starostů by proto kvitovala inkorporování této proměnné a zvýšení spravedlnosti KFA.

Systému finančního vyrovnání je ve federálně uspořádaných státech ve své podstatě princip opodstatněný a logický. V prostředí SRN zároveň podporuje myšlenku sociálního státu a sociální spravedlnosti. Jedná se o principy, na kterých byl vytvořen politický systém Německa po 2. světové válce a který mj. podpořil i jeho dnešní ekonomickou prosperitu. V textu jsme však poukázaly na řadu třecích ploch a sporných oblastí, které nelze podceňovat, které vzbuzují emoce na všech správních úrovních a které do budoucna bude nutné podrobit reformě.

Ač je Česká republika unitární stát, přesto pro ni německý systém FA představuje řadu inspirativních podnětů, a proto či právě proto bylo vhodné a přínosné s ním českého čtenáře seznámit.

Literatura

Bräuer, Christian (2005). *Finanzausgleich und Finanzbeziehungen im wiedervereinten Deutschland*. Wiesbaden: VS Verlag.

Katz, Alfred (1985). Der kommunale Finanzausgleich. In: Püttner, Günter (Hrsg.). *Handbuch der kommunalen Wissenschaft und Praxis: Kommunale Finanzen.* Berlin/Heidelberg/NY/Tokio: Springer Verlag, s. 303–330.

Kirchhof, Paul (1985). Finanzfassung und kommunale Finanzhoheit. In: Püttner, Günter (Hrsg.). *Handbuch der kommunalen Wissenschaft und Praxis: Kommunale Finanzen.* Berlin/Heidelberg/NY/Tokio: Springer Verlag, s. 3–27.

Kost, Andreas a Hans-Georg Wehling (Hrsg.) (2003). *Kommunalpolitik in den deutschen Ländern.* Darmstadt: Westdeutscher Verlag.

Kubatová Pitrová, Miroslava (2014). *Německá komunální politika: bavorské a saské obce*. Praha: ARSCI.

Kuschke, Tim (2002). *Der Finanzausgleich – Zukunfts- oder Auslaufmodel*? Norderstedt: Grin Verlag.

Pitrová, Mirka (2006). Obce ve Spolkové republice Rakousko – vybraná témata. In: Lukáš Valeš a kol. P*olitologické aspekty veřejné správy.* Plzeň: Aleš Čeněk, s. 214–230.

Rehm, Hannes a Sigrid Matern-Rehn (2010). *Kommunalfinanzen.* Wiesbaden: VS Verlag.

Tofaute, Hartmut (1993). Sonderfonds als Instrumente zur Finanzierung der Kosten der deutschen Einigung. Friedrich-Ebert-Stiftung. Dostupné z: http://library.fes.de/gmh/main/pdf-files/gmh/1993/1993-01-a-053.pdf, [cit. 01.08.2014].

Zimmermann, Horst (2009). *Kommunalfinanzen: Eine Einführung in die finanzwissenschaftliche Analyse der kommunalen Finanzwirtschaft*. Berlin: BWV.

Prameny

Rozhovor se starostou bavorské obce A: 21. října 2010.

Rozhovor se starostou bavorské obce B: 22. října 2010.

Rozhovor se starostou bavorské obce C: 4. března 2011.

Rozhovor se starostou bavorské obce D: 15. dubna 2011.

Rozhovor se starostou saské obce A: 11. února 2011.

Rozhovor se starostou saské obce B: 4. dubna 2011.

Rozhovor se starostou saské obce C: 5. dubna 2011.

Rozhovory vedla M. K. Pitrová a jsou součástí osobního archivu autorky.

Právní normativy

BVerfGE 101, 158 – Finanzausgleich III.

Gesetz über den Finanzausgleich mit den Gemeinden und Landkreisen im Freistaat Sachsen (Sächsisches Finanzausgleichsgesetz – SächsFAG). In der Fassung der Bekanntmachung vom 21. Januar 2013 (SächsGVBl. S. 95).

Gesetz über den Finanzausgleich zwischen Bund und Ländern (Finanzausgleichsgesetz – FAG) vom 20. Dezember 2001 (BGBl. I s. 3955, 3956), das zuletzt durch Artikel 2 des Gesetzes vom 15. Juli 2013 (BGBl. I s. 2401) geändert worden ist. Das G tritt gem. § 20 mit Ablauf des 31. 12. 2019 außer Kraft.

Gewerbesteuergesetz (GewStG) vom 15.10.2002 (BGBl. I s. 4167) zuletzt geändert durch Gesetz vom 25.07.2014 (BGBl. I s. 1266) m.W.v. 31.07.2014.

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. s. 1), zuletzt geändert durch Art. 1 G v. 11.7.2012 I 1478.

Internetové zdroje

URL 1: Dostupné z: http://www.haushaltssteuerung.de/lexikon-gemeindesteuern.html, [cit.11.06.2014].

URL 2: Finanzausgleich: Zahler drohen mit Klage. Dostupné z: http://www.main-netz.de/nachrichten/politik/politik-kurz/kurzberichtet02/art20493,1463915, [cit.11.09.2014].

URL 3: Länderfinanzausgleich: Unseliges Geben. Dostupné z: http://www.tagesspiegel.de/politik/laenderfinanzausgleich-unseliges-geben/1875642.html, [cit.19.09.2014].

URL 4: Finanzielle Hängematte. Dostupné z: http://www.news.de/politik/855115653/geberlaender-bereiten-klage-gegen-finanzausgleich-vor/1/, [cit.11.08.2014].

URL 5: Länderfinanzausgleich: Unseliges Geben. Dostupné z: http://www.tagesspiegel.de/politik/laenderfinanzausgleich-unseliges-geben/1875642.html, [cit.11.08.2014].

URL 6: Reiche Länder wollen nicht mehr zahlen: Bayern, Hessen und Baden-Württemberg wollen gegen Finanzausgleich zahlen. Dostupné z: http://www.bild.de/politik/2011/finanzministerium/reiche-wollen-nicht-mehr-zahlen-15663286.bild.html, [cit.01.08.2014].

URL 7: Dostupné z: http://www.bundesfinanzministerium.de/DE/BMF__Startseite/node.html?__nnn=true, [cit.01.03.2014].

Resumé

Komunální samospráva v SRN je zakotvena a garantována v nejvyšším právním normativu, tj. v německé ústavě. Patří k tzv. neměnným náležitostem německého politického systému. Právo na územní samosprávu nemůže být komunálním jednotkám nikdy upřeno, či dokonce odebráno. Součástí ústavního práva na samosprávu je i právo na vlastní finanční správu. Německým municipalitám náleží dle ústavy právo podílu na spolkových daních, výběru a stanovování výše příslušných místních daní. Finanční částky plynoucí z finančního vyrovnání jsou mj. příjmem německých územně administrativních jednotek. Komunální finanční vyrovnání představuje jednu ze složek příjmové stránky rozpočtů německých obcí. O způsobu, míře a výši tohoto příspěvku však rozhoduje řada faktorů, které jsou v textu prezentovány a podrobeny analýze.

Faktory ovlivňující vstup malých podniků na rakouské a německé zahraniční trhy

Dagmar Bednářová, Jaroslava Pražáková
Südbömische Universität in Budweis

Abstract

Dieser Artikel behandelt die Bewertung der grenzübergreifenden Zusammenarbeit der kleinen Betriebe in den Bezirken Freistadt und České Budějovice. Im Rahmen der Zusammenarbeit zwischen der Südböhmischen Universität in České Budějovice (Ökonomischen Fakultät) und der Johannes Kepler Universität in Linz wurde das Projekt Aktion „Benutzung der IT-Technologien für die Unterstützung der kleinen Unternehmen im Bezirk Freistadt und im Bezirk České Budějovice" durchgeführt. Insgesamt wurden 170 österreichische und tschechische Kleinunternehmer angesprochen und das aus den Branchen: Handel, Industrie, Verkehr. Darüber hinaus wurden auch Gewerbetreibende angesprochen.

Zur grenzübergreifenden Zusammenarbeit dieser Größenkategorie der Betriebe kommt es nur selten. Einer der Hauptgründe ist die niedrige Anzahl der Beschäftigten, die sehr oft aufgrund der Haupttätigkeit des Betriebes voll ausgelastet sind. Für weitere Entwicklungsaktivitäten fehlt die Kapazität. Des Weiteren erweisen sich bei Betrieben mit einer niedrigeren Anzahl an Beschäftigten Faktoren wie Sprache, Bürokratie oder fehlende Geschäftspartner als Problem für die grenzübergreifende Zusammenarbeit.

Diese Ergebnisse wurden als Anstoß für die Ausarbeitung eines sich anknüpfenden Projektes „Aktion" betrachtet, in dem einzelne Barrieren der grenzübergreifenden Zusammenarbeit analysiert werden sollen.

Schlüsselwörter: grenzübergreifende Zusammenarbeit, kleine Unternehmen, ausländische Märkte

Abstract

The paper is focused on evaluation of cross-border cooperation of small companies from the regions Freistadt and České Budějovice. The Aktion project titled „Using of IT-technologies for support of small companies in regions Freistadt and České Budějovice“ was realised as an activity of cooperation of University of South Bohemia in České Budějovice and Johannes Kepler University in Linz. 170 respondents, from Czech and Austrian regions, were questioned (production, transport, trade sector, and entrepreneurs).

It is possible to note the cross-border cooperation of small companies is a relatively rare phenomenon. One of the main reasons for so low level of cooperation is the small number of employees of such companies, who are often fully occupied by the main operation activity of the enterprise and development activities are neglected. Also the language barrier, bureaucracy and not finding a suitable business partner appear to be significant.

Presented findings resulted in establishment of new research project, which will deal with the evaluation of particular barriers of cross-border cooperation.

Keywords: Cross Border Cooperation, Small Companies, Foreign Markets

1 Úvod

Vstup firmy na zahraniční trh je důležitým krokem, který často ovlivní její budoucí vývoj. V případě, že se podnikatel pro tento krok rozhodne, musí zvážit všechny podmínky a své možnosti a zvolit nejvýhodnější formu vstupu. Uspět na zahraničním trhu je mnohem obtížnější než na trhu tuzemském. Navíc teritoriální diverzifikace aktivit na úrovni dvou či více geografických oblastí s sebou přináší hlavně v počátku zvýšené riziko. Pokud se jedná o trhy geograficky blízké a hospodářsky závislé, což je případ právě českého a německého potažmo rakouského trhu, toto riziko může přetrvávat a úměrně síle této závislosti se za určitých podmínek i násobit. Důkazem toho je i nedávná ekonomická krize, kdy docházelo k přelévání problémů německých výrobců na jejich české partnery.

Proto je velmi důležité analyzovat podmínky zahraničního trhu a provést zodpovědně jeho průzkum. Solidní analýza zahraničního obchodu je zvláště nutná pro malé a střední podniky. Případný neúspěch na zahraničním trhu může pro ně znamenat ztráty, nebo dokonce i likvidaci. Dvacáté první století přineslo ve sféře mezinárodního obchodu mnoho podstatných změn v situaci na světových trzích.

V literatuře zabývající se výhodami a nevýhodami malých a středních podniků ve srovnání s velkými jsou zmiňovány jako nevýhoda především omezené zdroje menších firem (Hodicová, 2011, s. 20) a jejich nižší možnost při využívání úspor z rozsahu. Jedná se nejen o nedostatek zdrojů finančních, ale také personálních a organizačních. Naopak výhodou a přínosem MSP je flexibilita a rychlejší adaptace na požadavky a výkyvy trhu, schopnost vytvářet a měnit podnikatelské klima regionu, což má vliv na jeho rozvoj atd. (Bednářová a Škodová Parmová, 2010).

Mezi faktory, které ovlivňují podnikatele při jeho rozhodování zda vstoupit či nevstoupit na zahraniční trh, jsou ekonomické a politicko-právní podmínky, dále podmínky demografické a geografické. Také je nutné znát mentalitu obyvatelstva v dané zemi.

Rozdíly v politicko-právních podmínkách mohou mít při úvahách o přeshraniční spolupráci zásadní význam, neboť určují, jak jednoduché nebo složité je navázání spolupráce a její průběh z formálního hlediska. Rozdíly v právních podmínkách (zákony, technické předpisy atd.) mohou proces navázání spolupráce ztížit, nebo dokonce znemožnit.

Rozdíly mezi zeměmi v ekonomických podmínkách a ekonomickém rozvoji patří rovněž k důležitým faktorům ovlivňujících rozhodnutí o spolupráci. Na jedné straně přesunují firmy výrobu do méně rozvinutých zemí z důvodů rozdílů ve mzdových nákladech, na druhé straně usilují o spolupráci v oblasti vědy a výzkumu a hledají kooperační partnery ve srovnatelně nebo lépe rozvinutých zemích. Faktory jako technický a technologický pokrok, stupeň industrializace nebo úroveň infrastruktury patří při hledání zahraničního partnera k významným rozhodovacím kritériím. K důležitým kritériím patří rovněž celková makroekonomická stabilita zahraničního trhu. Stabilita měny a finančních trhů, nevýznamné kolísání inflace, jakož i velký objem zahraničních investic, mají za následek, že si firmy spojují se zahraničními aktivitami menší riziko (Hodicová, 2011, s. 37).

Důležité je objasnit si i kulturní rozdíly země, se kterou chce podnikatel navázat spolupráci. Mezikulturní rozdíly těsně souvisejí s marketingem, managementem, personalistikou, spotřebitelským chováním. Tento faktor se stává v dnešní době čím dál tím důležitější (Šroněk, 2002, s. 7).

Významným bodem pro zahraniční aktivity jsou také specifické zvyky a obyčeje dané země. Vedle obvyklých obchodních zvyklostí (pozdravy, vykání x tykání, používání akademických titulů, vyjednávací styl, oblečení atd.) jsou pro zahraniční aktivity významné také spotřebitelské zvyky (rozdílné způsoby užívání produktu, stravovací návyky atd.). Při navazování i vlastním průběhu nelze opomenout ani náboženství potenciálního kooperačního partnera.

Zvláštní postavení mezi viditelnými kulturními prvky zaujímá ve vztahu k přeshraniční spolupráci jazyk, neboť rozdíly v jazyce obou kooperačních partnerů mohou mít za následek vznik nejrůznějších nedorozumění. Nemusí se jednat jen o chybějící znalosti cizích jazyků, ale také o rozdílné významy slov.

Klíčovou aktivitou podnikatele, který chce vstoupit na zahraniční trh je volba dobrého partnera. Cílem perspektivních obchodníků není získat na jedné operaci maximální efekt (zisk), ale získat optimální podmínky, které jsou přijatelné i pro partnera, a to v dlouhodobém horizontu (Svatoš, 2009).

Problematice přeshraniční spolupráce je věnováno stále více pozornosti, a to jak na české straně, tak v zahraničí. Hodicová (2011) se ve své práci zabývala problematikou psychické distance a internacionalizace malých a středních podniků. Provedla empirické šetření na příkladu sasko-českého pohraničí. Výsledky této studie poukazují na skutečnost, že jak čeští, tak saští podnikatelé mají rozsáhlé znalosti o sousední zemi i zkušenosti s ní. V sasko-českém pohraničí jsou rozsáhlé možnosti ke zlepšení vlastivědné kompetence o příslušné sousední zemi. Jsou organizovány kulturní akce, semináře, přednášky, setkání euroregionů, hospodářských komor nebo regionálních univerzit (např. Sasko-české vysokoškolské centrum na technické univerzitě v Chemnitz). S vlastivědnou kompetencí souvisí i kompetence jazyková, která je doposud jednou z bariér při navazování spolupráce.

Obdobné aktivity lze najít i v jiných regionech České republiky. Již od devadesátých let minulého století většina univerzit navazuje kontakty

s partnery ze sousedních států, a to v různých oborech i zaměřeních. Díky těmto snahám byla navázána i spolupráce Ekonomické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích s Keplerovou univerzitou v Linci a institucí PundP Sozialforschung v Hagenbergu, a to zvláště v rámci projektů Aktion.

Poslední dokončený projekt *„Využívání IT-technologií pro podporu malého podnikání v okresech České Budějovice a Freistadt"* byl ukončen v roce 2012. Cílem projektu bylo analyzovat možné aktivity českých a rakouských malých podnikatelů s důrazem na využívání IT služeb. Další aktivity byly orientovány na oblast vzdělávání zaměstnanců, konkurenceschopnost podniků, inovační aktivity firem a komunikaci.

2 Cíl a metodika

Hlavním cílem příspěvku je prezentace výsledků šetření zabývajícího se mapováním situace v přeshraniční spolupráci ve vybraných regionech. Příspěvek se zaměřuje na vyhodnocení tří základních problémů:

- V jaké míře k přeshraniční spolupráci dochází?
- Co podnikatelské subjekty vede k této spolupráci?
- Jaké faktory naopak od přeshraniční spolupráce odrazují?

Některé z výsledků byly získány v rámci projektu Aktion s názvem *„Využívání IT-technologií pro podporu malého podnikání v okresech České Budějovice a Freistadt"*.

2.1 Zdůvodnění výběru lokalit

V rámci projektu bylo mimo jiné zjištěno, že i v podmínkách Shengenského prostoru, který jistě některé podnikatelské aktivity velmi usnadnil, přetrvávají bariéry pro vstup českých firem na trhy Německa či Rakouska. I když se další části projektu zaměřovaly na vzdělávání zaměstnanců, konkurenceschopnost podniků, jejich inovační aktivity či způsoby a kvalitu komunikace, stále více se ukazovalo, že právě bariéry vstupu na zahraniční trhy jsou pro malé a střední podniky a potažmo i podnikatele tím nejpalčivějším problémem. Vzhledem k dlouholeté spolupráci s Keplerovou univerzitou v Linci bylo rozhodnuto zaměřit se na příhraniční oblasti, tedy na okres České Budějovice a okres Freistadt. Okres

České Budějovice je oproti druhé porovnávané oblasti více zaměřený na průmysl a má i více obyvatel. V okrese České Budějovice žije 186 tis. obyvatel a v okrese Freistadt téměř 65 tis. obyvatel. I přes tyto rozdíly se jedná o historicky i hospodářsky provázané regiony a pro jejich další rozvoj je důležitá právě hospodářská přeshraniční spolupráce.

2.2 Dotazníkové šetření

Celkem bylo osloveno 170 malých podnikatelů a to z odvětví: obchod, průmysl a doprava; osloveni byli i živnostníci. Jednalo se o české i rakouské podnikatelské subjekty.

Při sběru dat byly využity tyto metody:

- Rozhovory se zástupci podnikatelské sféry obou regionů: informace získané při rozhovorech byly využity ve fázi přípravy otázek pro řízené rozhovory a telefonické dotazování.
- Dotazníkové šetření: provedeno formou řízených rozhovorů, které prováděli vyškolení tazatelé z řad studentů.
- Telefonické rozhovory s respondenty z řad malých podnikatelů: tato metoda byla využita pro dotazování u rakouských podnikatelských subjektů.
- Srovnávací studie: metoda byla využita při vyhodnocování získaných výsledků.
- Přednáška a rozhovor se zástupcem hospodářské komory ve Freistadtu a zástupcem Jihočeské hospodářské komory: díky tomu bylo zajištěno ověření získaných údajů se zkušenostmi obou hospodářských komor.

3 Výsledky

3.1 Popis sledovaných oblastí

Zjištěné výsledky jsou ovlivněny oblastmi, kde probíhalo šetření. Z tohoto důvodu se první část této kapitoly bude věnovat právě porovnání zkoumaných oblastí a popisu jejich specifických znaků. Protože se dotazníkové šetření zaměřovalo na podnikatelské subjekty, je na místě uvést charakteristiku zkoumaných oblastí z hlediska počtu a velikosti podnikatelských subjektů. Pro hodnocení velikosti subjektů je využito třídění dle ČSÚ. Tabulky 1 a 2 uvádějí počty podnikatelských subjektů v rámci jednotlivých velikostních skupin i procentuální podíl jednotlivých kategorií. Z hlediska počtu subjektů se oba okresy do značné míry liší: okres Freistadt eviduje pouze 3 357 subjektů, zatímco okres České Budějovice více než 21 400 subjektů. Podíly jednotlivých kategorií jsou ale velmi vyrovnané, lze tedy říci, že struktura podnikatelských subjektů v obou sledovaných oblastech je téměř shodná. Výrazný rozdíl lze nalézt pouze u kategorie podniků nad 250 zaměstnanců, kde v okrese Freistadt nenalezneme žádný subjekt, zatímco v okrese České Budějovice je těchto subjektů více než 50.

Tabulka 1 Kategorie podnikatelských subjektů v okrese Freistadt

Kategorie dle počtu zaměstnanců	**Počet podnikatelů**	**Podíl kategorie**
1 – 9	728	21,69 %
10 – 19	101	3,01%
20 – 49	48	1,43 %
50 – 99	20	0,60 %
100 – 250	11	0,33 %
nad 250	0	0 %
bez zaměstnanců	2 449	72,95 %
celkem	3 357	100,00 %

Zdroj: Hospodářská komora Horní Rakousko

Tabulka 2 Kategorie podnikatelských subjektů v okrese České Budějovice

Kategorie dle počtu zaměstnanců	Počet podnikatelů	Podíl kategorie
1 – 9	4 344	20,24 %
10 – 19	473	2,20 %
20 – 49	327	1,52 %
50 – 99	143	0,67 %
100 – 250	70	0,33 %
nad 250	53	0,25 %
bez zaměstnanců	16 049	74,79 %
celkem	21 459	100,00 %

Zdroj: ČSÚ

3.2 Míra přeshraniční spolupráce

Ze sledování vyplynulo, že spolupráce mezi českými a rakouskými podnikateli je na nízké úrovni. Na rakouské straně spolupracuje 12,0 % podnikatelů s českými podnikateli, na české straně 11,8 % podnikatelů, a to převážně v oblasti exportu a importu.

3.3 Důvody a způsoby navazování spolupráce

Dle odpovědí respondentů dochází nejčastěji k navázání spolupráce díky vlastnímu podnikání (57 %), pomocí dalších českých podnikatelů a pomocí osobních kontaktů. Nejméně podnikatelů využilo služby hospodářské komory (7 %). Velmi spokojeno se spoluprací bylo 36 % respondentů, spíše spokojeno bylo 50 % a nespokojeno bylo 14 % podnikatelů (viz graf 1).

Graf 1 Spokojenost se spoluprací

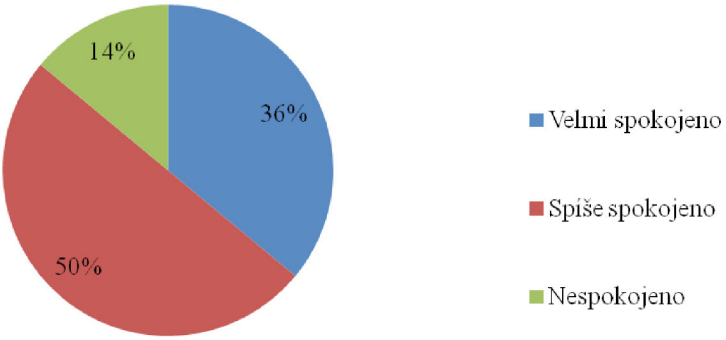

Zdroj: Vlastní výzkum

Co se týká názoru rakouských podnikatelů na to, zda vidí v jižních Čechách hospodářský potenciál, z šetření vyplynula tato zjištění: 41 % respondentů tento potenciál vidí, 40 % respondentů se naopak toto nedomnívá, 15 % eventuálně ano a zbývající respondenti odpověděli, že neví. Výhody vidí podnikatelé zvláště v malé vzdálenosti regionů, v možnosti získání nových trhů, v nízkých personálních nákladech či ve vyšších ziscích.

4 Bariéry přeshraniční spolupráce

Proč je tak malý zájem o podnikání na zahraničních trzích, v tomto případě mezi příhraničními regiony horního Rakouska a jižních Čech, vyplývá z otázky, která se týká překážek ve spolupráci. Největší překážku vidí podnikatelé v jazykové bariéře, dále v byrokracii a v tom, že nenašli odpovídajícího partnera. Další problém podnikatelé viděli v nedostatku informací o spolupráci a v malé připravenosti ke spolupráci, a to jak na české, tak i rakouské straně. Nejmenšími překážkami z pohledu podnikatelů ve sledovaných regionech jsou kulturní rozdíly a vzdálenost (viz graf 2). Rozdíly mezi jednotlivými odpověďmi jsou patrné v grafu 1, který shrnuje celkové výsledky 11 navržených alternativ bariér, které byly v rámci výzkumu respondentům předkládány. Hodnocení probíhalo na škále od 1 do 5, kdy 1 označovalo velice silnou bariéru a číslem 5 pak byly hodnoceny bariéry, které z pohledu respondenta téměř

neexistují. Nejsilnější bariéra získala průměrnou známku 1,88 a nejméně významná potom 3,22.

Z výsledků sledování rovněž vyplývají následující poznatky:

- Čím méně zaměstnanců, tím častěji se odlišnost jazyka vyskytuje jako překážka.
- Čím méně zaměstnanců, tím častěji se objevují jako překážky byrokracie a nenalezení vhodného obchodního partnera.
- V případě nenalezení vhodného partnera se jako překážka jeví málo informací o spolupráci a podporách této aktivity.

Graf 2 Překážky v přeshraniční spolupráci

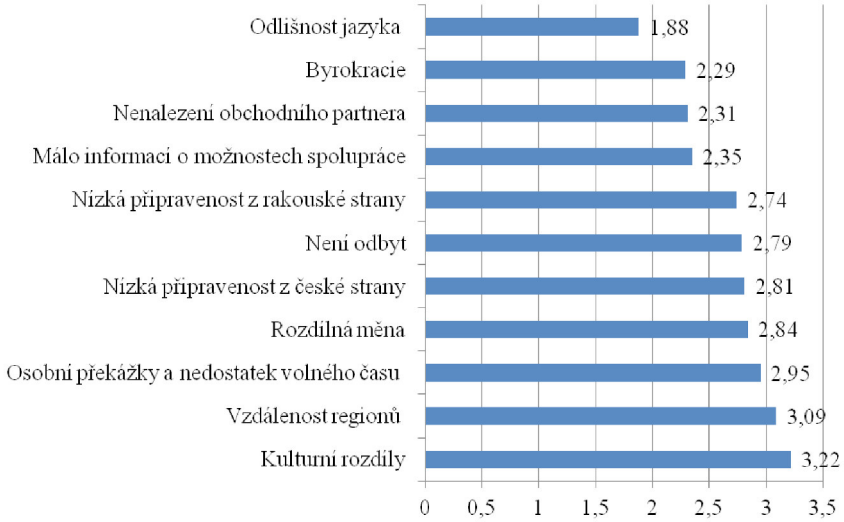

Zdroj: Vlastní výzkum

5 Diskuse

Již dlouhou dobu se odborná veřejnost zajímá o faktory, které vedou podnik k vstupu na zahraniční trhy a které ho motivují k výběru těchto trhů. Za posledních několik let lze uvést mimo jiné článek autorů Moini, Kalouda, a Tesara (2008), kteří uvádí 5 skupin faktorů, ovlivňujících vstup podniku na zahraniční trhy. Jedná se o charakteristiku podniku,

motivy managementu, schopnosti managementu, znalost zahraničních trhů, náklady a bariéry vstupu na zahraniční trh.

Mezi charakteristiky podniku, které je dále potřeba brát v úvahu, lze zařadit i stáří podniku nebo jinak řečeno počet let jeho existence. Provedené studie se shodují na tom, že mladší podniky se o vstup na zahraniční trhy více zajímají (George, Wiklund and Zahra, 2005; Bell, Crick and Zouny, 2004).

Další často uváděné motivy, které vedou ke snaze o export, jsou např. nevyužitá produkční kapacita (Brooks a Rosson, 1982) nebo velmi konkurenční prostředí na domácím trhu (Rabino, 1980). Největšími překážkami exportu se již v roce 1982 zabývala např. jedna ze studií prováděných U. S. Senátem: Podle této studie překážkami jsou: náklady, větší časová náročnost a administrativní požadavky spojené se zahraničními regulačními opatřeními.

Znalost prostředí a nutné dovednosti týkající se exportních procedur, dokumentace a vládních regulací jsou dalším závažným požadavkem pro úspěšný vstup malých podniků na zahraniční trhy. Velmi často jsou také zmiňovány bariéry ze strany bankovních institucí, proplácení dokumentárních akreditivů a nutnost dalších bankovních operací, které s exportem souvisejí. Naproti tomu ale v jiných studiích bylo prokázáno, že tyty bariéry nejsou podstatné (Naidu and Rao, 1993; Moini 1991).

Bariéry z oblasti byrokracie a nedostatečné informovanosti o možnostech spolupráce se ukázaly jako silné i v prezentovaném výzkumu. U malých podniků tu dále značnou roli hraje i osobnost podnikatele.

V literatuře, která se tímto tématem zabývá, se často nevěnuje pozornost detailnímu zkoumání významu podnikatele především ve vztahu k rozhodnutí o navázání zahraničních aktivit a těsně předcházejících rozhodnutích. Otázkou, jak podnikatel ovlivňuje principiální rozhodnutí o navázání zahraničních aktivit jakož i výběr vhodných zemí, se zabývala celá řada studií, např. Collinson a Houlden, 2005. Převážně jsou ale zkoumány objektivní charakteristiky podnikatelů, jako například jejich věk, vzdělání nebo jejich postoje k zahraničním aktivitám obecně, a to bez ohledu na konkrétní zemi.

6 Závěr

Příspěvek se zaměřuje na hodnocení přeshraniční spolupráce malých podniků v okresech Freistadt a České Budějovice. K přeshraniční spolupráci této velikostní kategorie podniků dochází poměrně málo. Jedním z hlavních důvodů je malý počet zaměstnanců takovýchto podniků, kteří jsou velmi často plně vytíženi hlavní provozní činností podniku, a na další rozvojové aktivity již nezbývá kapacita. Proto se také např. bariéra ve formě odlišnosti jazyka jeví jako významnější u podniků s menším počtem zaměstnanců. Totéž platí i pro bariéry byrokracie a nenalezení vhodného obchodního partnera.

Malé podniky také daleko snáze hledají díky svému zaměření a ve většině případů i menší technologické náročnosti odběratele i z řad domácností, a nejsou tedy tak fixované na B2B spolupráci. Proto také častěji fungují na bázi osobních vztahů, a to zvláště v případě, kdy nejsou jediným zdrojem příjmů jejich vlastníků.

Tyto výsledky byly podnětem pro vypracování navazujícího projektu Aktion, ve kterém budou podrobněji zkoumány jednotlivé překážky přeshraniční spolupráce.

Současná politická a zahraniční situace také vyvolává polemiku kolem bezpečnosti některých zahraničních trhů. Vzhledem k napjaté situaci panující např. na ruských trzích lze předpokládat, že podnikatelé budou častěji vyhledávat obchodní spolupráci s partnery ze zemí, kde se takovéto problémy nedají očekávat. Asi by nebylo příliš překvapující, pokud by se podniky snažily nahradit problematické trhy těmi geograficky bližšími a daleko bezpečnějšími. Lze se domnívat, že zvýšení pobídek ke spolupráci s nejbližšími zahraničními regiony by tentokrát vedlo k daleko většímu nárůstu než v předchozích letech.

Literatura

Bednářová, Dagmar a Dagmar Škodová Parmová (2010). *Malé a střední podnikání*. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Ekonomická fakulta.

Bell, Jim, Dave Crick a Stephen Young (2004). Small firm internationalization and business stratégy: An exploratory study of knowledge-intensive and traditional manufacturing firms in the UK. In: *International Small Business Journal* 22 (1), s. 23–56.

Brooks, M. R., a Rosson, P. J. (1982). *A study of export behavior of small- and medium-sized manufacturing firms in three Canadian provinces in Export management*. New York, NY: Praeger.

George, Gerard, Johan Wiklund a Shaker A. Zahra (2005). Ownership nad the internationalization of small firms. In: *Journal of Management* 31(2), s. 210–233.

Hodicová, Radka (2011). *Psychická distance a internacionalizace malých a středních podniků. Empirické šetření na příkladu sasko-českého pohraničí*. Praha: Grada Publishing.

Moini, Hamid A. (1991). The export behavior of small firms: the impact of managerial and obstacles to exporting. In: *International Executive* 33(2), s. 14–20.

Moini, Hamid A., František Kalouda a George Tesar (2008). Foreign Market Entry: The Case of SMEs in the Czech Republic. In: *Journal of East-West Business* 14 (1), s. 41–64.

Rabino, Samuel (1980). An examination of barriers to exporting encountered by small manufacturing companies. In: *Management International Review* 20 (1), s. 67–73.

Svatoš, Miroslav (2009). *Zahraniční obchod: teorie a praxe.* Praha: Grada.

Šroněk, Ivan (2002). *Kultura v mezinárodním podnikání.* Praha: Grada.

Resumé

Příspěvek se zaměřuje na hodnocení přeshraniční spolupráce malých podniků v okresech Freistadt a České Budějovice. V rámci spolupráce Ekonomické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích a Keplerovy univerzity v Linci byl realizován projekt Aktion *„Využívání IT-technologií pro podporu malých podniků v okresech České Budějovice a Freistadt"*. Celkem bylo osloveno 170 rakouských a českých malých podnikatelů, a to z odvětví: obchod, průmysl a doprava. Dále byli osloveni i živnostníci.

K přeshraniční spolupráci této velikostní kategorie podniků dochází zřídka. Jedním z hlavních důvodů je malý počet zaměstnanců, kteří jsou velmi často plně vytíženi hlavní provozní činností podniku. Na další rozvojové aktivity chybí kapacita. Proto se také například bariéra ve formě odlišnosti jazyka jeví jako významnější u podniků s menším počtem zaměstnanců a stejně tak i byrokracie a nenalezení vhodného obchodního partnera.

Tyto výsledky byly podnětem pro vypracování navazujícího projektu Aktion, ve kterém budou podrobněji zkoumány jednotlivé překážky přeshraniční spolupráce

Die Teilung der Universität Prag 1882: Ein gelungener Kompromiss

Michel Reffet
Université de Bourgogne
Dijon

Abstract

Von der Gründung der Universität 1348 an schieden sich die Geister über ihre Zuordnung: Königlich böhmische oder Kaiserlich deutsche Institution? Nach jahrhundertlangen Bemühungen schien 1882 eine tragbare Lösung gefunden zu sein. Allzu häufig wies die Historiografie auf scheinbar unlösbare nationale Konflikte hin. Dagegen möchte der Beitrag die Aufmerksamkeit auf die vielfachen Schlichtungsversuche unter der Habsburgischen Monarchie und der Tschechoslowakischen Republik lenken.

Schlüsselwörter: Akademische Freiheit, Kompromissbereitschaft, Nationalitäten, Studentenvereinigungen, Zweisprachigkeit

Abstract

Since the founding of the university in 1348 the question has been debated, whether the university is to be regared as an institution of the Bohemian Crownland or as an imperial and German institution. After centuries of constant effort in 1882 an acceptable solution to this question was found. All too often the historiographie pointed to the apparently unsolvable national conflicts. The contribution has the aim to turn the attention to the many attempts of conciliation which were undertaken during the eras of the Habsburg Monarchie and the First Czechoslovak Republic.

Keywords: Academic freedom, give-and-take, nationalities, student associations, bilingualism

1 Historischer Rückblick. Drei Spaltungen

1.1 Erste Spaltung

Die Prager Universität war eine deutsch-tschechische Gründung und ihre Geschichte wurde zum Katalysator des deutsch-tschechischen Verhältnisses. Die Positionierung der tschechischen Hochschulgermanistik stellt demnach manche Herausforderung. Die historisch-wissenschaftlichen Darstellungen der Wechselschicksale der Universität sind zahlreich.

Die allererste Universität östlich des Rheins und nördlich der Alpen, also die erste in Mitteleuropa, war jene zu Prag und sie erschien zukunftsträchtig. Leider dauerte es nicht lange, bevor Studenten, wegen ihres national-gesellschaftlichen Hintergrunds, die Integrität der universitas, d. h. der Gemeinschaft von Studierenden und Lehrenden erschütterten. Die Universität wurde ein Ort nationaler Spannungen und ihre Geschichte eine Reihe von Teilungen. Dagegen waren akademische wie staatliche Verantwortungsträger um Schlichtung und Loyalität bemüht und ließen nichts unversucht, um den humanen Auftrag von Forschung und Lehre zu wahren.

Die Gründung war das Werk des Kaisers Karl IV. und seines früheren Pariser Mentors Pierre Roger, der unter dem Namen Klemens VI. Papst geworden war. Auf die päpstliche Zusage 1347 folgte die kaiserliche Gründungsbulle 1348 und die Bestätigung akademischer Freiheiten (*Eisenacher Privileg*) 1349. Die neue Universität war nach dem Pariser Modell aufgebaut und bestand somit aus vier Fakultäten: Artisten, (*artes liberales*), Theologen, Mediziner und Juristen. Wie an der Pariser Sorbonne hatten die Theologen das Sagen. Die Prager juristische Fakultät war elitär, nannte sich gleich *obere Fakultät*. 1379 verlangte sie ein Mitentscheidungsrecht bei der Wahl des Rektors, also Vorrang der Rechtswissenschaften nach dem Vorbild der viel älteren Universität Bologna. Als dieses Begehren nicht berücksichtigt wurde, schied sie aus und konstituierte sich als voll ausgestattete Juristenuniversität. Die Stammuniversität funktionierte weiter und war nun auf drei Fakultäten reduziert. Die Artisten stellten die Mehrzahl, die Mediziner und Theologen bildeten eine Minderheit. Es war die erste Spaltung. Dreißig Jahre nach der Entstehung gab es zwei Universitäten. Dieser Zustand dauerte bis 1419 an.

Die Studentenvertretung bestand aus vier fakultätsübergreifenden sog. Nationen, die sich nach der regionalen Herkunft ihrer Mitglieder – ungefähr nach den Himmelsrichtungen – bestimmten: die Bayern (Westen des Reiches), die Sachsen (der Norden), die „Polen" (der Osten, in Wirklichkeit die Deutschen der Ostgebiete) und die Böhmen (der Süden) (Seibt 1978, s. 183). Jede verfügte über eine Stimme, wenn die Studenten an gewissen Entscheidungen beteiligt waren. Die böhmische Nation, aus tschechischen und deutschen Studenten bestehend, fand diese Stimmenverteilung ungerecht, denn die anderen drei Nationen vertraten allesamt nur deutsche Studenten. Vom König Wenzel IV., dem Sohn und Nachfolger Karls, erwirkten die Böhmen das berühmte *Kuttenberger Dekret* (verfasst in Kutná Hora), wodurch die Böhmen drei Stimmen erhielten. Den anderen Nationen (Sachsen, Bayern und Polen) stand zusammen nur noch eine Stimme zu. Aufbegehren war vorprogrammiert. Der Konflikt eskalierte, weil die böhmische Gemeinschaft der Magister und ihrer Studenten gleichzeitig von der Lehre des Jan Hus beeinflusst war. Diese Bewegung nahm einen starken nationalen Aspekt an – obwohl auch viele Deutsche ihr angehörten. Die Rom-Treuen, vorzüglich deutschen Lehrer und Scholaren, kehrten also Prag den Rücken und wanderten nach Deutschland ab. Die Mehrheit zog nach Leipzig, wo sie an der Entstehung der dortigen Universität starken Anteil hatten (Moraw, 1986, s. 116). In Prag beherrschten fortan die Hussiten die Universität. Es war die zweite Spaltung. Weder geistige Auseinandersetzung noch Wissensaustausch waren möglich. Das Konstanzer Konzil verurteilte Jan Hus und entzog der Universität ihre akademischen Privilegien. Somit verloren die Diplome ihre europäische Gültigkeit und der Zulauf von Studenten versiegte. Die Universität besuchten praktisch nur die angehenden Lehrer der hussitischen Schulen.

1.3 Dritte Spaltung und Wiederherstellung

Gegen die Renitenz der *Carolina* – auch Karlsakademie genannt – konnten Papst und Kaiser keine bewaffnete Exekution anordnen. Sie mussten es bei den geistigen Beschlüssen des Konstanzer Konzils bewenden lassen, denn die Universität stand unter der Obhut der mehrheitlich hussitischen böhmischen Stände. Erst 1555, im Zuge der Gegenreformation, erfolgte die Bekämpfung der Abtrünnigen in Form

von akademischer Konkurrenz, durch die Entsendung der Jesuiten. Diese gründeten im Kloster Sankt Clemens eine Schule, woraus bald eine Universität entstand, die in ein neues Prachtgebäude einzog, das *Clementinum*. Es gab also wieder zwei konkurrierende Universitäten (dritte Spaltung) bis zur Einnahme Prags durch die Kaiserlichen 1620. Die Karlsakademie wurde dann „gesäubert" und auf ihre Artistenfakultät zurückgeschnitten. Sie beschränkte sich nur noch auf die Ausbildung katholischer Lehrer. Unter Kaiser Ferdinand III. wurden die zwei Universitäten 1654, unter dem Namen *Carola-Ferdinandea,* zusammengelegt. Die Bezeichnung blieb bis 1939 gültig.

Entscheidendes Entgegenkommen gegenüber den Tschechen zeigte Maria Theresia, als sie 1775 eine Lehrkanzel für Tschechisch an der Universität Wien schuf und zwei Jahre später zweisprachige Vorlesungen in Medizin und Theologie in Prag zuließ. 1783 wurde Latein als Unterrichtssprache abgeschafft. Deutsch blieb einzige Lehrsprache. Es folgte 1793 die Schaffung einer Lehrkanzel für Tschechisch in Prag. Somit wurde allerdings Tschechisch wie eine Fremdsprache behandelt (Schürer, 1935, s. 190).

1.4 Erste Kompromisse im „Frühling der Völker"

In revolutionärer Einigkeit bildeten Deutsche und Tschechen 1848 einen gemeinsamen Studentenausschuss und eine bewaffnete Akademische Legion. Es war jedoch ein Strohfeuer. Bald entstanden die national getrennten Studentenvereinigungen *Teutonia* und *Slavia*, sowie die kulturellen Vereine *Lese- und Redehalle der deutschen Studenten in Prag* und *Akademický čtenářský a řečnický spolek* (Čermák, 2001/2002). Die Erweckung eines neuen nationalen Selbstverständnisses ging eher von den Tschechen aus. Sie waren vor allem auf die Autonomie ihres nationalen Kulturguts bedacht und dachten noch lange nicht an ein Ausscheren aus der Habsburgischen Monarchie. Die Deutschen ihrerseits verstanden sich weiterhin als die etablierte Nation (Lemberg, 2003, s. 26; Becher/Knechtek, 2010).

In akademischer Hinsicht bedeutete die Revolution von 1848 keineswegs ein Scheitern. Im März 1848 hatte eine gemeinsame Petition von Studenten und Professoren, Deutschen wie Tschechen, gefordert, ihre jeweilige Ausbildung in beiden Sprachen absolvieren zu können. Diesem Antrag wurde 1849 stattgegeben, sodass an jeder Fakultät neun

Vorlesungen auf Tschechisch eingeführt wurden (Ravy, 1996, 2004). Ab 1850 erfolgte die vom Minister Franz Thun, unter Beteiligung seiner Berater Franz Exner und Hermann Bonitz, eingeleitete Reform. Sie lief auf verstärkte Autonomie der Hochschulen und die Liberalisierung von Forschung und Lehre hinaus. In Prag eröffnete sie eine Rekrutierungswelle von tschechischem Lehrpersonal (vorzugsweise aus dem konservativen Lager!). 1866 wurden beide Sprachen für den Unterricht amtlich anerkannt (Lemberg, 2003, s. 19).

Die 60er Jahre eröffneten eine Periode institutioneller, national bedingter Spaltungen: Schulen und Gymnasien, Handelskammern und Ingenieurschulen wurden nach nationaler Zugehörigkeit zweigeteilt. 1879 bildete Staatskanzler Taaffe die sog. Ausgleichsregierung, die darauf bedacht war, die Belange der Nationalitäten weitgehend zu berücksichtigen. Im Falle der Universität boten sich drei Wege zur Befriedung: Man konnte die Universität ganz den Tschechen überlassen und das deutsche Element in eine Grenzstadt Böhmens mit überwiegend deutschsprachiger Bevölkerung verlegen (z. B. nach Eger/Cheb oder Reichenberg/Liberec). Alle Deutschböhmen verwarfen diesen Schritt im Namen ihrer historischen Rechte. Unter den Deutschen wollten vor allem die Juden ihre großstädtische, liberale Prager Umwelt nicht vermissen (Schürer, s. 364). Eine zweite Möglichkeit wäre die sog. Utraquisierung gewesen, d. h. die Verdoppelung derselben Lehrveranstaltungen, parallel auf Deutsch und Tschechisch. Schon aus finanziellen Gründen war es unrealistisch; von der passgenauen Angleichung des Lehrstoffs und der intellektuellen Ausrichtung der Vortragenden oder gar der Überanstrengung der herangezogenen zweisprachigen Lehrkräfte ganz zu schweigen. Die dritte Option war die Teilung in zwei Universitäten vor Ort.

2 Vierte Teilung 1882

2.1 Demokratisches Vorgehen

In der Schul- und Hochschulpolitik handelte die Regierung der Doppelmonarchie alles andere als autoritär. Vor allen Reformen und bevor eine Entscheidung fiel, wurden viele Instanzen herangezogen. In Böhmen wie in allen Kronländern – bis auf Ungarn seit 1867 – war die Bildung Sache des Wiener Unterrichtsministeriums. Zur Umgestaltung

der Universität Prag beschritt die Monarchie den demokratischen Weg. Während der Beratungen wurde eine Anzahl von Begutachtern, Petitionsteilnehmern und Entscheidungsträgern zu Rate gezogen. Zuallererst fiel die Einstellung des Rektors, jene des Akademischen Senats und jene der Studentenvereine ins Gewicht. Mitspracherecht besaßen die Parteien des böhmischen Landtags und der Bürgermeister Prags (Primator), der Statthalter (oder Königlich böhmische Repräsentation) als Vertreter des Kaisers, sowie der Kanzler Böhmens (d. h. der böhmische Botschafter beim Kaiser). Letztendlich lag die Entscheidung beim Wiener Parlament (Reichsrat und Herrenhaus), beim Schul- und Kultusminister, beim Staatskanzler und beim Kaiser.

Nach dem Einsammeln der Empfehlungen entsandte das Wiener Parlament eine Untersuchungskommission nach Prag. Sie setzte sich aus Vertretern der Regierung, der Prager Statthalterei und aus deutschen wie tschechischen Delegierten der vier Fakultäten zusammen. Der Kommission standen nur drei Tage bis zum Vorlegen eines Gutachtens zu. Es fiel zugunsten der Zweiteilung aus, wurde per Kaisererlass vom 11. April 1881 unterfertigt und vom Parlament im Juni 1882 verabschiedet. Sie trat ab dem Wintersemester 1882/1883 in Kraft. Die Tschechen sahen darin die Erfüllung ihrer jahrhundertealten Erwartung. Auf deutscher Seite gab die politische Opposition gegen die Teilung zu bedenken, dass eine rein tschechische Universität fortan eine Elite ausbilden werde (hohe Beamte, Juristen, Mediziner, Priester), für die Deutsch überflüssig würde. Daraus erwüchse in Bälde die Verlockung einer nationalen Sezession. An der Universität dagegen traf die Teilung auf das Einverständnis der Deutschen. Sahen sie doch ein, dass wegen der unaufhaltsamen soziologischen Entwicklungen das tschechische Element an der Universität wie in allen Sektoren des öffentlichen Lebens unfehlbar überhand nehmen werde. Von ihrer Warte aus war demnach eine völlig autonome deutsche Universität von Vorteil.

Binnen Jahresfrist mussten Gebäude und Ausstattungen des alten *Carolinum* und des *Clementinum* geteilt werden. Botanischer Garten und Aula wurden gemeinsam benutzt, jeweils an geraden bzw. ungeraden Tagen. Der deutsche Teil bekam die Sternwarte im *Clementinum*. Beide Teile behielten den Namen *Carola-Ferdinandea*. Die Studenten durften sich nur an einer Anstalt immatrikulieren, konnten selbstverständlich als Hörer die andere besuchen. Die jeweils erlangten Abschlüsse wurden beiderseits zum Teil angerechnet. An jeder Universität war nur die

aus der Spaltung resultierende Sprache zugelassen (Schmied, 1984, s. 19). Die Professoren mussten optieren. Die Mehrheit wählte den deutschen Pol. Zehn Jahre später (1893) zählte die tschechische Seite doppelt so viele Studenten wie die deutsche: 2410 gegen 1287. (An der deutschen Universität waren allerdings 6 % der Studenten Tschechen). Der Bestand des Lehrkollegiums war auf beiden Seiten ausgeglichen, 155 bzw. 150. Das Verhältnis Lehrer/Studenten schlug demnach eindeutig zum Vorteil der Deutschen aus (Meyers Lexikon, 1895). Sie durften zudem mit Unterstützung aus dem bismarckschen Reich rechnen. Von dieser Seite wurden Studenten ermuntert, den Weg nach Prag einzuschlagen, uneingestandener Weise um die österreichische Einflusssphäre zu schwächen. Das Prager deutsche Konsulat ließ verkünden: „*Reichsdeutsche Studenten nach Prag!*" (Kořalka, 1988).

2.2 Schwierige Anpassung

Auf Wunsch des Prager Erzbischofs war die theologische Fakultät fürs Erste ungeteilt geblieben, bis man 1891 den Forderungen der tschechischen Studenten stattgeben musste. Sie erhielten also ihre eigene theologische Fakultät (Hoffmann, 2003, s. 56–57).

Das Scharmützel nahm trotzdem kein Ende. Weil der Kaisererlass kein Zeichen einer restlosen Tschechisierung der Universität enthielt, rief er den Ärger eines Teiles der tschechischen Studentenschaft hervor. In Kuchelbad (*Chuchle)* bei Prag machte sich ihr Unmut am 28. Juli 1881 in einer denkwürdigen Schlägerei zwischen tschechischen und deutschen Studenten Luft – es war die Kuchelbader Schlacht. Die Tschechen meinten, ihr historisches Erbe endlich angetreten zu haben. Das historische Siegel aus der Gründungszeit musste herhalten: Es zeigt Kaiser Karl kniend vor dem Heiligen Wenzel, dem Schutzpatron von Böhmen. Es sei demnach eindeutig, dass Karl die Universität als böhmischer König ins Leben gerufen habe. Diese Interpretation behauptete sich noch unter der Feder eines Hochschulhistorikers unter dem tschechoslowakischen kommunistischen Regime (Kavka, 1969, s. 46). Die Deutschen ihrerseits deuteten die Schaffung einer tschechischen Universität als eine Neugründung neben der einzig legitimen, der deutschen. Deshalb behielten sie die altehrwürdigen akademischen Insignien: Siegel, Zepter, Pedellenstäbe (bei Prozessionen vorangetragen), Matrikel, Porträts der Rektoren, Brustkette des Rektors, Banner der damaligen Akademischen Legion (Hoffmann, 2003, s. 54).

Unzählig sind die historisch soziologischen Betrachtungen, die das Klima gegenseitiger Ignoranz hervorheben, wodurch sich die Kommunikation zwischen dem Deutsch sprechenden und dem tschechischen Bevölkerungsteil angeblich vergiftete. Es ist unleugbar, dass es an der Universität – wie in den böhmischen Ländern überhaupt – Anzeichen von Konkurrenz und Missgunst zwischen den Nationalitäten gegeben haben muss. Ebenso zahllos sind die Äußerungen über den vermeintlichen Anachronismus des alten Vielvölkerstaats Österreich. Erstaunlich ist doch, dass der Zusammenschluss im Reich wie an der Universität so lange bruchlos blieb. Ohne Kooperation und Toleranz wäre es nicht gegangen. Abgesehen davon, dass viele Menschen unpolitisch bleiben, d. h. sich vom Nationalismus nicht aufhetzen lassen, ist es an der Zeit zu unterstreichen, wie konsequent der Staat und die akademischen Behörden auf die Glättung der Konflikte hingewirkt haben. Außer der Jahrhunderte dauernden Inanspruchnahme der Karls-Akademie durch die Hussiten und den unheilvollen Jahren 1939–1945 sind vom Staat keine Gewaltmaßnahmen zu verzeichnen. Von Seiten der Professoren sind keine Bekundungen von Feindseligkeit bekannt. Die national gesinnten unter ihnen argumentierten bis zuletzt mit historischen, juristischen und verfassungswissenschaftlichen Begründungen, wie es sich für rechtschaffene Forscher gehört. Mochten in Böhmen national begründete Streitigkeiten auch noch so toben, so bemühte man sich an den Universitäten um Mäßigung und Gefasstheit.

2.3 Während der Tschechoslowakischen Republik

Während der Tschechoslowakischen Republik änderte sich wenig. Rein tschechische bzw. slowakische Universitäten entstanden in Brno/Brünn und Bratislava/Preßburg. Gegenüber der deutschen Universität Prag bewies die Regierung Loyalität, besonders in finanzieller Hinsicht. Nur die Namen wechselten. Die tschechische Universität fand zum ursprünglichen Namen *Karlova Univerzita* zurück, die deutsche hieß von nun an *Deutsche Universität Prag* (Svatoš, 2003). Beide nahmen für sich die geschichtsträchtigen Insignien in Anspruch, die seit 1882 beim deutschen Teil in Verwahrung lagen. Es entspann sich der sog. Insignienstreit. Man schlug zuerst vor, die Objekte der deutschen Universität für Festakte nur leihweise zu überlassen, was letztere ausschlug. Nach Aushändigung an die tschechische Universität im Jahre 1934 ließ die Regierung von der *Kunstgewerbeschule* und der *Akademie der Bildenden Künste* für die

deutsche Universität neue, modern gestaltete Insignien auf Staatskosten anfertigen (Hüttisch, 1986, s. 174).

Das Wagnis der Teilung hielt sich immerhin 57 Jahre lang, bis 1939. Außenstehende haben dem fulminanten Bericht Egon Erwin Kischs *Deutsche und Tschechen* viel zuviel Beachtung geschenkt und ihn für bare Münze genommen. Kisch widmet seinen Aufsatz den Gegensätzlichkeiten der beiden nationalen Gemeinden Prags. Die Passage über die zwei Prager Universitäten stellt diese dar, als wären sie hermetisch gegeneinander abgeriegelt gewesen. Nicht umsonst nannte sich Kisch selbst den *rasenden Reporter*. Seine Darstellung wurde im mexikanischen Exil verfasst und publiziert (Kisch). Übrigens hatte Kisch von akademischen Zuständen keine Ahnung. In Wirklichkeit gab es Austausch und Kooperation – vor allem zwischen Juristen und Historikern, Bohemisten und Germanisten, die an denselben Fachzeitschriften mitarbeiteten (Slapnicka, 2003; Kolář, 2003; Pokorná, 2003; Vodrážková-Pokorná, 2007). Die tschechische Universität legte sich ein deutsches Institut zu, woraus moderne Dissertationen über Kafka und Werfel hervorgingen. Die tschechischen Germanisten und die deutschen Bohemisten schufen 1931 gemeinsam unsere vorzügliche *Germanoslavica* (Ehlers, 2000).

2.4 Die Explosion

Nach dem deutschen Einmarsch 1939 stand die Abschaffung der tschechischen Universität Prag nicht auf dem Programm der Nationalsozialisten. Man bezweckte keine Annektierung, ja nicht einmal eine Okkupation, sondern bot ein sog. Protektorat an. Erst nach einer Protestdemonstrationen der tschechischen Studenten wurde die Karlova Univerzita geschlossen – theoretisch für drei Jahre, faktisch definitiv. Nach dem Krieg wurde im Zuge der Vertreibung aller Deutschen die deutsche Universität per Dekret im Oktober 1945 aufgelöst. (Sie besteht weiter symbolisch durch das Wirken der Forscher im Münchner *Collegium Carolinum*). Es gab nur noch eine einzige national-tschechoslowakische Prager Universität. Nach der kommunistischen Machtübernahme 1948 wurden alle akademischen Freiheiten aufgehoben. Deutsch wurde von Lehrern aus der ideologisch verschwisterten DDR als reine Fremdsprache unterrichtet. Vorrang hatten Russisch und die sowjetischen Theorien. Wiederholte Proteste von Studenten und aus der ganzen Bevölkerung, wurden blutig niedergeschlagen (1948, 1949, 1950, 1968, 1989).

Der große tschechische Historiker Josef Macek schreibt:

„*Eine strenge ideologische Vereinheitlichung herrschte an der Universität Prag, daher eine Ablehnung jeder echten und kühnen Diskussion: wie überall, wo in einer wissenschaftlichen Diskussion ein Gegner fehlt. Diese Absonderung der Prager Universität wurde auf besonders negative Weise offenkundig in der Zeit des blühenden Humanismus.*“ (Macek, 1973, s. 248, aus dem Französischen von Michel Reffet)

Direkt beziehen sich diese Zeilen auf die über drei Jahrhunderte zurückliegende hussitische Herrschaft an der Karls-Universität. Es ist jedoch offenbar, dass Macek, eines unter den vielen Opfern der Niederwerfung des Prager Frühlings vom Sommer 1968, hier den Bogen von der hussitischen zur kommunistischen Diktatur 1948–1990 schlägt.

3 Moderne Einsichten

Hauptwaffe der Nationalisten gegen die übernationale Wissenschaft war immer die Versteifung auf die eine eigene Sprache. Zweisprachigkeit war unter den Tschechen verbreiteter als unter den Deutschen, aus dem einfachen Grund der ungleichen Schwierigkeit im Erlernen des slawischen und germanischen Sprachguts. Auch da gab es von Seiten der Herrscher lobenswerte Anweisungen. Lange vor Maria Teresia gab Karl IV. die Richtung. Der 31. und letzte Artikel seiner Goldene Bulle empfiehlt den Kindern der Reichsfürsten das Erlernen aller Sprachen des Reiches: Deutsch, Latein, Tschechisch und Italienisch. Er setzt auf die weit über ganz Europa verbreitete Verwandtschaft der Aristokratie, um den Kindern ab 14 Jahren Sprachaufenthalte zu ermöglichen (*Die Goldene Bulle*). Später ließ Maria Theresia nichts unversucht, um Familien aller Stände anzuhalten, für die Sprachförderung zu sorgen (Hoensch, 1995, s. 300).

Zwar waren in Böhmen die zweisprachigen Dichter, die meistens auch Übersetzer waren, Träger des Mittlertums (Džambo, 2010). Sie bildeten aber nur eine couragierte Minderheit. Eine breite Öffentlichkeit auf Zweisprachigkeit einzuschwören, ist unrealistisch. In der alten Monarchie bewies die unglückliche Badeni-Episode (1897), dass die Verpflichtung für alle Beamten in Böhmen, Tschechisch und Deutsch zu beherrschen, eher als Schikane denn als Begünstigung empfunden wurde – obwohl fürwahr härtere Zwangsmaßnahmen vorstellbar sind!

Warum soll es jedoch utopisch bleiben, von Hochschulbesuchern und allen Akademikern, der Aristokratie des Geistes, Zwei- oder gar Mehrsprachigkeit zu fordern?

Zum Glück haben wir jetzt allen Grund, optimistisch zu sein. Die Lösung heißt Europa sowie die vielfachen Austauschabkommen und Partnerschaften zwischen den tschechischen und deutschen Universitäten, die auf Gleichberechtigung zum Tragen kommen.

Literatur

Becher, Peter (2000). Vermessung eines unbekannten Geländes. Kleine Chronik der deutschsprachigen Literatur Böhmens und Mährens 1938–1945. In: Klaas H. Ehlers et al. (Hg.). *Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslovakei*. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag. Bern: Peter Lang. S. 429–467.

Becher, Peter und Anna Knechtel (Hg.) (2010). *Praha – Prag 1900–1945. Literatur zweier Sprachen*. Passau: Verlag Karl Stutz.

Binder, Hartmut. (2000). Paul Eisners dreifaches Ghetto. Deutsche, Juden und Tschechen in Prag. In: Michel Reffet (Hg.). *Le monde de Franz Werfel et la morale des nations*, Bern: Peter Lang. S. 17–137. Französische Übers. von Binders Aufsatz durch Marie-Odile Thirouin (2012). *Kafka parlait-il tchèque ? La socialisation des écrivains de* 19). Mit kritischem Apparat.

Čermák, Josef (2001/2002). Das Kultur- und Vereinsleben der Prager Studenten. Die Lese- und Redehalle der deutschen Studenten in Prag. In: *brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei* (Neue Folge 9–10). Bonn: Deutscher Akademischer Austauschdienst/Nakladatelství Lidové noviny. S. 107–189.

Čermák, Josef (2010). Die Koexistenz der deutschen und tschechischen Studentenvereine. In: Peter Becher und Anna Knechtel (Hg.). *Praha – Prag 1900–1945. Literatur zweier Sprachen*. Passau: Verlag Karl Stutz. S. 89–105.

Džambo, Jozo (Hg.) (2010) *Praha – Prag. Literaturstadt zweier Sprachen, vieler Mittler*. Passau: Verlag Karl Stutz (im Auftrag des Adalbert Stifter-Vereins München).

Ehlers, Klaas H. et al. (Hg.) (2000). *Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslovakei*. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag. Bern: Peter Lang.

Ehlers, Klaas H. (2000). Die Gründung der *Germanoslavica*. Vorgeschichte des deutsch-tschechischen Zeitschriftenprojekts1929 bis 1931. In: Klaas H. Ehlers et al. (Hg.). *Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslovakei*. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag. Bern: Peter Lang. S. 369–393.

Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. 1456. (1957). Bern: Verlag Herbert Lang.

Härtel, Hans J. (1984). Die beiden philosophischen Fakultäten in Prag im Spiegel ihrer Dissertationen 1882–1939/45. In: Ferdinand Seibt (Hg.). *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*, München: R. Oldenburg Verlag (= Bad Wiesseeser Tagungen des Collegium Carolinum). S. 81–93.

Hoensch, Jörg K. (1995). *Histoire de la Bohême*, übers. von Françoise Laroche. Paris: Payot & Rivage, 1995. (dt. ersch. 1987 et 1992)

Hoffmann, Dieter (2003). Ernst Mach und die Teilung der Prager Universität. In: Hans Lemberg (Hg.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Karolinum, Bd. 86). S. 33–61.

Hüttisch, Gisela und Maximilian Hüttisc. (1986). Zur Geschichte der Insignien der Prager Universität. In: *Die Universität zu Prag*, Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste, Bd. 7. München. S. 169–177.

Kavka, František (1969). *Petite histoire de la Tchécoslovaquie.* Prag: Orbis.

Kisch, Egon Erwin (1942). Deutsche und Tschechen.In: *Marktplatz der Sensationen*. Mexico: *El Libro Libre* (Exilverlag). Zahlreiche Nachdrucke, u. a. In: Peter Sacher (Hg.). *Prag Erzählt*. Frankfurt a. M., 1997 (Fischer Taschenbuch, Bd. 11799).

Kolář, Pavel (2003). Die Geschichtswissenschaft an der deutschen Universität Prag 1882-1938: Entwicklung der Lehrkanzeln und Institutionalisierung unter zwei Regimen. In: Hans Lemberg (Hg.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert.* München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Karolinum, Bd. 86). S. 85–114.

Kořalka, Jiří (1988).'Reichsdeutsche Studenten nach Prag !'. Das deutsche Konsulat in Prag im Kreuzfeuer des Nationalitätskampfes 1904–1909. In: Hans Lemberg et al. (Hg.). *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa.* Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag. Wien: Verlag für Geschichte und Politik (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 14). S. 324–336.

Krolop, Kurt (1967). Zur Geschichte und Vorgeschichte der Prager deutschen Literatur des 'expressionistischen Jahrzehnts'. In: *Weltfreunde. Konferenz über die Prager deutsche Literatur*. Prag: Akademia. Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften. S. 47–96.

Lemberg, Hans (Hg.) (2003). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*, München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 86).

Lemberg, Hans (2003). Universität oder Universitäten in Prag – und der Wandel der Lehrsprache. In: Hans Lemberg (Hg.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 86). S. 19–32.

Lipscher, Ladislav (1984). Das Gesetz über das Verhältnis der beiden Prager Universitäten und seine Folgen. In: Ferdinand Seibt (Hg.). *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*. München: R. Oldenburg Verlag (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum). S. 173–187.

Luft, Robert (1984). Tschechische Parlamentarier und die Prager Hochschulen (1907 bis 1914). In: Ferdinand Seibt (Hg.). *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*. München: R. Oldenburg Verlag (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum). S. 147–171.

Luft, Robert (2000). Sprache und Nationalität an Prager Gymnasien um 1900. In: Klaas H. Ehlers et al. (Hg.). *Brücken nach Prag. Deutschsprachige Literatur im kulturellen Kontext der Donaumonarchie und der Tschechoslovakei*. Festschrift für Kurt Krolop zum 70. Geburtstag. Bern: Peter Lang. S. 105–122.

Macek, Josef (1973). *Jean Hus et les traditions hussites*. Paris: Plon.

Marek, Michaela (2001). *Universität als ‚Monument' und Politikum. Die Repräsentationsbauten der Prager Universitäten 1900–1935 und der politische Konflikt zwischen ‚konservativer' und ‚moderner' Architektur*. München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 95).

Mauthner, Fritz (1918). *Prager Jugendjahre. Erinnerungen*. Frankfurt a. M.: S. Fischer Verlag.

Meyers Konversationslexikon 1895: „*Prag.*"

Michel, Bernard (1986). *La mémoire de Prague*. Paris: Perrin.

Moraw, Peter (1986). Die Universität Prag im Mittelalter. Grundzüge ihrer Geschichte im europäischen Zusammenhang. In: *Die Universität zu Prag.* München: Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste 7. S. 9–134.

Mouralová, Blanka (Hg.) (2010). *Die Prager Universität Karls IV. Von der europäischen Gründung bis zur nationalen Spaltung*. Berlin: Deutsches Kulturforum östliches Europa.

Pokorná, Lenka (2003), Die Anfänge der tschechischen Germanistik und ihre ersten Repräsentanten an der Prager Universität. In: Hans Lemberg (Hg.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Karolinum, Bd. 86). S. 115–133.

Prinz, Friedrich (1988). *Geschichte Böhmens 1848–1938*. München: Albert Langen. Georg Müller Verlag.

Ravy, Gilbert (2004). Mauthner und Prag. In: Elisabeth Leinfellner und Jörg Thunecke (Hg.). *Brückenschlag zwischen den Disziplinen: Fritz Mauthner als Schriftsteller, Kritiker und Kulturtheoretiker*. Wuppertal: Arco.

Ravy, Gilbert (1996). 'Je transportais dans mes mots les cadavres de trois langues'. Les années de jeunesse à Prague de Fritz Mauthner. In: Maurice Godé, Jacques Le Rider, Françoise Mayer (Hg.). *Allemands, Juifs et Tchèques à Prague 1890–1924*. Montpellie: Université Paul Valéry (Bibliothèque d'Etudes Germaniques et Centre-Européennes).

Schmied, Erich (1984). Die altösterreichische Gesetzgebung zur Prager Universität. Ein Beitrag zur Geschichte der Prager Universität bis 1918. In: Ferdinand Seibt (Hg.). *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*. München: R. Oldenburg Verlag (Bad Wiesseeser Tagungen des Collegium Carolinum). S. 11–23.

Schneider, Vera (2008).'Sing mir ein Heimatlied': Musik, Gesang und nationale Identität in Prag um 1900. In: *brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei*. Bonn: Deutscher Akademischer Austauschdienst / Nakladatelství Lidové noviny.

Schürer, Oskar (1935). *Prag. Kultur / Kunst / Geschichte*. Wien: Verlag Dr. Georg Passer (2. erw. Ausgabe).

Seibt, Ferdinand (1978). *Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346 bis 1378*. München: Süddeutscher Verlag.

Seibt, Ferdinand (Hg.) (1984). *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*. München: R. Oldenburg Verlag (Bad Wiesseeser Tagungen des Collegium Carolinum).

Slapnicka, Helmut (2003). Die juristischen Fakultäten der Prager Universitäten 1900–1939. In: Hans Lemberg (Hg.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 86). S. 63–84.

Svatoš, Michal (2003). Die Prager Universitäten im öffentlichen Leben der ersten tschechoslowakischen Republik. In: Hans Lemberg (Hg.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 86). S. 135–143.

Die Universität zu Prag. (1986). München: Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste 7.

Vodrážková-Pokorná, Lenka (2007). *Die Prager Germanistik nach 1882. Mit besonderer Berücksichtigung des Lebenswerkes der bis 1900 an die Universität berufenen Persönlichkeiten*. Bern: Peter Lang.

Wlaschek, Rudolf M. (2003). Die Opfer des Nationalsozialismus unter den Professoren der Prager Universitäten. In: Hans Lemberg (Hg.). *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert*. München: R. Oldenburg Verlag (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 86). S. 195–205.

Resumé

V historii pražské Karlovy univerzity došlo od jejího založení roku 1348 několikrát k různému dělení a štěpení. Již roku 1379 byla ustavena právnická fakulta jako samostatná univerzita. Kmenová univerzita se v redukované podobě skládala ze tří fakult: artistické (artes liberales), teologické a lékařské. V roce 1409 si čeští studenti vynutili změnu váhy hlasů při rozhodování o akademických záležitostech ve svůj prospěch *(Dekret kutnohorský)*. Tento počin, silně ovlivněný učením Jana Husa, měl za následek kolektivní odchod ostatních studentů a profesorů do Německa. V roce 1419 se Karolinum, které se mezitím přihlásilo k husitství, opět skládá ze čtyř fakult. V roce 1555 založili jezuité konkurenční univerzitu: Klementinum.

Císař Ferdinand III. pak v roce 1654 Karolinum a Klementinum spojil do společné univerzity nazvané Carola Ferdinandea. Do roku 1848 byli zástupci studentů národnostně smíšení – nyní se rozdělili do dvou spolků, české Slavie a německé Teutonie. Jejich požadavky byly ovšem natolik protichůdné, že se opětovné rozdělení jevilo jako nejlepší řešení. Proběhlo v roce 1882 vcelku smírně, za oboustranné dohody českého a německého učitelského sboru. Obě instituce vystupovaly pod společným jménem a společně též využívaly aulu a botanickou zahradu. Německá univerzita měla až do roku 1934 v úschově historické akademické insignie. Teologická fakulta se nerozdělila a při německé univerzitě setrvala až do roku 1891. Za první Československé republiky nadále koexistovaly obě instituce pod názvy *Univerzita Karlova* a *Deutsche Universität Prag*. Oproti obecně rozšířenému názoru fungovala v řadě oborů spolupráce mezi vědeckými pracovníky. Germanisté a bohemisté založili časopis *Germanoslavica*, který je dodnes jedním z nejvýznamnějších

odborných periodik. Tyto vazby byly ovšem v roce 1939 zpřetrhány německým a následně v roce 1945 českým nacionalismem.

V období protireformace vyrostla původní univerzitě nenásilná intelektuální konkurence v podobě nově založeného Klementina. Za osvícenství a v době tzv. „Jara národů" 1848 projevila habsburská monarchie za vlády Marie Terezie, Josefa II. a Františka Josefa I. vstřícnost a dobrou vůli k reformám ve prospěch češtiny jako vyučovacího jazyka. První republika zaujala vůči německé univerzitě loajální postoj.

Navzdory nařízením, která vydal zakladatel univerzity Karel IV. a později císařovna Marie Terezie, bylo české školství handicapováno nedostatečnou úrovní dvojjazyčnosti mezi obyvatelstvem. V současné době mohou být v důsledku nejnovějšího vývoje probíhajícího ve znamení evropských smluv o výměně a partnerství mezi českými a německými univerzitami konečně vytvořeny příznivé podmínky pro zvýšení jazykové kompetence a tím i sjednocení.

Anlage

Das SIGILLVM: VNIVERSITATIS · SCOLARIVM · STVDII:
PRAGENSIS †

Zeichnung nach dem Foto des Siegeltypars

Alěs Zelenka „Bemerkung zum Siegel der mittelalterlichen Universität Prag"
aus: *Die Universität zu Prag.*
Schriften der Sudetendeutschen Akademie der Wissenschaften und Künste
Band 7, München 1986, S. 181

Die Wiener Studienjahre des Historikers Karel Stloukal

Bohumil Jiroušek
Südbömische Universität in Budweis

Abstract

Der Beitrag beschäftigt sich mit den Studienjahren des Historikers Karel Stloukal (1887–1957) in Wien, an der philosophischen und juristischen Fakultät und vor allem am Institut für österreichische Geschichtsforschung. Diese Jahre sind nicht nur für seine berufliche Zukunft (Nationalmuseum Prag, Karlsuniversität Prag), sondern auch für seine Quellenforschungen in den Vatikanischen Archiven (1913/14, später in den 20er und 30er Jahren) wichtig.

Schlüsselwörter: Karel Stloukal, Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Österreich-Ungarn

Abstract

This contribution deals with the study years of the historian Karel Stloukal (1887–1957) at Vienna University, at the faculties of Arts and of Law, and especially at the Institute for Austrian History (Institut für österreichische Geschichtsforschung). These years are crucial not only for his future career (National Museum Prague, Charles University Prague) but also for his research of sources in the Vatican archives (in 1913/1914 and during the 1920´s and the 1930´s).

Keywords: Karel Stloukal, University of Vienna, Institute for the Austrian History, Austro-Hungary

1 Einleitung

Karel Stloukal (1887–1957) gehört zu den bedeutendsten Persönlichkeiten der tschechischen Historiographie des 20. Jahrhunderts, wesentlich war vor allem seine Rolle in den Jahren 1945–1948, wo er sich als Professor für allgemeine Geschichte an der Prager Universität – gemeinsam mit dem Kollegen Václav Chaloupecký – um die Erhaltung der Kontinuität mit der Geschichtsschreibung der Vorkriegszeit bemühte. Wissenschaftlich hat er sich tragend vor allem an den Erforschungen der europäischen Politik und der Nunziaturen am Hof von Rudolf II. an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts beteiligt, bedeutend hat er auch die tschechische historische Forschung in den Vatikanischen Archiven beeinflusst, er gehört zu den Mitbegründern des Tschechoslowakischen Historischen Instituts in Rom (Jiroušek, 2009). Dieser Beitrag will aber vor allem darüber nachdenken, welche Rolle in seiner künftigen Karriere seine Studien in Wien gespielt haben können.

2 Studienzeit in Prag und vor allem in Wien

Sein Hochschulstudium der Historie und Geografie beginnt Karel Stloukal an der Prager Universität, er gehört zu den Schülern von Josef Šusta, Jaroslav Goll, Jaroslav Bidlo oder Josef Pekař. Nach drei Semestern an der Prager Universität schrieb er sich für das Sommersemester 1908 an der philosophischen Fakultät *(Nationale für ordentliche Hörer)* der Universität in Wien ein.[1] Er hat sich für die Disziplinen Geschichte des 18. Jahrhunderts (Hirn), Historisches Seminar (Hirn), Geschichte der Verfassung und Verwaltung Österreichs (Dopsch), Spinozas Leben und Werke (Jerusalem), Allgemeine Erdkunde II. Teil – Hydrographie (Brückner), Geografisches Seminar (Brückner), Renaissance und Reformation (Pribram), Die italienische Malerei (Wickhoff), Geschichte der spanischen Malerei (Dvořák), Kunsthistorische Übungen (Dvořák), Kunstgeschichtliche Übungen (Snida), Geschichte des Revolutionszeitalters (Fournier), Geschichte der politischen Ideen im 19. Jahrhundert (Fournier) und Einführung in das Studium der Geschichte (Steinacker) eingeschrieben.[2]

1 Archiv der Universität Wien, Nationale für ordentliche Hörer der philosophischen Fakultät – Karl Stloukal, s. 1908. Karel Stloukal hat damals in der Eisengasse 2 im IX. Wiener Bezirk gewohnt.

2 Ebenda.

Sollen wir darüber nachdenken, was Karel Stloukal nach Wien gebracht hat, müssen wir vor allem von seinen Erinnerungen ausgehen. Karel Stloukal hatte immer große Sehnsüchte, und Prag kam ihm bald ein wenig provinziell vor,[3] einschließlich des künstlerischen Hintergrunds. Um einiges mehr haben ihm die Wiener Museen oder Galerien anbieten können, und besser war auch die Wiener Oper. Eine Rolle hat hier zweifellos sein Bemühen gespielt, sich im Deutschen zu vervollkommnen, in dem er, wie er bald feststellen soll, noch große Lücken hatte (Stloukal, 2012, s. 112–113), aber sicher war hier vor allem das Bestreben ins Milieu der Hauptstadt der Monarchie vorzudringen – übrigens war es aus seinem heimatlichen Zlín nach Wien näher als nach Prag. Eine Rolle mag hierbei auch gespielt haben, dass in Wien einst auch sein Vater studiert hat, aber anscheinend gab es auch rein praktische Gründe dafür. Er selbst hat später geschrieben, wie er vor der Tür des Instituts für österreichische Geschichtsforschung (Lhotsky, 1954; Hlaváček, 2005) zu stehen pflegte, der wichtigsten und einflussreichsten historischen Arbeitsstätte in der ganzen Monarchie, und seine ordentlichen Studenten still beneidet hat – er selbst durfte mindestens zu den Vorlesungen Franz Wickhoffs hinein, die gerade in den Räumen des Instituts abgehalten wurden (Stloukal, 2012, s. 113). Stloukals Bemühen, die berufliche Stellung eines Mittelschullehrers zu meiden, in Verbindung mit seiner zweifellosen Begabung, haben ihn dazu geführt, sich eine bessere Anstellung als die Tätigkeit an einer Mittelschule zu suchen. Wenn wir noch die Gedanken an eine Universitätskarriere beiseitelassen, die damals für viele Jahre kein wirkliches Einkommen garantierte (mehr oder weniger unbezahlte Dozentur), muss er eindeutig über eine Archivkarriere nachgedacht haben, und dazu war das Institut wie geschaffen. Es hat seinen Absolventen die Tore in die bedeutendsten Archive der Monarchie geöffnet, natürlich einschließlich derer in Wien selbst. Bis jetzt ist es jedoch zu seinem Studium daran noch weit.

3 Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 26, Tagebüchereintragungen 1908–1909, Wien am 4.5.1908, dass er alles bis jetzt mit Prager Maßstäben gemessen hat: „*Erst am Samstag Nachmittag in der Hauptallee im Prater hat sie mich ausgeführt. Als ich die Pracht des Lebens gesehen habe, den Park, Kutschen, Kleider, Pferde, Reiter und den ganzen Verkehr überhaupt, fühlte ich mich wie eine Ameise, die den Mont Blanc gesehen hat und auf dessen Gipfel klettern soll. Am Sonntag waren wir zusammen mit Přecechtěl in Schönbrunn. Wieder neue Eindrücke, neue Erschütterungen. Prag ist für mich keine Großstadt mehr.*“

3 Karel Stloukal als „Einjährig-Freiwilliger“

Das absolvierte Semester in Wien war anspruchsvoll, viel hat er wohl nicht gelernt, das Wissen um seine Sprachprobleme hat sicher dazu beigetragen, aber sein Interesse hat damals vor allem die Kunstgeschichte gefesselt,[4] die in Prag auf keinem besonders hohen Niveau war, während in Wien neben Franz Wickhoff auch der junge Professor Max Dvořák lehrte. Aus seiner Unentschiedenheit über seine weitere Zukunft hat ihn der Wehrdienst herausgerissen. Mit 21 Jahren musste er zur Werbung (Rekrutierung) gehen. Wie er selber später geschrieben hat, wollte er den Wehrdienst leisten, im Unterschied zu einer Menge seiner Kommillitonen, die versucht haben, ihren schlechten Gesundheitszustand nachzuweisen (Stloukal, 2012, s. 115). Im nächsten Semester müssen wir also Karel Stloukal an keiner der Universitäten suchen, sondern im Gegenteil in Montur, als Einjährig-Freiwilligen zunächst beim 97. Marschregiment, bald darauf aber beim 4. Bosnisch-Herzegowinischen Regiment in Triest, wo er sich danach gesehnt hat, aus seiner Seelenkrise herauszukommen, um zu erkennen, wohin er wirklich gehen will. Und er wollte auch das Meer kennenlernen, das er noch nie gesehen hat:

„*Und noch einen Grund habe ich gehabt zum Militär und nach Triest zu kommen: ich wollte Italienisch lernen (in Prag hat man uns Italienisch als sehr brauchbar für einen Historiker empfohlen). Nach den Erfahrungen in Wien war ich mir bewusst, was praktisches Lernen einer Fremdsprache im Milieu, wo sie wirklich gesprochen wird, bedeutet. Gleich nach der Werbung habe ich Mussafias Lehrbuch des Italienischen gekauft, das Lernen habe ich mir aber erst nach Triest aufbewahrt.*“ (Stloukal, 2012, s. 115)

Obwohl er als Soldat das Gebiet des österreichisch-ungarischen Kaiserreichs nicht verlassen durfte, hat er es geschafft, nicht nur den österreichischen Teil der Adria kennenzulernen, sondern – ohne Reisepass – für vier Tage das Nachbarland zu besuchen, das italienische Venedig, wohin aus Triest regelmäßig ein Dampfer gefahren ist (Stloukal, 2012, s. 139).

„Venedig ist für mich dazu geworden, wozu für St. Paul Damaskus – zur Umwendung zum Glauben an die Historie, der durch die vorgehende

4 Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 26, Tagebücher-eintragungen 1908–1909, 12.5.1908 – er will Kunsthistoriker werden: „*aber ich befürchte jenen Faden der Allgemeinheit, der Allseitigkeit, die Bergung vor einseitiger Fachbegrenztheit, die ich in der allgemeinen Historie sehe, zu verlieren.*“

Prager und Wiener Skepsis bestürzt war. Hier war die Historie lebendig, in den Marmor gemeißelt und mit dem Pinsel dargestellt, hier war es möglich, den beinahe noch zumindest in meiner Fantasie pulsierenden Pulsschlag der Vergangenheit zu berühren. Ich bin aus der St.-Markus-Stadt als verschwenderischer Sohn zurückgekehrt, geheilt vom Irren und von der Skepsis, als Paul aus Damaskus. Jetzt habe ich gewusst, dass ich die Historie wieder mit Begeisterung studieren werde und ich habe auch gewusst, wie man sie studieren soll." (Stloukal, 2012, s. 140)

4 Fortsetzung seines Studiums in Prag

Karel Stloukal kehrt nach einem in militärischer Uniform verbrachten Jahr nach Prag zurück, wo sein Lieblingslehrer Josef Šusta war (Professor der allgemeinen Geschichte). Um die erste wissenschaftliche Arbeit (Seminararbeit) hat er also gerade Josef Šusta gebeten, dessen Themen mit dem geliebten (auch wenn noch fast unbekannten) Italien korrespondiert haben. Josef Šusta wollte er zweifelsohne auch zeigen, dass er bei der Arbeit auch Italienisch anwenden kann (Stloukal, 2012, s. 144). Laut Šustas Zeugnis über Stloukals Besuch in seinem Seminar, das am Ende des Sommersemesters ausgestellt worden ist, „*hat er eine größere Seminararbeit Karl von Liechtenstein bis 1607 abgegeben*".[5] Nach einer Beratung mit dem damaligen Dozenten Kamil Krofta hatte Šusta für ihn das Thema deshalb ausgewählt, um es anhand der Abschriften der Berichte der Nuntien und der venezianischen Botschafter bearbeiten zu lassen. Diese wurden als Ergebnis der Tätigkeit der Tschechischen Expedition im Vatikan im Archiv des Landes Böhmen aufbewahrt. (Stloukal, 2012, s. 145)

Bei der Arbeit im Archiv, den Exzerpten aus den Quellen, war sich Karel Stloukal seiner ungenügenden Kenntnis der Paläographie bewusst, es hat ihm Leid getan, dass er so wenige Vorlesungen bei dem Professor der historischen Hilfswissenschaften Gustav Friedrich absolviert hat. Das hat über seine Rückkehr nach Wien entschieden – die Paläographie und Diplomatik an der befugtesten Stelle zu lernen, im Institut für österreichische Geschichtsforschung, womit auch Josef Šusta einverstanden war (Stloukal, 2012, s. 146–147).

5 Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 1, Studium an der Philosophischen Fakultät in Prag, Seminarzeugnis, Josef Šusta, Prag am 7.7.1910.

5 Erneuter Studienaufenthalt an der Universität Wien

Stloukals Ankunft in Wien im Herbst 1910 hat die Fortsetzung des Studiums an der Wiener Universität, an ihrer philosophischen Fakultät bedeutet. Im Wintersemester 1910/11 schrieb er sich für folgende Disziplinen ein: Das Mittelalter I (Redlich), Historisches Seminar (Redlich), Einleitung in die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Dopsch), Quellenkunde der Geschichte Österreichs (Dopsch), Lateinische Paläographie (Ottenthal), Geschichte der abendländischen Kunst (Dvořák), Berlioz und Liszt (Dietz), Einführung in die Geschichte der italienischen Malerei (Suida), Quellenkunde zur südslawischen Geschichte (Jireček), Landeskunde von Westeuropa (Brückner), Mathematische Geographie (Brückner), Psychologie (Jerusalem), Schopenhauer (Jodl) ein.[6] Im Sommersemester werden die Disziplinen weniger: Lateinische Paläographie (Ottenthal), Paläographisch-diplomatische Übungen (Ottenthall), Historische Chronologie (Redlich), Archivkunde (Redlich), Die politischen Theorien des Mittelalters (Dopsch), Quellenkunde der Geschichte Österreichs (Dopsch), Italienische Skulpturen und Malerei (Dvořák), Gemäldestudien im Wiener Hofmeister (Dvořák) und Kunsthistorische Übungen (Dvořák).[7] Die zweijährigen Kurse im Institut für österreichische Geschichtsforschung sind einmal in zwei Jahren eröffnet worden, nach der Ankunft in Wien konnte bzw. musste sich Karel Stloukal[8] nur – im Rahmen der Vorbereitungskurse – auf das Aufnahmeverfahren vorbereiten,[9] dem entspricht auch der wesentliche Teil seiner Disziplinen, für die er sich eingeschrieben hat. Jede Menge

6 Archiv der Universität Wien, Nationale für ordentliche Hörer der philosophischen Fakultät – Karl Stloukal, WS 1910/11. Im betreffenden Semester hat er in der Langegasse 52 gewohnt.

7 Ebenda, s. 1911. Im Sommersemester hat er seinen Wohnsitz in die Piaristengasse 62 verlegt.

8 Die Teilnahme am einjährigen Vorbereitungskurs war gewöhnlich eine Voraussetzung der Aufnahme.

9 Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Prüfungsakten – 29. Kurs 1911–1913, Belegschein Karl Stloukal, Protokoll – Die Aufnahmeprüfung für den im Herbst 1911 beginnenden Institutskurs fand am 6. und 7. Juli und für den unwohl gewordenen Dr. Stloukal am 12. Juli vor dem unterzeichneten Lehrkörper statt. Von den 215 Angemeldeten haben die Position eines ordentlichen Mitgliedes nur 6 Kandidaten bekommen, Karel Stloukal war nicht unter ihnen. Die Aufnahmekommission hat an allen Tagen, d.h. auch am 12.7.1911, in der Zusammensetzung: Emil von Ottenthal (Direktor des Instituts), Oswald Redlich, Alfons Dopsch und Max Dvořák getagt. Vom ordentlichen Prüfungstermin hat sich Karel Stloukal wegen Übelkeit entschuldigt, es wurde ihm deswegen ein neuer Termin gegeben, allerdings unter Unbehagen der Prüfenden – siehe auch Stloukal, 2012, s. 159.

Pädagogen wird er übrigens in den kommenden Jahren wieder im Rahmen der Vorlesungen und Übungen am Institut hören.

Seine Briefe an die Mutter zeugen davon, dass sich die Tschechen im betrachteten Zeitraum am Institut bzw. im Vorbereitungskurs unter den österreichischen Deutschen wohl nicht besonders wohlgefühlt haben:

„Im Institut habe ich wieder eine schöne Bescherung bekommen, diesmal von den Deutschen. Dr. Feinstein (Jude) hat mir gesagt, dass ihm die Deutschen vorgehalten haben, er soll zu intim mit mir gesprochen haben, dass sie es für eine Provokation gehalten haben sollen, als wir mit Klecanda im Hörsaal im Institut tschechisch gesprochen haben, und zuletzt dass ich wohl nicht leugnen kann, dass die Tschechen kulturell niedriger stehen. Diesmal tut es mir nicht so Weh, weil ich darauf endlich vorbereitet sein sollte. Natürlich ignorieren wir alle Tschechen sie jetzt und sprechen absichtlich laut tschechisch. Doch wenn sie etwas nicht wissen, kommen sie zu uns. Wir sind jetzt in dem Vorbereitungskurs vier entschiedene Tschechen, sodass wir unsere Gesellschaft haben können.“[10]

Während seines Studiums in Wien hat Karel Stloukal auch – in Zusammenarbeit mit Josef Šusta in Prag – an der Beendigung seiner Seminararbeit und ihrer Umwandlung in eine Dissertationsarbeit gearbeitet, die er im Juni 1911 unter dem Titel *Karl von Liechtenstein und seine Teilnahme an der Regierung von Rudolf II.* verteidigt hat.[11] Die Studie über Karl von Liechtenstein basiert auf den Berichten der päpstlichen Nuntien Filip Spinelli, Jan Ferreri und Gaetano, den vatikanischen Abschriften im Archiv des Landes Böhmen sowie den Berichten der venezianischen Botschafter, die (wie andere eher vereinzelte Quellen) in den Wiener Archiven gelagert sind, wo Stloukal auch die Schriftstücke des privaten Liechtensteiner Archivs ausgenutzt hat. Zu erwähnen ist auch die Korrespondenz von Karl dem Älteren von Zerotein (Stloukal, 1912).

10 Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 3, Karel Stloukal an seine Mutter Josefa Stloukalová, Wien am 16.5.1911.

11 Institut für Geschichte – Archiv der Karlsuniversität Prag, Matrikel der Doktoren der tschechischen Karl-Ferdinands-Universität 1908–1916 (zugänglich auch online), s. 1155, Karel Stloukal.

6 Institut für österreichische Geschichtsforschung und Jurastudium

Obwohl Karel Stloukal unter den sechs ordentlichen Mitgliedern des Instituts für österreichische Geschichtsforschung[12] – in dem betreffenden Jahr ist niemand von den tschechischen Bewerbern erfolgreich gewesen – nicht auftaucht, hat ihm der Historiker Jaroslav Goll geraten, wie man ein Stipendium auch als außerordentliches Mitglied bekommen kann,[13] und hat ihm zeitbegrenzt auch eine Stelle im Archiv des Grafen Otto Harrach beschafft (Stloukal, 2012, s. 160–162), wodurch er finanziell relativ abgesichert war. Vom Herbst 1911 bis Sommer 1913 ist er ein außerordentliches Mitglied des Instituts, zugleich studiert er aber – genau jene vier Semester – an der juristischen Fakultät der Wiener Universität.[14] In den nächsten Jahren wird Karel Stloukal die Studien an der juristischen Fakultät nirgendwo erwähnen, wahrscheinlich hätte es seine Umgebung schon als eine Abweichung von der ausgewählten professionellen Laufbahn wahrnehmen können, aber zu diesem Zeitpunkt können wir es als geöffnetes Törchen zu einer anderen möglichen Karriere begreifen, als einen Raum, wie man in der Zukunft die finanziellen Probleme anders als durch eine riskante wissenschaftiche Karriere lösen könnte, über die ihm schon im Jahre 1908 Josef Šusta erklärt hat, sie sei unsicher – und es dauert lange, bis sie eine finanzielle Absicherung bietet.[15] Doch es ist nicht zu übersehen, dass das Jurastudium im Bezug zur Geschichte eine gewisse Logik hat, vor allem in der Auffassung der historischen Wissenschaft an der Wende des 19. und 20. Jahrhunderts in Prag, wo man immer wieder betont hat, dass die Geschichte eine politische Historie ist – die Vergangenheit

12 Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Prüfungsakten, 29. Kurs, Akte Ansuchen für 29. Kurs, Karl Stloukal, Antrag vom 2.10.1911 auf Aufnahme als außerordentliches Mitglied des Instituts.

13 Der Bescheid über die Anerkennung des Studienstipendiums am Institut für österreichische Geschichtsforschung wurde vom Ministerium am 12.12.1911 herausgegeben – siehe Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 1, Institut für österreichische Geschichtsforschung.

14 Dazu siehe Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Prüfungsakten – 29. Kurs 1911–1913, Institutsprüfung Juli 1913 – 324, Stloukal; Lebenslauf von Karel Stloukal, in dem er seine Studien an der juristischen Fakultät erwähnt. Archiv der Universität Wien, Nationale für ordentliche Hörer der juristischen Fakultät, Karl Stloukal, WS 1911/12, s. 1912, WS 1912/13, s. 1913. Er hat damals im Währinger Gürtel 69/II gewohnt.

15 Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 18, Josef Šusta an Karel Stloukal, Wittingau am 8.8.1908.

der Verwaltung, des Staates, der Rechtsvorschriften usw. Josef Šusta wird Karel Stloukal darauf aufmerksam machen, dass Alfons Dopsch der wirkliche Star des Instituts ist, weil er etwas ganz Neues macht – Wirtschafts- und Sozialgeschichte.[16]

Als Jurastudent schrieb er sich für sehr viele Überblicksvorlesungen nicht nur im Fachgebiet Rechtswissenschaft, sondern auch im Fachgebiet Kunstgeschichte ein. Im ersten Semester waren es folgende Veranstaltungen: Allgemeine Staats- und Gesellschaftslehre (Bernatzik), Geschichte und Institutionen des römischen Rechtes (Wlassak), Deutsche Rechtsgeschichte (Voltelini), Österreichische Reichsgeschichte (Adler), Seminar für deutsche Rechtsgeschichte (Voltelini), Geschichte der Verfassung und Verwaltung Österreichs (Dopsch), Besiedlungs- und Verkehrsgeschichte (Dopsch), Die mittelalterliche Königsurkunde (Hirsch), Geschichte der italienischen Skulptur (Dvořák), Kunsthistorische Übungen (Dvořák), Quellen zur Geschichte der Kultur (Redlich), Die Byzantiner und Südslawen (Jireček), Vergleichende Grammatik der slawischen Sprachen (Vondrák).[17]

Im Sommersemester finden wir in seinem Katalog folgende Vorlesungen: Österreichische und ungarische Verfassungsgeschichte (Fournier), Historisches Seminar (Fournier), Kunsthistorische Übungen I (Schlosser), Kunsthistorische Übungen II (Schlosser), Pandekten: Allgemeine Lehren (Jörs), Pandekten: Obligationen (Wlassak), Geschichte des deutschen Strafrechtes (Bartsch), Urkundenlehre II (Ottenthal), Sphragistisch-heraldische Übungen (Redlich), Geschichte der Verfassung (Dopsch), Italienische Skulptur und Malerei (Dvořák), Die Anfänge der niederländischen Malerei (Dvořák), Kunsthistorische Übungen (Dvořák), Handschriftenkunde (Pribram).[18] Im Wintersemester 1912/13 setzt er mit folgenden Disziplinen fort: Kirchenrecht (Köstler). Deutsches Privatrecht (Voltellini), Diplomatisch-paläographische Übungen (Ottenthal), Urkundenlehre (Redlich), Lektüre und Kritik österreichischer

16 Ebenda, undatiert (vielleicht am 18.6.1914) Šusta äußerte sich 1914 über Dopsch und das Institut dahingehend, dass er das Institut nicht ganz richtig beurteilen würde, dass Dopsch ein ausgezeichneter Fachmann sei, die historischen Hilfswissenschaften in Prag nicht so gut wie in Wien wären und die Wiener Kunstgeschichte natürlich wertvoll sei. Zu Alfons Dopsch und seiner Schule vgl. Kolář, 2008, s. 327–355.

17 Archiv der Universität Wien, Nationale für ordentliche Hörer der juristischen Fakultät, Karl Stloukal, WS 1911/12.

18 Ebenda, s. 1912.

Geschichtsquellen (Hirsch), Geschichte der Republik Ragusa (Jireček), Seminar für osteuropäische Geschichte (Jireček), Russische Sprache (Nachtigall), Geschichte der italienischen Barockkunst (Dvořák), Kunsthistorische Übungen (Dvořák), Germanistische Seminarübungen (Voltellini), Berichte der Ausländer über Russland (Uebersberger), Einführung in die Methodologie der Rechtswissenschaft (Kelsen), Der österreichisch-ungarische Ausgleich (Kelsen), Das Assoziations- und Organisationswesen der Gegenwart (Klein), Ausgewählte Partien des deutschen Privatrechtes (Bartsch), Darstellung und Kritik der Kantschen Philosophie (Jodl).[19] Im Sommersemester hat er schließlich nachstehende Disziplinen absolviert: Geschichte der Rechtsphilosophie (Bernatzig), Allgemein vergleichende und österreichische Statistik (Meyer), Einführung in die Philosophie der Gesellschaft (Jerusalem), Deutsches Sachenrecht (Schwind), Archivkunde (Redlich), Einführung in die Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Dopsch), Grundriss der Geschichte der reproduktiven Kunst (Dvořák), Erklärung ausgewählter Kunstwerke (Dvořák), Kunsthistorische Übungen (Dvořák).[20]

Anhand der erwähnten Vorlesungen ist zu sehen, dass Karel Stloukal eine große Menge an Vorlesungen von Wiener Juristen, Historikern und Kunsthistorikern besucht hat, inklusive des in Wien wirkenden tschechischen Balkanisten Konstantin Jireček**.** Der spätere enge Mitarbeiter Stloukals Josef Polišenský hat nichtsdestotrotz vermutet, dass Stloukal nicht nur von Josef Šusta, sondern auch von Max Dvořák, Alfred Francis Pribram und Ludo Moritz Hartmann beeinflusst worden ist (Polišenský, 1958, s. 406), was wir heute nur noch schwer beurteilen können. Anhand der Anzahl der eingeschriebenen Vorlesungen können wir dies wohl nicht ganz beurteilen. Auf jeden Fall werden die zuletzt genannten zwei Namen in Stloukals Memoiren nicht erwähnt. Im Falle des damaligen Privatdozenten Hartmann kann man sogar nicht einmal den Besuch seiner Vorlesungen belegen. Josef Polišenský hat wohl zu der erwähnten Vermutung die Tatsache geführt, dass sich L. M. Hartmann mit der allgemeinen Geschichte, vor allem mit Italien in der späten Antik und im Mittelalter beschäftigt hat (zu L. M. Hartmann: Bruch – Müller, 2002, s. 137).

Die Studien am *Institut für österreichische Geschichtsforschung* haben sich – neben der Kunstgeschichte – vor allem auf die historischen

19 Ebenda, WS 1912/13.
20 Ebenda, s. 1913.

Hilfswissenschaften konzentriert. Karel Stloukal hat sich dem Studium vom 5. Oktober 1911 bis zu den Institutsprüfungen im Juli 1913 gewidmet, wobei den absolvierten Disziplinen die Klausurarbeiten und die mündlichen Prüfungen entsprechen, von deren Schwierigkeit schon die Tatsache spricht, dass sie insgesamt vier Tage gedauert haben. Schriftlich wurden die Kandidaten am 30. Juni sowie am 1., 3. und 4. Juli geprüft, der mündliche Teil hat am 8. Juli stattgefunden.[21] Karel Stloukal hat das von Emil von Ottenthal geleitete Institut nur für einen Abglanz seiner berühmten Ära gehalten, der Zeit, wo es von Theodor von Sickel geleitet worden war (Stloukal, 2012, s. 149). Mit Ausnahme von Max Dvořák hat er sich wahrscheinlich von niemandem inspiriert gefühlt.[22] Für den klügsten Pädagogen hat er den Fachmann für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Alfons Dopsch gehalten,[23] doch bedeutender war für ihn, dass *„uns Tschechen hat Prof. Dopsch nicht gemocht. Er war ein überzeugter Nationalist, durchtränkt vom Hass eines Deutschen aus Böhmen zu allem Tschechischen"*. (Stloukal, 2012, s. 149–150) Das Institut war für ihn nur eine Schule zur Erlernung des Handwerks, das ihm keinen großen Spaß gemacht hat. Dem entsprechen auch im gewissen Maße die Ergebnisse der Prüfungen. Die Klausurarbeiten hat er in Paläographie (Lateinisch und Deutsch – mit der Note befriedigend), Diplomatik (befriedigend), österreichischer Quellenwissenschaft

21 Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Prüfungsakten, 29. Kurs 1911–1913. Der mündliche Teil wurde nach Gruppen veranstaltet, die erste Gruppe hatte den mündlichen Teil am 7.7., die zweite (Stloukals) Gruppe am 8.7.1913. Die Prüfungskommission wurde vom Kultus- und Unterrichtsministerium am 14. Juni 1913 in der Zusammensetzung Prof. Dr. Emil von Ottenthal, Prof. Dr. Alfons Dopsch, Prof. Dr. Max Dvořák, Hofrat Dr. Oswald Redlich, Hofrat Johann Ritter von Paukert, Regierungsrat Dr. Heinrich Zimmermann ernannt.

22 Siehe auch den Brief Karel Stloukals an Jaroslav Goll, Zlín am 18.7.1913: *„Das Institut ist mir nie ans Herz gewachsen und das meiste bei der historischen Wissenschaft unentbehrliche Handwerk habe ich ohne Lust gelernt, weil es wirklich handwerklich präsentiert wurde.*" Zitiert nach Jiroušek, 2004, s. 213.

23 Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 27, Tagebüchereintragungen 1913, undatiert, Studium der Historie am Institut für österreichische Geschichtsforschung in Wien: „*Die Nichtdeutschen werden am Institut nicht gerne gesehen. Das Institut wird von der heutigen Verwaltung nur für die Alpenländer und ihre Bedürfnisse gedacht und kann in keiner Weise für das Institut für die Geschichtsforschung des ganzen Österreichs gelten*", aber sein Absolvieren benötigt man als Qualifizierung auch für die Archive in Prag und Brünn. „*Die aufgeweckteste Persönlichkeit am Institut ist Prof. Dopsch – stammend aus Nordböhmen – ein angriffslustiger und ironischer Geist, der es besonders liebt, die anerkannten Theorien zu bestreichen und die als Autoritäten geltenden Persönlichkeiten anzugreifen. Seine Vorlesungen wimmeln oft von scharfen Invektiven gegen Autoritäten und Systeme. Er sprüht vor Humor – aber darin erschöpft sich häufig seine Bedeutung. Wenn er selbst neue Theorien aufbaut, verleugnet er den deutschen Professor nicht. Redlich ist das Vorbild eines soliden schwerfälligen deutschen Professors, der seine Wissenschaft mit vollem Ernst präsentiert.*"

und Verfassungsgeschichte (befriedigend) und Kunstgeschichte (befriedigend) geschrieben.[24] Die mündlichen Prüfungen legte er in Paläographie (befriedigend), Diplomatik (befriedigend), Chronologie (befriedigend), Quellenwissenschaft der österreichischen Geschichte (ausreichend),[25] österreichischer Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (befriedigend), Archivkunde (ausreichend) und Kunstgeschichte (befriedigend) ab.[26] Weit wichtiger als die Prüfungen selbst sind für die Belegung der wissenschaftlichen Fähigkeiten die „Hausarbeiten", d.h. umfangreiche Fachaufsätze auf dem Niveau einer Qualifizierungsarbeit, deren Themen an die Kandidaten lange vor den Prüfungen selbst vergeben worden sind. Karel Stloukal hat das Thema seiner Arbeit mit Professor Dopsch abgesprochen.[27] Er hat deshalb eine Arbeit zum Thema *Österreichische Zentralverwaltung in der Zeit von Rudolf II.* (mit der Note: befriedigend) verfasst,[28] die wir zweifellos für die Grundlage seiner späteren Monografie *Böhmische Hofkanzlei 1599–1608* (1931) halten können.[29] Diese weist aber auch thematische Ähnlichkeiten zu seiner unlängst verteidigten Dissertation auf, die sich mit Karl von Liechtenstein als Beamten am Hof von Rudolf II. bzw. mit seinen angedachten Reformen auseinandersetzte.[30]

24 Schriftlich hat Karel Stloukal Arbeiten zu folgenden Themen verfasst: „*Rauch: Rerum Austriacarum scriptores I – Chronicon Clanstro-neoburgense s. 94–110*" (Quellenwissenschaft), „*Die Darstellung der Taufe Christi von Verocchio und von Masolino sind kunstgeschichtlich zu vergleichen und Verocchios Bedeutung zu erörtern*" (Kunstgeschichte), „*Ausführliches Regest von M. Gr. III. 9*" (Diplomatik) und „*Druckfertige Abschrift aus Chrousts: Monumenta Palaeogr. II. L. XII. 10*" (Paläographie).

25 In den Akten vermerkt: „noch genügend".

26 Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Prüfungsakten, 29. Kurs 1911–1913, Institutsprüfung Juli 1913, 324 Stloukal; die Akte umfasst Informationen zur Benotung bei den Prüfungen, inklusive der konkreten Prüfungstexte sowie der Prüfungsprotokolle. Sein Zeugnis wird im Archiv des Nationalmuseums Prag gelagert, Fond Karel Stloukal, Karton 1, Zeugnis K. K. *Institut für österreichische Geschichtsforschung*, 8.7.1913, Ergebnisse der Klausur und der mündlichen Prüfungen.

27 Nationalarchiv, Fond Josef Šusta, Karton 10, Karel Stloukal an Josef Šusta, Wien am 7.11.1912.

28 Universität Wien, Institut für österreichische Geschichtsforschung, Prüfungsakten, 29. Kurs 1911–1913, Institutsprüfung Juli 1913, 324 Stloukal. Siehe auch Lhotsky, 1954, s. 361.

29 Schon im Jahre 1912 hat er auch überlegt, dass er dieses Thema künftig bis ins Jahr 1526 zurückverfolgen möchte. – siehe Nationalarchiv Prag, Fond Josef Šusta, Karton 10, Karel Stloukal an Josef Šusta, Wien am 6. 6. 1912. Die Arbeit Beiträge zur Geschichte der österreichischen Zentralverwaltung in der Zeit Rudolf II., inklusive Vorbereitungsmaterialien, wird im Archiv des Nationalmuseums Prag gelagert, Fond Karel Stloukal, Karton 41.

30 Ebenda, Text der Arbeit bzw. ihre Beilage (Gutachten Karls von Liechtenstein über die Reform der Zentralverwaltung). In mancher Hinsicht geht es um eine anders angedeutete Problematik des Lebens am Hof von Rudolf II., die sonst in seiner Prager Dissertation enthalten ist.

Vor der Vollendung der Informationen über Stloukals Aufenthalt in Wien sollten wir noch kurz auf seine erste Archivtätigkeit eingehen, die von keiner langen Dauer war. Im Jahre 1912 verweilte der Historiker Jaroslav Goll – mit der Familie seiner Tochter – auf seinem Sommersitz in Zlín, wo er auch mit Karel Stloukal Gespräche geführt hat und ihn beriet. Sie unterhielten sich dort auch über seine finanzielle Lage, über die Möglichkeiten ein Stipendium zu erhalten sowie über die Notwendigkeit eine Anstellung zu finden. Goll legte darüber hinaus auch bei Ferdinand Menčík ein gutes Wort ein, der zu diesem Zeitpunkt sowohl in der Hofbibliothek, als auch im Harrach-Archiv tätig war und Stloukal zu seiner ersten Anstellung im Familienarchiv des Grafen Otto Harrach in Wien verhalf (Stloukal, 2012, s. 161). Seinen Dienst im Archiv trat Stloukal um den 10. November 1911 als Praktikant an. Es handelte sich um eine Stelle bis zum Ende des Jahres mit der Aussicht auf Verlängerung, die auch erfolgte und sich als provisorisch herausstellte, da ihm bereits am 8. Februar 1912 wieder gekündigt wurde.[31]

„*In meinem Leben ist dadurch eine ernsthafte Veränderung passiert, dass ich gestern von den Harrachs eine Kündigung bekommen habe. Ohne den Grund anzugeben, kurz und bündig, dass meinem Antrag auf Definitive nicht zu entgegenkommen ist und dass sie auf meine Tätigkeit im Archiv nicht mehr reflektieren. Als ich den Generalinspektor Ritter von Görlich nach der Ursache gefragt habe, hat er mir gesagt, dass ich ohnehin nur auf kürzere Zeit angestellt worden war, und falls mir Herr Rat (Menčík) etwas versprochen haben soll, Erlaucht [Graf Harrach] hat nichts versprochen. Es hängt mit dem Fall des Regierungsrats Menčík zusammen, der aus dem Archiv und von den Harrachs überhaupt einen Tag vor mir beseitigt worden ist, und weil ich von ihm empfohlen worden war, musste ich auch gehen. … ich glaube, dass Menčík Dr. Wilhelm die Position untergraben hat, der Archivar von den Liechtensteinern und dem Statthalterarchiv, der gemeinsam mit uns die Übersiedlung des Harrach-Archivs in neue Räume geleitet hat und jetzt wohl Menčíks Nachfolger sein wird.*“[32]

31 Nationalarchiv Prag, Fond Josef Šusta, Karton 10, Karel Stloukal an Josef Šusta, Wien am 17.11.1911 und Wien am 9.2.1912. Vgl. auch Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 3, Karel Stloukal an seine Mutter Josefa Stloukalová, Wien am 10.2.1912, wo er auch erwähnt, dass er den Kindern des Ministers für öffentliche Arbeiten Ottokar von Trnka Tschechisch beibringt.

32 Nationalarchiv Prag, Fond Josef Šusta, Karton 10, Karel Stloukal an Josef Šusta,Wien am 9.2.1912.

7 Schlussfolgerung

Aber verlassen wir nun Wien, Karel Stloukal wollte wohl vor allem über die Grenze des damaligen Österreich-Ungarns hinaus. Schon im Voraus – vor dem Abschluss des Instituts - hat er deshalb mit Josef Šusta und auch Jaroslav Goll abgesprochen, dass er nach Rom gehen möchte, um dort einem vom böhmischen Landtag bezahlten Studienaufenthalt zu absolvieren.[33] Seit 1881 leistete sich die Habsburgermonarchie das *Istituto austriaco di studi storici a Roma* (weiter nur Istituto austriaco), das in den ersten Jahren u. a. unter Ottenthals Leitung stand. Das Institut hat allerdings keine ausgeprägte Tätigkeit entwickelt. Eine Wende zum Besseren ist erst nach dem Jahre 1890 eingetreten, als die Leitung dieses Österreichischen Instituts in Rom Theodor von Sickel übernommen hat (Rauchová, 2005, s. 108). Obwohl ein tschechischer Historiker nur ausnahmsweise – wie gerade Josef Šusta in den Jahren 1896–1899 (Blüml, 2006, s. 47) – ein ordentlicher Stipendiat des Istituto austriaco war, hatten die tschechischen Historiker Interesse daran, in den Vatikanischen Archiven besonders über die tschechische Geschichte zu forschen. Damit beauftragt war seit 1887 die Tschechische Expedition, die vom böhmischen Landtag eingerichtet und finanziert wurde. (Rauchová, 2005, s. 108). Die vom Landtag nach Rom geschickten Stipendiaten durften – nach der Bewilligung durch das Kultus- und Unterrichtsministerium als außerordentliche Mitglieder – die Bestände und das Netzwerk des Istituto austriaco nutzen, was auch Stloukals Fall war.[34] Die Stipendiaten durften allerdings das Thema, das sie bearbeiten wollten, nicht wählen. Die Aufgaben hat ihnen eine vom Landtag ernannte Kommission zugeteilt, die aus Historikern der tschechischen und der deutschen Prager Universität zusammengesetzt war. (Rauchová, 2005, s. 111) Während es in den ersten Jahren vor allem um die Exzerption der bohemikalen Materialien aus den Vatikanischen Archiven gegangen

33 Beispielsweise: Nationalarchiv Prag, Fond Josef Šusta, Karton 10, Karel Stloukal an Josef Šusta, Wien am 7.11.1912: „*Was das Institut betrifft, ist es immer gleich, mir wenig sympathisch – daran mehr als woanders wird die Wahrheit bestätigt, dass die besten Institutionen verfallen, wenn sie nicht von ausgezeichneten Menschen geleitet werden. Aber wenn ich es hier schon zwei Jahre ausgehalten habe, halte ich auch über das Staatsexamen aus, das mir hoffentlich eine gewisse Papierqualifikation gibt. Danach möchte ich gerne irgendwohin ins Ausland gehen, obwohl die dort verbrachte Zeit ein Diebstahl an der ‚Karriere' sein wird. Meine Sehnsucht ist in erster Linie Rom, und hier werde ich gelegentlich Herrn Hofrat Goll bitten, an mich mit der Verleihung des Landesstipendiums für das kommende Jahr zu denken.*"

34 Archiv des Nationalmuseums Prag, Fond Karel Stloukal, Karton 1, Sendung zur Forschung ins Vatikanische Archiv als Landesstipendiat, K. und K. Statthaltung für das Böhmische Königreich Instituto Austriaco di studi storici a Roma, Prag am 22.8.1913.

ist, oft auch um ihre Entdeckung, sind die Historiker später zum Schluss gekommen, dass es zu einer systematischen Förderung und Herausgabe von kompletten Bänden nach den einzelnen Pontifikaten kommen sollte, und so ist im Jahre 1894 die Entscheidung zur Gründung der Editionsreihe zur mittelalterlichen Geschichte gefallen: *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia*. Schon vor dem Ersten Weltkrieg war klar, dass für die tschechischen Verhältnisse auch die Berichte der Nuntien am Kaiserhof von der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts wichtig sind. Ihre Herausgabe hat aber das Preußische Historische Institut in Rom für sich beansprucht, und nicht einmal das Österreichische Historische Institut war fähig, eine Vereinbarung mit ihm über eine Aufgabenteilung zu erzielen, geschweige denn die tschechische Landesexpedition (Rauchová, 2005, s. 115f).[35]

Karel Stloukal lernte so in Rom (in den Jahren 1913–1914) schon vor dem Ersten Weltkrieg die wichtigsten Lebensthemen seiner wissenschaftlichen Arbeit kennen. Dazu zurückkehren konnte er aber erst nach dem Jahre 1919, denn bis dahin trug er die Uniform der österreichisch-ungarischen Armee.

Literatur

Blüml, Josef (2006). *Josef Šusta (úvahy o dějinách a dějepisectví)*. České Budějovice: Jihočeská univerzita.

Bruch, Rüdiger von und Rainer A. Müller (Hg.) (2002). *Historikerlexikon*. München: Beck.

Hlaváček, Ivan (2005). Tzv. Gollova škola a vídeňský „Institut". In: Bohumil Jiroušek, Josef Blüml und Dagmar Blümlová (Hg.). *Jaroslav Goll a jeho žáci*. České Budějovice: Jihočeská univerzita. S. 77–90.

Jiroušek, Bohumil (2009). Karel Stloukal a budování Československého ústavu historického v Římě ve dvacátých letech. In: Dagmar Blümlová (Hg.). *Čas optimismu a ctižádostivých nadějí. Prezentace a reprezentace české vědy a kultury v prvním desetiletí samostatného státu (1918–1929)*. České Budějovice: Jihočeské muzeum und Společnost pro kulturní dějiny, s. 85–92.

35 Zur Einleitung des Editionsunternehmens wurde eine spezielle Subkommission in der Zusammensetzung Adolf Bachmann, Josef Emler und Jaroslav Goll ernannt. Der Beitrag ist im Rahmen des Drittmittelprojektes der Drittmittelagentur der Tschechischen Republik (Grantová agentura ČR) entstanden, P410/12/0726.

Jiroušek, Bohumil (2004). Studia Karla Stloukala ve Vídni a Římě (v korespondenci Jaroslavu Gollovi). In: Kateřina Bláhová und Václav Petrbok (Hg.). *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století*. Praha: Ústav pro českou literaturu AV ČR, s. 210–215.

Kolář, Pavel (2008). *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa. Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900*. Leipzig: Akademische Verlagsanstalt.

Lhotsky, Alphons (1954). *Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854–1954*. Graz – Köln: Böhlau.

Polišenský, Josef (1958). Karel Stloukal, 1887–1957. In: *Československý časopis historický* 6, s. 406–408.

Rauchová, Jitka (2005). Rakouský institut v Římě a čeští badatelé v letech 1887–1914. In: Bohumil Jiroušek, Josef Blüml und Dagmar Blümlová (Hg.). *Jaroslav Goll a jeho žáci*. České Budějovice: Jihočeská univerzita, s. 107–120.

Stloukal, Karel (2012). *Historie mého života. Skutečnost poněkud zbásněná*. Praha: Casablanca.

Stloukal, Karel (1912), Karel z Lichtenštejna a jeho účast ve vládě Rudolfa II. (1596–1607). In: *Český časopis historický* 18, s. 21–37, 153–169, 389–434.

Resumé

Příspěvek se zabývá studijními lety historika Karla Stloukala (1887–1957) ve Vídni, na filozofické a právnické fakultě a především na Institutu pro rakouský dějezpyt (Institut für österreichische Geschichtsforschung). Tato léta jsou důležitá nejen pro jeho budoucí profesní kariéru (Národní muzeum Praha, Karlova univerzita Praha), nýbrž také pro jeho pramenné výzkumy ve vatikánských archivech (1913/14, pak ve dvacátých a třicátých letech 20. století).

Technisches Erbe – Zeugnisse der Wirtschaft an der tschechisch-österreichischen Grenze

Jiří Dvořák
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Der Beitrag beschäftigt sich mit ausgewählten Beispielen des technischen Erbes von Südböhmen und Oberösterreich, die Zeugnisse der hundertjährigen tschechisch-österreichischen Wirtschaftskontakte sind. Beide Regionen durchliefen schrittweise eine gemeinsame Entwicklung im Rahmen der Habsburger Monarchie und später dann in Österreich-Ungarn. Erst die Neuordnung Mitteleuropas nach dem Ersten Weltkrieg sowie die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik und der Österreichischen Republik haben beide Regionen durch eine Staatsgrenze getrennt. Danach wurden sie aufgrund der nationalsozialistischen Okkupation und des Zweiten Weltkrieges wieder miteinander verbunden. Nach dem Ende des Zweiten Weltkrieges waren beide Regionen bis zum Jahre 1989 erneut getrennt. Zurzeit sind sie wieder im Rahmen der Europäischen Union vereint.

Schlüsselwörter: Technisches Erbe, Zeugnisse der Wirtschaft, die tschechisch-österreichische Grenze Südböhmens, Oberösterreich

Abstract

This contribution deals with some the technical heritage of South Bohemia and Upper Austria, which are the testimonies of hundreds of years of Czech-Austrian economic contacts. Both regions gradually went through mutual development within the Habsburg monarchy and later within the Austro-Hungarian Empire. The situation after the 1st World War, with the establishment of the Czechoslovak Republic and Austrian Republic, both regions were separated by a state border. Afterwards both regions were connected by the Nazi occupation and the Second World

War. After the war, the regions were separated again until the year 1989. Now both regions are connected again within the EU.

Key words: Technical heritage, testimony of industry, Czech-Austrian borders, South Bohemia, Upper Austria

1 Einleitung

Das Ziel des Beitrages ist – kurz – die Entwicklung der Wirtschaft an der tschechisch-österreichischen Grenze zu skizzieren, die bis zum Jahre 1918 Landesgrenze war und über die sich im 19. und 20. Jahrhundert die Ausfuhr der südböhmischen industriellen Erzeugnisse in die Alpenländer, das Donaugebiet, auf den Balkan und über den Hafen ans Mittelmeer vollzogen hat. Es ist nötig zu gedenken und zu betonen, dass die wirtschaftlichen Kontakte gegenseitig und längerfristig waren sowie durch die Entwicklung im Habsburgerreich geprägt wurden (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995, s. 155–162).

Methodisch und methodologisch stützt man sich auf die wirtschaftliche Entwicklung für das Gebiet beider Regionen, wie sie in einigen wichtigen gesamtstaatlichen Publikationen bearbeitet wurde, welche die Wirtschaft einigenden Unternehmen, ihre Industriezweige, Sortimente und nötigen Rohstoffe, Existenzzeiten und Entwicklungsänderungen sowie Gebietsentwicklungsfaktoren und Absatzregionen ihrer Produkte verglichen haben (Jakubec, 2006, s. 7–45, 155–246). Diese einzelnen Feststellungen bemüht man sich, auch vor dem Hintergrund der historisch-geografischen Entwicklung der südböhmischen und oberösterreichischen Region und der zuständigen Staatsgebilde, in den folgenden Etappen zu verallgemeinern: bis 1918 (Jakubec, 2006, s. 7–45, 155–246), bis 1938/1939, bis 1945, bis 1989 (Jakubec, 2008, s. 5–117, 119–197, 198–266) und die Gegenwart (Průcha, 2004, s. 13–110, 111–244, 245–416, 417–578). Die natürlichen Zentren beider Regionen waren die Stadtzentren Linz und Budweis. Die Betrachtungen basieren auch auf den ausgewerteten Archivalien sowie auf Statistiken, welche die erwähnten Regionen charakterisieren. Darüber hinaus wurden historische Karten und Pläne beider Regionen verwendet sowie mittels der Oral History-Methode Gespräche mit hiesigen Zeitzeugen und Kennern der untersuchten Themenschwerpunkte geführt. Wesentlich war, dass sich die Wirtschaft auf beiden Seiten

der Grenze ziemlich ähnlich entwickelt hat, und deshalb war bis zu einer bestimmten Zeit das erhaltene technische Erbe auch ziemlich ähnlich! Es hat sich vor allem um Schmiedewerkstätten, Mühlen, meistens Wassermühlen, Eisenhämmer, Pochwerke, Stößel, Sägewerke für die Holzbearbeitung und manche kleinere Textilwerke, Glashütten und Brauereien gehandelt. Bei allen ist allmählich der Prozess der Konzentration auf geeignete Plätze verlaufen, wo diese Unternehmen noch profitabel waren, auch wenn in beiden Gebieten das Maß des durchschnittlichen Gewinnes an der Grenze der Rentabilität war (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995, s. 155–162, 269–273).

2 Die bedeutende Rolle des Handwerks

Eine bedeutende Rolle in der wirtschaftlichen Entwicklung beider Regionen hat das Handwerk gespielt.

Allgemein gilt, dass man Handwerke in verschiedene Gruppen einteilen kann:

- Lebensmittel-, Kleidungs-, Schuhmacher- und Textilhandwerk
- metallverarbeitende, holzverarbeitende sowie lederverarbeitende Berufe
- Baugewerbe
- weitere verschiedene Professionen: z. B. Barbier (Friseurgewerbe), Besitzer von Mühlen oder kaufmännisches Gewerbe

Der Grund von allem waren die ursprünglichen mittelalterlichen Zünfte, die immer von den Angehörigen aus dem gleichen Handwerk oder verwandten Handwerken gebildet wurden. Sie haben Verbände mit einer eigenen Verwaltung geschaffen, d. h. Zünfte, die zum Schutz der Rechte der Mitglieder und zur Sicherung ihrer erfolgreichen Unternehmertätigkeit gedient haben. Diese Rechte beschränkten sich auf den Markt der Stadt oder die Region, in der die Zunft ihren Sitz hatte. Das Problem war, dass die Zünfte in ihrer langen Entwicklung allmählich, vor allem durch eine zunehmende innere Verschlossenheit sowie durch die Repression der Konkurrenz früher oder später zur Bremse der Produktionserhöhung wurden (Jakubec, 2008, s. 5–117, 119–197, 198–266). Deshalb wurden sie nach den Napoleonischen

Kriegen im Jahre 1839 aufgehoben. Die Handwerke wurden in zwei Gewerbegruppen geteilt: sog. Polizeigewerbe[1] und kommerzielle Gewerbe. Auch neu entstehende Gewerbe bzw. Handwerke wurden diesen beiden Gruppen zugeordnet. Nach der Gewerbeordnung aus dem Jahre 1859 (reformiert im Jahre 1883) verstand man unter einem Gewerbe jene Beschäftigungen, die auf eigene Kosten, selbständig, dauernd und erwerbsfähig ausgeübt wurden (Hlušičková, 2001–2004, s. 23–48, 45–68, 69–86, 87–117, 301–316, 506–519).

In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts haben sich die Gewerbe in produzierende handwerkliche Dienstleistungen (Bearbeitung von Rohstoffen und Anfertigung von neuen Erzeugnissen, geschäftliche – Einkauf und Weiterverkauf der Ware) sowie Dienstleistungen geteilt (Dienstleistungen und Arbeit im Gastgewerbe, Transport u. ä.). Die Berechtigung zu ihrem Betreiben hat das Gewerbeamt aufgrund der erfüllten Voraussetzungen erteilt. Auf die Einhaltung der Gewerbeordnung hat eine gewerbliche Inspektion geachtet und die Sanktionen wurden von Gewerbegerichten erteilt. Die Kraft der Tradition aus der Zeit des Zunftsystems, als praktisches Bedürfnis der gegenseitigen Hilfe, hat zur Gründung von Gewerbegemeinschaften oder Bruderschaften geführt und deshalb hat dieses System ohne umwälzende Änderungen bis zum Jahre 1952 weiter bestanden (Jakubec, 2008, s. 5–117, 119–197, 198–266). Im Unterschied zu Österreich, das den Weg der demokratischen, entnazifizierten und bürgerlichen Gesellschaft gegangen ist, die das Privateigentum völlig beibehalten hat, waren in der ČSR (Tschechoslowakische Republik) nach dem Jahre 1949 alle handwerklichen und weiteren Gewerbeunternehmen der Privatbesitzer enteignet und gewaltsam in die gebildeten kommunalen Unternehmen und Genossenschaften eingereiht worden, deren Bestandteil sie bis zum Jahre 1990 geblieben sind, als mit der Änderung der politischen Verhältnisse und einer umfangreichen Privatisierung neue Bedingungen für die Entwicklung der gewerblichen Unternehmen geschaffen wurden.

1 Diese Gruppe wurde von Bäckern, Metzgern, Apothekern, Gastwirten, Maurern, Pflasterern, Steinmetzen, Zimmermännern, Dachdeckern und weiteren gebildet. Gerade diese Gewerbetreibenden durften mit ihren Erzeugnissen nur am Ort ihres Wirkungskreises tätig sein. Diese Gruppe wurde von den Fassbindern, Schleifern, Konditoren, Schneidern, Anstreichern, Hufschmieden, Glasern, Brauern, Schuhmachern, Tischlern und Fuhrmännern gebildet. Gerade diese Gewerbetreibenden durften ihre Erzeugnisse auch außerhalb der Stadt verkaufen.

Als im Jahre 1751 der Budweiser Kreis entsteht, wird Budweis allmählich zum administrativen Zentrum vom südlichen Teil Südböhmens. Seit dem Jahre 1785 gibt es das Budweiser Bistum, das auch einen Teil von Westböhmen einschließt. Die Stadt diente auch als Garnisonsstadt. Es gibt hier viele Arten von Handwerken bzw. Gewerben. Die Stadt war Drehkreuz für den Handel zwischen dem Oberen Donaugebiet und Böhmen und zwischen Südwestböhmen und Wien. Allmählich bricht das Monopol des Handels mit Salz auf, der Salz aus dem Salzkammergut ins böhmische Inland bringt. Ebenso verhält es sich mit dem Holzhandel, der Holz aus dem Böhmerwald nicht nur mittels des Schwarzenbergschen Schwemmkanal nach Österreich und auf der Donau in die Hauptstadt der Monarchie – nach Wien – schwemmen lässt, sondern auch über die Moldau und Otava in Richtung Prag und Sachsen, manchmal sogar bis nach Hamburg. Eine wesentliche Menge Holz ist in die Stadt aus dem Gratzener Bergland über die Flüsse Černá und Maltsch bis zum Červený Dvůr bei Budweis durch das Schwemmen gelangt, wo die Flöße für die Fahrt auf der Moldau und weiter in Richtung Prag umgebaut wurden (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995, s. 155–162).

3 Der Entwicklung der Budweiser und Linzer Industrie

In der frühesten Etappe der Entwicklung der Budweiser Industrie haben sich die Unternehmer österreichischen Ursprungs bzw. deutscher Nationalität durchgesetzt. Während im ersten Fall diese Unternehmer meistens Familienunternehmen betrieben haben, setzten sich im zweiten Fall Aktienunternehmen durch. Die Ereignisse und Ergebnisse des Revolutionsjahres 1848 haben weitere Möglichkeiten für die Entwicklung der Industrie innerhalb der österreichischen Monarchie hervorgebracht und dies gilt auch für die Entwicklung der Budweiser Industrie. Die Industrieunternehmen in den Städten der Monarchie konnten verstärkt auf die aus dem Umland zugewanderten Arbeitskräfte zurückgreifen. Der Markt mit industriellen Erzeugnissen hat begonnen, sich intensiv im Rahmen der ganzen Monarchie zu entwickeln. Dies vollzog sich auch im Zusammenhang mit der allmählichen Entwicklung der Eisenbahnen (Jakubec, 2006, s. 155–184). Budweis wächst nicht nur hinsichtlich seiner Bevölkerung, sondern auch territorial. Mit

diesem Wachstum geht auch eine erhöhte Bautätigkeit einher. (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995, s. 155–162). Im Jahre 1850 lebten hier bereits ca. 10.500 Einwohner, und es gibt hier um die 1.000 Häuser.

Linz und Budweis beginnen, im Hinblick auf die Bevölkerungszahl, die Größe des städtischen Territoriums sowie die Bautätigkeit, langsam zu wachsen. Beide Städte wurden aufgrund ihrer steigenden Größe zu bedeutenden Dienstleistungszentren (produzierende handwerkliche Dienstleistungen und andere Serviceleistungen). Aufgrund der zentralen Lage werden sie allmählich zu den hierarchisch größten wirtschaftlichen Zentren des oberösterreichischen und südböhmischen Raumes.

Der benachbarte südböhmische Raum ist zu dieser Zeit rein landwirtschaftlich. Es kommen hier vor allem kleine Dörfer und Siedlungen vor, es gibt hier nur wenige Städte, und diese sind von einander sehr weit entfernt. Das gleiche gilt auch für Oberösterreich. Die Förderung von Silber und weiteren Metallen wurde in dem in der Nähe von Budweis liegenden Bergmannsrevier Rudolfov immer schwächer, da die reichen Adern schon ausgeschöpft waren. Aus den tieferen Lagen war es nicht mehr möglich, das Wasser abzupumpen, und auf den Markt wurde billigeres Metall aus anderen Lagerstätten angeboten.

In der Umgebung von Prag, Pilsen, Ostrau und Brünn wurden Anfang des 19. Jahrhunderts Steinkohlelagerstätten gefunden, die sehr wichtig für die frühere Industrialisierung waren (Jakubec, 2006, s. 155–246). In der Umgebung von Budweis gab es praktisch keine Steinkohle, es wurden hier auch nicht einmal die weiteren damals bedeutenden Rohstoffe gefördert, wie Eisen, Kupfer und andere Erze. Nur an einigen Stellen (Čtyři Dvory, Kamenný Újezd, Mydlovar) hat man begonnen, Lignit zu fördern. Die Lagerverhältnisse und die Qualität des Lignits waren hier aber nicht günstig. Später wurden an der Lišov-Schwelle bei Lhotice zwei kleine Becken von Anthrazit gefördert (Hlušičková, 2001–2004, s. 23–48, 45–68, 69–86, 87–117, 301–316, 506–519). Eine wichtige Rolle bei der Entstehung der Budweiser Industrie hat die Graphitförderung in der unweiten Krummauer Region gespielt. (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995, s. 155–162) Das gleiche, der Mangel an wertvoller Kohle und Erzen, hat leider für Linz und seine Umgebung und ganz Oberösterreich gegolten, vor allem für das Mühlviertel (Komlosy, 1995, s. 6–31).

Die Böhmerwälder und Gratzener Glasindustrie am Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts hatte auf die industrielle Entwicklung von Südböhmen und Budweis keinen größeren Einfluss, ebenso verhielt es sich mit der kurzfristigen Eisen- und Gusseisenherstellung in den unweiten Hüttenwerken von Adolfov bei Holubov, Gabriela bei Benešov nad Černou, oder Josefov in Chlum u Třeboně. Eine große Menge des Holzes aus dem Böhmerwald und dem Gratzener Bergland, das in Form von Flößen und Scheiten auf der Moldau und der Maltsch geschwemmt wurde, erfuhr an der Moldau in Budweis nur eine unwesentliche Weiterverarbeitung (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995, s. 155–162).[2]

In der frühesten Etappe der Entwicklung der Budweiser Industrie haben sich die Unternehmer österreichischen Ursprungs bzw. deutscher Nationalität durchgesetzt. Während im ersten Fall diese Unternehmer meistens Familienunternehmen betrieben haben, setzten sich im zweiten Fall Aktienunternehmen durch. Die Ereignisse und Ergebnisse des Revolutionsjahres 1848 haben weitere Möglichkeiten für die Entwicklung der Industrie innerhalb der österreichischen Monarchie hervorgebracht und dies gilt auch für die Entwicklung der Budweiser Industrie. Die Industrieunternehmen in den Städten der Monarchie konnten verstärkt auf die aus dem Umland zugewanderten Arbeitskräfte zurückgreifen. Der Markt mit industriellen Erzeugnissen hat begonnen, sich intensiv im Rahmen der ganzen Monarchie zu entwickeln. Dies vollzog sich auch im Zusammenhang mit der allmählichen Entwicklung der Eisenbahnen (Jakubec, 2006). Budweis wächst nicht nur hinsichtlich seiner Bevölkerung, sondern auch territorial. Mit diesem Wachstum geht auch eine erhöhte Bautätigkeit einher. (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995). Im Jahre 1850 lebten hier bereits ca. 10 500 Einwohner, und es gibt hier um die 1 000 Häus er.

2 Státní oblastní archiv Třeboň (Staatliches Regionalarchiv Wittingau) (SOA Třeboň), Fond Obchodní a živnostenské komory České Budějovice 1850–1949 (1952) (Fonds der Handels- und Gewerbekammer Budweis 1850–1949 (1952) – (OŽK ČB); Fond Jihočeské skupiny Ústředního svazu čs. průmyslníků České Budějovice (Fonds der Südböhmischen Gruppe des zentralen Verbandes der tsch. Industriellen Budweis) (JS ÚS ČSP - ČB); SOA Třeboň, pobočka České Budějovice – podnikové archivy – např. Bohemia č. 1052 (Niederlassung Budweis – Unternehmensarchive – z. B. Bohemia Nr. 1052); Gellert und Kollektiv. Nr. 1122; Grafo Nr. 889; J. Stegmann Nr. 1049; Jihočeská smaltovna a lisovna F. Westen č. 1050; Merkur č. 1031 (Südböhmische Emailfabrik und Presserei F. Westen Nr. 1050; Merkur Nr. 1031); První českobudějovická smaltovna č. 1051 (Erste Budweiser Emailfabrik Nr. 1051).

Linz und Budweis beginnen, im Hinblick auf die Bevölkerungszahl, die Größe des städtischen Territoriums sowie die Bautätigkeit, langsam zu wachsen. Beide Städte wurden aufgrund ihrer steigenden Größe zu bedeutenden Dienstleistungszentren (produzierende handwerkliche Dienstleistungen und andere Serviceleistungen). Aufgrund der zentralen Lage werden sie allmählich zu den hierarchisch größten wirtschaftlichen Zentren des oberösterreichischen und südböhmischen Raumes.

Der benachbarte südböhmische Raum ist zu dieser Zeit rein landwirtschaftlich. Es kommen hier vor allem kleine Dörfer und Siedlungen vor, es gibt hier nur wenige Städte, und diese sind von einander sehr weit entfernt. Das gleiche gilt auch für Oberösterreich. Die Förderung von Silber und weiteren Metallen wurde in dem in der Nähe von Budweis liegenden Bergmannsrevier Rudolfov immer schwächer, da die reichen Adern schon ausgeschöpft waren. Aus den tieferen Lagen war es nicht mehr möglich, das Wasser abzupumpen, und auf den Markt wurde billigeres Metall aus anderen Lagerstätten angeboten.

In der Umgebung von Prag, Pilsen, Ostrau und Brünn wurden Anfang des 19. Jahrhunderts Steinkohlelagerstätten gefunden, die sehr wichtig für die frühere Industrialisierung waren (Jakubec, 2006). In der Umgebung von Budweis gab es praktisch keine Steinkohle, es wurden hier auch nicht einmal die weiteren damals bedeutenden Rohstoffe gefördert, wie Eisen, Kupfer und andere Erze. Nur an einigen Stellen (Čtyři Dvory, Kamenný Újezd, Mydlovar) hat man begonnen, Lignit zu fördern. Die Lagerverhältnisse und die Qualität des Lignits waren hier aber nicht günstig. Später wurden an der Lišov-Schwelle bei Lhotice zwei kleine Becken von Anthrazit gefördert (Hlušičková, 2001–2004). Eine wichtige Rolle bei der Entstehung der Budweiser Industrie hat die Graphitförderung in der unweiten Krummauer Region gespielt. (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995) Das gleiche, der Mangel an wertvoller Kohle und Erzen, hat leider für Linz und seine Umgebung und ganz Oberösterreich gegolten, vor allem für das Mühlviertel (Komlosy, 1995).

Die Böhmerwälder und Gratzener Glasindustrie am Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts hatte auf die industrielle Entwicklung von Südböhmen und Budweis keinen größeren Einfluss, ebenso verhielt es sich mit der kurzfristigen Eisen- und Gusseisenherstellung in den unweiten Hüttenwerken von Adolfov bei Holubov, Gabriela bei Benešov nad Černou, oder Josefov in Chlum u Třeboně. Eine große Menge des Holzes aus dem Böhmerwald und dem Gratzener Bergland, das in Form

von Flößen und Scheiten auf der Moldau und der Maltsch geschwemmt wurde, erfuhr an der Moldau in Budweis nur eine unwesentliche Weiterverarbeitung (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995).[3]

4 Grundverbindungen, Richtungen und Etappen der Wirtschaftsentwicklung in beiden Staaten

Bis 1918 entwickelten sich beide Regionen im Rahmen der k. u. k. Monarchie. (Jakubec, 2006, s. 277–316, 389–438). Für die weitere Entwicklung der südböhmischen Region mit Budweis als Zentrum sind bis zum EU-Beitritt Tschechiens folgende Etappen von Bedeutung:

- Erste Tschechoslowakische Republik und später die sog. Zweite Republik (1918 bis 1938/1939)
- Periode der nationalsozialistischen Okkupation und des sog. Protektorats Böhmen und Mähren (15. März 1939 bis 5. Mai 1945)
- Dritte Republik (vom 5. Mai 1945 bis Februar 1948)
- Von der Machtübernahme der Kommunisten (KSČ) 1948 bis zum Fall des Regimes 1989 (ab 1960 Sozialismus = Tschechoslowakische Sozialistische Republik – ČSSR; Oktober 1968: Erklärung der Föderation = Entstehung der Tschechischen Sozialistischen Republik – ČSR – und der Slowakischen Sozialistischen Republik – SSR; 17. November 1989: *Samtene Revolution* und Fall der Regierung der KSČ)

3 Státní oblastní archiv Třeboň (Staatliches Regionalarchiv Wittingau) (SOA Třeboň), Fond Obchodní a živnostenské komory České Budějovice 1850–1949 (1952) (Fonds der Handels- und Gewerbekammer Budweis 1850–1949 (1952) – (OŽK ČB); Fond Jihočeské skupiny Ústředního svazu čs. průmyslníků České Budějovice (Fonds der Südböhmischen Gruppe des zentralen Verbandes der tsch. Industriellen Budweis) (JS ÚS ČSP - ČB); SOA Třeboň, pobočka České Budějovice – podnikové archivy – např. Bohemia č. 1052 (Niederlassung Budweis – Unternehmensarchive – z. B. Bohemia Nr. 1052); Gellert und Kollektiv. Nr. 1122; Grafo Nr. 889; J. Stegmann Nr. 1049; Jihočeská smaltovna a lisovna F. Westen č. 1050; Merkur č. 1031 (Südböhmische Emailfabrik und Presserei F. Westen Nr. 1050; Merkur Nr. 1031); První českobudějovická smaltovna č. 1051 (Erste Budweiser Emailfabrik Nr. 1051).

- Zerfall der ČSFR in die Tschechische und Slowakische Republik (1990) (Průcha, 2004, 2009)
- Tschechische Republik (Tschechien, ab dem 1. 1. 1993)
- NATO-Beitritt der Tschechischen Republik (12. 3. 1999)
- EU-Beitritt Tschechiens (1. 5. 2004)

Auf die weitere Entwicklung der oberösterreichischen Region mit Linz als Zentrum wirkten sich ab 1918 die folgenden Etappen der österreichischen Geschichte aus:

- Erste Republik (von 1918 bis zum Anschluss am 12. März 1938: Abtretung Südtirols, „*Gewinnung*" des Burgenlandes von Ungarn, Eskalation der inneren Streitigkeiten durch die Weltwirtschaftskrise)
- Anschluss Österreichs an das Dritte Reich durch A. Hitler (12. März 1938, Angliederung der sog. Ostmark)
- Staatserneuerung (ab April 1945)
- Entstehung der Zweiten Republik (bis 1955 4 Besatzungszonen USA, GB, F, UdSSR; am 15. Mai 1955 Staatsvertrag = unabhängiges neutrales Österreich, das außerhalb der Pakte steht, Abzug der Besatzungsarmeen aus dem Land)
- EU-Beitritt Österreichs (1995)

Das Mühlviertel ist der Nachbar von Südböhmen hinter dessen südlicher Grenze (Winkelbauer, 1993, s. 363–386, 429–440, 447–468, 469–478) sich einer der vier traditionellen historischen Teile des österreichischen Bundeslandes Oberösterreich befindet. Weitere Viertel in Oberösterreich sind das Innvietrtel, das Hausruckviertel und das Trauenviertel. Wie es an einigen Ortsnamen spürbar ist, wie z. B. im Falle der Gemeinde Rainbach im Mühlkreis, wurde gerade deshalb dieses Gebiet Mühlkreis genannt. Seinen Namen erhielt es aufgrund der drei Flüsse. Große Mühl, Kleine Mühl und Steinerne Mühl, die durch das Gebiet von Oberösterreich fließen. Zurzeit schließt dieses historische Gebiet das Gebiet von vier Bezirken ein: Freistadt, Perg, Rohrbach Urfahr-Umgebung.[4]

4 Vgl. URL.

Südböhmen, ähnlich wie Oberösterreich, hatte keine geeigneten Bedingungen für einen industriellen wirtschaftlichen Aufschwung. Der Grund war der Mangel an hochwertiger Stein- und Holzkohle, erschließbaren Eisenerzen sowie weiteren Rohstoffen. Als ungünstig erwiesen sich auch der teure Eisenbahnverkehr (Tarife) und die schlechte Infrastruktur! Der relative Vorteil bis zum Jahre 1918 war die billige Arbeitskraft und die Nutzung der Wasserenergie. Alles endete aber mit der Entstehung der ČSR. Auch die Nord-Süd-Transitverbindung bis nach Triest wurde durch eine neue West-Ost-Verbindung sowie durch eine Verbindung in Richtung Norden nach Hamburg ersetzt, sodass Südböhmen nun völlig abseits lag! Bedeutende technische Denkmäler sind erhaltene Industriegelände in Linz, Wachau, Krems, Haslach, Freistadt, Steyr, Budweis, Krummau, Wittingau, Písek, Strakonitz und Neuhaus (Hlušičková, 2001–2004, s. 23–48, 45–68, 69–86, 87–117, 301–316, 506–519). Es handelt sich vor allem um Brauereien u. ä., es folgen Wasserwerke, wie Stauseen an der Donau (z. B. Donaukraftwerk Ybbs-Persenbeug), Moldau (Lipno I. und II., Hněvkovice, Kořensko, Orlík) und an anderen Flüssen (Maltsch = Římov, Blanice = Husinec), Schwemmkanäle, Wasser- und Dampfkraftwerke, Brücken, Kläranlagen, Wasserleitungen (Broncová, 2006, s. 44–56), Orte der Förderung der Rohstoffe, historische Infrastruktur (Straßen, Eisenbahnen, Schleppen, Kanalisation, Kollektoren usw.) sowie oberirdische und unterirdische Landleitungen usw. (Komlosy, 1995, s. 6–31).

Das Gebietsterritorium von Südwestböhmen umfasste das Gebiet von Südböhmen, inkl. eines Teiles der westböhmischen und mittelböhmischen Region. Sein Gebietsumfang wurde von folgenden Bezirken gebildet: Budweis, Krummau, Prachatitz, Strakonitz, Písek, Tábor, Neuhaus, Pilgram, Taus, Klattau, Przibram und Beneschau. Dieses Territorium war im 19. Jahrhundert und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts (inkl. der Zwischenkriegszeit) ein traditionell landwirtschaftlich geprägtes Gebiet. Während der Zeit der wirtschaftlichen Entwicklung der böhmischen Länder hat Südwestböhmen, (während der Zeit Österreich-Ungarns und im Rahmen der Nord-Süd-Beziehung) und vor allem im Vergleich zum Norden der böhmischen Länder, als eine stark zurückbleibende Region gegolten (Komlosy – Bůžek – Svátek, 1995, s. 269–273).

In den Jahren des Zweiten Weltkrieges haben beide Regionen (Südböhmen und das Mühlviertel) dem Dritten Reich gedient, und

dadurch mehr oder weniger der nationalsozialistischen Führung und den Bedürfnissen des immer stärker werdenden sog. totalen Krieges, der sich nach der Niederlage bei Stalingrad 1943 vollständig entwickelt hat. Beide Teile waren auch von Bomben- und Jagdflugzeugen und im April und Mai 1945 auch von der Ankunft der US-amerikanischen und der sowjetischen Armeen betroffen, die sich im Mai 1945 an der sog. Demarkationslinie getroffen haben. (Winkelbauer, 1993, s. 363–386, 447–468, 469–478). In der ČSR wurde eine sog. Volksdemokratie aufgebaut (zweijähriger Plan 1947–1948). Der Marshallplan wurde aber abgelehnt. Nach dem 25. Februar 1948 ergriff die KSČ die Macht und die Positionen im Staat. Südböhmen gehörte zu den sog. wirtschaftlich schwachen Kreisen (HSK) der Tschechoslowakei, und die KSČ hat die Industrialisierung der Region versprochen, was sich allmählich in Form von fünfjährigen Plänen erfüllt hat:

- fünfjähriger Plan 1949–1953
- 1954, 1955: einjährige Pläne aufgrund des vorhergehenden Chaos
- 2. fünfjähriger Plan 1956–1960
- 3. fünfjähriger Plan 1961–1965 (Absturz 1963, A. Novotný ließ „*Lockerungen*“ auf dem Gebiet der Kultur zu)
- 4. fünfjähriger Plan 1966–1970 (Průcha, 2004, 2009) (21. 8. 1968: sog. Operation Donau, Ankunft der sowjetischen Armee und anderer Armeen des Warschauer Paktes; Ende des sog. *Januar 1968*; April 1969: der sog. Normalisierung der Gesellschaft)
- 5. fünfjähriger Plan 1971–1975 (29. 5. 1975: Ernennung JUDr. Gustáv Husák zum Präsidenten der ČSSR)
- 6. fünfjähriger Plan 1976–1987
- 7. fünfjähriger Plan 1981–1985
- 8. fünfjähriger Plan 1986–1990

An die Stelle des Generalsekretärs des Zentralkomitees der KSČ wurde im Jahre 1987 M. Jakeš gewählt. Dies geschah unter dem Einfluss von M. S. Gorbatschow und seiner Politik (*Perestroika und Glasnost)*. Am Freitag, dem 17. 11. 1989, kam es zu einer Studentendemonstration

auf der Národní třída (Nationalstraße), die von den Organen der Öffentlichen Sicherheit unterdrückt wurde. Dies war der Anfang der sog. Samtenen Revolution und des Falls der Einparteienregierung. Am 10. 12. 1989 trat G. Husák zurück, der am selben Tag die *Regierung der nationalen Einheit* ernannte (Winkelbauer, 1993, s. 479–490, 492–520, 521–546).

Es begann der Übergang von der zentralen Planwirtschaft (CEP) zum liberalen freien Wettbewerb = Marktwirtschaft und die sog. unsichtbare Hand des Marktes =, was manche Tschechen als „*nimm was, wo und wie du kannst*" interpretierten! Es fanden neue und demokratische Wahlen statt. Es vollzog sich ein allmählicher Prozess des Unterganges der staatlichen Unternehmen, die während der Zeit des sog. realen Sozialismus gebildet wurden. Parallel dazu kam es zur Bildung neuer Unternehmen und Betriebe. Die ganze Gesellschaft musste umgewandelt werden. Die Lösung bestand in der Kuponprivatisierung, welche Erfolge gebracht hatte, aber zugleich auch zu Problemen führte, mit denen wir bis heute kämpfen (Průcha, 2004, s. 207–246). Viele ehemalige industrielle Betriebe, die man zum technischen Erbe zählen kann (z. B. Sodafabrik Gebrüder Zátka an der Moldau), sind völlig untergegangen und wurden unwiederbringlich zerstört, inkl. der Maschinenanlagen und der anderen Einrichtung, manchmal sind auch Dokumente, Archivalien usw. verschwunden (Hlušičková, 2001–2004, s. 49–68).

5 Das Budweiser Unternehmen Koh-i-noor der Familie Hardtmuth, die Firma Lanna und das Unternehmen Voestalpine, AG

Ein interessantes und verbindendes Moment beider Staaten, Tschechien und Österreich, ist das Budweiser Unternehmen Koh-i-noor. Josef Hardtmuth (1758–1816) hat in Wien einen Betrieb für Steingut gegründet. Später hat er die dortige Herstellung um die Herstellung von Bleistiften und Farbkreiden erweitert. Dabei hat er eine neue Weise der Herstellung von Minen aus Lehm, Pulvergraphit, Ruß und organischem Bindemittel entdeckt. Seine Söhne, die Gebrüder Ludwig (1800–1861) und Carl (1804–1881) Hardtmuth, haben sich entschieden, unter dem Druck der wirtschaftlichen Umstände, dieses Familienunternehmen nach Budweis zu verlegen. In dem neu am Südrand der damaligen

Stadt erbauten Unternehmen hat man begonnen, im Herbst 1848 zu arbeiten. Für das Brennen der Ware und der Bleistifte gab es unweit von Budweis in Borek Lehm, in der Region von Krummau Graphit, und auch geeignetes Holz, das meistens aus dem Böhmerwald gekommen ist. In der Stadt gab es auch verfügbare billige Arbeitskräfte. Darüber hinaus haben in die Stadt bedeutende und hochwertige Verkehrswege geführt. In der Keramikherstellung, die im Jahre 1872 zusätzlich um Kachelöfen und Herde erweitert wurde, haben bis zu 350 Leute gearbeitet. Dieses Sortiment wurde allmählich eingeschränkt. Ab 1898 haben die Objekte nur noch für die Herstellung von Bleistiften gedient, und ab 1889 wurde der Name in Koh-i-noor Bleistift – Fabrik L.& C. Hardtmuth geändert (Hlušičková, 2001–2004, s. 49–68, 506–519).

Das gleiche gilt für die Geschichte der Familie Lanna. Als die Ahnen der Familie Lanna um 1730 aus Oberösterreich nach Budweis kamen, arbeiteten sie zunächst als Tischlermeister in der Budweiser Werft in Čtyři Dvory. Die Werft wurde im Jahre 1774, zusammen mit dem Recht des Salztransportes auf der Moldau, vom Staat zur Vermietung dem Schwarzenbergschen Herrschaftsgut in Hluboká überlassen (Hlušičková, 2001–2004, s. 49–68). Auf der Moldau wurden aus Budweis auf Schiffen und Flößen neben Salz auch Graphit und Getreide transportiert. Im Jahre 1828 wurde hier Adalbert Lanna senior (1805–1866) Tischlermeister, der dann die Budweiser Werft im Jahre 1832 gekauft hat (Kárníková, 1962, s. 34–37). Er hat hier auch eine große Menge von Holzschiffen gebaut.[5] Später wurde er zu einem bedeutenden Industrie- und Transportinvestor und einem in ganz Tschechien wirkenden Baumeister. A. Lanna hat im Jahre 1837 die am Moldauer Arm bei Litvínovice liegende alte Tuchweber-Waschbrettfabrik gekauft und sie zu einem Sägewerk umgebaut. Vier Jahre später ist eine Parkettfabrik hinzugekommen, die hier bis 1873 existierte. Ihre Erzeugnisse aus Eichenholz haben Absatz in Wien, Linz, aber auch in Prag gefunden (Hlušičková, 2001–2004, s. 49–68, 518–519).

Interessant ist der Pfad des Schmiedehandwerks – gestern und heute, der den Buškův hamr (Buškův Eisenhammer), die Schmiedewerkstatt in Komařice, die mittelalterliche Schmiedewerkstatt auf der Burg

5 In den 50er und 60er Jahren des 19. Jahrhunderts waren es ca. 300, max. (Rekord) bis zu 400 Schiffe jährlich. In den Jahren 2008–2009 wurde hier mittels der finanziellen Hilfe der EU ein neuer Hafen für Schiffe von max. 6 x 5 m gebaut.

Pořešín, die künstlerische Schmiedewerkstatt in Besednice, sowie die Schmiedewerkstätten in Nové Hrady (Gratzen) und in Strážkovice im Vorgebirge des Gratzener Berglandes verbindet. Nutzbringend ist die Energiegewinnung: Stauseen an der Donau und Moldau, inkl. des Stausees Římov auf dem Fluss Maltsch für die Aufbereitung des Trinkwassers für den ganzen Kreis. (Broncová, 2006, s. 44–56). Weitere mögliche Denkmäler sind Brücken, Brückenstege, Wehre usw.

Das Unternehmen Voestalpine, a. s. (Voestalpine AG)[6] ist ein weltberühmter österreichischer Stahlindustriekonzern mit Sitz im oberösterreichischen Linz. Er wurde seit 1938 als ein untrennbarer Bestandteil der Reichswerke Hermann Göring für die Bedürfnisse der nationalsozialistischen Kriegsmaschinerie am rechten Ufer der Donau und östlich der Stadt gebaut. Dabei war der Ort, wo er gebaut wurde, oft überschwemmt. Das Unternehmen hat Zwangsarbeiter aus dem KZ Mauthausen genutzt. Da Linz ein wichtiges Zentrum der Kriegsproduktion wurde und A. Hitler hier seinen Lebensabend verbringen wollte, begann man auch mit der Durchführung von Bauprojekten. Damit einher ging auch der Anstieg der Anzahl der Einwohner von 112 000 im Jahre 1938 auf 194.000 Menschen im Jahre 1945. Es waren hier auch etwa 40 000 Kriegsgefangene, ausländische zivile Mitarbeiter, Zwangsarbeiter und Umsiedler tätig. Hinzu kamen deutsche Flüchtlinge aus dem Osten, die kurz vor der Besetzung durch die heranrückende sowjetische Armee geflohen waren und ihre Siedlungen in Linz nördlich der Donau hatten. Die Stadt und ihre Umgebung waren stark von einer großen Bombardierung durch die amerikanischen Luftstreitkräfte (15. USAAF) aus Italien betroffen. Es ist nötig daran zu erinnern, dass die Voestalpine 1995 aus dem 1946 gegründeten Stahlkonzern VÖEST hervorging, der Teil der verstaatlichen Industrie Österreichs war. Mittlerweile ist der Konzern Voestalpine in über 60 Ländern vertreten und besteht aus rund 360 Produktions- und Vertriebsgesellschaften. Bedeutend ist, dass die Voestalpine AG seit 1995 an der Wiener Börse notiert ist. Weltweit beschäftigt das Unternehmen rund 46.500 Mitarbeiter, und der Umsatz im Geschäftsjahr 2011/12 betrug rund 12,06 Mrd. EUR.[7]

6 Vgl. URL2.
7 Vgl. URL3.

6 Schluss

Eine ganze Reihe an Details und technischen Denkmälern gibt es in der Beziehung Südböhmens und Oberösterreichs! Beide Regionen sind einen langen Weg der gemeinsamen Entwicklung gegangen, die hier sichtbare und unauslöschliche Spuren hinterlassen hat. (Hlušičková, 2001–2004, s. 23–48, 45–68, 69–86, 87–117, 301–316, 506–519). Beide Regionen sind auch als Euroregionen verbunden: Silva Nortica (Knittler, 2006, s. 217–340, 341–415), Böhmerwald –Bayerischer Wald – Mühlviertel.[8] Es gibt eine ganze Reihe von Repräsentaten des technischen Erbes. Es handelt sich vor allem um Verkehrsdenkmäler wie Pfade, Wege, Straßen (Komlosy, 1995, s. 6–28), die zukünftige Autobahn D 3, Eisenbahnen und neue Geschwindigkeitskorridore, Brücken, geplante Kanäle sowie weitere Wasserwegen.

Literatur

Broncová, Dagmar (ed.). (2006). Voda *pro všechny. Vodárenské soustavy v ČR (Wasser für alle. Wassersysteme in der Tschechischen Republik)*. Praha: MILPO MEDIA s.r.o.

Hlušičková, Hana und Kollektiv (2001–2004). *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, I.–IV. Díl (Technische Denkmäler in Böhmen, Mähren und Schlesien, I.–IV. Teil). Praha: LIBRI.

Jakubec, Ivan, Jindra, Zdeněk und Kollektiv (edd.) (2006). *Dějiny hospodářství českých zemí. Od počátku industrializace do konce habsburské monarchie (Wirtschaftsgeschichte der böhmischen Länder. Vom Anfang der Industrialisierung bis zum Ende der Habsburgermonarchie)*. Praha: Nakladatelství Karolinum.

Jakubec, Ivan, Efmertová, Marcela, Szobi, Pavel, Štemberk, Jan (2008). *Hospodářský vývoj českých zemí v období 1848–1992 (Wirtschaftsentwicklung der böhmischen Länder 1848–1992)*. Praha: Nakladatelství Oeconomia.

Kárníková, Ludmila (1962). Kariéra c. k. Loďmistra (Karriere des k. u. k. Tischlermeisters.). In: *Dějiny a současnost (Geschichte und Gegenwart)*, Nr. 1, s. 34–37.

8 Vgl. URL4.

Knittler, Herbert (Hg.) (2006). *Wirtschaftsgeschichte des Waldviertels. Schriftenreihe des Waldviertler Heimatbundes*, Bd. 47. Horn–Waidhofen an der Thaya: Waldviertler Heimatbund, Druckerei Oskar Buschek.

Komlosy, Andrea – Bůžek, Václav – Svátek, František (Hg.) (1995). *Kulturen an der Grenze. Waldviertel – Weinviertel – Südböhmen – Südmähren*. Wien–Waidhofen an der Thaya: Promedia Druck.

Komlosy, Andrea (Hg.). (1995). *Industrie Kultur. Mühlviertel, Waldviertel, Südböhmen*. Reisen im Grenzland. Wien: Deuticke.

Průcha, Václav und Kollektiv (edd.). (2004). *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 1. díl, Období 1918–1945 (Wirtschaftliche und soziale Geschichte der Tschechoslowakei 1918–1992, 1. Teil, Zeitraum 1918–1945.,* Brno: Nakladatelství Doplněk.

Průcha, Václav und Kollektiv (edd.) (2009). *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992, 2. díl, Období 1945–1992 (Wirtschaftliche und soziale Geschichte der Tschechoslowakei 1918–1992, 2. Teil, Zeitraum 1945–1992).* Brno: Nakladatelství Doplněk.

Winkelbauer, Thomas (Hg.). (1993). Kontakte und Konflikte: *Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*. Schriftenreihe des Waldviertler Heimatbundes, Bd. 36, Horn–Waidhofen an der Thaya: Waldviertler Heimatbund, Malek Druck GesmbH, Krems an der Donau.

Internetquellen

URL 1: http://de.wikipedia.org/wiki/M%C3%BChlviertel. /. [zuletzt geprüft am 12.08.2014]

URL 2: http://de.wikipedia.org/wiki/Voestalpine. /. [zuletzt geprüft am 23.08.2014]

URL 3: http://www.voestalpine.com/group/de/konzern/historie/. [zuletzt geprüft am 01.08.2014]

URL 4: https://www.bka.gv.at/DocView.axd?CobId=5496; http://www.waldviertel-management.at/page.asp/-/10.htm/. [zuletzt geprüft am 26.11.2014]

Resumé

Příspěvek se zabývá některými technickými památkami jižních Čech a Horního Rakouska, které jsou svědectvím staletých česko-rakouských hospodářských kontaktů. Oba regiony postupně procházely společným vývojem v rámci habsburské monarchie a později Rakousko-Uherska. Teprve situace po 1. světové válce, vznik Československé republiky a Rakouské republiky, oba regiony oddělila státní hranicí. Pak je zase spojila nacistická okupace a 2. světová válka. Po ní, až do r. 1989, byly opět odděleny, nyní jsou oba regiony v rámci EU.

Politické strany německé menšiny v Československu v meziválečné době Současný stav bádání a možné perspektivy výzkumu

Miroslav Šepták
Nationalarchiv in Prag

Abstract

Obwohl die Tätigkeit der deutschen politischen Parteien in der Tschechoslowakei schon das eifrige Interesse der Wissenschaftler hervorgerufen hat, gibt es in diesem Forschungsgebiet weiterhin unbearbeitete Themen. Es fehlt eine systematische Darstellung der Geschichte der deutschen Parteien auf Basis einer gründlichen Auswertung der ungedruckten Quellen deutscher und tschechischer Provenienz sowie der zeitgenössischen Presse und Fachliteratur unter Berücksichtigung der gesamten Periode der Zwischenkriegszeit. Neue wissenschaftliche Erkenntnisse könnten die Auswertung der Archivmaterialien der tschechischen und ausländischen Provenienz sowie die Anwendung verschiedener sozialwissenschaftlicher Methoden bei der Erforschung der politischen Geschichte bringen (z. B. Konzept der politischen Kultur oder quantitative Analyse der zeitgenössischen Presse). Die deutschen Parteien sollte man als politische Kraft, die viele „Gesichter" hatte, betrachten und deswegen sind verschiedene Blickwinkel notwendig.

Schlüsselwörter: Geschichte, 20. Jahrhundert, Tschechoslowakei, politische Parteien der deutschen Minderheit

Abstract

Although the activities of German political parties in the interwar Czechoslovakia have already attracted considerable attention of historians, there still exist insufficiently explored or even unexplored topics in this field of the research. Up to the present day there is an absence

of a comprehensive synthesis of the German party system on the basis of systematic research of primary sources of the Czechoslovak, Austrian and German provenance, contemporary press and scholarly literature with an emphasis on the whole interwar period. A new scientific interpretation of the aforesaid field of study could be achieved by the utilization of archival documents of Czech and foreign origin as well as an appropriate combination of different methods of social sciences in research of political history (e.g. a concept of political culture or quantitative analysis of contemporary press). The German parties should be perceived as the political force, which has many faces and therefore it is necessary to do relevant research from the different points of view.

Keyword: History, 20th Century, Czechoslovakia, Political Parties of German Minority

1 Úvod

Rozpadem habsburského mocnářství ztratili sudetští Němci na podzim 1918 své dosavadní privilegované postavení. Šok z překotných událostí vystřídala snaha o začlenění jazykově německých částí Československa k nově vzniknuvšímu německo-rakouskému státu. Uvedené úsilí našlo pozitivní ohlas ve Vídni. Vedoucí představitelé Německého Rakouska projevovali zájem nejen o integraci všech Němců monarchie, ale perspektivně počítali s realizací velkoněmeckého řešení formou připojení k výmarské republice.

Představy sudetských Němců narazily brzo na odpor vítězných mocností. Itálie a především Francie odmítaly anšlus z obav před nežádoucím posílením Německa. Navíc Paříž ve střední Evropě podporovala vznik menších států, s nimiž počítala jako se základem vlastního spojeneckého systému. Podpis Saintgermainské mírové smlouvy v září 1919 znamenal definitivní uznání hranic Československa a posunul tak úvahy o odtržení území náležících historicky k první republice do rovin teorie. Sudetským Němcům nezbývalo nic jiného než ztotožnění s realitou, což výrazně napomohlo ke vzniku politických subjektů nejsilnější národnostní menšiny.

Ideově a sociálně diferencovaný německý elektorát reprezentovali postupně liberálové, živnostníci, nacionalisté, křesťanští socialisté, sociální demokraté a Svaz zemědělců. Po parlamentních volbách v roce

1920 došlo k fragmentaci těchto subjektů na strany orientující se na politiku postupné spolupráce s československou vládou (tzv. politický aktivismus) a ty, které existenci první republiky nadále odmítaly (tzv. politický negativismus).[1]

Představitelé aktivismu chtěli posílit vlastní pozici ve vnitřní mocenské struktuře první republiky participací na exekutivní moci, neboť negace československého státu nepřinášela Němcům žádný pozitivní efekt. V polovině dvacátých let vytvořily výsledky parlamentních voleb vhodné předpoklady k perspektivnímu převzetí vládní odpovědnosti. Koalice občanských a socialistických stran trpěla programovými neshodami oslabujícími akceschopnost exekutivy. Koncem roku 1925 zahájil tehdejší předseda vlády Antonín Švehla opatrné sondážní rozhovory s německými aktivisty. Komplikovaná jednání vyústila v říjnu 1926 ke vzniku první národnostně smíšené koalice v Československu s participací agrárníka Franze Spiny a křesťanského socialisty Roberta Mayr-Hartinga. Dosažené výsledky vládní spolupráce ale zdaleka nenaplnily představy německé menšiny. V roce 1929 potrestali voliči v parlamentních volbách aktivistické strany mírnou ztrátou důvěry.

Negativní důsledky Velké hospodářské krize přinesly zásadní změnu do vývoje německého stranictví. Československá exportně orientovaná ekonomika trpěla průmyslovou, finanční i agrární krizí a ochromením zahraničního obchodu. Všeobecná deprese zvlášť těžce dolehla na české pohraničí s převahou lehkého průmyslu. Vláda s účastí německých zemědělců a křesťanských socialistů nedokázala přijmout efektivní opatření. Sociálně radikalizovaní voliči přestali důvěřovat aktivistickým stranám a požadovali okamžitou změnu k lepšímu.

Na měnící se náladu německého elektorátu nejlépe zareagovala Sudetoněmecká vlastenecká fronta později přejmenovaná na Sudetoněmeckou stranu (SdP). Vznikla s cílem sjednotit názorově rozdílné myšlenkové proudy na základě příslušnosti k německé menšině a vytvořit tak

1 Konkrétně se jednalo o Deutsche demokratische Partei, Deutsche Gewerbepartei, Deutsche Nationalpartei, Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei, Deutsche Christlichsoziale Volkspartei a Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakei. Později vzniklo ještě Deutsche Arbeits- und Wahlgemeinschaft a Karpatendeutsche Partei. Zmíněna musí být ještě Komunistická strana Československa, která byla jedinou nadnárodní stranou v meziválečném Československu. Důležitou roli v ní hráli komunisté německé národnosti. Tento subjekt nelze jasně přiřadit ke stranám aktivistickým ani negativistickým.

jednotnou politickou platformu zastupující všechny sudetské Němce. Ačkoli se strana formálně hlásila k parlamentní demokracii a ke konstruktivní práci v rámci Československa, významnou roli zde hráli představitelé německých nacionalistů odmítající základní principy první republiky.

V parlamentních volbách v květnu 1935 zaznamenala strana nečekaný triumf. V nepochybně demokratickém souboji o hlasy voličů zvítězila v republice označované jako národní stát Čechů a Slováků, když získala více než 60 % hlasů německých voličů a dvě třetiny německých mandátů. Naplnila tím, v československých dějinách vlastně poprvé, ambici být stranou integrační *(catch-all party)* (Fiala a Strmiska, 1998, s. 32). Obsahově jasná a snadno pochopitelná předvolební kampaň umožnila efektivní masovou mobilizaci elektorátu a současně zřetelné odlišení od ostatních soupeřů. SdP v souladu s antidemokratickou politickou kulturou německého obyvatelstva pojala volby jako plebiscit o příslušnosti k Československu nebo k Třetí říši. Ten, kdo zvolil první možnost, podporoval nefunkční, málo akceschopnou parlamentní demokracii a byl buď nepříčetný, anebo zrádcem národa. Strana využila nespokojenosti velké části německého elektorátu s dobovými poměry a apely na vytvoření národního společenství v nich probudila pocit sounáležitosti.

SdP dále těžila z bezkonkurenčně nejvyššího rozpočtu předvolební kampaně štědře financovaného Německem, maximalizovala výhody opozičního postavení i zužitkovala dobře propracovanou organizační strukturu od základních jednotek na úrovni domů nebo pouličních bloků až po vedení strany spolu s úzkým propojením s řadou společenských organizací. V neposlední řadě propagandisticky zhodnotila neúspěšné vládní snahy o hospodářské oživení pohraničí. Československý stát údajně nechal národnostně smíšené oblasti záměrně napospas krizi a cíleně diskriminoval německé podnikatele (Průcha et al., 2004, s. 257–416). O to víc u sudetských Němců našly kladnou odezvu zprávy o vývoji v Třetí říši, kde investice do zbrojení, veřejných staveb a utužení represivního aparátu takřka úplně odstranily nezaměstnanost (Šepták, 2013, s. 268–269).

V reakci na katastrofální výsledek v parlamentních volbách a sílící vliv SdP zformovali křesťanští socialisté, agrárníci a sociální demokraté obnovenou platformu spolupráce s československými stranami – novoaktivismus. Ani tento pokus však rostoucí afinitě Němců k hnutí vedenému

původní profesí tělocvikářem Konrádem Henleinem nedokázal zabránit. Aktivisté ztráceli členskou základnu i podporu obyvatelstva. Pod tlakem událostí zvolili křesťanští socialisté, živnostníci a agrárníci cestu integrace do Sudetoněmecké strany ještě před podepsáním Mnichovské dohody. Pouze sociální demokraté a málo významná Německá svobodná strana si až do podzimu 1938 zachovali samostatnost. Řada členů a příznivců německých politických stran dokonce neunikla pozdější perzekuci protektorátních úřadů, poněvadž odmítala totalitní národní socialismus a zaujala více či méně rozhodný antifašistický postoj.

2 Přehled dosavadního bádání

Působení německých politických stran v Československu dosud vyvolalo nemalou pozornost badatelů. I v této oblasti výzkumu ale nadále existují málo či zcela nezpracovaná témata. Chybí souborné zpracování dějin německého stranictví založené na pečlivé reflexi pramenů české a zahraniční provenience, dobového tisku a odborné literatury s rovnoměrným důrazem na jednotlivé vývojové fáze meziválečného období. Některé subjekty *(Deutsche demokratische Freiheitspartei, Deutsche Gewerbepartei)* dokonce na první systematičtější zpracování stále čekají. Německé politické strany byly zkoumány především z pohledu historické reflexe. Ve velké většině se jedná o mapování dějin vybraného politického subjektu – reprezentanta zájmových preferencí německého obyvatelstva. Badatelé věnovali pozornost v drtivé většině nejvyšším organizačním jednotkám, případně úzké stranické elitě. Málokdy zachycují politicko-stranické aktivity v širším kontextu, například zhodnocením činnosti satelitních organizací. Dále je dosavadní odborná literatura až na výjimky zaměřena na problematiku postupného etablování německých stran v první dekádě existence Československa s těžištěm na analýzu budování organizační struktury a rozbor vládních aktivit v letech 1926–1929 v rámci občanské koalice. Významnější pozornost si přitom zaslouží období 30. let, kdy dochází k razantním změnám nálad uvnitř německé minority a ke značné volatilitě elektorátu.

První studie v československé historiografii lze zaznamenat na počátku 60. let minulého století. Vzhledem k dohledu tehdejší státní moci obsahují ideologicky zabarvené opakující se klišé. Doba vzniku devalvuje interpretační hodnotu dvoudílné monografie Jaroslava Césara a Bohumila Černého, dosud jediného pokusu o syntetické zpracování dějin

německých stran v Československu, založeného jinak na solidní znalosti archivních materiálů (César a Černý, 1962, s. 62–485, 9–513).

Nejvíce pozornosti je věnováno Sudetoněmecké straně, ať již v rámci samostatných monografií, nebo častěji v souvislosti s analýzou peripetií československo-německých vztahů. Komunistická historiografie na SdP zjednodušeně nahlížela jako na iredentistickou Hitlerovu „pátou kolonu" (Koutek, 1962, s. 11–251; Novák, 1987, s. 7–229). Teprve po roce 1989 vznikají studie bez nutnosti podřídit vědeckou interpretaci politickým a ideologickým direktivám. Václav Kural přinesl nástin československo-německých vztahů na základě odborné literatury (Kural, 1993, s. 7–209). Vzestup a pád kontroverzního předsedy SdP Konrada Henleina inspiroval k rozdílným interpretacím hned několik autorů (například Foustka, 1937, s. 5–134; Biman a Malíř, 1983, s. 11–372; Gebel, 1999, s. 25–60; Hruška, 2010, s. 7–209). Stále však platí, že moderní Henleinova vědecká biografie dosud neexistuje a představuje tak výzvu pro další badatele.

První publikace o německé sociální demokracii (DSAP), primárně určené širšímu okruhu čtenářů, vznikly z provenience její nástupnické organizace ve Spolkové republice Německo Seliger Gemeinde (např. Hasenöhrl, 1983, s. 13–304). Fundamentální příspěvky přinesl až Martin Bachstein. Historik náležící k Seliger Gemeinde přibližuje osobnost Wenzela Jaksche a rozmanité procesy v DSAP s důrazem na 30. léta (Bachstein, 1974, s. 13–290) nebo vztah sociálních demokratů k ostatním představitelům německého antifašistického exilu (Bachstein, 1992, s. 41–52). O sociálních demokratech pojednává také starší práce americké historičky Nancy Wingfieldové (Wingfield, 1989, s. 1–191). Vztah strany k Československu na pozadí vzestupu německého nacismu a henleinovského hnutí objasňuje v pronikavé sondě Klaus Sator (Sator 43–340), nejnověji pak dobře jazykově vybavený Thomas Oellermann (Oellermann, 2013a, s. 249–270; Oellermann, 2013b, s. 203–222). Významným příspěvkem k dějinám německých stran nadále zůstává kniha bývalého člena německé sociální demokracie Johanna Wolfganga Brügela (Brügel, 2006, s. 49–836).

Méně pozornosti věnovali badatelé Německé křesťansko-sociální lidové straně (DCV), jejíž význam především ve 30. letech ještě klesal. Průlomovou studii přinesl německý historik Werner Dietl (Dietl, 1991, s. 64–322). Pozornost věnoval především otázce postupného etablování

DCV do československého stranického systému s přihlédnutím na budování organizační struktury. Naopak pominul podrobnější rozbor vládní spolupráce křesťanských socialistů v občanské koalici i období 30. let minulého století.

Na Dietla zdařile navázal Jaroslav Šebek popisem aktivit křesťanských socialistů během celého meziválečného období (Šebek, 2006, s. 27–310; Šebek, 2010, s. 8–255). Český historik zachytil na základě solidní heuristické báze politiku sudetoněmeckého katolicismu v širším kontextu vzájemné interakce s dalšími německými ideovými proudy. Tematizována je rovněž problematika aktivit rozmanitých katolických spolků, které se sice samy deklarovaly jako nepolitická sdružení, ale ve skutečnosti svojí činností významně vstupovaly do veřejného prostoru, nebo například důležitá sonda do reakce německého politického katolicismu na výsledky parlamentních voleb z května 1935.

O agrárním Svazu zemědělců pojednávají dvě monografie. Práce Norberta Linze nezohledňuje archivní dokumenty a končí rokem 1920; následné období je tak zcela opomenuto (Linz, 1982, s. 27–321). Silke Sobierajová zkoumala motivy a následky agrárního aktivismu do roku 1929. Důležitá otázka příklonu německého elektorátu k negativismu zůstává opět nezodpovězena. Mezi další slabiny monografie patří problematická heuristika a materiálová základna. Soudobé spisy nejsou podrobeny vnitřní a vnější kritice; dobový tisk zůstal zcela opomenut (Sobieraj, 2002, s. 3–253).

Možnosti a limity sudetoněmeckého aktivismu poprvé naznačil ještě v 60. letech minulého století Peter Burian (Burian, 1969, s. 133–149). Na něho o tři dekády podrobněji navázal formou disertace na berlínské Humboldtově univerzitě Jörg Kracik. Německý historik na rozdíl od svých předchůdců využil jak literaturu, tak prameny české a německé provenience, čímž své práci dodal potřebnou přidanou hodnotu. Přestože se veskrze jedná o přínosnou monografii, autor nechává stranou důležité kontakty německých a českých ideově blízkých politických stran (Kracik, 1999, s. 23–444).

V posledních letech je věnována pozornost rovněž sudetoněmeckým odpůrcům fašismu, a to i díky finanční podpoře české vlády (Mejdrová, 1997, s. 11–67; Čermáková a Weber, 2008, s. 11–267; Kokošková et al., 2008, s. 10–111; Okurka, 2008, s. 5–77; Kokoška a Oellermann, 2008, s. 7–60).

3 Možné badatelské perspektivy

Systematická reflexe nevydaných pramenů a využití metod ostatních společenských věd představují podle mého názoru jednu z možností jak obohatit výzkum německých politických stran v Československu. Za podstatný deficit dosavadního bádání považuji absenci důsledného zohlednění archivních dokumentů. Důvod spočívá v neexistenci stranických archivů jednotlivých německých politických subjektů. Řada materiálů byla ztracena nebo zničena pravděpodobně po podepsání Mnichovské dohody, během druhé světové války nebo nejpozději po roce 1945. Torzovitě dochovaná dokumentace je roztroušena v rozmanitých fondech a institucích, což vzhledem k narůstajícímu tlaku na efektivní pracovní ekonomii klade na badatele nemalé úsilí a představuje zásadně limitující faktor výzkumu.

3.1 Archivní dokumenty k dějinám německého stranictví

Nejvíce nevydaných pramenů uchovává Národní archiv v Praze.[2] Značný badatelský potenciál ukrývá známý fond Prezidium ministerstva vnitra, ačkoliv zde shromážděnou dokumentaci nelze rozhodně označit za kompletní. Pravidelné situační zprávy bezpečnostních orgánů z různých regionů Čech, Moravy a Slezska poskytují originální materiál o činnosti jednotlivých politických stran případně jejich satelitních organizací.

Zajímavé informace obsahují, s ohledem na kontakty německých politiků s československou politickou elitou, rovněž materiály uchovávané v Archivu Ústavu Tomáše G. Masaryka a Akademie věd České republiky. V důsledku působení německých stran v československém parlamentu by neměl být opomenut ani Archiv Poslanecké sněmovny.[3] Další materiály k vybrané problematice jsou uloženy v Archivu Kanceláře prezidenta republiky. Regionální odlišnosti umožní přiblížit využití dokumentů deponovaných v Moravském zemském archivu Brno[4] nebo v dalších archivech po celém území České republiky.[5]

2 Jedná se například o fondy: Ministerstvo školství, Ministerstvo vnitra – stará registratura, Policejní ředitelství Praha, Prezidium ministerské rady, Ministerstva zahraničních věc – výstřižkový archiv, Zpravodajská ústředna Praha – prezidium, Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností, Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu, Sudetoněmecká strana, Antonín Švehla a Rudolf Beran.

3 Fond Národní shromáždění republiky československé.

4 Fond Policejní ředitelství Brno.

5 Například Archiv města Ústí nad Labem, Státní okresní archiv v Mostě, Státní oblastní archiv v Praze, Zemský archiv v Opavě, Stání okresní archiv Jindřichův Hradec.

Velmi sporadicky badatelé zohlednili nevydané dokumenty zahraniční provenience, vzhledem k historickým souvislostem zejména rakouského a německého původu, neboť oba sousední státy politiku německé minority v Československu bedlivě sledovaly. V Rakouském Státním archivu stojí za pozornost dosud nevydaná rozsáhlá korespondence vyslance v Praze Ferdinanda Marka. Rakouský diplomat disponoval širokou sítí důvěrníků a kontaktů rozmanité ideové a politické profilace, čímž získával o vnitřním vývoji Československa mnohdy originální informace.

V Politickém archivu Zahraničního úřadu v Berlíně lze nalézt nepřeberné množství materiálů z provenience německých diplomatů. Některé z nich zpřístupňuje výběrově edice Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag vydaná díky péči německého bohemisty Manfreda Alexandera (Alexander, 2003, 2004, 2009) a jeho spolupracovníků (Dolezel, 1991). Rozhovory historika Norberta Linze s tehdy žijícími funkcionáři uložené v Sudetoněmeckém archivu v Mnichově umožní sestavit mozaiku percepce dobových událostí v kolektivním vědomí sudetoněmeckých politiků.

3.2 Politická kultura a kvantitativní analýza: příklady využití společensko-vědních konceptů při zkoumání minulosti

Vedle zohlednění nevydaných pramenů by výzkum mohly obohatit nové přístupy ke zkoumání politických dějin. V rámci historické vědy probíhá diskuse o uvedeném tématu déle než čtyři dekády. Někdejší dominantní paradigma, redukující minulost výlučně na rekonstrukci „velké politiky" bez zahrnutí aspektů vnitřního, hospodářského a sociálního vývoje nebo proměn kolektivního vědomí, narazilo počátkem 70. let minulého století na kritiku mladší generace badatelů. Střet „tradicionalistů" a „inovátorů" vedl k novým pohledům na interpretaci minulosti (Frevert, 2005, s. 7–26). Postupně se začalo prosazovat modernější pojetí výzkumu politických dějin volajících po rekonstrukci rozhodovacího procesu a pozadí důležitých událostí, zohlednění osobních zkušeností politiků a pochopení jejich úmyslů v strukturálních podmínkách doby.

Výsledkem dlouhotrvajících debat je snaha vhodně propojit historii s metodami a poznatky ostatních společenských věd, zejména s politologií, právem, ekonomií a sociologií. Každopádně by se mělo jednat o rozumné prohlubování interdisciplinarity, neboť v opačném případě

hrozí riziko analýzy vybraného problému do přílišných detailů. Finální text by mohl být v konečném důsledku nadměrně zatěžován podrobnostmi a jeho rozsah by překračoval únosnou mez. Četné polemiky přinesly doposud v oblasti výzkumu německého stranictví v Československu pouze skromné výsledky (Beran, 2009, s. 17–20, 321–359; Kyloušek, 2005). Možnosti a limity mezioborového přístupu naznačila česká historička Eva Broklová v monografii o politické kultuře německých aktivistických subjektů (Broklová, 1997, s. 8–44, 100–116).

Pro zkoumání dějin stranictví považuji za přínosné vedle rozvíjení stávající diskuse využít koncept politické kultury a posoudit dobový tisk prostřednictvím kvantitativní analýzy. Politická kultura patří mezi klíčové faktory pro kvalitu, charakter a orientaci politického systému. Základní podmínkou pro fungování demokratického politického systému je demokratická politická kultura, tj. stav, kdy veřejnost a politické elity akceptují (v lepším případě rozvíjejí) demokratické principy a ty se stanou vzorcem chování společnosti. Naopak snaha o nahrazení demokracie vyřazením pluralismu z rozhodovacího mechanismu poukazuje na existenci nedemokratické politické kultury. Všeobecně uznávaná definice multidisciplinárního konceptu politické kultury neexistuje, a proto se přikláním k jedné z nich. Chápu ji jako soubor poznatků, hodnot, preferencí a symbolů vytvářejících subjektivní postoj občanů k politickému jednání v určitých politických a sociálních vztazích a utvářejících politické jednání politických elit (Pecka, 2010, s. 33). Uvedená stanoviska lze zkoumat například analýzou projevů jednotlivých představitelů stran a zohledněním stranického tisku, letáků nebo jiných propagačních materiálů.

V případě politických stran je důležité objasnit vztah mezi politickou kulturou a politickou strukturou definovaný americkými politology a sociology Gabrielem Almondem a Sidney Verbou. Shoda (kongruence) mezi politickou kulturou a strukturou vede ke vzájemnému posilování. Naopak nesoulad přispívá ke konfliktu a vzájemnému oslabování – kultura a struktura jsou nekongruentní (Almond – Verba, 1963, s. 20). Na první pohled se politická kultura německých stran jeví jako učebnicový příklad odcizené politické kultury, tj. znalost politických přesvědčení a cílů (kognitivní orientace) byla dobře rozvinuta, ale u výstupové složky převládaly negativní afektivní (cítění sounáležitosti) a hodnotící (soudy a názory o politických cílech a výsledcích politického procesu) postoje.

Kvantitativní analýza, metoda často používaná zejména v sociologii a psychologii, by mohla v případě tisku – jediného masového média meziválečného období – poskytnout vhodné kritérium pro vyhodnocení psaní dobových periodik (Krippendorff, 2004, s. 5–16; Dvořáková, 2010, s. 95–99). Podstata obsahové analýzy spočívá v kvantifikaci klíčových slov nebo slovních spojení prostřednictvím vhodně zvolených kódovacích kategorií (například demokracie – pozitivní; demokracie – negativní; demokracie – indiferentní apod.). Tento postup umožňuje určit, jaká stanoviska zastávala jednotlivá periodika ke konkrétním událostem a zda k nim zaujala kladný, neutrální nebo záporný postoj.

4 Závěr

Popisovat jednotlivé politické strany jen jako politickou sílu nestačí. Každý politický subjekt měl mnoho tváří, a proto je nutné na něj nahlížet z různých úhlů pohledu. Jedná se například o analýzu stranické disciplíny (placení stranických příspěvků, účast na shromážděních), spolkové činnosti v jednotlivých oblastech republiky včetně úsilí o využití volného času (turistika, cestování a sport), rozdílů mezi působením veřejných činitelů na celostátní a komunální úrovni. Mezi další neméně důležitá témata patří národohospodářské představy činovníků stran v době ekonomické konjunktury a po vypuknutí Velké hospodářské krize, předvolební marketing v kontextu vývoje moderní kompetitivní politiky, proměny volební geografie, politizace německých stran v interakci s ostatními německými ideovými proudy, jejich nacionalizace a afinita k antidemokratickým, antiliberálním a autoritativním trendům v 30. letech minulého století.

Zkoumat dějiny německého politického stranictví v Československu v kontextu celkového vývoje československo-německých vztahů považuji za nadále nosné a důležité. Zaplnění pomyslných „bílých míst“ by přispělo k lepšímu pochopení některých dějinných stereotypů v českém a německém kolektivním vědomí z politického, ekonomického a sociálního hlediska, které dosud negativně ovlivňují úsilí o konstruktivní sousedskou politiku.

Literatura

Almond, Gabriel a Sidney Verba (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton. Ney Jersey: Princeton University Press.

Bachstein, Martin K. (1974). *Wenzel Jaksch und die Sudetendeutsche Sozialdemokratie*. München, Wien: Oldenbourg.

Bachstein, Martin K. (1992). Die Beziehungen zwischen sudetendeutschen Sozialdemokraten und dem deutschen Exil. Dialektische Freundschaft. In: Peter Becher a Peter Heumos (eds.). *Drehscheibe Prag: zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939*. München: Oldenbourg, s. 41–52.

Beran, Ladislav Josef (2009). *Odepřená integrace. Systémová analýza sudetoněmecké politiky v Československé republice 1918–1938*. Praha: Pulchra.

Biman, Stanislav a Jiří Malíř (1983). *Kariéra učitele tělocviku*. Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství.

Brügel, Johann Wolfgang (2006). *Češi a Němci 1918–1938*. Praha: Academia.

Burian, Peter (1969). Chancen und Grenzen des sudetendeutschen Aktvismus. In: Karl Bosl (eds.). *Aktuelle Forschungsprobleme um die Erste Tschechoslowakische Republik*. Münschen, Wien: Oldenburg, s. 133–149.

Čermáková, Barbora a Weber, David (eds.) (2008). *Československu věrni, zůstali. Životopisné rozhovory s německými antifašisty.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny.

César, Jaroslav a Bohumil Černý (1962). *Politika německých buržoazních stran v Československu v letech 1918–1938*. 2. díly. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Dietl, Werner (1991). *Die Deutsche Christlichsoziale Volkspartei in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*. München: Sudentendeutsches Archiv.

Dvořáková, Ilona (2010). Obsahová analýza / formální obsahová analýza / kvantitativní obsahová analýza. In: *AntropoWebzin. AntropoWeb při Katedře antropologie FF ZČU v Plzni* (6), č. 2, s. 95–99.

Fiala, Petr a Maxmillián Strmiska (1998). *Teorie politických stran*. Brno: Barrister & Principal.

Foutska, Radim N. (1937). *Konrád Henlein: neoficielní historie jeho strany*. Praha: Volná myšlenka.

Frevert, Ute (2005). Neue Politikgeschichte: Konzepte und Herausforderungen. In: Ute Frevert a Heinz Gerhard Haupt (eds.). *Neue Politikgeschichte. Perspektiven einer historischen Politikforschung*. Frankfurt am Main, New York: Campus Verlag, s. 7–26.

Gebel, Ralf (1999). *„Heim ins Reich!" Konrad Heinlein und der Reichsgau Sudentenland (1938–1945)*. München: Oldenbourg.

Hruška, Emil (2010). *Konrád Henlein: život a smrt*. Praha: BMSS-Start.

Kokoška, Stanislav a Thomas Oellermann (eds.) (2008). *Sudetští Němci proti Hitlerovi. Sborník německých odborných studií*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny.

Kokošková, Zdeňka et al. (2008). *Osudy zapomenutých hrdinů. Příběhy německých antifašistů z ČSR*. Praha: Národní archiv.

Koutek, Jaroslav (1962). *Nacistická pátá kolona v ČSR. Úloha sudetoněmecké fašistické iredenty v agresivních plánech hitlerovského Německa proti ČSR v letech 1933–1938*. Praha: Naše Vojsko.

Kracik, Jörg (1999). *Die Politik des deutschen Aktivismus in der Tschechoslowakei (1920–1938)*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

Krippendorff, Klaus (2004). *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Thousand Oaks: Sage.

Kural, Václav (1993). *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.

Linz, Norbert (1982). *Bund der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*. München, Wien: Oldenbourg.

Novák, Otto (1987). *Henleinovci proti Československu. Z historie sudetoněmeckého fašismu*. Praha: Naše vojsko.

Oellermann, Thomas (2013a). Die deutsche Sozialdemokratie in der Ersten Tschechoslowakischen Republik: die Arbeiterbewegung einer Minderheit. In: *Archiv für Sozialgeschichte* (53), s. 203–222.

Oellermann, Thomas (2013b). Die sudetendeutschen Gegner des Nationalsozialismus vom März 1938 bis zum März 1939. In: Jürgen Zarusky a Martin Zückert (eds.). *Das Münchener Abkommen von 1938 in europäischer Perspektive*. München: Oldenbourg Verlag, s. 249–270.

Okurka, Tomáš (2008). *Zapomenutí hrdinové. Němečtí odpůrci nacismu*

v českých zemích. *Vergessene Helden. Deutsche NS-Gegner in den böhmischen Ländern*. Ústí nad Labem: Muzeum města Ústí nad Labem.

Pecka, Emanuel (2010). *Sociologie politiky*. Praha: Grada.

Průcha, Václav et al. (2004). *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. 1. díl, období 1918–1945*. Brno: Doplněk.

Sator, Klaus (1996). *Anpassung ohne Erfolg: die sudetendeutsche Arbeiterbewegung und der Aufstieg Hitlers und Henleins 1930–1938*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Sobieraj, Silke (2002). *Die nationale Politik des Bundes der Landwirte in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Möglichkeiten und Grenzen der Verständigung zwischen Tschechen und Deutschen (1918–1929)*. Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag.

Šepták, Miroslav (2013). Sudetoněmecká strana a parlamentní volby v květnu 1935. In: Jaromír Tauchen a Karel Schelle (eds.). *Češi a Němci v meziválečném Československu*. Ostrava: KEY Publishing, s. 261–270.

Šebek, Jaroslav (2006). *Mezi křížem a národem. Politické prostředí sudetoněmeckého katolicismu v meziválečném Československu*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.

Šebek, Jaroslav (2010). *Sudetendeutscher Katholizismus auf dem Kreuzweg: politische Aktivitäten der sudetendeutschen Katholiken in der Ersten Tschechoslowakischen Republik in den 30er Jahren*. München: Lit Verlag.

Wingfield, Nancy Merriwether (1989). *Minority Politics in a Multinational State: The German Social Democrats in Czechoslovakia, 1918–1938*. Boulder: East European Monographs.

Prameny

Alexander, Manfred (eds.) (2003). *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Teil 1. Von der Staatsgründungs bis zur ersten Kabinett Beneš 1918–1921. Berichte des Generalkonsuls von Gebsattel, des Konsuls König und des Gesandten Professor Saenger*. München: Oldenbourg.

Alexander, Manfred (eds.) (2004). *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Teil 2. Vom Kabinett Beneš bis zur ersten übernationalen Regierung unter Švehla 1921–1926. Berichte des Gesandten Dr. Walter Koch*. München: Oldenburg.

Alexander, Manfred (eds.) (2009). *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Teil 3. Von der Regierung unter Švehla bis zum Vorabend der nationalsozialistischen Machtergreifung in Deutschland 1926–1932. Berichte des Gesandten Dr. Walter Koch*. München: Oldenbourg.

Dolezel, Stephan a Heidrun Dolezel (eds.) (1991). *Deutsche Gesandtschaftsberichte aus Prag. Innenpolitik und Minderheitenprobleme in der Ersten Tschechoslowakischen Republik. Teil 4. Vom Vorabend der Machtergreifung in Deutschland bis zum Rücktritt von Masaryk 1933–1935. Berichte des Gesandten Koch, der Konsuln von Bethusy-Huc, von Druffel, von Pfeil und des Gesandtschaftsrates von Stein*. München: Oldenbourg.

Hasenöhrl, Adolf (eds.) (1983). *Kampf, Widerstand, Verfolgung der sudetendeutschen Sozialdemokraten. Dokumentation der deutschen Sozialdemokraten aus der Tschechoslowakei im Kampf gegen Henlein und Hitler*. Stuttgart: Seliger Gemeinde.

Mejdrová, Hana (eds.) (1997). *Trpký úděl. Výbor dokumentů k dějinám německé sociální demokracie v ČSR v letech 1937–1948*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.

Internetové zdroje

Kyloušek, Jakub (2005). Sudetoněmecká strana ve volbách 1935 – pochopení menšinového postavení Sudetských Němců v rámci stranického spektra meziválečného Československa. In: *Rexter. Časopis pro výzkum radikalismu, extremismu a terorismu* č. 1. Dostupné z: http://www.rexter.cz/sudetonemecka-strana-ve-volbach-1935-%E2%80%93-pochopeni-mensinoveho-postaveni-sudetskych-nemcu-v-ramci-stranickeho-spektra-mezivalecneho-ceskoslovenska/2005/05/01/ [cit. 22.10.2014]

Resumé

Ačkoli působení německých politických stran v Československu vyvolalo v minulosti nemalou pozornost badatelů, i v této oblasti výzkumu nadále existují málo či zcela nezpracovaná témata. Chybí souborné zpracování dějin německého stranictví založené na pečlivé reflexi pramenů české a německé provenience, dobového tisku a odborné literatury s důrazem na celé meziválečné období. Novou vědeckou interpretaci zvolené problematiky by mohlo přinést využití archivních materiálů české a zahraniční provenience stejně jako vhodné propojení různých společensko-vědních metod při zkoumání politických dějin (například koncept politické kultury nebo kvantitativní analýza dobového tisku). Německé strany musíme vnímat jako politickou sílu, která má mnoho tváří, a proto je nutný výzkum z různých úhlů pohledu.

Die Programmgestaltung des Deutschen Theatervereins in Olmütz in den 20er Jahren der Zwischenkriegszeit

Anja Edith Ference
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Im Fokus dieser Analyse stehen die Ansprüche und Wünsche der Olmützer deutschen Gesellschaft an das Programm des deutschen Theaters in Olmütz, deren Betreiber der „Deutsche Theaterverein in Olmütz" war und das von den „Vereinigten deutschen Theatern" in Brünn bespielt wurde. Untersucht wurden zwei Aufstellungen gewünschter Theaterstücke und Autoren. Die erste Aufstellung wurde im Jahre 1922 angefertigt und enthält die Programmwünsche regionaler deutscher Organisationen sowie deutscher politischer Parteien. Die zweite Aufstellung stammt aus dem Jahr 1924. Sie war das Ergebnis einer Umfrage der deutschsprachigen Tageszeitung „Mährisches Tagblatt" unter ihren Lesern. Die Analyse und der Vergleich der beiden Aufstellungen ermöglichten zu bestimmen, inwieweit sich die Programmwünsche des Olmützer deutschen Theaterpublikums von den Wünschen der örtlichen deutschen Organisationen und Parteivertreter unterschieden.

Schlüsselwörter: Deutsches Theater in Olmütz, deutschsprachiges Theater in der Ersten Tschechoslowakischen Republik, Deutscher Theaterverein in Olmütz, Theaterprogramm

Abstract

The central themes of the analysis are the requests and wishes of the German society of Olomouc regarding the program of German theatre in the city. Although the German theatre was run by the „German theatre association of Olomouc", the actually performances were produced and presented by the „United German Theaters" of Brno. The analysis focused on two lists of theatre plays and writers of theatre plays. One list

was compiled in 1922 and represents the requests of regional German organizations and German political parties regarding the program of the German theatre. The other list was compiled in 1924 and was the result of a survey conducted by the German daily „Mährisches Tagblatt" amongst its readers to identify the wishes of the German population of Olomouc regarding the theatre program. The analysis and comparsion allowed us to determine to which extent the requests of the German organizations and political parties corresponds with the result of the survey.

Keyword: German theatre in Olomouc, German speaking theatre in the First Czechoslovak Republic, German theatre association of Olomouc, theatre program

1 Einleitung

Mit der Gründung der Ersten Tschechoslowakischen Republik vollzog sich im Falle des *Deutschen Theatervereines in Olmütz* (gegründet am 13. April 1913) eine Verschiebung des Tätigkeitsschwerpunktes. Der Verein war nun nicht mehr nur ein Theaterförderer, sondern musste sich, wie andere deutsche Theatervereine in der Republik auch, als Theaterbetreiber betätigen. In Olmütz kam es aufgrund des im Jahre 1917 abgeschlossenen Pachtvertrages zwischen dem Theaterdirektor Robert Schliesmann-Brand und der Stadt erst im Jahre 1920 zur Übergabe des Theatergebäudes an den tschechischen Theaterverein. Mit der Übernahme des Gebäudes endete in Olmütz die Ära eines deutschen Theaters mit ständigem Ensemble und vollem Repertoire. Nichtdestotrotz gelang es dem *Deutschen Theaterverein* in Zusammenarbeit mit den *Vereinigten deutschen Theatern* in Brünn und dem Brünner *Deutschen Theaterverein* mittels Gastspielen, die Tradition des deutschsprachigen Theaters in Olmütz aufrechtzuerhalten. Anfangs in Form einer geschlossenen Theaterspielzeit von 1 bis 2 Monaten nach Beendigung der tschechischen Theatersaison, wurde später dem Olmützer deutschen Theater das Theatergebäude immer der Montag für wöchentliche Vorstellungen überlassen, ab und zu auch der Freitag. Neben den organisatorischen und finanziellen Fragen, mit denen der *Deutsche Theaterverein in Olmütz* bei seinen Bemühungen um die Erhaltung des deutschen Theaters in Olmütz immer wieder konfrontiert war, musste er sich auch mit den an ihn herangetragenen Ansprüchen an

das Programm auseinandersetzen. Denn das deutschsprachige Theater in der Ersten Republik erfüllte als sogenanntes Minderheitentheater nicht nur eine unterhaltende Funktion, sondern auch eine kulturpolitische und ethnische Funktion (Stammberg, 2004, s. 84–91). Die Berücksichtigung des ethnischen und vor allem erzieherischen Aspektes bei der Programmgestaltung wurde nicht nur von den tschechoslowakischen Behörden,[1] sondern auch von deutschen kulturellen und politischen Organisationen eingefordert. Welche Ansprüche die deutschen kulturellen und politischen Organisationen an die Programmgestaltung des Deutschen Theatervereins stellten und inwieweit die von ihnen gewünschten Programmvorschläge mit den Wünschen des Olmützer deutschen Theaterpublikums übereinstimmten, soll anhand zweier Initiativen aus den Jahren 1922 und 1924 demonstriert werden.[2]

2 Programmgestaltung im Dienste der nationalen Kultur

Auf das vorab im *Mährischen Tagblatt* am 17. März 1922 veröffentlichte Theaterprogramm für die letzte geschlossene deutsche Theaterspielzeit desselben Jahres reagierten die deutschen kulturellen und politischen Organisationen mit einer Gegeninitiative[3]. Der Protest erfolgte dabei in zwei Schritten. Zuerst wandte sich der Redakteur der *Deutschen Zeitung* Anton Steiger am 21. März 1922 unter Verweis auf einen zwei Tage vorher in der *Deutschen Zeitung* erschienen Leserbrief mit dem Titel *Wünsche der*

1 Der Olmützer *Deutsche Theaterverein* erhielt während der 1. ČSR auch Subventionen seitens des *Ministeriums für Schulwesen und Volksaufklärung* (Ministerstvo školství a národní osvěty). Das Ministerium wies in seinen Subventionszusagen immer wieder darauf hin, dass die Subventionen die Erhaltung eines deutschen Theaters mit angemessenem Niveau ermöglichen sollen. Des Weiteren wurde der *Deutsche Theaterverein* dazu angehalten, bei der Auswahl der Stücke den Bildungsaspekt zu berücksichtigen. Vgl. Státní okresní archiv v Olomouci [Staatliches Kreisarchiv in Olmütz] (SOkA Olomouc), Německý divadelní spolek Olomouc (neinventarizováno, M6-94) [Deutscher Theaterverein Olmütz (nicht inventarisiert, M6-94)].

2 Der vorliegende Beitrag beruht auf den Ausführungen meiner im Jahre 2012 an der Palacký-Universität in Olmütz verteidigten Dissertation. Vgl. Ference (2012).

3 Die deutsche Theater-Spielzeit. Skizze des Spielplans. In: *Mährische Tagblatt*. 17. 03. 1922, s. 2. Das *Mährische Tagblatt* (1880–1945) galt laut M. Tichák in der Ersten Tschechoslowakischen Republik als deutscher Tribun in Nordmähren, Schlesien und in Olmütz und Umgebung. Das *Mährische Tagblatt* vertrat die liberale Haltung der Olmützer deutschen Gesellschaft. Vgl. Tichák, Milan (2010). Nedoceněný poklad olomoucké Vědecké knihovny. In: Novotný, Lubomír; Korhoň, Miloš und Milan Tichák (Hg.) (2010). *Digimon. Digitalizace a mikrofilmování moravských novin*. Olomouc, s. 19–24.

deutschen Theaterbesucher an die Leitung des *Deutschen Theatervereins in Olmütz*.[4] Steiger knüpfte in seinem Brief an die im Leserbrief aufgeführte Programmkritik an, welche die Unterstützung der nationalen Kultur forderte und sich gegen die Aufführung von französischen Dramen und Lustspielen aussprach sowie eine Reduzierung der ausgeleierten Operetten und italienischen Opern zugunsten von deutschsprachigen Werken und Autoren, sowohl klassischer, aber auch moderner Art forderte. Der Redakteur der *Deutschen Zeitung* schlug dem *Deutschen Theaterverein* vor, dass sich in Olmütz ähnlich wie in Deutschland, wo sich zeitgleich gerade die national ausgerichtete *Goethebühne*[5] konstituierte, eine Theatergemeinde auf Grundlage einer Gesinngungsgemeinschaft bilden sollte. Das Ziel dieser Theatergemeinde wäre die Beteiligung an der Wiedererrichtung und Erneuerung des deutschen Theaters in der Stadt. Auf Grundlage der erwähnten Gesinnungsgemeinschaft sollten sich alle am Theater interessierten Gruppen vereinigen. Dazu zählte er in Olmütz Vereine und Organisationen, die sich der Kunst, der Bildung und dem Sport widmeten. Die von Steiger aufgeführten Vereine (Musikverein, Damensingverein, Männergesangsverein, Volksgesangsverein, Volksbildungsverein, Metznerbund, Turnverein) könnten bei besonderen Anlässen ihre Arbeits- und Werbekraft in die Dienste des Theaters stellen. So wäre aus seiner Sicht die Verstärkung des Opernorchesters durch die Olmützer Musikvereine oder die Mitwirkung der Gesangsvereine an Aufführungen wie die *Meistersinger* denkbar. Die Einbeziehung der aktiven Kunst- und Musikinteressierten bei Aufführungen des *Deutschen Theatervereins* brächte dem Verein auch materielle Vorteile, da sich unter den Besuchern deren Verwandte und Freunde befinden würden. Ohne Umschweife gab Steiger in seinem Brief dem *Deutschen Theaterverein* weiter zu verstehen, dass die bereitwillige Unterstützung des Vereines seitens großer Sport- und Bildungsorganisationen allerdings an die Berücksichtigung der

4 Vgl. Wünsche der deutschen Theaterbesucher. *Deutsche Zeitung*. 19. 3. 1922, s. 4. SOkA Olomouc, Německý divadelní spolek Olomouc (nicht inventarisiert, M6-94). Die *Deutsche Zeitung* (1919–1934) galt als national ausgerichtete Zeitung, die im Januar 1934 seitens der Behörden für drei Monate verboten wurde und seit April 1934 unter dem Namen *Neues Tagblatt* als lokale Ausgabe der Zeitung *Deutsche Post* aus Opava erschien. Vgl. Gedenktage, (1999). *Olmützer Blätter. Heimatzeitung der Olmützer und Mittelmährer* 47 (9/10), s. 94.Die deutsche Presse in Olmütz und Mittelmähren bis 1945 (Dr. Z. = Dr. Zimprich) (1970). *Olmützer Blätter. Heimatzeitung der Olmützer und Mittelmährer* 18 (4), s. 54.

5 Éva Tökai führt in ihrem Aufsatz *Nationaltheater und Aktualpolitik* an, das sich Theater wie die *Goethe-Bühne*, das *Deutsche Volkstheater* und die *Nationalbühne* einer deutschtümelnden Phraseologie bedienten. Vgl. Tökai (2006, s. 5).

Theaterprogrammwünsche dieser Vereine geknüpft sei. Darüber hinaus stellte er dem Theaterverein in Aussicht, dass eine Kooperation mit Vereinen und Organisationen wie dem Bund der Deutschen Nordmährens, dem Deutschen Volksrat, dem christlichen Volksbund, der sozialdemokratischen Gewerkschaft, der allgemeinen deutschen Gewerkschaft, dem Volksbildungsverein, dem Turnverein sowie eventuell dem Bund der Landwirte (BdL) dem Theaterverein die Garantie gäbe, dass diese Organisationen ihren Mitgliedern den Besuch des Theaters ans Herz legen würden. Sein Schreiben beendete er mit einem konkreten Vorschlag, wie er sich die zukünftige Zusammenarbeit der erwähnten Akteure im Dienste der nationalen Erziehung vorstellt: Erstens sollte ein literarischer Beirat gegründet werden, der bei der Auswahl der Stücke ein Mitspracherecht hätte und der für die Stärkung des deutschen Theaters im Hinblick auf den Chor und das Orchester durch Mitglieder der Musik- und Gesangsvereine verantwortlich wäre. Dem Beirat sollten hierbei Vertreter des Musikvereins, des Damensingvereins, des Männergesangsvereins, des Volksbildungsvereins des Volksgesangsvereins und des Metznerbundes angehören (z. B.: Prof. Weber, Otto Kullil, Dr. Ing. Weiser und Prof. Rudolf Mather). Bei der Auswahl der Stücke sollte vorrangig der national erzieherische Aspekt im Vordergrund stehen. Zweitens forderte er die Konstituierung eines Werbeausschusses, dessen Mitglieder aus den Reihen der Bildungs- und Kunstvereine stammen sollten. Dem Ausschuss wäre seiner Meinung nach auch die Publikationstätigkeit der deutschen Presse zugeordnet. Mit dem Hinweis, dass in diese Richtung schon Schritte unternommen wurden und man den *Deutschen Theaterverein* zu gegebener Zeit davon in Kenntnis setzen werde, endet Steigers Brief, der keinen Zweifel daran lässt, dass er in der nationalen Erziehung die vorrangigste Aufgabe des Olmützer deutschen Theaters sah. Das Schreiben Steigers sollte dem *Deutschen Theaterverein* aufzeigen, welche Funktion das deutsche Theater im Kulturleben der Olmützer deutschen Bevölkerung einnehmen müsse und unter welchen Bedingungen die Kunst-, Bildungs- und Sportorganisationen bereit wären, den Theaterverein zu unterstützen.

Bereits eine Woche später, am 28. März 1922, wandten sich der Bund der Deutschen Nordmährens, der Volksbildungsverein, der Bezirksbildungsausschuss und die Vertreter der örtlichen Organisationen dreier deutscher politischer Parteien (Bund der Landwirte/BdL, Deutsche Nationalpartei/DNP und Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei/

DNSAP) mit ihren Programmwünschen an die Leitung des Theatervereines. In diesem Zusammenhang ist zu erwähnen, dass die Briefe der Vertreter der Parteien inhaltlich identisch sind und ohne konkretes Datum im März 1922 auf einer Schreibmaschine verfasst wurden. Es hat den Anschein, dass der Brief für die Parteivertreter vorbereitet wurde und diese ihn dann nur noch unterschrieben haben. Den Briefen war noch ein Begleitschreiben des Bundes der Deutschen beigelegt. In einer kurzen Stellungnahme schlossen sich der Volksbildungsverein und der Bezirksbildungsausschuss den Schreiben der Parteivertreter und des Bundes der Deutschen an. Inhaltlich sind sich das Begleitschreiben und die Briefe der Parteivertreter ähnlich und folgen der geistigen Haltung, die bereits im Leserbrief Wünsche der deutschen Theaterbesucher sowie in Anton Steigers Brief zum Ausdruck gebracht wurde. Höchstwahrscheinlich gehen auch diese Schreiben auf Anton Steiger bzw. Personen im Umfeld der *Deutschen Zeitung* zurück.[6] Betont wurde wiederum die Rolle des Olmützer deutschen Theaters bei der Erneuerung des deutschen Volkstums sowie in Bildungsfragen. Weiterhin wurde die Streichung französischer Stücke zugunsten von Aufführungen vor allem bzw. ausschließlich deutschsprachiger klassischer, moderner und zeitgenössischer Werke gefordert. Wertlose zeitgenössische Operetten hätten klassischen zu weichen. Die Unterstützung des *Deutschen Theatervereins* machten die Unterzeichner ähnlich wie schon Anton Steiger von der Berücksichtigung ihrer Programmwünsche abhängig. Die Briefe der politischen Parteien enthielten darüber hinaus eine von zwei Literaturexperten erstellte Liste mit gewünschten Werken und Autoren (siehe Anlage 1). Unter den 22 aufgeführten fanden sich nur drei nicht deutschsprachige Autoren mit ihren Werken. Es handelte sich um William Shakespeare (z.B. *Romeo und Julia*, *Hamlet*, *Der Kaufmann von*

6 Wie Steigers Brief vom 21. März 1922 an den *Deutschen Theaterverein* beweist, wusste er, dass Schritte unternommen wurden, um an den Theaterverein mit konkreten Forderungen und Programmwünschen heranzutreten. Darüber hinaus geht aus dem Begleitschreiben Steigers an den Olmützer Prälaten Dr. Schinzel vom 25. März hervor, dass er dem Prälaten eine Aufstellung von Theaterstücken für die nächste Theatersaison sandte, die dem *Deutschen Theaterverein* in Olmütz vorgelegt werden sollten. Auch wenn sich die Aufstellung nicht in der Korrespondenz des *Deutschen Theatervereins* befand, ist davon auszugehen, dass es sich um die gleiche Liste handelte, die auch die Parteivertreter an den Verein übermittelten. Zum einen weist Steiger in seinem Begleitschreiben darauf hin, dass die Aufstellung von zwei Literaturexperten angefertigt wurde, zum anderen findet sich auf dem Schreiben ein Vermerk des Prälaten, der um die Streichung zweier in der Aufstellung der Parteivertreter vorkommenden Theaterstücke (*Weibsteufel* von *Karl Schönherr* und *Jugend* von *Max Halbe*) bittet. Vgl. SOkA Olomouc, Německý divadelní spolek Olomouc (nicht inventarisiert, M6-94).

Venedig, *Richard III* und *Viel Lärm um Nichts*), Henrik Ibsen (*Wildente*, *Nora*, *Volksfeind*) und Nikolaj Gogol (*Der Revisor*). Die klassischen Autoren vertraten in der Liste neben Goethe (*Clavigo*, *Faust I.*, *Götz von Berlichingen* u. a.) und Schiller (*Kabale und Liebe*, *Die Verschwörung des Fiesco zu Genua*, *Maria Stuart* u. a.) auch Lessing (*Emilia Galotti*, *Nathan der Weise*, *Minna von Barnhelm*), Franz Grillparzer (*Ein treuer Diener seines Herrn*, *Ottokars Glück und Ende*, *Sappho* u. a.) und Friedrich Hebbel (*Nibelungen*, *Agnes Bernauer*, *Maria Magdalena* u. a.). Moderne und zeitgenössische Autoren, deren Aufführungen man sich wünschte, waren Ludwig Anzengruber (*Kreuzelschreiber*, *G´wissenswurm*, *Meineidbauer*), Karl Schönherr (*Glaube und Heimat*, *Volk in Not*, *Erde* u. a.), Gerhardt Hauptmann (*Die Weber*, *Fuhrmann Henschel*, *Biberpelz* u. a.) sowie Max Halbe (*Jugend*, *Mutter Erde*, *Strom* u. a.), Georg Kaiser (*Die Bürger von Calais*, *Die Koralle*, *Gas*) und Paul Apel (*Hans Sonnenstößers Höllenfahrt*).[7] Die Wunschliste beinhaltete hauptsächlich Dramen und Tragödien aus der Feder klassischer und moderner Autoren.

Ob und wie der Theaterverein auf die genannten Schreiben reagierte, geht aus den bisher bekannten Quellen nicht hervor. Vergleicht man die Liste der gewünschten Theaterstücke mit den in der Theatersaison 1922 aufgeführten Stücken, dann liegt jedoch die Vermutung nahe, dass der *Deutsche Theaterverein* die Wünsche nur geringfügig berücksichtigt hat. Im Repertoire befanden sich am Ende drei Stücke der Wunschliste, die in der kritisierten Vorankündigung nicht eingeplant waren. Es handelte sich um *Die Kreuzelschreiber* von Ludwig Anzengruber, *Fuhrmann Henschel* von Gerhardt Hauptmann und *Der Strom* von Max Halbe. Nicht aufgeführt wurden hingegen die ursprünglich vorgesehenen Stücke *Die Sache mit der Lola* und *Die Büchse der Pandora*. Die Parteivertreter stuften gerade diese beiden Stücke als geringwertig und daher austauschbar ein. Diese Spielplanänderungen waren anscheinend ein Zugeständnis des *Deutschen Theatervereins*, um einen Teil der deutschen Theatergemeinde zufriedenzustellen, denn das Olmützer deutsche Theater konnte es sich nicht erlauben, sein Theaterpublikum zu vergrämen, ohne sich selber zu schaden. Die geringfügigen Änderungen im Repertoire deuten darauf hin, dass der *Deutsche Theaterverein* allerdings nicht bereit war, den geplanten Spielplan völlig zu ändern, zumal die deutsche Theatersaison im Jahr 1922 schon am 15. April beginnen sollte und es schwer vorstellbar ist, dass sich der dafür engagierte Theaterdirektor Beer mit

7 SOkA Olomouc, Německý divadelní spolek Olomouc (nicht inventarisiert, M6-94).

einer drastischen Änderung des Spielplans einverstanden erklärt hätte. Bei dieser Initiative handelt es sich um den einzigen belegten Versuch der Instrumentalisierung des Olmützer *Deutschen Theatervereins* und seiner Arbeit seitens verschiedener Interessengruppen.[8]

3 Das Wunschprogramm des Olmützer deutschen Theaterpublikums

Etwas mehr als zwei Jahre später, im September 1924, verkündete das *Mährische Tagblatt* unter Berufung auf die Unterstützung breiter Kreise der Olmützer deutschen Bevölkerung, die Durchführung einer Spielplanabstimmung unter den Lesern der Zeitung[9], um der Frage nachzugehen, welchen Geschmack das Olmützer deutsche Publikum habe. Anlass dazu gaben die geringen Besucherzahlen bei Aufführungen von Schauspielen im Vergleich zu Opern- und Operettenvorstellungen. Von der Berücksichtigung der Umfrageergebnisse bei der zukünftigen Spielplangestaltung erhoffte sich die Tageszeitung ein höheres Interesse an Schauspielen. Die Abstimmung erfolgte mittels eines im *Mährischen Tagblatt* abgedruckten Abstimmungsformulars, das an drei Tagen[10] (25. 09., 26. 09. und 27. 09. 1924) veröffentlicht wurde. Ursprünglich sollte die Abstimmung bis zum 4. Oktober dauern, aber wegen des großen Interesses mussten zwei weitere Abstimmungsformulare veröffentlicht und das Ende der Umfrage auf den 11. Oktober verschoben werden. Die Umfrageergebnisse wurden im *Mährischen Tagblatt* am 18. Oktober 1924 veröffentlicht. An der Umfrage konnten neben den Abonnenten auch andere Leser der Zeitung teilnehmen. Gefragt wurde nach den Wünschen der Leser in Bezug auf das Schaupiel (Schwank, Posse, Schau- und Lustspiel, Tragödie). Jeder Teilnehmer konnte drei Schauspielwerke auf dem Abstimmungsformular angeben. Das *Mährische Tagblatt* bat hierbei, ehrlich zu antworten und nur Stücke aufzuführen, die der Leser auch wirklich besuchen würde. Vermieden werden sollte die

8 SOkA Olomouc, Německý divadelní spolek Olomouc (nicht inventarisiert, M6-94).

9 Laut dem *Mährischen Tagblatt* soll die Spielplan-Abstimmung eine Neuheit sein, da eine ähnliche Umfrage bisher weder in Olmütz noch woanders durchgeführt wurde. Vgl. Unsere Theater-Umfrage. Am 25., 26. und 27. September erscheinen die Stimmzettel. *Mährisches Tagblatt*. 20. 9. 1924, s. 4.

10 Das *Mährische Tagblatt* ging davon aus, dass eine Ausgabe der Tageszeitung von durchschnittlich drei Lesern gelesen wurde. Diesen drei Personen wollte es die Tageszeitung durch die mehrmalige Veröffentlichung ermöglichen, an der Umfrage teilzunehmen. Vgl. Die drei Wünsche. Zur Abstimmung über den Spielplan. *Mährisches Tagblatt*. 19. 09. 1924, s. 3.

Nennung von Stücken, die man lediglich respektiere. Denn nur anhand konkret beabsichtigter Theaterbesuche, könne man den tatsächlichen Geschmack des Publikums feststellen.

An der Umfrage nahmen 1024 Leser teil. Die rege Beteiligung der am Theater interessierten Olmützer Deutschen wurde zwar vom *Mährischen Tagblatt* lobend anerkannt, allerdings stelle die Anzahl nur einen kleinen Teil des Theaterpublikums und einen noch geringen Teil der Leserschaft der Tageszeitung dar. Dennoch seien die Umfrageergebnisse laut der Tageszeitung „*ein guter Behelf, um den heutigen Theatergeschmack kennen zu lernen*".[11] Die Umfrageergebnisse wurden in zwei Aufstellungen präsentiert, einerseits nach den angegebenen Autoren, andererseits nach den gewünschten Werken (siehe Anlage 2). Unter den 19 aufgeführten Autoren finden sich vier nicht-deutschsprachige. Es handelt sich dabei um William Shakespeare, der gleich nach Friedrich Schiller auf Platz zwei rangierte, gefolgt von Henrik Ibsen und Franz Molnar (Ferenc Molnár) auf Platz 5 und 10 sowie George Bernard Shaw, der sich den 16. Platz mit Arthur Schnitzler teilte. Unter den gewünschten Werken finden sich dann noch der französische Dramatiker und Librettist Augustin Eugène Scribe und der französische Schriftsteller Georges Ohnet. Es sind überwiegend klassische und moderne Autoren und ihre Werke, die das Olmützer deutsche Publikum sehen wollte. Mehr als die Hälfte der gewünschten Theaterstücke sind Dramen bzw. Tragödien. Zeitgenössische Autoren sowie Komödien bzw. Lustspiele waren bei den Theaterbesuchern weniger angesagt.

Zu den Abstimmungsergebnissen äußerte sich seitens der *Vereinigten deutschen Theater* Gustav Bondi, der langjährige Theatersekretär, in einem Brief an die Redaktion des *Mährischen Tagblatts* am 23. Oktober 1924.[12] Mit Bedauern stellte er fest, dass die Abstimmung sich nur auf das Schaupiel beschränkte, denn die Leitung der *Vereinigten deutschen Theater* in Brünn habe den Eindruck, dass gerade die Nachfrage nach Schauspielen bereits durch die Laienvorstellungen der Olmützer Laientheater gedeckt würde. Bondi spielte hier auf die Vorstellungen

11 Was die „drei Wünsche" brachten. Das Ergebnis der Spielplan-Abstimmung des „Mährischen Tagblattes". *Mährisches Tagblatt*. 18. 10. 1924, s. 3.
12 Theaterdirektion und Publikum. *Mährisches Tagblatt*. 23. 10. 1924, s. 3.

der Olmützer *Deutschen dramatischen Gesellschaft*[13] an. Aus diesem Grund hätten die *Vereinigten deutschen Theater*, die Anzahl der ernsten Schauspiele reduziert, da sich gezeigt habe, dass solche Aufführungen im Olmützer deutschen Theater in der laufenden Theatersaison fast ausschließlich mit einem finanziellen Verlust einhergingen.

Für die Umfrage und ihre Ergebnisse interessierte sich nicht nur die Olmützer deutsche Gesellschaft und der Brünner Theatersekretär, sondern auch die deutschsprachige Presse im In- (*Ostrauer Zeitung*, *Silesia*) und Ausland (*Neues Wiener Tagblatt*, *Neues Wiener Journal*). Letzteres lässt sich darauf zurückführen, dass diese Art der Umfrage laut dem *Mährischen Tagblatt* ein Novum war. Die *Ostrauer Zeitung* gab die Umfrageergebnisse ohne weiteren Kommentar am 20. Oktober 1924 bekannt. Einen Tag später kommentierte das *Neue Wiener Journal* den Olmützer Publikumsgeschmack. Ähnlich wie das *Mährische Tagblatt* würdigte auch das *Neue Wiener Journal* die rege Teilnahme, auch wenn diese nur einen Teil der deutschen Theatergemeinde der Stadt darstelle. Laut dem *Neuen Wiener Journal* offenbarten die Umfrageergebnisse einen *„gewissen Konservatismus, eine Neigung zum guten Alten."*[14] Die starke Vertretung zeitgenössischer Werke in Form von *Ernst Toller* und seiner Bühnenstücke sei hingegen *„eine wirksame Kundgebung gegen den Olmützer Zensor, der die Aufführung von ‚Masse Mensch' und ‚Hinkemann' verbot."*[15]

13 Die Deutsche dramatische Gesellschaft war eine Laientheatergruppe die zwischen 1923 und 1929 zweimal in Monat Theaterstücke aufführte. Sie hatte den Anspruch, vornehmlich unbekanntere moderne und zeitgenössische Dramen aufzuführen. Darüber hinaus wurden auch klassische Werke einstudiert. Dem Olmützer deutschen Publikum sollte durch aufklärerische Veranstaltungen und Publikationen in der Presse das moderne dramatische Schaffen nähergebracht werden. Vgl. Ference, 2012, s. 54 – 60.

14 Ein Beitrag zum Theatergeschmack. Das Ergebnis einer Spielplanabstimmung in Olmütz. *Neues Wiener Journal*, 21. 10. 1924, s. 12.

15 Ein Beitrag zum Theatergeschmack. Das Ergebnis einer Spielplanabstimmung in Olmütz. In: *Neues Wiener Journal*, 21. 10. 1924, s. 12. Die *Deutsche dramatische Gesellschaft* war bestrebt, zeitgenössische Werke dem Olmützer Publikum als erste zu präsentieren (sogenannte Sudentendeutsche Premieren). Ernst Tollers Werk *Hinkemann* sollte dem deutschen Publikum in der 1. ČSR erstmalig in Olmütz vorgestellt werden. Geplant war diese „*sudetendeutsche*" Permiere für das Jahr 1924, allerdings erhielt die *Deutsche dramatische Gesellschaft* seitens der Zensurbehörde vorerst keine Aufführungserlaubnis. Nachdem die *Deutsche dramatische Gesellschaft* gegen diese Entscheidung bei der politischen Landesverwaltung in Brünn (Zemská správa politická v Brně) erfolgreich Widerspruch eingelegt hatte, konnte das Theaterstück *Hinkemann* erst mit Verweis auf die Auflagen im Zusammenhang mit der Aufführung dieses Stückes im Brünner deutschen Theater (*Vereinigte deutsche Theater* in Brünn), endlich auch im März 1926 in Olmütz aufgeführt werden. Vgl. Ference (2012, s. 57).

4 Vorgaben und Wünsche im Vergleich

Vergleicht man nun die Liste der zwei Literaturexperten aus dem Jahr 1922 mit den Umfrageergebnissen, so lässt sich feststellen, dass sich deren Vorgaben nicht allzu sehr von den Leserwünschen unterschieden haben. Sowohl die Literaturexperten als auch die Leser des *Mährischen Tagblatts* zogen klassische und moderne Autoren den zeitgenössischen vor. Auch wenn der Anteil der Lustspiele, bzw. Komödien unter den Leserwünschen höher ist als in der Aufstellung der Literaturexperten, so überwog doch bei beiden Gruppen eindeutig der Wunsch nach Aufführung von Dramen bzw. Tragödien. Bemerkenswert ist, dass sich unter den 29 gewünschten Theaterstücken der Spielplanabstimmung 11 wiederfinden, die auch auf der Liste der gewünschten Autoren und Werke vermerkt sind. Dabei handelte es sich vor allem um Werke klassischer Autoren wie *Faust I* und *Götz von Berlichingen* von Goethe, Schillers Theaterstücke *Kabale und Liebe*, *Wilhelm Tell* und *Maria Stuart*, Shakespeares *Hamlet* und *Richard III.*, Lessings *Minna von Barnhelm* sowie Friedrich Hebbels *Agnes Bernauer* und *Maria Magdalena*. Bei den modernen Autoren stimmte der Leserwunsch nur im Falle von Karl Schönherrs *Glaube und Heimat* mit der Ansicht der Literaturexperten überein. Auseinander gingen die Vorstellungen hinsichtlich der Theaterstücke von Henrik Ibsen. Anstelle von *Wildente*, *Nora* oder *Volksfeind* sprachen sich die Leser für *Peer Gynt* aus. Abschließend ist anzumerken, dass die Umfrageergebnisse die Forderung der deutschen kulturellen und politischen Organisationen nach Aufführung von deutschsprachigen Werken und Autoren bestätigen.

Literatur

Ference, Anja Edith (2012). *Německé divadelní, hudební, pěvecké a umělecké spolky v Olomouci v letech 1918 až 1938*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta. Disertační práce. Online verfügbar unter http://theses.cz/id/bdfjn0/Disertan_prce.pdf, [zuletzt geprüft am 23. 10. 2014].

Stamberg, Ursula (2004). Das deutschsprachige Theater in Böhmen und Mähren. Der Bedeutungswandel des Nationaltheaterbegriffs. In: Bořivoj Srba und Jana Stárková (Hg.). *Ztracené kontexty. K souvztažnostem české a německé mluvící divadelní kultury v Čechách a na Moravě: sborník referátů přednesených 18. října 1995 na konferenci českých a rakouských divadelních historiků na Masarykově univerzitě v Brně a doplněných novými studiemi účastníků pracovního setkání*. Brno: Masaryková Univerzita. S. 84–93.

Tichák, Milan (2010). Nedoceněný poklad olomoucké Vědecké knihovny. In: Novotný, Lubomír; Korhoň, Miloš und Milan Tichák (Hg.). *Digimon. Digitalizace a mikrofilmování moravských novin*. Olomouc: Vědecká knihovna, s. 19–24.

Tökai, Eva (2006). Nationaltheater und Aktualpolitik. In: *Kakanien revisited* (23. 5. 2006), s. 1–6. Online verfügbar unter http://www.kakanien.ac.at/beitr/emerg/ETokei1.pdf, [zuletzt geprüft am 23. 10. 2014].

Quellenverzeichnis
Archivquellen

Státní okresní archiv v Olomouci [Staatliches Kreisarchiv in Olmütz] (SOkA Olomouc), Německý divadelní spolek Olomouc (neinventarizováno, M6-94) [Deutscher Theaterverein Olmütz (nicht inventarisiert, M6-94)].

Artikel aus zeitgenössischen Tageszeitungen

Wünsche der deutschen Theaterbesucher. *Deutsche Zeitung*. 19. 3. 1922, s. 4.

Die drei Wünsche. Zur Abstimmung über den Spielplan. *Mährisches Tagblatt*. 19. 09. 1924, s. 3.

Unsere Theater-Umfrage. Am 25., 26. und 27. September erscheinen die Stimmzettel. *Mährisches Tagblatt*. 20. 9. 1924, s. 4.

Was die „drei Wünsche" brachten. Das Ergebnis der Spielplan-Abstimmung des „Mährischen Tagblattes". *Mährisches Tagblatt*. 18. 10. 1924, s. 3.

Theaterdirektion und Publikum. *Mährisches Tagblatt*. 23. 10. 1924, s. 3.

Der Geschmack des Theaterpublikums. Eine interessante Rundfrage. *Ostrauer Zeitung*. 20. 10. 1924, s. 3.

Ein Beitrag zum Theatergeschmack. Das Ergebnis einer Spielplanabstimmung in Olmütz. *Neues Wiener Journal*, 21. 10. 1924, s. 12.

Artikel aus den Olmützer Blättern. Heimatzeitung der Olmützer und Mittelmährer

Die deutsche Presse in Olmütz und Mittelmähren bis 1945 (Dr. Z. = Dr. Zimprich) (1970). *Olmützer Blätter. Heimatzeitung der Olmützer und Mittelmährer* 18 (4), s. 54–55.

Gedenktage, (1999). *Olmützer Blätter. Heimatzeitung der Olmützer und Mittelmährer* 47 (9/10), s. 93–94.

Resumé

Předkládaný text se soustředil na analýzu požadavků a přání německé divadelní obce v Olomouci na skladbu programu olomouckého německého divadla, které bylo provozováno Německým divadelním spolkem v Olomouci. Pomocí hostujících představení Sloučených německých divadel v Brně se Německý divadelní spolek pokusil zajistit uvádění německých divadelních inscenací v Olomouci během první Československé republiky. Předmětem analýzy byly dva seznamy divadelních děl a autorů. První seznam byl vytvořen německými organizacemi a zástupci německých politických stran v Olomouci (1922). Druhý byl výsledkem ankety uveřejněné v německém deníku Mährisches Tagblatt (1924), který ji provedl mezi svými čtenáři, aby zjistil skutečná přání a požadavky německého divadelního obecenstva v Olomouci. Rozbor a komparace uvedených soupisů umožnily určit, do jaké míry byly požadavky německých organizací a politických stran totožné s výsledky provedené ankety.

Anlagen

Anlage 1: Programmvorschläge der zwei Literaturexperten, 1922[16]

Tabelle 1 Ältere Bühnenwerke

Autor	**Werk**
Shakespeare	Romeo und Julia, Hamlet, Der Kaufmann von Venedig, Viel Lärm um Nichts, Richard III.
Lessing	Emilia Galotti, (Nathan [der Weise]), Minna von Barnhelm
Goethe	Clavigo, Faust I., Götz [von Berlichingen], Egmont, Iphigenie
Schiller	Kabale und Liebe, [Die Verschwörung des] Fiesco [zu Genua], Maria Stuart, Wallensteins Tod, [Wilhelm] Tell
Kleist	Prinz von Homburg, Der zerbrochene Krug, Käthchen von Heilbronn
Grillparzer	Ein treuer Diener seines Herrn, Ottokars Glück und Ende, Sappho, Des Meeres und der Liebe Wellen, Weh dem, der lügt
Raimund	Der Verschwender
Otto Ludwig	Erbförster
Hebbel	Nibelungen, Agnes Ber[n]auer, Maria Magdalena, Gyges [und sein Ring], Herodes u.[nd] Marianne
Freytag	Journalisten
Gutzkow	Königsleutnant, Uriel Acosta

16 Titelergänzungen und Berichtigungen wurden von der Verfasserin in eckige Klammern eingefügt. Unterstreichungen sind im Original vorhanden. Vgl. SOkA Olomouc, Německý divadelní spolek Olomouc (nicht inventarisiert, M6-94).

Tabelle 2 Moderne Bühnenwerke

Autor	**Werk**
Anzengruber	Kreuzelschreiber, G´wissenswurm, Meineidbauer
Schönherr	Glaube und Heimat, Volk in Not, Erde, Weibsteufel, Kindertragödie, Karrnerleut
Hauptmann	Die Weber, Fuhrmann Henschel, Biberpelz, Gabriel Schillings Flucht, Rose Bernd
Ibsen	Wildente, Nora, Volksfeind
Gogol	Der Revisor

Tabelle 3 Zeitgenössische Bühnenwerke

Autor	**Werk**
Apel	Hans Sonnenstößers Höllenfahrt
Burte	Katte
Dreyer	Probekandidat
Eulenberg	Ein Halber Held
Halbe	Jugend, Mutter Erde, Strom, Der Kampf
Hasenclever	Antigone
Hofmannst[h]al	Jedermann
G. Kaiser	[Die] Bürger von Calais, Die Koralle, Gas

Anlage 2: Ergebnisse der Spielplanabstimmung, 1924[17]

Tabelle 1 Abstimmungsergebnisse nach Autoren

Platzierung	Autoren	Stimmenanzahls
1	**Schiller**	316
2	**Shakespeare**	208
3	**Hauptmann**	188
4	Sudermann	153
5	**Ibsen**	132
6	**Hebbel**	115
7	**Grillparzer**	108
8	**Goethe**	101
9	**Schönherr/Toller**	93
10	Molnar	88
11	**Lessing**	84
12	Meyer-Förster	80
13	**Freytag**	77
14	**Kleist**	72
15	Nestroy	69
16	Schnitzler/Shaw	52
17	Wedekind	47

17 Die Tabellen wurden erstellt auf Grundlage der Veröffentlichungen in den Zeitungen *Mährisches Tagblatt* und *Ostrauer Zeitung*. Die fett gedruckten Autorennamen finden sich auch in der Liste der zwei Literaturexperten wieder. Berichtigungen und Ergänzungen wurden von der Verfasserin in eckige Klammern eingefügt Vgl. Was die „drei Wünsche" brachten. Das Ergebnis der Spielplan-Abstimmung des „Mährischen Tagblatt". *Mährisches Tagblatt*. 18. 10. 1924, s. 3. Der Geschmack des Theaterpublikums. Eine interessante Rundfrage. *Ostrauer Zeitung*. 20. 10. 1924, s. 3.

Tabelle 2 Abstimmungsergebnisse nach Bühnenwerken

Platzierung	**Bühnenwerke und Autoren**	**Stimmenzahl**
1	Alt Heidelberg (Meyer-Förster)	80
2	Journalisten (Freytag)	77
3	Willhelm Tell (Schiller)	76
4	Kabale und Liebe (Schiller)	65
5	Räuber (Schiller) Glaube und Heimat (Schönherr)	57
6	Hamlet (Shakespeare) Der zerborchene Krug (Kleist) Agnes Bernauer (Hebbel) Masse Mensch (Toller) Hinkemann (Toller)	44
7	Götz [von Berlichingen] (Goethe) Maria Stuart (Schiller) Minna von Barnhelm (Lessing) Peer Gynt (Ibsen) Die versunkene Glocke (Hauptmann)	41
8	Faust I (Goethe) Die deutschen Kleinstädter (Kotzebue) [Die] Ehre (Sudermann)	36
9	Richard III. (Shakespeare) Ein Glas Wasser (S[c]ribe) Maria Magdalena (Hebbel) Feldherrenhügel (Roda-[Roda]/Rößler)	32
10	Heimat (Sudermann) Flachsmann als Erzieher (Ernst) Märchen vom Wolf (Molnar) [Die] Hüttenbesitzer (Ohnet)	29
11	Frühlingserwachen (Wedekind) Johannisfeuer (Sudermann)	24

Oskar Kokoschka in Prag

Susanne Christof
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Im Fokus dieses Beitrags stehen die malerischen und schriftlichen Darstellungsweisen von Oskar Kokoschka in den Jahren 1934–38, die er in Prag verbrachte. Anfangs skizziert dieser Beitrag Kokoschkas Leben sowie seine künstlerische Umgebung und versucht, einerseits auf die Schnittstellen zwischen der schriftlichen und malerischen Entwicklung des Künstlers einzugehen, und andererseits die Übergänge zu seinen politischen oder viel mehr pädagogischen Aussagen explizit in seinen schriftlichen Werken aufzuzeigen. Ausführlich werden anhand des Wendepunkt-Portraits des tschechoslowakischen Präsidenten T.G. Masaryk in Form einer Bildnis-Allegorie mit pädagogisch-politischem Inhalt die Schnittpunkte zwischen der Philosophie und Malerei in Kokoschkas Werk gezeigt. Die Ausführungen zeigen, dass diese ausschlaggebend für seine politischen Allegorien waren. Die berühmtesten Allegorien sind zwar zeitlich während seines Exils in Großbritannien entstanden, jedoch zeigt dieser Artikel, dass diese nie isoliert von Kokoschkas Schaffen während seiner Prager Zeit interpretiert werden sollten, weil es zu einem eindeutigen Stilwandel in Kokoschkas malerischen Werk, aber auch in seinen inhaltlichen Aussagen, die politisch wurden, kam.

Schlüsselwörter: Oskar Kokoschka, Jan Amos Comenius, Politische Allegorien, Tomáš Garrigue Masaryk, Malerei des 20. Jahrhunderts

Abstract

This article provided an overview of the life and work of Oskar Kokoschka during the years 1934–38, which the artist spent in Prague. The picturesque and essayistic manner of representation in Kokoschka's paintings was the main aim of this analysis. Initially the article gave a summary of his life and his artistic setting and shows on one side

the similarities of Kokoschka´s written and picturesque work and on the other side his change of thinking, because his political or pedagogical commitment increased, which gradually to manifest itself in his written work. These changes were explained by his milestone picture of the President of the Czechoslovakian Republic in detail. The artist created the portrait of T.G. Masaryk in the style of an allegory with political and historical topics. The meaning of this allegory shows the philosophic tendencies in his first political painting as a decisive factor regarding its beginning already before his exile in England, where his most famous political allegories came to be. Kokoschka´s time in Prague and the changes in his philosophy and artistic expression can´t be interpreted excluding his written essays from 1933 to 1938 and this article provides the tendencies, which made Kokoschka adopt a stylistic change in his picturesque expression by showing his political or humanistic statements through his paintings.

Keywords: Oskar Kokoschka, Jan Amos Comenius, Tomáš Garrigue Masaryk, political allegories, paintings of the 20th Century

1 Zur Ausgangssituation Oskar Kokoschkas im Jahre 1934

Im Jahre 1934 blickte Oskar Kokoschka bereits auf eine beträchtliche Karriere zurück. Der Künstler war schon als *Bürgerschreck* (Natter, 2002, s. 92–95) eben durch seinen Bruch mit dem Naturalismus bei seinen frühen Portraits bzw. bezeichnenderweise bei seinen *Charakterbildnissen* (Natter, 2002, s. 88–184) am Anfang des 20. Jahrhunderts über die Grenzen Österreichs bekannt geworden. Durch seine Grenzüberschreitung nach Deutschland, mit der daraus folgenden Zusammenarbeit mit Herwarth Walden, Kokoschkas schriftlichen sowie grafischen Publikationen in der Zeitschrift *Der Sturm*, seiner Professur an der Kunstakademie in Dresden von 1919 bis 1926 und insbesondere als erfolgreicher deutscher Beitrag bei der internationalen Biennale im Jahre 1920 in Venedig (Natter, 2003, s. 291), war der fünfzigjährige Kokoschka ein etablierter Künstler.

Gerade im österreichischen avantgardistischen Expressionismus nach dem Jugendstil ist Kokoschka, neben Gerstl und Schiele, derjenige Künstler dieses Stils, dessen Werk die längste Schaffensperiode

aufweist. Gerstl nahm sich im Jahre 1908 im Alter von 25 selbst das Leben und Schiele verstarb im Jahre 1918 im Alter von 28 Jahren an der spanischen Grippe. Somit hinterließ Kokoschka eine immense Fülle an abwechslungsreichen Weiterentwicklungen in seinem Stil, der sich fortwährend einer figurativen Bildauffassung verpflichtet fühlte. Im Hinblick auf die abstrakten malerischen Entwicklungen des 20. Jahrhunderts ist dies spannend zu beobachten. Die Hintergründe dieser malerischen-figurativen Bildverpflichtung – vielmehr auch narrativen und illustrativen Bildauffassung sind im Zusammenhang mit seiner philosophischen und pädagogischen Auseinandersetzung zwischen den Jahren 1934 und 1938 in seinen Werken zu finden, die zum ersten Mal in seinem Werk das politische Zeitgeschehen reflektieren. 1920 positionierte sich Kokoschka noch während seiner Professur in Dresden eindeutig unpolitisch. Er sah sich explizit als Maler, der die gesehene Welt nach Jan Amos Comenius im Sinne von *Orbis sensualium pictus* rein dokumentieren wollte. Beispielsweise reagierte er nicht auf den Kapp-Lüttwitz-Putsch gegen die Weimarer Republik. „*Mich geht das Gehabe nichts an, ich muss meine Bilder malen*“ (Haftmann, 1986, s. 71). Im Gegenzug wurde er von vielen Künstlerkollegen und ausdrücklich von George Grosz und John Heartfield als *Kunstlump* bezeichnet. (Haftmann, 1995, s. 27) Nur wenig hielt der Künstler in der damaligen Zeit davon, sich in seinem Werk zu engagieren und nie wollte er zu einem politischen Künstler werden. Kokoschkas Einstellung hat sich aber ab 1933, besonders während seiner Prager Zeit und ab 1938 in England, diametral verschoben, weswegen es nach einer Untersuchung seiner schaffensreichen Zeit in Prag verlangt. Über 25 Gemälde und 16 Stadtansichten sind in dieser Zeit entstanden.

Anhand einer inhaltlichen Zusammenfassung seiner damalig entstandenen schriftlichen Werke und zweier malerischer Darstellungen werden die inhaltlichen Gründe analysiert, welche zu den Veränderungen geführt haben. Daraus kann man andererseits auch den Schluss ziehen, dass die Exilzeit Kokoschkas erst mit dem *Verlust des alten Europas* (Kokoschka, 1971, s. 237–239) anzusetzen ist, wobei es streitbar ist, in Kokoschkas Fall von einem Exil zu sprechen. Der Künstler bezeichnete sich bereits in einem Essay aus dem Jahre 1939 als „*Künstler mit einem dreißigjährigen Emigrantenleben als deutscher Maler*“ (Kokoschka, 1976, s. 150–154) und sah sich Zeit seines Lebens als Europäer.

2 Faktoren, die Kokoschka nach Prag führten

In einem Brief an Hilde Goldschmidt formulierte Oskar Kokoschka im Jahre 1934: „*Heute fahre ich auf 10 Tage nach Prag, um zu schauen, ob ich dort Geld machen kann*“ (Spielmann, 1988, s. 279). Aus diesen geplanten 10 Tagen wurden insgesamt vier Jahre und eine genauere Analyse dieses Zeitraums und der Faktoren, die ihn zum Verlassen der Heimat und zum Verweilen in Prag gebracht haben, werden kurz skizziert.

Der bevorstehende Putsch in Wien, die verlorene Machtposition, die Österreich mit dem Anschluss kompensieren wollte sowie die blutigen Demonstrationen im Jahre 1934, Dollfuß und der damit verbundene autoritäre Austrofaschismus, der alle anderen Parteien bis auf die *Vaterländische Front* verboten hatte, trugen objektiv betrachtet zum Verlassen seiner Heimatstadt bei (Kokoschka, 1971, s. 233–237). In seiner Autobiographie erwähnt Kokoschka, dass die Erkrankung seiner Mutter 1934, die letztendlich im gleichen Jahr zu ihrem Tod führte, damit in Verbindung stand (Kokoschka, 1971, s. 234). Seine in Prag lebende Schwester sowie die historischen Wurzeln seiner Familie, welche aus einer Prager Goldschmiedefamilie stammt, waren für ihn der Anlass, diese Stadt aufzusuchen, um sie vorranging zu malen.

Selten wird ein Zusammenhang zu einem weiteren Tod von einer in Kokoschkas Leben sehr wichtigen Person im gleichen Jahr hergestellt, was im Hinblick auf sein Verlassen der Heimat, aber doch erwähnenswert ist. Adolf Loos verstarb am 23.08.1934. Loos war für Kokoschka mehr als nur ein wertvoller Förderer und der früheste Mäzen, der ihn insbesondere in seiner Anfangsphase in Wien dazu antrieb, alle bedeutenden Persönlichkeiten zu portraitieren, um somit sein Auskommen mit dem malerischen Festhalten von einem Querschnitt der KünstlerInnen dieser Zeit zu finden,[1] wichtige Kontakte zur deutschen Zeitschrift *Sturm* vermittelte und in noch viel mehr Bereichen eine wichtige Figur in der künstlerischen Entwicklung Kokoschkas darstellte.

Die Annahme, Kokoschka hätte nur wegen des finanziellen Drucks aufgrund der Wirtschaftskrise Österreich verlassen, kann nicht unterstützt werden. Denn vor seiner Übersiedlung nach Prag wurde ihm die Leitung der *Kunstgewerbeschule* vom österreichischen Unterrichtsministerium angetragen, von der er einige Jahre zuvor

1 Natter, 2003, s. 234–293. Vgl. dazu ähnliche Tendenzen bei Otto Wagner und Egon Schiele. Natter, 2003, s. 294–297.

hinauskomplimentiert wurde (Kokoschka, 1971, s. 237). Laut Loos war Kokoschka in dieser Schule immer unterfordert und vor allem dazu missbraucht worden, Spielkarten und Fächer rein zu bemalen (Sabarsky, 1993, s. 7–8). Dies waren aber nicht die ausschlaggebenden Gründe die Leitung nicht anzunehmen, vielmehr war es ein anderer, der auch wieder eng mit Tschechien verbunden war und so argumentiert Kokoschka selbst

„*[…] in dem klein gewordenen Österreich eine allgemeine Schulreform im Sinne des Erziehungsplanes des Jan Amos Comenius einführe. Wie aussichtslos das war, wußte ich zu gut; […]*" (Kokoschka, 1971, s. 237),

was somit schon in Wien eine tiefe humanistische Auseinandersetzung mit dem Werk von Jan Amos Comenius bei Kokoschka dokumentiert.

Kokoschka reiste am 25. 9. 1934[2] nach Prag, was von ihm, wie eingangs schon erwähnt wurde, nur als Zwischenstopp geplant gewesen war. Sein ursprüngliches Vorhaben war es, sich mit seinem Freund und Dichter Albert Ehrenstein, der sich als Jude schon auf der Flucht vor den Nationalsozialisten befand, in Moskau zu treffen, um mit ihm gemeinsam nach Shanghai zu reisen (Spielmann, 1988, s. 265). Es stellt sich die Frage, was Kokoschka dazu bewegt hat, dieses Vorhaben abzubrechen und sich für vier Jahre in Prag niederzulassen, das er auch nicht freiwillig verließ. Finanzielle Sicherheit als ausschlaggebender Grund ist nicht anzunehmen, weil der Künstler seinem Freund Ehrenstein kurz nach seiner Ankunft in Prag schrieb, noch mehr Bilder malen zu müssen, bevor er weiterreisen könne (Heinz Spielmann, 1986, s. 10), aber uns auch gleichzeitig zeigt, dass er schon zuvor für die geplante Reise keine finanziellen Rücklagen hatte, was aber aus Kokoschkas Biografie heraus, kein Hindernis dargestellt hätte.

Die entscheidenden Gründe für seinen Aufenthalt waren rückblickend betrachtet viel eher die einzigartige Atmosphäre der Stadt, die Menschen, Mäzene, und vor allem die vor dem Nationalsozialismus fliehenden Künstler,[3] die sich in einer außerordentlichen Dichte in diesen Jahren in Prag wiederfanden, sodass Prag abermals zu dieser Zeit ein

2 Also knappe zwei Monate nach dem Tod seiner Mutter (4. 7. 1934) und einem Monat nach Adolf Loos (23. 08. 1934).

3 Vgl. dazu Flucht von Heinrich Mann, Theo Balden, Th.Th. Heine, John Heartfield. (Hartmann 1995, s. 27–31) und Johannes und Dorothea Wüsten, Arnold Bischof uvm. Vgl. dazu Janištinová, 1995, s. 77.

kosmopolitisches Zentrum geworden war, in dem sich laut Kokoschka zum letzten Mal Europa traf (Kokoschka, 1971, s. 237–239).

Die geflohenen deutschsprachigen Künstler waren zwar aus politischen Gründen heimatlos geworden, fanden aber in der damaligen Tschechoslowakei oder vielmehr in Prag einen Ort vor, in dem sie sich willkommen fühlten, wo sprachliche Barrieren durch einen großen Anteil deutschsprachiger PragerInnen nicht zu spüren waren. Die deutschsprachigen Künstler wurden aber vor allem vom Staatsgründer Tomáš Garrigue Masaryk von 1918 bis 1935 unterstützt. Als Gründer und Präsident war Masaryk in dieser Zeit Symbolfigur für Demokratie und Garant sowie Förderer von freier Kunst geworden und er hatte vielen staatenlosen Künstlern die tschechoslowakische Staatsbürgerschaft verliehen.[4] Die Atmosphäre in Prag setzte sich ganz im Sinne von Comenius, dessen Thesen für Masaryk und Kokoschka von besonderer Bedeutung waren, aus einer multikulturellen Gesellschaft, in der nationale Zugehörigkeiten keine negative Rolle spielten,[5] zusammen.

Zur Ausgangssituation in Prag muss erwähnt werden, dass Kokoschka zwar international schon erfolgreich, aber in Prag nur mit wenigen Werken bekannt war. Die ersten Kontakte zur Tschechoslowakei stammen noch aus der Zeit der Kunstgewerbeschule, wo er im Jahre 1908 eine Anmeldung bei der *Gesellschaft zur Förderung der deutschen Wissenschaft, Kunst und Literatur in Böhmen*, einreichte und darauf hinwies, dass er in diesem Land noch bis auf ein paar Jahre zuvor Heimatrecht besaß (Janištinová, 1995, s. 79–80). Einige Werke[6] wurden von ihm im Rahmen der Galerie Mánes im Jahre 1924 gezeigt. Doch die offene Haltung der Prager BürgerInnen, welche ihn mit Wohlwollen, Interesse und Respekt empfingen, führte dazu, dass Kokoschka ein künstlerisch wertvolles und förderndes Umfeld vorfand (Haftmann, 1995, s. 28).

Kokoschka gehörte selbst in seiner Prager Zeit keinem Zusammenschluss oder Verein an, unterstützte ausgewählte Institutionen jedoch mit Vorträgen und politischen Artikeln. Vermehrt lässt sich seine

4 Heinrich Mann, Oskar Kokoschka uvm. Vgl. dazu Haftmann, 1995, s. 29. Dadurch entgingen diese deutschsprachigen KünstlerInnen nach 1938 in England den Internierungslagern.

5 Bereits am 1. März 1933 rief die *Liga der Menschenrechte* im *Prager Tageblatt* die Bevölkerung dazu auf, den Opfern Hitlers zu helfen. Janištinová, 1995, s. 77.

6 *Die Sklavin, Omnia vana, vier Portraits (u.a. Peter Altenberg, Graf Verona), Bildnis einer alten Dame, Der Besuch und Ostrava*. Janištinová, 1995, s. 81.

Unterstützung ab 1936 feststellen. Dieses Engagement ist mit Sicherheit eine Reaktion auf Hitlers Säuberungen der Museen, die Kokoschka selbst als entarteten Künstler abstempelten. Sein *Status als Einzelgänger*[7] war ihm wichtig, was sich erst ab 1939 in England änderte. So stellt die Ehrenmitgliedschaft als *korrespondierendes Mitglied* des *Mánes*[8] hier sozusagen die Ausnahme dar, welche die Regel bestätigt.

An erster Stelle ist der Rechtsanwalt K. B. Palkovsky zu nennen und vor allem dessen Tochter Olda, die in Kokoschkas Leben eine bedeutende Rolle spielte, was dem Maler schon im Frühjahr 1935 in einem Brief an seine in London lebende Freundin Anna Kallin bewusst war, als er anlässlich Oldas Aufenthalt in London seine alte Freundin um Folgendes bat: „*[…] und nimm sie in den Orden der Frauen auf, die meine letzten Tage behüten sollen*" (Heinz Spielmann, 1986, s. 19). Als zweite große Persönlichkeit ist der Prager Kunsthändler Dr. Hugo Feigl[9] zu nennen, welcher dann auch zu einem großen Förderer Kokoschkas in Prag wurde, und schon ein Jahr vor dessen Ankunft eine zwar kleine, aber dennoch wichtige Ausstellung von Kokoschkas Werken organisierte (Janištinová, 1995, s. 82).

Daher ist anzunehmen, dass Kokoschka schon vor seiner Anreise im Herbst 1934 in der Prager Kunstszene bekannt war, zumal er schon im Jänner 1934 zum Mitbegründer der in Prag veröffentlichten Fortsetzung der ehemaligen Münchner Satirezeitschrift *Der Simplicus* und später *Der Simpl*[10] wurde. Im gleichen Jahr entstand der *Bert-Brecht-Club*, welcher gleichermaßen Literaten und Theaterleute als auch bildende Künstler förderte. Im selben Jahr entstand auch die Vereinigung linker Theaterschauspieler mit dem Namen *Hans-Otto-Klub*, welche sich politisch eindeutig gegen den Nationalsozialismus positionierte, weil der Name auf einen Berliner Schauspieler zurückging, der im November

7 Janištinová, 1995, s. 79.

8 Der Verein bildender Künstler *Mánes* wurde 1887 gegründet und versuchte, den provinziellen Charakter der österreichischen kulturellen Abgeschlossenheit zu durchbrechen. Er verstärkte und vermittelte Kontakte zwischen der einheimischen und internationalen Kunst. Vgl. Janištinová, 1995, s. 81.

9 Janištinová setzt den ersten Kontakt der beiden in Berlin an, weil Feigls Bruder Friedrich ein Maler der expressionistischen Gruppe *Osma* war und sich die beiden im Umkreis der Zeitschrift *Sturm* hatten kennen lernen können. Sie erwähnt aber auch die Möglichkeit, dass sich Kokoschka und Feigl in den 20er Jahren in Paris getroffen haben könnten. Janištinová, 1995, s. 82.

10 In Prag wurde diese Zeitschrift um einen tschechischen Teil erweitert, in welchem etwa Josef Čapek, Antonín Pelcuvm veröffentlichten. Janištinová, 1995, s. 78.

1933 von SA-Leuten erschlagen worden war (Haftmann, 1986, s. 33). Kokoschka stand mit beiden Institutionen in Kontakt und veröffentliche Essays und hielt Vorträge. Der *Oskar-Kokoschka-Bund* wurde 1937 von *bildenden Künstlern*[11] in Prag gegründet, wobei erwähnt werden muss, dass der Künstler selbst kein Mitglied dieses Bundes war. Dennoch stempelten viele Kritiker diesen Zusammenschluss, Kokoschka selbst sowie sein soziales Engagement dadurch zu einem *Linken* ab (Spielmann, 1995, s. 181).

3 Kokoschkas politische Aussagen in seinem schriftlichen Werk

Da Kokoschka zeitlich gesehen in seinem schriftlichen Werk sehr viel früher politisch Stellung bezog, setzt sich der Beitrag zuerst mit ausgewählten Essays auseinander, welche dann die Grundlage für die Schlussfolgerungen seiner Stiländerungen in den malerischen Werken der *Prager Jahre* bilden werden.

Die erste politische Reaktion und insbesondere ihre Auswirkungen auf die Kultur verfasste Kokoschka im Jahr 1933. Es begann mit einem Artikel, der am 8. Juni 1933 in der Frankfurter Zeitung mit der Überschrift *Die Stimme, die Max Liebermann gefehlt hat* erschien und in welchem er für seinen Künstlerkollegen, der aufgrund der Arier-Paragraphen das Ehrenpräsidium der Preußischen Akademie niederlegen und austreten musste, Partei ergriff (Sultano, 2003, s. 119). Das erste richtige Manifest gegen die Nationalsozialistische Partei verfasste Kokoschka bereits 1933 in Wien *Totem und Tabu, Denkübungen eines Zynikers* (Kokoschka, 1976, s. 43–66). In diesem Aufsatz attackiert er eindeutig die nationalsozialistische Kulturauffassung und stellt ihr eine universal-internationale Volksschule gegenüber. Diese sollte Mehrsprachigkeit fördern, individuelles Denken ermöglichen und wiederholt spricht sich der Künstler für eine Erziehung des Volkes aus, welche seiner Meinung nach einen Krieg verhindert (Heinz Spielmann, 1986, s. 43). Klarer werden die Grundgedanken seiner politischen Rebellion in seinem Essay *Via Lucis des Comenius* (Kokoschka, 1976, s. 75–82) aus dem Jahre 1934, welches er kurz vor seiner Abreise nach Prag veröffentlichte.

11 Heinz Spielmann führt als Gründer des Bundes Johannes Wüsten, Theo Balden, Kurt Lade und John Heartfield an und schreibt, dass sich der Künstler selbst „*[…] in einen Oskar-Kokoschka-Bund eingeschlossen […] fühlte.*“ Spielmann, 1995, s. 181.

Kokoschka positionierte sich vermehrt pädagogisch aufseiten des Volkserziehungsplans von Jan Amos Comenius, welcher den Frieden durch Ausbildung und Schule ermöglicht, wobei Kokoschka aber auch die Gedanken von Petr Chelčický weiterdachte und insbesondere auf die Gesetze der Nächstenliebe im Gegensatz zu dem Gesetz der Gewalt neu formulierte. Diese Werke sind noch in Wien entstanden und durch die intensive Auseinandersetzung mit den Ideen böhmischer und mährischer Philosophen könnten diese für Kokoschka noch einen weiteren Grund geliefert haben, nach Prag zu reisen. In seinen Essays, die 1935–1938 in Prag entstanden sind, zeigt sich der politische Kokoschka vielmehr als leidenschaftlicher Kämpfer für den Humanismus in Form einer Volksschule, welche die Einhaltung der Menschenrechte forderte, gegen die Missleitung der Bevölkerung durch totalitäre Regime protestierte und sich für eine Kindererziehung mit der Ausrichtung auf alle fünf Sinnesorgane einsetzte.

Im Sommer 1936 erschien im Prager Blatt *Die Wahrheit* eine weitere Streitschrift gegen die Nationalsozialisten: *Domine, quo Vadis* (Kokoschka, 1976, s. 165–170). In diesem Essay warnt Kokoschka abermals vor der Ideologie eines totalitären Staates und den Konsequenzen von Krieg und Gewalt, wobei der Künstler vor allem Partei für die Opfer des blinden politischen Terrors ergreift und mehr Thesen von Comenius` Volkserziehung als Mittel gegen die Tyrannei vorschlägt. Prag war in dieser stürmischen Zeit für Kokoschka ein Ruhepol geworden und selbst hatte der Künstler die Vision, diese Hauptstadt zum Sitz einer internationalen Schule zu machen. Kinder aus allen Staaten ohne Benachteiligung aufgrund ihrer Rasse, Nationalität oder Religion sollten im Sinne von Comenius unterrichtet werden (Hoffmann, 1947, s. 207). Bei seiner Rede auf dem *Brüssler Friedenskongreß*, 1936 (Kokoschka, 1976, s. 171–189) forderte er, dass die Elementarschule als Vorbereitung für das Leben der Erwachsenen Aktivitäten fördern muss. Kokoschka prangerte an, dass die Jugend seinerzeit zum Krieg erzogen wurde, welche im System des Kapitalismus fälschlicherweise auf die nur profiteffektive Arbeit reduziert wird, anstatt die soziale Nützlichkeit in den Vordergrund einer humanitären Erziehung zu stellen. Wiederholt bezieht sich Kokoschka dabei auf die Ideologien der Pioniere der Geschichte des Tschechischen Staates, die der Künstler gleichzeitig als Allgemeinwissen und als kulturelle Aufgabe einer selbstständigen Nation voraussetzte (Kokoschka, 1976, s. 171–189). Bei seinem letzten

Essay, das in Prag entstanden ist, handelt es sich um ein *Ansuchen an den Haager Schiedsgerichtshof* – um eine Feststellung des Ex-lex-Zustandes in Österreich unter dem Regime des Herrn von Schuschnigg, welches eine wirklich beeindruckend schnelle Reaktion auf das Treffen von Hitler und Schuschnigg am 12.2.1938 war. Kokoschka bezeichnete Schuschnigg eindeutig als Mitschuldigen, weil er während seiner Regierungstätigkeit *Ausreden* gefunden hatte, die Legalisierung seines Kabinetts mittels Volksbefragung zu verschieben, um somit auch das deutsche System in Österreich installieren zu können. Zusätzlich stellt er die Übertragung der Exekutive von Dollfuß auf Schuschnigg mehr als infrage, was für ihn schon damals, und für Historiker erst später, eindeutig zu einem Ex-Lex-Zustand führte (Kokoschka, 1976, s. 202–204). Anhand der eben vorgetragenen Inhalte der humanistischen Ideale wie Menschlichkeit, Geduld und Achtung des Nächsten sowie Bildung kann man Kokoschkas pädagogisches Engagement in dieser Zeit nicht als rein politisch verstehen, weil er sich zwar gegen den Nationalsozialismus positionierte, aber keiner Partei oder einem politischen Regime zugetan war. Besonders bei den letzten Essays ist festzustellen, dass seine schriftlichen Reaktionen notwendigerweise auf den zeitgeschichtlichen Ereignissen fußen. Der Künstler sah sich dazu gezwungen, weil sich die Welt weit von seinen Idealen entfernte und ihn dazu trieb, nicht stillschweigend die politischen Geschehnisse einfach hinzunehmen, sondern in Zeitschriften, Magazinen und Vorträgen versuchte, die öffentliche Meinung dahin gehend zu mobilisieren, demokratisches Denken und ein Gegendenken gegenüber dem Nationalsozialismus hervorzurufen.[12]

4 Kokoschkas politische Aussagen in seinem malerischen Werk

1937 reagierte der Künstler mit breiter Öffentlichkeitswirkung auf den Luftangriff der Guernica vom 26. April und den in Spanien wütenden Bürgerkrieg mit zwei unterschiedlichen, aber erstmals malerischen Werken. Die erste Reaktion war das Portrait *La Passionaria*, worauf

12 *„Although I had no official mandate to legitimatise my claims, I could not keep quiet. In lectures and articles in newspapers and magazines I tried to mobilise public opinion in favour of a revision of democratic thinking according to rational principles, instead of the rather immature, romantic and emotional attitude so far manifest in National politics. Logically I propagated my scheme of an international educational reform […].“* Hoffmann, 1947, s. 206.

ein schreiendes Kind in den Armen seiner Mutter gehalten wird und dann vor allem das Plakat, auf dem eine Mutter mit zwei Kindern vor Flugzeugbomben flieht. Mithilfe der Technik von Farblithographien konnte Kokoschka durch Plakate die Bevölkerung in Prag, aber auch außerhalb der Stadt dazu aufrufen, den baskischen Kindern mit folgendem Aufruf zu helfen: *Pomozte baskickým dětem!* Bis jetzt ist nicht bekannt, wie viele und wo diese veröffentlicht wurden und inwiefern die Gesellschaft darauf reagierte.

Trotzdem bleibt es fraglich, Kokoschka als politischen Künstler zu bezeichnen. Gerade bei diesem Werk handelt es sich eher um eine Gesellschaftskritik. Dem Künstler ging es um ein Aufrütteln der Menschheit zur Solidarität sowie um das Erregen einer Initiative für die Zivilbevölkerung und insbesondere für Kinder und ihre Zukunft (Hoffmann, 1947, s. 208). Im Hinblick darauf, dass sich noch viele in dieser Zeit der Illusion hingaben, dass die letzten politischen Ereignisse nicht ganz Europa bedrohten. Das Medium des Plakats, das einen malerischen Rückgriff auf die Wiener Kunstgewerbeschule darstellt, war nicht der alleinige Rückgriff Kokoschkas auf die Zeit der Ausbildung in Wien. Der Grundgedanke der schützenden Mutterrolle als Symbolfigur der Caritas findet sich recht auffällig in beiden Werken wieder und erinnert daher an Kokoschkas Auseinandersetzung mit den Theorien des Matriarchats von Johann Jakob Bachofen. Die Thesen Bachofens reflektierte der Künstler auch in diesem Plakat, wobei er die männlichen Werte des Kampfes um Vorherrschaft und die Hierarchie in Form des Angriffs darstellt, und vor allem den weiblichen Seins-Prinzipien, die von Anteilnahme und dem Miteinander eben der Solidarität zueinander geprägt sind, unterordnet (Hülsewig-Johnen, 1995, s. 20). So steht die Humanität vielmehr als die Politik im Vordergrund der Botschaft.

Die spannende Schnittstelle ist die Verbindung zwischen der malerischen Höchstleistung der weltbekannten *Charakterbildnisse* der Portrait-Malerei seiner Anfangszeit in Wien zusammen mit seinem pädagogischen Engagement. Kokoschka ging es um eine malerische Darstellung der individuellen Erkenntnis, die aus Selbstverantwortlichkeit heraus entsteht, und die durch seine gemalte humane Welt nach Comenius die Betrachter dazu auffordern sollte. Die malerische Stellungnahme bzw. politische Allegorie ist im Portrait des Präsidenten der Tschechoslowakischen Republik zu sehen, bei dem sich Kokoschka für einen neuen Weg seiner malerischen Ausdrucksweise

entschied und von seinem bisherigen Stil abwich[13]. Laut Heuwinkel hatte Kokoschka den Auftrag, den Präsidenten zu malen, schon vor seiner Ankunft in Prag, am 25. September 1934 im März desselben Jahres von Dr. Feigl erhalten, begann aber erst am 10. Juli 1935 mit dem Gemälde (Heuwinkel, 1995, s. 93).

De Facto lernte Kokoschka im Jahre 1935 den Präsidenten auf seiner Sommerresidenz bei Prag kennen und schätzen.

„Der Präsident schickte mir, solange ich ihn malte, jeden Morgen einen Staatswagen mit der Nummer I, vor dem die Schloßwache in Habtachtstellung aufsprang, weil sie in dem Insassen das Staatsoberhaupt vermutete." (Kokoschka, 1971, s. 242).

Während einer Zeitperiode von drei bis vier Wochen sprachen die beiden bei den Portraitsitzungen über Comenius, verfehlte Erziehung aus der zweiten Hand der Lehrbücher, anstatt von Anschauung und eigenständigem Erlebnis bzw. Erfahrung und über die Sprache selbst (vgl. dazu Kokoschka, 1971 s. 245 ff). So überrascht aufgrund des tiefen Austausches über Wahrnehmung, Humanität, Vielvölkerstaaten und die Thesen von Comenius` Utopie sowie von Petr Chelčický, der im Gegensatz zu Jan Hus, dem Kämpfer, das vom Staat beanspruchte Recht auf Autorität und Macht, gegen die Todesstrafe predigte und die christliche Nächstenliebe anstrebte (Kokoschka, 1971, s. 247), nicht, dass in dem Portrait des Philosophen und Präsidenten nicht nur seine mimetischen Gesichtszüge zu sehen sind. Kokoschkas Arbeitsweise wird in der Literatur mit der eines Wissenschaftlers verglichen. Dies begründet Janištinová mit der außerordentlichen Gefangennahme Kokoschkas durch das Thema, welches im Vordergrund steht, das einer kritischen farblich-symbolhaften Untersuchung der Charakterisierung unterzogen wird, sowie dynamische und expressive Formen der Malweise beinhaltet oder auch vielmehr erfordert, wodurch eine emotionale Distanz entsteht (Janištinová, 1995, s. 84).

Bei einer genauen Betrachtung springt eine veränderte Herangehensweise ins Auge, die sich von den üblichen Portraits bekannter politischer Staatslenker unterscheidet. Masaryk hätte sich selbst gerne in Reithosen und Stiefeln gemalt gesehen (Haftmann, 1995, s. 29). Doch

13 „*The portrait of T.G. Masaryk was but the first milestone on this new road chosen by Kokoschka. His deviation from the path of 'pure painting' will be regretted by those who do not conceive art as an instrument for the propagation of ideas.*" Hoffmann, 1947, s. 213.

Kokoschka verfügte schon über einen eigenen Portrait-Stil (Natter, 2002, s. 88–97), der sich schon beim Portrait der Eheleute Hans Tietze und Erika Tietze-Conrat im Jahre 1909 zeigte,[14] was vor allem die inhaltliche Darstellungsweise betraf. Im Gegensatz zu seinen frühen Portraits, bei denen er mit dem Pinsel und teilweise auch mit seinen Fingernägeln eine individuelle Kratztechnik auf dem Gemälde entwickelte (Natter, 2002), ist diese malerische Umsetzung nach 1920 nicht mehr zu finden. Das Portrait aus dem Jahre 1936 zeichnet sich durch eine besonders plastische Farbgebung aus, die er während der 20er Jahre entwickelt hatte. Bei dieser Darstellung einer Person konzentrierte sich der Künstler nicht mehr vorrangig auf die psychologische Erfassung des Seins, sondern auf drei unterschiedliche Handlungen und auch die Ideen der Person, welche er mehr in einer Vision zusammenfassend darstellte (Hoffmann, 1947, s. 215).

5 Kokoschkas Bildnis-Allegorie von T. G. Masaryk

Kokoschka malte Masaryk als Halbfigur sitzend beinahe frontal im Bildmittelpunkt schon als älteren Menschen auf einem Sessel mit Armlehne, was man auch als Thron interpretieren könnte. In der linken Bildhälfte erscheint auf gleicher Höhe wie Masaryk ein anderer Kopf einer männlichen Gestalt. Dieser Kopf ist wie die Hände dieser Figur proportional überdimensional. Die eine Hand scheint, den Präsidenten an der Schulter zu berühren und die andere hält eine Tafel in der Hand, die Kokoschka selbst als *Thorarolle* (Heinz Spielmann, 1986, s. 22) bezeichnete. Auf dieser steht der aus Mähren stammende Jan Amos Comenius mit seinem Werk *Via Lucis* geschrieben, auf welcher sich auch viele Sinnesorgane wiederfinden, aber auch Symbole von Krieg und Tod abgebildet sind. So kann man, wie in der Fachliteratur bekannt ist, in dieser Person die Darstellung des humanistischen Pädagogen und Philosophen aus dem 17. Jahrhundert entdecken. Die Hände spielten besonders im Frühwerk der Charakterbildnisse eine bedeutende sowie zentrale Rolle.[15] Die Berührung der Figur, welche als Comenius

14 Dieses Gemälde war der Wendepunkt der veränderten Darstellung weg von der naturalistischen Darstellung von Personen, da Kokoschka die beiden an ihren Schreibtischen beobachtete, mit ihnen diskutierte, um daraus ein Portraits ihres Charakters zu malen, wodurch Ernst H. Gombrich Kokoschka als „*begeisterten Vorkämpfer der modernen Kunst in Österreich*“ (Gombrich, 2002, s. 76) bezeichnet.

15 Vgl. dazu Gemälde: Fred Goldman (Kind mit den Händen der Eltern) aus dem Jahre 1909 und Hans Tietze und Erica Tietze-Conrat aus dem Jahre 1909.

identifiziert worden ist, die dem Präsidenten die Hand auf die Schulter legt, gibt daher vielmehr den gedanklichen Austausch von Masaryk und Kokoschka über Jan Amos Comenius wieder, der während ihrer gemeinsamen Portrait-Sitzungen ein zentrales Gesprächsthema war. Die genauen Inhalte ihrer Gespräche mit symbolhaften Abbildungen stehen im Zusammenhang mit dem Symbolismus, welchen Kokoschka in diesen Jahren vermehrt als malerisches Mittel verwendete, um die Inhalte seiner Bildaussagen verständlicher zu machen, und laut Hoffmann aufgrund der Malweise und Kokoschkas eigener Aussagen eine Auseinandersetzung mit dem Barockmaler Pieter Brueghel offenbart (Hoffmann, 1947, s. 2013).

Zwischen den beiden Kopfdarstellungen befindet sich eine Menschengruppe, die auf den hinteren Teil des Bildes verweist. Durch die malerische Komposition kann diese als Vergangenheit interpretiert werden. Dort sind eindeutig zwei Männergestalten erkennbar, wobei ein Mann auf einem Scheiterhaufen brennt und im Vordergrund noch eine andere Person erkannt werden kann. Anhand der Kopfbekleidung kann dieser Mann, welcher mit einer Mitra bekleidet ist, im Vordergrund des Zuges als Bischofsfigur identifiziert werden, welcher zusätzlich einen Hirtenstab oder Krummstab zur Identifikation in der Hand hält. [16] Dieser Teil des Gemäldes kann sicher als Verbrennung von Jan Hus gesehen werden. Was wiederum für eine Auseinandersetzung mit dem Barock spricht, weil versucht wird, die Vergangenheit, mit Gegenwart und Zukunftsvisionen verbindend in einem Gemälde darzustellen. Während die beiden Hauptfiguren zuversichtlich in die Zukunft sehen, befinden sich im historischen und malerischen Hintergrund: die Hinrichtung des Ketzers, sozusagen die zurückgelassene, überwundene (?) Vergangenheit (Heuwinkel, 1995, s. 94).

Auf der rechten Bildseite befinden sich im unteren Teil des Bildes spielende Kinder an einem Flussufer, über dem sich eine Brücke mit einer Stadt befindet. Anhand der markanten Burg und vielmehr der Brücke kann man durchaus den Hradschin und die Prager Kleinseite mit der Karlsbrücke identifizieren, die besonders dramatisch durch die gesetzten Lichtquellen sehr an die Stimmung von Abendröte erinnert. Durch die unterschiedlichsten Lichtpositionierungen und Aufhellungen

16 „ *[…] the crucifix in the background is now turned towards the distant city, and the figure of a bishop has been added to the group; […] it has become an abstraction of what Kokoschka saw in Masaryk rather than a portrait.*“ Hoffmann, 1947, s. 214.

liegt ein Vergleich mit dem Weg des Lichtes nah. Für Kokoschka war Prag in diesen Jahren zu einer multikulturellen Hauptstadt geworden, welche auf demokratischen Säulen von einem Mann gegründet war, der mit den Idealen der Erziehung der Massen von Comenius eine neue Zukunft erschaffen wollte, für die Masaryk auch die eben schon erwähnten Visionen hatte.

Insgesamt arbeitete Kokoschka einen Monat an diesem Portrait, welches er erst 1936 abschloss und sich immer wieder darüber äußerte, dass er vorhatte, ein Historienbild (Spielmann, 1986, s. 22) zu schaffen, das in den Schulen gezeigt werden sollte, weil es vaterländische sowie individuelle Aufgaben beinhaltet, welche in der Humanität verankert liegen. (Sultano, 2003, s. 126) Das Seh-Erlebnis steht im Vordergrund der Malweise, die Spontanität und Dynamik des Sehens wird insbesondere durch die freie Farbgebung gefördert, die nicht mithilfe des Motivs gewonnen wird. Sie setzt sich vielmehr aus einem Gefüge aus Farbpartikeln zum figurativen ganzen Eindruck aus dem Gemalten heraus zusammen (Hülsewig-Johnen, 1995, s. 15). Die dadurch unruhige Malweise sowie das typisch zuckend springende Licht lassen sich auch in vielen anderen Gemälden dieser Periode feststellen[17] und geben nach Haftmann die beunruhigende zeitgenössische Situation wieder (Haftmann, 1995, s. 30).

Die These von Janištová, dass sich im Gegensatz zu den frühen Portraits die bisherige psychologisierende Herangehensweise in der Darstellung des Portraitierten ändert, ist voll zu unterstützen, wobei diese zugunsten einer von ihr genannten spiritualisierten Gestaltung der Persönlichkeit weicht. Vielmehr veränderte sich diese aber zugunsten einer Wahrnehmungserfahrung der Persönlichkeit, die eben nicht nur auf seinen Körper, sondern auch und in diesem Fall besonders auf die Darstellung des Geistes bzw. der Werte abzielt, um diesen für andere sichtbar zu machen. So zeigt dieses Gemälde die neue Prämisse von Kokoschkas Malweise, die darauf abzielt, das Sehen als kontinuierlichen Erlebnisprozess im Sinne von Welterkenntnis als Wahrnehmung getreu der Devise des Comenius darzustellen. In Anlehnung an die von Kokoschka verfasste Rede auf dem Brüsseler Friedenskongreß ist die von Kokoschka angesprochene Revolution der Geister gefordert (Kokoschka, 1976, s. 171–189), was wiederholt die Schnittstelle vom schriftlichen Werk mit seiner malerischen Umsetzung illustriert. Eben

17 Vgl. dazu die Serie der *Trudl*-Gemälde, welche schon ab 1931 entstanden sind.

das Unanschauliche anschaulich und so erlebbar für jeden Betrachter der Gemälde zu machen, stand ab diesem Zeitpunkt im Fokus seiner malerischen *Visionen* (Hülsewig-Johnen, 1995, s. 17). Haftmann zeigt auch eine zweite Interpretationsebene auf, die sich mit der Entwicklung von privaten Mythologie-Symbolen dieser Jahre befasst,[18] welche sicherlich durch die von Kokoschka beabsichtigte Lichtpositionierung unterstützt werden kann (Haftmann, 1995, s. 30).

Dieses Bild lag dem Künstler auch nach seiner Fertigstellung besonders am Herzen. Es wurde schon im Oktober 1936 im Carnegie Institut in Pittsburgh ausgestellt und mit dem Carnegie Preis des Jahres hätte Kokoschka eigentlich prämiert werden sollen. Der damalige Präsident, Homer St. Gaudens, der eigens in dieser Angelegenheit nach Prag reiste, wollte ihm diesen auch überreichen, wurde jedoch aufgrund politischer Entscheidungen durch ein Telegramm davon abgehalten, weil man einen *Deutschen* in den damaligen Zeiten diesen Preis nicht geben wollte oder konnte (Kokoschka, 1971, s. 247). Heute befindet sich dieses Gemälde weiterhin im Besitz des Museums, obwohl bekannt ist, dass der Verkaufserlös des Gemäldes in Höhe von 4.000 Dollar (1945) an einen New Yorker Privatmann für die tschechoslowakischen Kriegsopfer hätte gestiftet werden sollen (Sultano, 2003, s. 130) und (Heinz Spielmann, 1986, s. 40 und 63).

7 Abschließende Betrachtungen

Zusammenfassend betrachtet sind die besprochenen malerischen Umsetzungen das visuell sehr pointierte Resultat von Kokoschkas philosophisch-pädagogischer Auseinandersetzung in seinen schriftlichen Werken. Insbesondere das Portrait des Präsidenten schuf Kokoschka als sichtbar gemachte Erkenntnis, die aus dem Wissen der Erfahrung der Vergangenheit und ihrer Auseinandersetzung resultiert und daher gehört es eindeutig zu den Hauptwerken seines Schaffens. Wiederholt veränderte der Künstler mit einer originellen, neuen Herangehensweise die Portraitmalerei – in jungen Jahren mit seinen Charakterbildnissen und als Fünfzigjähriger erneut mit einer eigenen Form einer Bildnis-Allegorie. Der Künstler verfolgte dabei die Absicht als Zeitzeuge dieser inhumanen historischen Geschehnisse und Prozesse sozusagen als

18 Vgl. dazu die Beziehung und den Aufarbeitungsprozess von Alma Mahler ab 1912 – bis zur Ermordung der Ersatzpuppe während seiner Professur in Dresden.

Gedächtnisprotokoll aus dem Herz der Gesellschaft heraus, diese für die Nachkommen erlebbar zu machen. Kokoschkas verpflichtende Haltung gegenüber dem Sehen und Erkennen durch Malerei manifestierte sich abermals in den malerischen Umsetzungen, war aber ein wichtiger weiterer Schritt auf dem noch lange vor ihm liegenden Weg bis zur Gründung der Schule des Sehens in Salzburg. Umso bedauerlicher ist es, dass explizit dieses Gemälde und seine Allegorien in den Schulen und Ausbildungsstätten unserer heutigen Zeit nicht eingesetzt werden, um Geschichte sichtbar und der neuen Generation verständlich zu machen. Kokoschkas *Politische Allegorien* bzw. wie dieser Artikel versuchte zu beweisen, vielmehr humanistische Gemälde erreichen daher nur selten ihr Zielpublikum und werden nicht primär mit dem weltbekannten Künstler verbunden.

„Ich sage nochmal: Diese Bilder malte ich nicht, weil ich mich politisch in der ein oder anderen Richtung engagiert fühlte […] Im Unterschied zu George Grosz, der in Friedenszeiten in Berlin aus kritischem Haß Huren und fette, lüsterne Spießer malte, habe ich während des Krieges in London meine Stimme erhoben, weil die Zeit und die Umstände es geboten, endlich menschlich zu sein.“ (Kokoschka, 1971, s. 258)

Literatur

Gombrich Ernst H. (2002). *Kunst und Fortschritt: Wirkung und Wandel einer Idee.* Köln: DuMont.

Haftmann Werner (1995). Oskar Kokoschka. Exil in der Tschechoslowakei und in Grossbritannien. In: Jutta Hülsewig-Johnen. *Oskar Kokoschka. Emigrantenleben. Prag und London 1934–1953.* Bielefeld: Ausstellungskatalog der Kunsthalle, s. 27–76.

Haftmann, Werner (1986). *Verfemte Kunst – Bildende Künstler der innnere und äußeren Emigration in der Zeit des Nationalsozialismus.* Köln: DuMont.

Heuwinkel Christiane (1995). Die sichtbare Welt. Oskar Kokoschka und Jan Amos Comenius. In: Jutta Hülsewig-Johnen. *Oskar Kokoschka. Emigrantenleben. Prag und London 1934–1953.* Bielefeld: Ausstellungskatalog der Kunsthalle, s. 91–99.

Hoffmann Edith (1947). *Kokoschka. Life and Work.* London: Faber and Faber Limited.

Hülsewig-Johnen Jutta (1995). Sehen lernen – Bilder und Botschaften. Oskar Kokoschka in Prag und London 1934–1953. In: Jutta Hülsewig-Johnen. *Oskar Kokoschka. Emigrantenleben. Prag und London 1934–1953.* Bielefeld: Ausstellungskatalog der Kunsthalle, s. 13–27.

Hülsewig-Johnen Jutta (1955). Vorwort. In: Jutta Hülsewig-Johnen. *Oskar Kokoschka-Emigrantenleben - Prag und London 1934–1953.* Bielefeld: Ausstellungskatalog der Kunsthalle, s. 7–13.

Janištinová Anna (1995). Kokoschka und Prag: Nicht nur vier Jahre. In: Jutta Hülsewig-Johnen. *Oskar Kokoschka. Emigrantenleben. Prag und London 1934–1953.* Bielefeld: Ausstellungskatalog der Kunsthalle, s. 77–91.

Natter Tobias G. (2003). *Die Welt von Klimt, Schiele und Kokoschka. Sammler und Mäzene.* Köln: DuMont.

Natter Tobias G. (2002). Oskar Kokoschka. Das moderne Bildnis 1909 bis 1914. In: Tobias G. Natter. *Portraitmalerei. "Charakterbildnisse, nicht Gesichtsbildnisse" Zu Kokoschkas frühen Portraits.* Köln: Ausstellungskatalog der Neuen Galerie New York, DuMont, s. 88–181.

Sabarsky Serge (1993). Anstelle eines Vorworts. In: Serge Sabarsky. Broncia Koller-Pinell. *Eine Malerin im Glanz der Wiener Jahrhundertwende.* Wien: Ausstellungskatalog des Jüdischen Museums der Stadt Wien, s. 7–8.

Spielmann Heinz (1995). Oskar Kokoschka in Prag und England. In: Jutta Hülsewig-Johnen. *Oskar Kokoschka: Emigrantenleben. Prag und London 1934–1953.* Bielefeld: Ausstellungskatalog der Kunsthalle, s. 177–191.

Sultano Gloria (2003). „Disarmament of the Babies" – Prager Exil. In: Sultano Gloria, und Patrick Werkner. *Oskar Kokoschka: Kunst und Politik 1937–1950.* Wien: Böhlau, s. 119–141.

Werkner Patrick (2003). Oskar Kokoschka. Kunst und Politik 1937–1950. In: Gloria Sultano, und Patrick Werkner. *Zur Aktualität des Themas – OK und der Zeitrahmen 1937–1950.* Wien: Böhlau, s. 9–17.

Quellenverzeichnis

Kokoschka Olda und Heinz Spielmann (1986). *Oskar Kokoschka: Briefe III 1934–1953.* Düsseldorf: Claasen.

Kokoschka, Oskar (1971). *Mein Leben.* München: F. Bruckmann.

Kokoschka Oskar und Heinz Spielmann (Hg.) (1976). *Oskar Kokoschka: Politische Äußerungen. Das schriftliche Werk IV.* Hamburg: Hans Christians.

Kokoschka, Oskar (1976). Ansuchen an den Haager Schiedsgerichthof. In: Oskar Kokoschka und Heinz Spielmann (Hg.). *Oskar Kokoschka: Politische Äußerungen. Das schriftliche Werk IV* (S. 201–205). Hamburg: Hans Christians.

Kokoschka, Oskar (1976). Domine, quo vadis? In: Oskar Kokoschka und Heinz Spielmann (Hg.). *Oskar Kokoschka. Politische Äußerungen. Das schriftliche Werk IV* (S. 165–170). Hamburg: Hans Christians.

Kokoschka, Oskar (1976). Rede auf dem Brüssler Friedenskongreß. In: Oskar Kokoschka und Heinz Spielmann (Hg.). *Oskar Kokoschka: Politische Äußerungen. Das schriftliche Werk. Band 4* (S. 171–189). Hamburg: Hans Christians.

Kokoschka, Oskar (1976). Totem und Tabu. In: Oskar Kokoschka und Heinz Spielmann (Hg.). *Oskar Kokoschka: Politische Äußerungen. Das schriftliche Band IV* (S. 43–66). Hamburg: Hans Christians.

Kokoschka, Oskar (1976). Vom Erlebnis im Leben. In: Otto Breicha. *Schriften und Bilder* (S. 150–154). Salzburg: Katholische Salzburger Landessammlungen: Moderne Galerie, Graphische Sammlung Rupertinum.

Resumé

Tento příspěvek se soustředí na výtvarnou a esejistickou tvorbu z pražského období Oskara Kokoschky, tedy z let 1934–38. V úvodu je nastíněn Kokoschkův život a prostředí, v němž tvořil. Příspěvek se poté orientuje na vymezení důležitých bodů, v nichž se prolíná autorův esejistický a výtvarný vývoj, a současně na konkrétních místech Kokoschkových děl ukazuje autorův přechod k politickým a stále častěji i k pedagogickým výpovědím. Na příkladu přelomového portrétu československého prezidenta T. G. Masaryka, který Kokoschka pojal jako alegorii s pedagogicko-politickým obsahem, autorka příspěvku podrobně poukazuje na průnik filozofie a malířství v díle Oskara Kokoschky. Tento přístup je dominantní pro jeho politické alegorie, z nichž nejvýznamnější vznikly během jeho exilu ve Velké Británii. Jak ale vyplývá z příspěvku, tyto alegorie by neměly být interpretovány bez znalosti Kokoschkovy pražské tvorby. V této době totiž došlo k významné změně stylu v autorově malířském díle a současně i v obsahu jeho výpovědí, jež získaly humanistický rozměr.

Diplomatické styky Svatého stolce a nacistického Německa po nástupu Adolfa Hitlera k moci

Marek Šmíd
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Die Studie beschäftigt sich mit den diplomatischen Beziehungen des nationalsozialistischen Dritten Reichs mit dem Heiligen Stuhl in der Zwischenkriegszeit. Der Schwerpunkt liegt dabei auf dem Zeitraum von 1933 bis 1939, als es zu einer Radikalisierung der Nazi-Bewegung kam. Nachdem das eher milde, nach außen Bereitschaft zur Kooperation demonstrierende Verhalten der Nationalsozialisten gegenüber der Kirche und dem Christentum (in den frühen 30er Jahren) durch eine schrittweise Ablehnung verdrängt wurde, verwandelte sich die Einstellung des Regimes am Ende der 30er Jahre in Hass und Tötung von – aus ideologischer Sicht – unbequemen Gegnern. Die Studie stellt den erfolglosen Versuch eines Dialogs zwischen den zwei Parteien – dem Dritten Reich und dem Heiligen Stuhl – vor, der sich in der Zeit zwischen der Unterzeichnung des Konkordats und der Veröffentlichung der Enzyklika „Mit brennender Sorge", in der Papst Pius XI. den verbrecherischen Charakter des Nationalsozialismus verurteilte, abspielte. Stellte der Vorabend des Zweiten Weltkrieges in gewisser Weise einen Rückzug des Hitlerregimes im Rahmen dieses Austauschs zum Zweck der Lösung aktueller politischen Themen dar, wurden die Katholiken für die Nationalsozialisten nach dem Jahre 1939 ein Teil des feindlichen Lagers und daher von diesen liquidiert. Die Studie beleuchtet die Transformation des politisch-religiösen Milieus in Deutschland in den 30er Jahren und versucht auf dieser Weise, diese so dynamische Periode der Kirchengeschichte der Neuzeit wiederzugeben.

Schlüsselwörter: Adolf Hitler, die katholische Kirche, der Heilige Stuhl, Vatikan, 1933–1939

Abstract

The study deals with the diplomatic relations of the Nazi Third Reich and the Holy See in the period between two World Wars, with the main emphasis on the period 1933–1939. In the 1930´s there was a radicalization of the Nazi movement which initially demonstrated a tolerance towards Christianity during the early 1930s, but was gradually rejected and turned into hate and the killing of inconvenient ideological opponents by the end of the 1930´s. This study presents an unsuccessful dialogue attempt between two parties - the Nazi Third Reich and the Holy See, which was limited to the strict context with the signing of the Concordat and the publication of the Encyclical (Mit brennender Sorge), in which Pope Pius XI condemned the criminal character of Nazism. The eve of the World War II was in a certain way the retreat of the Hitler's regime militancy in exchange for the solution of current political issues, while Catholics became the part of the enemy camp of Nazism after 1939, and were therefore liquidated. The study thoroughly follows the transformation of the political-religious milieu in Germany in the 1930s and reflects a dynamic period of the Church history of modern times.

Keywords: Adolf Hitler, the Catholic Church, the Holy See, Vatican, 1933–1939

1 Úvod

Předkládaná studie *Diplomatické styky Svatého stolce a nacistického Německa po nástupu Adolfa Hitlera k moci* se věnuje analýze a popisu nábožensko-politických poměrů v Německu ve 30. letech 20. století, přičemž podrobně sleduje německo-vatikánské styky. Studie vychází z materiálů Tajného vatikánského archivu v Římě, kritických edic projevů, encyklik a alokucí papeže Pia XI. – Acta Apostolicae Sedis a Enchiridion delle Encicliche – a české a zahraniční literatury.

Dne 30. ledna 1933 se stal říšským kancléřem v Německu Adolf Hitler (1889–1945), který se začal okamžitě po uchopení moci připravovat na světovládu. Na jeho nástup do čela státu bezprostředně zareagoval státní sekretář Svatého stolce Eugenio Pacelli (1876–1958) následujícími slovy: „*To je vážná věc. Je to horší než vítězství socialistické levice*“

(Teuffenbach, 2008, s. 135). Během krátké doby se jeho slova vyplnila; Adolf Hitler zrušil demokratický systém Výmarské republiky, zahájil perzekuci názorově odlišných politických stran a jejich přívržence internoval do koncentračních táborů. Krok za krokem tak upevňoval totalitní systém jedné – nacistické – strany, likvidoval pluralitní parlamentní systém a zpochybňoval individuální občanské svobody.

2 Reflexe německých událostí ve 20. letech

Mezi Hitlerovi nejhlasitější a nejvytrvalejší odpůrce v Německu patřila zejména katolická církev, která si samotného Adolfa Hitlera a nacistické strany všímala již od jeho neúspěšného pokusu o převrat v Mnichově v listopadu 1923. Nebyla to však první reflexe A. Hitlera ze strany Svatého stolce, neboť tou byla zpráva tehdejšího apoštolského nuncia E. Pacelliho ze dne 10. listopadu 1922, kdy zmínil A. Hitlera jako vůdce fašistické skupiny, ale zřejmě ta nejvýstižnější (AA. EE. SS., Baviera, fascicolo 3). Pivnicový puč z pátku 8. na sobotu 9. listopadu 1923 neučinil na vatikánského zástupce E. Pacelliho zvláštní dojem, proto poslal dne 9. listopadu do Vatikánu tuto stručnou a odtažitou zprávu:

„*Minulou noc prohlásil Hitler a jeho ozbrojené bandy bavorskou vládu za sesazenou a nechal uvěznit ministerského předsedu a další ministry. Vyhlásil novou německou národní vládu v čele s Ludendorffem jako velitelem ozbrojených sil… Lidé doufají, že bude v brzké době obnoven pořádek, ale zřejmě se tak nestane bez krveprolití.*“ (AA. EE. SS., Baviera, fascicolo 3)

O tři dny později informoval apoštolský nuncius Vatikán, že byl A. Hitler uvězněn a byl obnoven pořádek (AA. EE. SS., Baviera, fascicolo 3). Podrobnou čtyřstránkovou zprávu o převratu poslal nejvyšším církevním kruhům E. Pacelli dne 14. listopadu 1923, přičemž poukázal především na protikatolický charakter celého hnutí. Zdůraznil, že se cílem Hitlerových a Ludendorffových útoků a denunciací stali židé i mnichovský arcibiskup Michael von Faulhaber (1869-1952) (AA. EE. SS., Baviera, fascicolo 3). O proběhlém nacistickém puči informoval rovněž italský list *Il Corriere d'Italia* dne 18. listopadu 1923. O půl roku později, v květnu 1924, neváhal apoštolský nuncius v Mnichově E. Pacelli označit nacizmus za „*nejnebezpečnější herezi naší doby*“ (ASV, Monaco, busta 396, fascicolo 7); těžko mohlo být v diplomatickém prostředí nové hnutí odsouzeno slovy ještě tvrdšími.

Následně posílal E. Pacelli do Vatikánu zprávy z německého tisku, které podrobně komentoval. Vadila mu jejich nízká úroveň a jejich stereotypní útoky proti katolíkům a židům. Tvrdě kritizoval i násilnickou rétoriku místního tisku, který bezprecedentně urážel Vatikán, jejž označoval za tradičního nepřítele Německa. Nebyl však sám. Zločinný charakter Národně socialistické německé dělnické strany (NSDAP) rovněž odsoudil zmiňovaný mnichovský arcibiskup M. von Faulhaber, jenž byl opakovaně nacistickým tiskem a jeho reprezentanty urážen a dehonestován. E. Pacelli i nadále sledoval „příběh" A. Hitlera, který byl uvězněn, přičemž vrchní velitel německé armády generál Hans von Seeckt (1866–1936) zakázal dne 23. listopadu 1923 extremistické politické strany Německa – nacistickou a komunistickou (Besier, 2008, s. 56). Apoštolský nuncius v Mnichově E. Pacelli se zřejmě domníval, že je Hitlerův mnichovský puč pouze jedním z mnoha převratů, které se během několika posledních let v bavorské metropoli odehrály.

Celá 20. léta přesto sledoval Svatý stolec situaci v Německu, aktivity A. Hitlera a agresivní nástup NSDAP velmi pozorně. Když však Německo na konci 20. let opouštěl apoštolský nuncius E. Pacelli, jenž se stal po rezignaci Pietra Gasparriho (1852–1934) v roce 1930 novým státním sekretářem Svatého stolce, ve své podrobné zprávě *Die Lage der katholischen Kirche in Deutschland* (1929) se Hitlerovu nacistickému hnutí nevěnoval ani na jednom místě (Pacelli, 2006). Německý biskupský sbor v ní E. Pacelli hodnotil jako příliš poddajný, pasivní a současně uzavřený, s malým množstvím inteligentních, zbožných, diplomaticky obratných a Svatému stolci oddaných biskupů. Mravy v Německu označil za velmi umírněné a názory mnohých katolíků za značně liberální. Ostře kritizoval rovněž politickou stranu *Centrum*, sbor Teologické fakulty v Berlíně i jednotlivé představitele německého církevního života (Besier, 2008, s. 106–109). Novým apoštolským nunciem v Berlíně se po jeho odchodu stal Cesare Orsenigo (1873–1946), někdejší apoštolský nuncius v Budapešti; německým vyslance u Svatého stolce pak v lednu 1931 Diego von Bergen (1872–1944) (Biffi, 1997, s. 93).

Na rozdíl od rozhodného a diplomaticky obratného E. Pacelliho vystupoval C. Orsenigo ústupně a bojácně, svoji pasivitou se snažil předcházet konfliktním situacím. Státní sekretář a mnozí němečtí biskupové o jeho slabosti věděli, domnívali se nicméně, že by po jeho odvolání Berlín jmenování dalšího nuncia zabránil (Besier, 2008, s. 110). Pokud byly tedy prvotní dojmy z nástupu A. Hitlera na post říšského kancléře

příznivé, bylo to do značné míry výsledkem Orsenigových pozitivních hodnocení. Nacistická Třetí říše naopak přítomnost apoštolského nuncia v zemi „potřebovala", jeho setkání s říšským kancléřem účelově dokumentovala a jeho osoby využívala k propagandistickým cílům (Biffi, 1997, s. 98).

3 Reakce Svatého stolce na volební úspěchy NSDAP

První zprávu o volebním úspěchu NSDAP se ziskem šesti milionů hlasů zaslal apoštolský nuncius C. Orsenigo Svatému stolci v září 1930, vyjádřil v ní však větší obavu z komunizmu než nacizmu (ASV, Germania, fascicolo 117). Další podrobnější zprávu o politickém úspěchu NSDAP zaslal Svatému stolci apoštolský nuncius v Mnichově Alberto Vassallo di Torregrossa (1865–1959) dne 18. listopadu 1930.[1] Ve svém listu informoval státního sekretáře E. Pacelliho o alarmujícím vzestupu nacizmu, přičemž poukázal na pestrost složení nacistické strany:

„Hitlerova strana není homogenní, ale jsou v ní voliči různých sociálních tříd a různých náboženských, ekonomických a politických principů, kteří obviňují současné politické strany. Soustředí se v ní katolíci, protestanti a ateisté, velcí průmyslníci, statkáři a dělníci, konzervativci, socialisté a komunisté… všichni kolem A. Hitlera, který slibuje obnovu svým radikálním programem." (AA. EE. SS., Baviera, fascicolo 8)

Volební úspěch NSDAP byl ve svém důsledku reakcí německého obyvatelstva na zoufalou situaci v zemi na přelomu 20. a 30. let, kdy tvrdé reparace vysávaly stagnující ekonomiku, zvyšovala se chudoba, sílily radikální hlasy na řešení krizové situace a posilovaly extrémní politické strany, zejména nacisté a komunisté.

Před parlamentními volbami v roce 1932 zakázala německá biskupská konference ve Fuldě (Falter, 1991, s. 186) – pro svůj program neslučitelný s křesťanstvím a po zkušenosti volebního zisku NSDAP ve volbách v roce 1930 – katolíkům do nacistické strany vstupovat a volit ji, v březnu 1933 však zákaz odvolala[2] (AA. EE. SS., Germania, fascicolo 157;

1 Svatý stolec disponoval v Německu dvěma nunciaturami, a to v Mnichově a v Berlíně.

2 Z 21 miliónů německých katolíků, kteří tvořili třetinu obyvatelstva země, pouze 15 % volilo v parlamentních volbách dne 31. července 1932 NSDAP. Parlamentní volby v roce 1932 se konaly dvoje: v červenci a v listopadu. V prvních získala NSDAP 37 % hlasů, v druhých 33 %.

Martina, 2008, s. 169–170; Hesemann, 2009, s. 128). Krátce poté vydali němečtí biskupové pastýřský list, v němž odsoudili učení Adolfa Hitlera a Alfreda Rosenberga (1893–1946) jako novopohanské a církvi nepřátelské. Ostře se vymezili zejména vůči novému rasovému zákonu nacistické Třetí říše o obraně proti dědičně zatíženému potomstvu ze dne 14. července 1933 a celé sérii ostrých protižidovských opatření[3] (Evans, 2006, s. 615). V dubnu 1933 odeslala židovská konvertitka ke katolicizmu Edith Steinová (1891–1942) papeži Piu XI. (1922–1939) list, v němž jej informovala o protižidovských opatřeních v Německu a žádala jej o odsouzení rasistické nacistické ideologie (AA. EE. SS., Germania, fascicolo 158).

4 Ideologické rozpory v náboženské oblasti

V únoru 1934 odsoudil Svatý stolec dvě stěžejní díla zločinné nacistické ideologie a umístil je na index zakázaných knih: Rosenbergovo dílo *Mýtus 20. století* a Bergmannovu *Německou národní krev*. Odsouzení rasisticko-pohanských principů národně socialistické ideologie ještě neznamenalo odsouzení hitlerovského režimu (Chenaux, 2004, s. 194). Po sérii kritik a odsudků A. Hitler prozatím své protikatolické útoky tlumil, vědom si - zřejmě podle vzoru Itálie – síly politického katolicizmu i prestiže Vatikánu, který usiloval po lednu 1933 o dobré styky s říšským kancléřem. V německých církevních kruzích sice panovala nejistota, jaké kroky bude nový režim v náboženské oblasti podnikat, na druhé straně přežívala jak snaha najít určitý *modus vivendi* ve vzájemných vztazích, tak naděje, že Hitlerova vláda bude pouze dočasná (AA. EE. SS., Baviera, fascicolo 9). Svatý stolec se totiž domníval, že uzavření konkordátu s Třetí říší přiměje A. Hitlera ke kompromisu a postaví vatikánsko-německé vztahy na legální bázi. Mezinárodní smlouva proto vznikala za mimořádně dramatických okolností v neklidné době: pokud se projednával konkordát Svatého stolce s Itálií více než dva roky a s Pruskem či Bavorskem více než čtyři, mezinárodní smlouva s Německem byla připravena, dojednána a uzavřena v průběhu čtyř měsíců[4] (Martina, 2008, s. 172; Coppa, 2005, s. 71; Teuffenbach, 2008, s. 136).

3 Zákon byl však zveřejněn ve sbírce zákonů teprve dne 25. července 1933, aby nenarušil finalizaci jednání o konkordátu Německa s Vatikánem.

4 Za snahou německé strany uzavřít konkordát mezi Německem a Svatým stolcem stál vicekancléř Franz von Papen a vůdce Centra Ludwig Kaas. Papež Pius XI. z počátku nadšený nebyl, záhy ale postřehl možnost držet Hitlera v zákonných mezích, resp. poukázat na porušování jejich přestoupení nacistickou Třetí říší.

Hitlerova nečitelnost a nevypočitatelnost se rovněž projevovala i v náboženské oblasti. Sám byl římským katolíkem, což jistě budilo v církevních kruzích klamné zdání, a na počátku 30. let často hovořil o náboženství se značným respektem (Gentile, 2010, s. 315). Např. ve vládním prohlášení z března 1933 se sice přihlásil ke křesťanským hodnotám, ovšem nikoli v evangelijně-církevním duchu, ale na bázi tzv. pozitivního křesťanství; svoji vstřícnost k církvi zopakoval i před německým biskupským sborem dne 26. dubna 1933 (Chenaux, 2004, s. 194; Fattorini, 2007, s. 110). Ve skutečnosti nacistický režim neopustil protikřesťanskou, resp. protikatolickou rétoriku, prosazovanou již od 20. let, i když kombinoval zdánlivou vstřícností s tvrdými odsudky (Harrison, 1994, s. 326).

Obsah pojmu *pozitivní křesťanství* nedefinoval führer příliš konkrétně, spíše mlhavě v hrubých obrysech, např. lidská duše podle něj souvisela především s rasou, jejíž hodnota závisela na kvalitě krve, což je v přímém rozporu s evangelijní podstatou křesťanství. Obavy katolíků rozptyloval vůdce přáním udržovat přátelství s Vatikánem. Reakce německého kléru byla proto krátce po roce 1933 vstřícná, neboť si slibovala od Hitlerových gest mnoho, zejména když prohlásil, že bude bránit křesťanské dědictví Německa a bojovat proti komunizmu (Chenaux, 2012, s. 60). Předseda německé biskupské konference, vratislavský arcibiskup a kardinál Adolf Bertram (1859–1945) dokonce odvolal dne 28. března 1933 všechna předchozí kritická vyjádření na adresu NSDAP a zrušil zákazy uvalené na katolíky (Oppen, 1969, s. 408).

Nacisté využili ve 30. letech tradiční identifikaci německého protestantského tábora s konzervativním státním náboženstvím, třebaže se rasová ideologie nacistického hnutí musela zákonitě střetnout s hodnotami křesťanství. Silný byl rovněž státem šířený strach z komunizmu, který nacházel pochopení i v církevních kruzích. Ty dokonce přiměly v červenci 1933, v předvečer podpisu konkordátu, ukončit činnost německé katolické strany *Centrum* (Martina, 2008, s. 170; Chiron, 2006, s. 351). Proto je sice pravda, že se německé katolické prostředí ani nepodílelo na vzestupu nacistické strany, ani nepřispělo k jejímu volebnímu vítězství v posledních parlamentních volbách Výmarské republiky v březnu 1933, avšak na druhé straně špičky německého katolicizmu Hitlerovu cestu k prosazení totalitní moci zásadním způsobem neztížily (Coppola, 2007, s. 117).

5 Konkordát mezi Německem a Svatým stolcem

Dne 20. července 1933 byl ve Vatikánu podepsán konkordát mezi Německem a Svatým stolcem v naději, že se papeži Piu XI. podaří stabilizovat napjatou situaci, podobně jako tomu bylo s fašistickou Itálií o čtyři roky dříve (Feldkamp, 2000, s. 93). Jednáním o mezinárodní smlouvě byl pověřen někdejší apoštolský nuncius v Mnichově a Berlíně, od roku 1930 státní sekretář Svatého stolce a od roku 1939 papež Pius XII., zmiňovaný E. Pacelli. Církev připravovala podmínky uzavření konkordátu před Hitlerovým nástupem k moci, a kdyby je přerušila po lednu 1933, mohla být nacisty označována za stranu, která rozbila základnu pro plodný dialog. Přestože byl konkordát jako takový prospěšný pro obě strany, politický kredit z něj nakonec získal A. Hitler, jehož prestiž tak zásadním způsobem vzrostla a Vatikán se tak vlastně stal nejvýznamnějším státem, který režim Třetí říše v mezinárodním měřítku uznal (Martina, 2008, s. 173).

Konkordát sice zaručoval církvi v Německu svobodný kontakt s papežem, právní způsobilost všech církevních složek, svobodu vyznání, výuku náboženství podle církevních směrnic, volnost organizování a konfesijní školství, nicméně žádný právní předpis nemohl vzdorovat nevůli nacistických špiček a Hitlerovým proticírkevním výpadům (Acta Apostolicae Sedis, 1933, s. 389–414). Na druhé straně pokud by německá vláda mezinárodní smlouvu porušila, a bylo jisté, že tak učiní, Vatikán měl smlouvu, na níž mohl postavit svůj protest. Konkordát se tak zřejmě stal maximem Hitlerovy vstřícnosti vůči církvi, avšak jeho porušování ze strany Třetí říše přišlo téměř okamžitě[5] (Conway, 1968, s. 63).

Zločinný nacistický režim ostře vystupoval proti duchovním i církvi. Katolické spolky mládeže byly vystavovány nátlaku, některé pro svoji politickou činnost zakázány, jiné donuceny k dobrovolnému rozpuštění a k přechodu do hitlerovských organizací. Křesťanské školy včetně teologických fakult byly zavírány (Martina, 2008, s. 176). Kněžím, kteří nepodporovali totalitní režim, bylo zakazováno kázat, katolický tisk byl postupně umlčován, aktivní katolíci byli zastrašováni, pronásledováni či dokonce popravováni. Činnost a pohyb duchovních byly sledovány tajnou policií. Vážnost celé katolické církve měla být dehonestována ve

5 Článek 1 konkordátu stanovil, že „*Německá říše zaručuje svobodu vyznání a veřejného praktikování katolického náboženství. Uznává právo katolické církve, v mezích zákona platícího pro všechny, urovnávat a spravovat své záležitosti samostatně a v rámci svých kompetencí vydávat pro své členy závazné zákony a nařízení*“, což však v praxi zachováváno nebylo.

vykonstruovaných procesech, v nichž byli kněží a řeholníci obviňováni z celé řady sexuálních deliktů. Mnohé kláštery byly jako neužitečné zrušeny a duchovní pod nejrůznějšími záminkami, nebo i bez nich, zatýkáni a posíláni do koncentračních táborů. Kázání a výuka náboženství stály pod přísným dohledem (Harrison, 1994, s. 326). Katolické noviny a časopisy byly cenzurovány a musely otiskovat tendenční režimní články. Ve školách byly upřednostňovány protináboženské učebnice. Stranický tisk NSDAP otevřeně urážel křesťanskou víru a vyzýval k vystupování z církve.

Jeden americký očitý svědek popsal náboženské poměry v Německu v roce 1934 následovně:

„Mezi členy církve panuje ve vztahu k Hitlerovi jednomyslnost, pro niž existuje více důvodů. Mají k němu důvěru. Cítí, že národ potřebuje silnou ruku. Věří v jeho upřímnost a v jeho nezištný zájem o stát a o národ. Více členů církve zdůrazňovalo Hitlerovu osobní poctivost a jeho víru v morální charakter státu, v jeho úspěch, v to, že zruší třídní bariéry a že docílí jednoty.“ (Fröhlich, 1999, s. 224)

To svědčí o důvěře a loajalitě k novému režimu, jež církevní kruhy chovaly. Katolická církev se po roce 1933 více uzavřela a rozhodla se příliš nevměšovat do politických záležitostí v zemi. Někteří katolíci se nicméně k nacizmu otevřeně hlásili, z nejvýznamnějších intelektuálů např. konzervativní právník a politický filozof Carl Schmitt (1888–1985).

6 Porušování konkordátu a pronásledování katolické církve v Německu

Katolická církev však rozhodně nezůstala vůči nacistické vládě pasivní. Od září 1933 do března 1934 adresoval Vatikán německé vládě více než sedmdesát nót, v nichž si opakovaně stěžoval na porušování konkordátu a omezování práv katolické církve. Marně. V létě 1934 byl v souvislosti s tzv. Nocí dlouhých nožů zavražděn významný politik katolické strany *Centrum*, bývalý ministr a vůdce Katolické akce Erich Klausener (1885–1934) (Malý, 2006, s. 22). Němečtí biskupové se vůči nacistickému násilí noci vraždění nevyslovili, zřejmě se obávali, že se mohou katolíci stát další z Hitlerových obětí; rozhodli se proto prozatím postupovat umírněně, nikoliv konfrontačně. Ke zlepšení vztahů nacistického

Německa a Svatého stolce nepřispěla ani diplomatická korespondence, jíž si vyměnili A. Hitler a Pius XI. v letech 1934–1935, třebaže říšský kancléř opakovaně ujišťoval hlavu katolické církve, že má eminentní zájem na zlepšení vzájemných styků (Coppa, 2005, s. 73; Chiron, 2006, s. 370–371).

Opětovně protestoval německý episkopát proti politice nacistické Třetí říše v září 1935, kdy byly vyhlášeny tzv. Norimberské rasové zákony, jejichž nenávist dopadla i na hlavy představitelů katolické církve. Nevraživé útoky proti katolické církvi v nacistickém tisku pokračovaly, byla zahájena i série procesů s představiteli řádů, nyní neprávem obviňovaných z finančních machinací nebo z morálních deliktů (Martina, 2008, s. 175; Hesemann, 2009, s. 154). Nacizmus se stával novým náboženstvím: byly zaváděny nové nacistické svátky a slavnosti. Pro členy Ochranných oddílů *(Schutzstaffel, zkratka SS)* byl navržen speciální svatební obřad, k němuž patřily i runové znaky, z květin zhotovený slunečný kotouč a mísa s ohněm. Při křestních obřadech SS byla místnost vyzdobena oltářem, na němž stála Hitlerova fotografie a výtisk jeho knihy *Mein Kampf*, na stěnách pak hořely svíce a místnost zdobily nacistické vlajky a větve mladých stromů. Ostatně symbolika nacizmu vykazuje mnoho náboženských prvků.

Několik měsíců po Klausenerově zavraždění byl v koncentračním táboře Dachau ubit k smrti významný katolický novinář, historik, blízký spolupracovník kardinála Michaela von Faulhabera a rozhodný odpůrce nacizmu Fritz Gerlich (1883–1934), jehož slavný citát - *„To nejhorší, co můžeme udělat, je nedělat nic."* - je více než výmluvný (Malý, 2006, s. 22). Podnět k odsouzení nacistické ideologie předložil Kongregaci Svatého oficia rakouský biskup Adolf Hudal (1885–1963), rektor německé koleje v Římě Santa Maria dell'Anima, který krátce po nástupu A. Hitlera k moci usiloval o sblížení nacistické Třetí říše se Svatým stolcem, když poukázal na nebezpečí rasizmu, radikálního nacionalizmu a státního totalitarizmu (Chenaux, 2012, s. 60). Několikaleté práce na odsouzení nacizmu se zintenzivnily v roce 1936 a vyvrcholily v březnu 1937.

7 Odsouzení zločinného nacistického režimu Svatým stolcem

Proti agresivnímu zločinnému nacizmu se papež Pius XI. ohradil nejhlasitěji dne 14. března 1937 v encyklice o situaci katolické církve v nacistické Třetí říši *S palčivou starostí* (Mit brennender Sorge), v níž upozornil na opakované porušování konkordátu a odsoudil jeho ideologické prameny - vypjatý nacionalizmus a rasizmus – a prohlásil je za nepřijatelné pro křesťanské svědomí (Enchiridion delle Encicliche, 1998, s. 1074–1127; Acta Apostolicae Sedis, 1937, s. 145–188). Protinacistickou papežskou encykliku, první v němčině vůbec, připravil v největším utajení státní sekretář Svatého stolce E. Pacelli s vrcholnými představiteli německého kléru, biskupy Adolfem Bertramem, Michaelem von Faulhaberem, Josephem Schultem (1871–1941), Clemensem Augustem von Galenem (1878–1946) a Konradem von Preysingem (1880–1950). Zatímco první dva zmiňovaní biskupové požadovali vydat místo encykliky, ve snaze vyhnout se otevřenému konfliktu s nacisty, pouze papežův osobní dopis A. Hitlerovi a německým biskupům, ostatní se však rozhodli pro ráznou a rozhodnou kritiku nacistických zločinů (Chenaux, 2012, s. 64; Fattorini, 2007, s. 127).

Papežský list, v němž Pius XI. odsoudil násilné potlačování náboženského života, porušování křesťanských mravních zásad, nedodržování konkordátu a zbožštění rasy, národa a násilí, byl čten o Květné neděli 21. března 1937 ve většině německých kostelů:

„S palčivou starostí a se stoupajícím úžasem pozorujeme od delší doby utrpení Církve, vzrůstající útisk vyznavačů a vyznavaček, kteří ve smýšlení i v jednání zůstávají věrni - a to v zemi a v národě, jemuž kdysi přinesl sv. Bonifác světlo a radostné poselství o Kristu a o Říši Boží. Tato naše starost se nezmenšila zprávami, které nám podle pravdy a povinnosti podali zástupci nejdůstojnějšího episkopátu při své návštěvě u nás, když nemoc nás poutala na lůžko. Řekli nám mnoho radostného a povznášejícího z vyznavačského boje svých věřících; a při vší lásce k národu a vlasti a při vší snaze, aby jejich úsudek byl plně pravdivý, nemohli mlčením pominouti ani nekonečně mnoho zjevů trpkých a zlých.“ (Enchiridion delle Encicliche, 1998, s. 1074-1075; Acta Apostolicae Sedis, 1937, s. 168; Pius XI., 1937, s. 47)

Třebaže i další papežova slova byla kritická, otevřeně nejmenovala ani říšského kancléře A. Hitlera, ani zločinnou nacistickou stranu, nýbrž princip nacistického totalitního státu:

„Kdo rasu nebo národ nebo stát nebo státní formu nebo nositele státní moci nebo jiné hodnoty společenského života, které v rámci pozemského pořádku zaujímají důležité a ctihodné postavení, vytrhává z této jejich pozemské stupnice hodnot, činí z nich nejvyšší normu všech, i náboženských, hodnot a modloslužebnicky je zbožňuje - ten převrací a falšuje Bohem vytvořený a Bohem nadřízený řád. Takový má daleko k pravé víře v Boha a k chápání života, které by bylo v souhlase s touto věrou." (Enchiridion delle Encicliche, 1998, s. 1082-1083; Acta Apostolicae Sedis, 1937, s. 171; Pius XI., 1937, s. 51)

Nacistický režim tento čin pochopil jako neoficiální vyhlášení války a učinil vše proto, aby zabránil dalšímu šíření encykliky. A. Hitler zuřil. Nacisté na ni odpověděli ostrou diplomatickou nótou a proti Vatikánu rozpoutali „teror" na stránkách německých deníků. Kněží byli vystaveni otevřeným represím, duchovní zatýkání, církevní představitelé vyháněni z diecézí a katolicky smýšlející občané popravováni; perzekuce postihly přibližně 12.000 diecézních a řádových kněží ve všech německých diecézích (Fattorini, 2007, s. 133; Besier, 2008, s. 196; Feldkamp, 2000, s. 89). K tvrdým proticírkevním represím, k nimž se uchýlil po vypuknutí druhé světové války, však ve 30. letech nepřikročil, ať již pro ohled na výhody, jež mu konkordát poskytoval, či pro upřednostnění finalizace válečných příprav před rozpoutáním otevřeného boje s katolickou církví.

8 V předvečer světového konfliktu. Vatikán jako usmiřovatel?

Necelé dva měsíce po anšlusu Rakouska, na počátku května 1938, přicestoval říšský kancléř A. Hitler do Říma, aby zde osobně poděkoval fašistickému vůdci Benitu Mussolinimu (1883–1945) za jeho loajální postoj během posledních měsíců (Chiron, 2006, s. 448–450; Fattorini, 2007, s. 160). Cílem týdenní návštěvy Itálie (Řím, Florencie, Neapol) byla současně Hitlerova snaha posílit Osu Berlín-Řím, prohloubit spojenectví obou zemí a úsilí prolomit tradiční nepřátelství italské společnosti k Německu, jež měla být přesvědčena o nezbytnosti a výhodnosti

sbližování s tímto severním sousedem. Přímý pohled Svatého otce Pia XI. odráží dokument apoštolského nuncia při fašistické vládě v Římě Francesca Borgongini-Ducy (1884–1954), jenž dostal instrukce od papeže na audienci dne 24. dubna, kdy mu papež Pius XI. řekl: „*Muž, kvůli němuž se konají tolikeré přípravy, je velkým pronásledovatelem církve*" (ASV, Italia, busta 118, fascicolo 3). V době Hitlerova pobytu v hlavním městě Itálie papež Pius XI. Řím opustil a pobýval na svém letní rezidenci v Castel Gandolfo, byl však připraven v případě Hitlerova zájmu o společné setkání k okamžitému návratu do Říma[6] (O'shea, 2011, s. 132).

Od konce roku 1938 pak papež s odsouzením zločinecké nacistické ideologie kritizoval i její antisemitizmus, po Křišťálové noci v listopadu 1938 aktivně vystupoval na obranu židů (Dalin, 2007, s. 73; Montanelli, Cervi, 2006, s. 182; Cornwell, 2002, s. 192). V lednu 1939 přijal již nemocný papež Pius XI. britského ministerského předsedu Nevilla Chamberlaina (1869–1940) a ministra zahraničí Lorda Halifaxe (1881-1959), aby s nimi hovořil o nezbytnosti čelit hitlerovské rozpínavosti, nacistické agresi a vypuknutí druhé světové války nicméně zabránit nedokázal (Biffi, 1997, s. 116). Pro zklidnění veřejného mínění německých katolíků vystoupil dne 30. ledna 1939 A. Hitler v říšském sněmu a prohlásil: „*V Německu dosud nikdo nebyl a nebude pronásledován pro své náboženské přesvědčení*." Oznámil současně, že německý stát přispěl od 30. ledna 1933 na fungování církví miliony marek, neuzavřel jediný kostel ani nezabránil konání jediné bohoslužby. Byly to samozřejmě jasné lži, které měly zajistit loajalitu katolického tábora v Třetí říši (Conway, 1968, s. 218).

Je zajímavým detailem, že na datum 11. února 1939 připadlo desetileté výročí podepsání Lateránských dohod a papež Pius XI. se při té příležitosti údajně chystal vystoupit proti domácí a zahraniční politice fašistické Itálie, zejména proti jejímu sbližování s agresivním nacizmem, jež zesílilo po Hitlerově návštěvě Říma v květnu 1938. Od konce roku 1938 pak papež s odsouzením zločinecké nacistické ideologie kritizoval i její antisemitizmus, po Křišťálové noci v listopadu 1938 aktivně vystupoval na obranu židů (Kent, 1988, s. 593–594; Baxa, 2007, s. 227–242; Dalin, 2007, s. 73; Montanelli, Cervi, 2006, s. 182; Cornwell, 2002, s. 192). Papež však zemřel dne 10. února 1939 v 5.31 hodin ráno, dříve, než tak mohl s připravovaným dokumentem seznámit církevní či politické představitele.

6 Pius XI. chtěl pravděpodobně upozornit na porušování konkordátu ze strany Německa, nevyjasněné záležitosti a podmínky katolické církve v Třetí říši.

Pokud ve druhé polovině 30. let zintenzivnily kritiky Svatého stolce na adresu zločinné nacistické Třetí říše, nikdo ze strachu před otevřenou perzekucí nepomýšlel na exkomunikaci pokřtěného A. Hitlera z katolické církve, a to i přesto, že papež Pius XI. věděl, že führer „*nenávidí a pronásleduje církev*“ (Godman, 2005, s. 249). Pokud se však nikdo z duchovních či laických členů katolické církve s myšlenkou na vyloučení říšského vůdce ze společenství věřících neodvážil vystoupit – dosavadní kritika směřovala na adresu hnutí, nikoliv jeho tvůrce, – navrhl tento krok v dubnu 1938 učinit italský duce B. Mussolini (Godman, 2005, s. 249). Stalo se tak dne 7. dubna 1938 během soukromé schůzky B. Mussoliniho s jezuitou P. Tacchi-Venturim, jenž sehrál významnou roli jako prostředník při jednání mezi Italským královstvím a Svatým stolcem v období před uzavřením Lateránských dohod ve druhé polovině dvacátých let.

Prostřednictvím B. Mussoliniho sice usiloval Svatý stolec v předvečer světového konfliktu o zmírnění náboženské perzekuce v Německu, sbližování fašistické Itálie s Třetí říši nesvědčilo o upřímnosti duceho slov a slibů (ASV, Germania, fascicolo 329; Fattorini, 2007, s. 165–169; Delzel, 1967, s. 142). Katolická církev v Německu však v předvečer světového konfliktu volila umírněný postoj a rozhodně německé politické kruhy „nedráždila“; naopak Hitlerovy narozeniny v dubnu 1939 slavila mimořádnými bohoslužbami a vyzváněním zvonů a kardinál A. Bertram dokonce führerovi zaslal blahopřejný telegram (Conway, 1968, s. 229). Dne 6. května 1939 navštívil apoštolský nuncius v Berlíně C. Orsenigo říšského vůdce A. Hitlera v Berchtesgadenu, aby zde sondoval vůdcovu možnou podporu papežovu plánu svolání mírové konference, ale Berlín byl již odhodlán bojovat; napadení Polska plánoval již od dubna 1939 (Blet, 2001, s. 24). Dne 24. srpna 1939 v 19.00 hod. přednesl nový papež Pius XII. (1939–1985) v umírněné řeči ve vatikánském rozhlasu toto pokorné poselství: „*Mírem není ztraceno nic, zato vše může být ztraceno válkou*“ (Chenaux, 2008, s. 41; Hesemann, 2009, s. 193; Marchione, 2002, s. 172). V pátek 1. září 1939, přesně týden po radiovém poselství papeže Pia XII. o světovém míru, napadla německá armáda Polsko, a Evropa se ocitla ve válce.

8 Závěr

Charakter perzekucí nacistického režimu a pasivitu širokých vrstev německého obyvatelstva ve 30. letech dobře vystihují slova protestantského pastora a teologa Martina Niemöllera, který prohlásil:

„Když přišli nacisté pro komunisty, mlčel jsem; nebyl jsem přece komunista. Když zavírali sociální demokraty, mlčel jsem; nebyl jsem přece sociální demokrat. Když přišli pro odboráře, mlčel jsem; nebyl jsem přece odborář. Když přišli pro židy, mlčel jsem, nebyl jsem přece žid. Když přišli pro mě, nebyl už nikdo, kdo by se mohl ozvat."[7]

Tvrdší represe a rozhodný úder však katolickou církev teprve čekaly.

Literatura

Baxa, Paul (2007). „Capturing the Fascist Moment. Hitler's Visit to Italy in 1938 and the Radicalization of Fascist Italy". In: Journal of Contemporary History (42), s. 227–242.

Besier, Gerhard (2008). *Svatý stolec a Hitlerovo Německo*. Brno: Větrné mlýny.

Biffi, Monica M. (1997). *Mons. Cesare Orsenigo. Nunzio Apostolico in Germania (1930-1946).* Milano: Nuove Edizioni Duomo.

Blet, Pierre (2001). *Pius XII. a druhá světová válka ve světle vatikánských archivů.* Olomouc: Matice cyrilometodějská.

Conway, J. S. (1968). *The Nazi Persecution of the Churches 1933–45*. New York: Basic Books Publishers.

Coppa, Frank J. (2005). „*Between Anti-Judaism and Anti-Semitism*. *Pius XI's Response to the Nazi Persecution of the Jews. Precursor to Pius XII's „Silence"?*". In: Journal of Church & State (47), s. 63–89.

Coppola, Salvatore (2007). *Entre la religión y la politica. I rapporti della Santa Sede con Italia, Germania e Spagna (1929–1945).* Madrid: Siddharth Mehta Ediciones.

Cornwell, John (2002). *Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII*. New York: Penguin Books.

7 http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/projects/niem/niempix/NiemollerQuoteMonmouthNJ580pxw.JPG, [cit. 01. 10. 2014].

Dalin, David G. (2007). *La leggenda nera del Papa di Hitler*. Asti: Piemme.

Delzel, Charles F. (1967). „*Pius XII, Italy, and the Outbreak of War*". In: Journal of Contemporary History (2), s. 137–161.

Falter, Jürgen W. (1991). *Hitlers Wählers*. München: Beck.

Fattorini, Emma (2007). *Pio XI, Hitler e Mussolini. La Solitudine di un papa.* Torino: Giulio Einaudi editore.

Feldkamp, Michael F. (2000). *Pius XII. und Deutschland*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

Fröhlich, Roland (1999). *Dva tisíce let dějin církve*. Praha: Vyšehrad.

Gariboldi, Giorgio Angelozzi (1988). *Pio XII, Hitler e Mussolini. Il Vaticano fra le dittatura*. Milano: Mursia editore S. p. A.

Gentile, Emilio (2010). *Contro Cesare. Cristianesimo e totalitarismo nell'epoca dei fascismi*, Milano: Feltrinelli.

Godman, Peter (2005). *Hitler e il Vaticano. Dagli archivi segreti vaticani la vera storia dei rapporti fra il nazismo e la Chiesa*. Torino: Lindau s. r. l.

Harrison, E. D. R. (1994). „*The Nazi Dissolution of the Monasteries. A Case-Study"*. In: The English Historical Review (109), s. 323–355.

Hesemann, Michael (2009). *Pio XII. Il papa che si oppose a Hitler*. Milano: Paoline Editoriale Libri.

Chenaux, Philippe (2012). *Katolická církev a komunismus v Evropě (1917-1989). Od Lenina* Chenaux, Philippe (2004). *Pio XII. Diplomatico e pastore.* Milano: San Paolo Ediczioni.

Chiron, Yves (2006). *Pio XI. Il papa dei Patti Lateranensi e dell'opposizione ai totalitarismi*. Milano: Edizioni San Paolo.

Kent, Peter C. (1988). „*A Tale of Two Popes. Pius XI, Pius XII and the Rome-Berlin Axis*". In: Journal of Contemporary History (23), s. 589–608.

Malý, Radomír (2006). *Katolíci ve stínu hákového kříže*. Frýdek-Místek: Michael s. a.

Marchione, Margherita (2002). *Il silenzio di Pio XII*. Milano: Sperling & Kupper Editori.

Martina, Giacomo (2008). *Storia della Chiesa. Da Lutero ai nostri giorni*, IV. Brescia: Editrice Morcelliana.

Montanelli, Indro, CERVI, Mario (2006). *Storia d'Italia 1936–1943*, VIII. Milano: Edizione per oggi.

O'shea, Paul (2011). *A Cross Too Heavy. Pope Pius XII and the Jews of Europe*. New York: Palgrave Macmillan.

Oppen, Beate Ruhm von (1969). „*Nazis and Christians*". In: World Politics (21), s. 392–424.

Teuffenbach, Alexandra von (2008). *Eugenio Pacelli. Pio XII tra storia, politica e fede*. Roma: Art.

Prameny a archivy

Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale.

Archivio Segreto Vaticano, fondo Archivio della Nunziatura Apostolica in Monaco (dále jen ASV, Monaco).

Archivio Segreto Vaticano, fondo Archivio della Nunziatura in Italia. (dále ASV, Italia)

Archivio Storico, Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Baviera, IV periodo (dále jen AA. EE. SS., Baviera).

Archivio Storico, Sacra Congregazione degli Affari Ecclesiastici Straordinari, Germania, IV periodo (dále jen AA. EE. SS., Germania).

Enchiridion delle Encicliche, V (Pio XI /1922–1939/) (1998). Bologna: EDB.

EVANS, Richard (2006). *Diktatur. Das Dritte Reich*, II. München: DVA.

PACELLI, Eugenio (2006). *Die Lage der Kirche in Deutschland*. Ed. Hubert Wolf a Klaus Unterburger, Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh.

PIUS XI. (1937). *Pia XI. encykliky Divini Redemptoris (O bezbožeckém komunismu) a S palčivou starostí (O postavení katolické Církve v Německu).* Předložil dr. Bedřich Vašek, Olomouc: Lidové knihkupectví a nakladatelství v Olomouci.

Resumé

Studie se zabývá diplomatickými styky Německa a Svatého stolce ve 30. letech 20. století, zejména obdobím po nástupu A. Hitlera k moci v lednu 1933. Podrobně analyzuje katolické prostředí nacistické Třetí říše, reakci německého biskupského kléru a některých katolických politiků v zemi k nacizmu a jejímu vůdčímu představiteli A. Hitlerovi. Na základě archivních materiálů Tajného vatikánského archivu, v českém prostředí dosud neznámých, zahraničních edic a rozsáhlé literatury konstruuje obraz politicko-náboženských poměrů v letech 1933-1939, kdy postupně docházelo k většímu a bezprecedentnímu porušování práv nejen církve, ale zejména občanských práv a svobod a omezování demokracie. Studie představuje polemiku s tradičně rozšířenou představou, že Svatý stolec agresivnímu nacistickému Německu ustupoval, či jej dokonce podporoval, jež je v současné zahraniční historiografii většinou opuštěna.

„Tento text vznikl v rámci projektu OP VK ´Rozvoj postdoktorandských pozic na JU´ (CZ.1.07/2.3.00/30.0049), spolufinancovaného Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky."

Areálová lingvistika a německá příjmení na Prachaticku v době po druhé světové válce

Alena Jaklová
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Der Beitrag befasst sich mit den deutschen Familiennamen in der Region Prachatice nach dem Zweiten Weltkrieg. Untersucht werden die Familiennamen aus dem Blickwinkel der Sprachgeographie und der Anthroponomastik. Anhand von territorialen, historischen, politischen und linguistischen Kriterien werden das Auftreten und der Gebrauch deutscher Familiennamen in der Region Prachatice nach der Zwangsumsiedlung der deutschsprachigen Bevölkerung der Tschechoslowakei analysiert. Die auf Grundlage von Archivmaterialien festgestellten Familiennamen werden aus linguistischer Sicht näher klassifiziert und nach ihrer Entstehungsmotivation in fünf grundlegende Gruppen eingeteilt.

Schlüsselwörter: deutsche Familiennamen, Sprachgeographie, Anthroponomastik, Motivationszugang

Abstract

The contribution deals with German surnames in the area of Prachatice in the period after the Second World War. It does so in terms of two disciplines: the area of linguistics and anthroponomastics. The presence and use of German surnames in the area of Prachatice after the forced expatriation of German people from Czechoslovakia are therefore explained in the frame work of territorial, historical, political and linguistic aspects. From a linguistic point of view the German surnames, established on the basis of analyses of archival materials, are classified according to the genesis (motivace) and closer to its creation divided into five basic groups.

Keywords: German surnames, areal linguistics, anthroponomastics, motivational approach

1 Metodologie zkoumání německých příjmení, přístup areálový

Téma německých příjmení na Prachaticku v době po druhé světové válce je možno zkoumat z různých hledisek. My se jím v tomto příspěvku budeme zabývat z hlediska areálové lingvistiky a antroponomastiky.

Areálový přístup je založen na spojení filologických, v našem případě zejména lingvistických, aspektů a aspektů nejazykových, konkrétně sociálněvědních. Filologie je svou analýzou jazyka a literatury prostředníkem k poznávání sociální reality, a naopak sociální vědy poskytují studiu jazyka a literatury nezbytné sociální pozadí, jímž jazyk vstupuje do pragmatického kontextu a vystupuje ze systémové uzavřenosti. Sociální realita však není pouze pozadím, ale přímo součástí a často i příčinou jazykových mechanismů a změn (Pospíšil, 2013, s. 63). A tak tomu bylo i v souvislosti s výskytem a užíváním německých jmen na Prachaticku po druhé světové válce. Složku sociálněvědnou proto v našem textu zastupují především aspekty teritoriální a historické. Implicitně jsou zde zastoupeny i aspekty politické.

2 Historie města Prachatice

Město Prachatice leží v Šumavském podhůří při hranici se severovýchodním Bavorskem. Původní trhová osada vznikla při obchodní Zlaté stezce, po níž se dopravovala z Pasova do Čech sůl. Tato osada byla trvale obydlena nejméně od 9. století (Fencl et al., 2007, s. 5). Na jejím místě pak bylo koncem 13. století založeno město Prachatice.

O několik století později již byly Prachatice vzkvétajícím a obchodujícím středověkým městem. Největší rozmach Prachatic nastal v 16. století. Tehdy vznikla stará radnice, dokončilo se opevnění, přestavěn byl i původní gotický kostel ze 14. století. Koncem 16. století zde měl své alchymistické dílny významný český politik a představitel českých stavů Vilém z Rožmberka. Po třicetileté válce v polovině 17. století byly Prachatice dobyty a zbaveny všech privilegií a majetku. Tehdy začal úpadek města, který trval až do poloviny 20. století (URL 1).

2.1 Osídlení města Prachatice

Prachatice, stejně jako mnoho dalších šumavských měst, městeček a vesnic, byly odedávna osídleny obyvatelstvem českým a německým.

Němci pronikali do českých zemí velice záhy. Josef Beneš (1998, s. 29) uvádí, že nejprve se v Čechách v pomezních českých lesích usazovali jednotliví němečtí lovci, poustevníci a zemědělci. Přicházelo k nám i německé duchovenstvo. Tito jednotlivci však neměli vliv na českou populaci. Postupně však vznikaly i německé osady. První zmínky o nich pocházejí už z doby Vratislava II., tj. z let 1061–1092.

Větší počet Němců k nám přicházel v době kolonizační činnosti Přemyslovců, která hromadně začala za Přemysla Otakara I. (1197–1230) a vyvrcholila za Přemysla Otakara II. (1253–1278). Města pro Němce zakládal v první řadě panovník a dále světští i duchovní velmoži, a to po celé zemi. Vesnice byly zakládány v oblastech neosídlených anebo osídlených jen řídce. Němečtí měšťané a sedláci měli výhodnější právní postavení než české obyvatelstvo (Beneš, 1998, s. 29).

Pokud jde o původ Němců, kteří za této kolonizace osídlovali české pohraničí, existují odlišné názory. Podle některých autorů osídlili nejjižnější část Šumavy, kam náleží i Prachaticko, valdenští ze sousedních Bavor a Horních Rakous, kde měli statky také Rožmberkové (Micko, 1930, s. 2). Podle jiných autorů (Kubitschek, 1927, s. 10) přicházeli kolonisté až z oblastí při Dunaji, neboť i bavorská část hraničního hvozdu byla tehdy stejně jako česká neobydleným pralesem. Německá nářečí na Šumavě proto nebyla pokračováním nářečního pásu sousedních zemí. Na Šumavě se nářečí skupin osad, a dokonce i jednotlivých sousedních obcí od sebe velmi lišila. To dokazuje, že kolonisté nepřicházeli z jediné oblasti (Beneš, 1998, s. 29)

Na jižní části Šumavy, tedy teritoriu, které nás zajímá především, se tehdy mluvilo nářečím středobavorským. Lze tedy předpokládat, že tamní Němci se do této oblasti přistěhovali z přilehlých území, tj. z Horních Rakous a z Bavorského lesa.

Složení obyvatelstva rozličných míst v historických dobách charakterizují soupisy obyvatelstva žijícího v určité době na vymezeném území. Tyto soupisy vznikaly v minulosti z nařízení světských i církevních institucí a jsou známy již z doby předbělohorské. Mezi takové materiály patří i tzv. soupisy duší, tzn. soupisy farních osadníků. Jejich německý název

Beichtregister vypovídá o důvodu vzniku těchto seznamů, v nichž měla být evidována účast farníků u zpovědi a u svatého přijímání (Mager, 2003, s. 1).

Jeden z nejstarších soupisů městského obyvatelstva ve střední Evropě vlastní právě město Prachatice. Soupis pochází z roku 1585. Je v něm evidováno 1 354 obyvatel (Starý, 1986, s. 70–109).

Podle rejstříku dochovaného soupisu osadníků prachatické farnosti žilo v první polovině 19. století, konkrétně v roce 1836, v Prachaticích celkem 603 obyvatel (Mager, 2003, s. 2–3). Konkrétní počet obyvatel však tento soupis nedokládá, eviduje pouze jejich příjmení. Počet nositelů těchto příjmení zachycen není. Nicméně je v tomto soupisu uvedeno 385 příjmení německých a 218 příjmení českých. Všechna jsou psána německým pravopisem.

Na přelomu 19. a 20. století žili v Prachaticích ze tří čtvrtin Němci a pouze jednu čtvrtinu představovali Češi. Ve městě se tedy mluvilo německy a česky. V roce 1900 měly Prachatice přes čtyři tisíce obyvatel a Němci ovládali většinu městských zařízení i městskou radu. Po vzniku Československa v roce 1918 se začali do Prachatic stěhovat další Češi, takže se poměr českého a německého obyvatelstva téměř vyrovnal. V roce 1930 bylo registrováno 2 368 Němců a 2 283 Čechů (Fencl et al., 2007, s. 13).

Češi a Němci žili v Prachaticích až do třicátých let 20. století pospolitě a ve vzájemném souladu. Jejich zájmy i potřeby byly oboustranně propojeny a na všech významných událostech ve městě měly obě národnosti svůj podíl. Většina činností veřejného života však probíhala dvoukolejně – v každé oblasti vedle sebe působily český i německý spolek. Také samotné město bylo rozděleno na části obydlené převážně Němci a části převážně české. Národnostně odlišné bylo v Prachaticích také školství.

V politické oblasti se od počátku třicátých let 20. století začaly vztahy obou národností pozvolna vyhrocovat. Toto napětí se stupňovalo a vyvrcholilo v roce 1938, kdy se po březnovém obsazení Rakouska Německem přihlásila sudetoněmecká SdP k politice hitlerovského Německa. Její členové tehdy vyvěsili vlajku s hákovým křížem také v Prachaticích.

Na podzim 1938 bylo na základě mnichovské dohody téměř 70 % území politického okresu Prachatice vydáno Německu. Prachatice byly začátkem října 1938 obsazeny německou armádou a přičleněny

k územnímu celku Regierungsbezirk Regensburg. Většina českých obyvatel tehdy město opustila. Podle sčítání lidu v roce 1939 žilo tehdy v nově utvořeném správním celku Landkreis Prachatitz 38 214 obyvatel, z toho jen 823 Čechů.

V květnu 1945 se Prachatice bez boje vzdaly americkým jednotkám. V průběhu roku 1946 byla z města odsunuta většina zdejšího německého obyvatelstva. Tím se národnostní charakter města i celé prachatické oblasti výrazně změnil. Ze sběrných středisek v Prachaticích, Vimperku a Volarech odvezly transporty celkem 26 000 místních Němců, a to převážně do Bavorska. Rozsáhlé oblasti směrem k hranici se téměř vylidnily a ani intenzivním dosídlováním přistěhovalci ze Slovenska, z Rumunska, z Maďarska a z Ukrajiny se nepodařilo dosáhnout počtu obyvatelstva z předválečné doby (Fencl et al., 2007, s. 15–17).

3 Změna jazykové situace na Prachaticku po druhé světové válce

Jazykový kontakt je komunikativní stránkou přímého kontaktu různých kultur (S. M. Newerkla, 2004, s. 19). To platí obecně i pro geografické rozšíření německých příjmení v oblasti českého státního území. Pomocí metod areálové lingvistiky však můžeme uvést i příčiny změn týkající se výskytu a užívání tohoto lingvistického jevu.

Na základě rozhodnutí velmocí na konferenci v Postupimi (léto 1945) se v letech 1945–1947 realizovalo nucené vysídlení Němců z Československa. V té době muselo v organizovaném odsunu odejít 2 256 000 Němců (v roce 1947 pak ještě 80 000). Dalších 660 000 Němců uteklo ještě před odsunem nebo bylo zpočátku odsunuto neorganizovaně. V roce 1950, tedy zhruba tři roky po odsunu, zůstalo podle oficiálních statistik v českých zemích 1,8 % německých obyvatel. Na Prachaticku to bylo konkrétně 135 Němců (Soumar, 2001–2002, s. 7, 39).

Tento nucený odsun Němců znamenal, že po druhé světové válce došlo na Prachaticku k tak podstatné změně jazykové situace, že bychom ji mohli označit jako její zásadní zlom. Dva jazyky, jimiž se ve městě až do konce druhé světové války běžně komunikovalo, byly zredukovány na jeden, češtinu, a příjmení německých obyvatel města z velké části vymizela. Ještě koncem druhé světové války žilo totiž v Prachaticích

2 625 Němců, 211 říšských Němců, 160 Rakušanů a 1 392 Čechů.[1] Na začátku roku 1947 po odsunu Němců do Německa lze v archivních materiálech[2] zaznamenat už jenom 205 německých příjmení. Většina z nich je ale spojena s českými křestními jmény, šlo tedy pravděpodobně o české obyvatele. Německé křestní jméno i německé příjmení má v té době už jenom 17 obyvatel Prachatic, s největší pravděpodobností členů smíšených manželství.

4 Lingvistické zkoumání německých příjmení, klasifikace jejich typů z hlediska přístupu motivačního

Příjmení lze z hlediska lingvistického zkoumat z rozmanitých aspektů. Je to aspekt etymologický, motivační, slovotvorný, gramatický, pravopisný a frekvenční. Výsledky zkoumání ze všech těchto aspektů pak mohou podat komplexní charakteristiku systému příjmení užívaných na území jednoho národního jazyka (Knappová, 1995, s. 101).

V tomto příspěvku se zkoumáním německých příjmení obyvatel Prachatic zabýváme pouze z aspektu motivačního. Zjišťovat motivaci vzniku příjmení znamená uvažovat i o vlastnostech prvního nositele příjmení a o historických, společenských, národnostních a jazykových poměrech doby, kdy jméno vzniklo (Knappová, 2008, s. 11).

4.1 Klasifikace typů příjmení podle motivace jejich vzniku

Klasifikace typů příjmení podle motivace jejich vzniku není v odborné literatuře zcela jednotná, příjmení různě klasifikují i čeští a němečtí lingvisté. V nejvýznamnější české práci pojednávající o našich a cizích příjmeních v současné češtině autorky Miloslavy Knappové (2008, s. 13) jsou příjmení podle motivace svého vzniku členěna do tří základních skupin:

1 Početní údaje stanoveny na základě analýzy textu *Výsledek soupisu obyvatelstva města Prachatic provedený koncem září roku 1945* archivovaného ve Státním okresním archivu Prachatice.

2 Např. v *Seznamu voličském vyloženém ku dni 16. 1. 1947 opraveném podle reklamačního řízení. Obvod volební: Prachatice.* Tento seznam je archivován ve Státním okresním archivu Prachatice.

- příjmení vzniklá z vlastních jmen osob , (deantroponymická příjmení)
- příjmení vzniklá z vlastních jmen míst (detoponymická příjmení)
- příjmení vzniklá ze jmen obecných (deapelativní příjmení)

Každý z těchto tří základních typů příjmení Knappová blíže specifikuje a vyčleňuje další podskupiny.

Významnou antroponomastickou českou prací zabývající se příjmeními je také obsáhlá, dvousvazková monografie Josefa Beneše *Německá příjmení u Čechů*, která byla vydána v roce 1998.[3] Autor zde člení německá příjmení Čechů do stejných základních skupin jako Miloslava Knappová, za samostatný základní typ ale považuje příjmení utvořená z jiných slovních druhů než substantiv. Zároveň přihlíží i k fonetickým a slovotvorným specifikům němčiny. To se ve srovnání s podtypy českých příjmení uváděných v práci M. Knappové projevuje vymezováním dalších podtypů příjmení německých.

V německé odborné literatuře jsou příjmení podle motivace vzniku členěna zpravidla jinak než v literatuře české. Monografie Konráda Kunze *dtv-Atlas Namenkunde: Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet* (1998) pracuje s pěti základními skupinami příjmení, obsáhlá práce Horsta Neumanna *Das große Buch der Familiennamen. Alter – Herkunft – Bedeutung* (1994) člení německá příjmení pouze do dvou základních skupin. Do první skupiny řadí příjmení utvořená ze jmen osobních, do druhé pak všechna ostatní příjmení, jež podle původu člení do dalších šesti velkých podskupin.

V tomto textu vycházíme z klasifikace typů příjmení zpracované J. Benešem (1998, s. 59–355). Toto členění respektuje lingvistická specifika němčiny a zároveň se nám se svými podtypy jeví jako přehledné a detailní.

3 Rejstříky v této monografii zpracovala Marie Nováková.

5 Jazyková motivace vzniku německých příjmení na Prachaticku

Zjišťování jazykové motivace vzniku příjmení německých obyvatel Prachatic jsme prováděli metodou analýz materiálového souboru získaného v roce 2014 ve Státním okresním archivu Prachatice. Konkrétně šlo o soupis všech vysídlovaných německých obyvatel Prachatic včetně jejich jména a příjmení, data narození, zaměstnání, přesného data jejich příchodu do sběrného tábora v Prachaticích (nejčastěji únor, duben, květen 1946) a data jejich nuceného odsunu do Německa (nejčastěji duben až červen, někdy také ještě srpen 1946). Ne zcela důsledně jsou uváděny také adresy jejich bydliště v Prachaticích, místo zaměstnání je někdy uváděn rodinný stav.[4]

Materiál dokládá, že vysídlováni byli truhláři, zahradníci, dělníci, zemědělští dělníci, mlynáři, kuchařky, řezníci, obchodníci, švadleny, košíkáři, knihaři a další běžní řemeslníci, dále studenti, profesoři, lékaři a notáři, děti, vdovy a důchodci.

Z rozsáhlého archivního materiálu jsme vybrali náhodný vzorek 85 příjmení, která označovala celkem 560 osob. Z analýz těchto jmen vyplynulo, že příjmení německých obyvatel města Prachatice v převážné většině vznikala na základě staré slovní zásoby jejich mateřštiny, tzn. němčiny.

Jen malé procento tohoto materiálu představují česká příjmení. Na psanou podobu těchto jmen byla ale důsledně aplikována pravidla německého pravopisu, česká příjmení se také přizpůsobila německému hláskovému systému, např. *Benesch, Blaschko, Broutschek, Cech, Hanusch, Jaksch, Irouschek, Kral, Kucharsch, Ledwinka, Pawelka, Staniek, Zdiarski* apod.

V některých německých příjmeních tvořených z osobních a křestních jmen můžeme zaznamenat také české slovotvorné prvky. Je tomu například ve jménech:

Andraschko 6 x (příjmení ze zdrobněliny *Ondráček* utvořené z českého křestního jména *Ondřej*)

4 Toupalík Jan, *Odsun Němců 1945-1946.* Státní okresní archiv Prachatice. Archivní materiál dosud nezpracován.

Haberta 9 x (česká přípona *-a* připojená k příjmení z celého křestního jména *Eberhart, Habart*)

Hankowetz 9 x, *Hansalik* 3 x, *Hansl* 2 x, *Hanus* 2 x, *Hanusch* 4 x (příjmení z českých obměn německých podob českého křestního jména *Jan*)

Příjmení německých občanů města Prachatice se sice užívala na českém území, přesto si ale ponechávala svou původní německou podobu. Důvodem patrně bylo dvojjazyčné prostředí Prachatic. U jmen tedy nedocházelo k jejich adaptaci hláskové (například eliminace přehlásek) ani pravopisné a kromě výše uvedených příkladů ani k adaptaci slovotvorné.

Podle motivace vzniku a zároveň s přihlédnutím k aspektu frekvenční mu lze německá příjmení na Prachaticku rozdělit do následujících pěti skupin:

5.1 Německá příjmení utvořená ze jmen místních

Nejčastější německá příjmení zaznamenaná v našem materiálu vznikla ze jmen místních. Příznačné přitom je, že jde o vlastní jména míst nacházejících se v naprosté převaze v Bavorsku, méně často také v Rakousku, tzn. na území, z něhož k nám s největší pravděpodobností předkové prachatických Němců kdysi přišli.

Jde například o jména:

Berger 3x (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z *Bergam* nebo *Bergheim*, Bavorsko)

Bernkopf 12 x (příjmení z místních jmen na území Rakouska: z *Bärnkopf*, Dolní Rakousko)

Berner 2 x (příjmení z německých ekvivalentů českých místních jmen: z *Bern*, Horní Bavorsko)

Braun 5 x (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z místního jména *Braunau*, nebo jméno označující vlastnosti: *braun* = hnědý)

Bredl 5 x (příjmení z německých ekvivalentů českých místních jmen: Železný Brod, nebo příjmení z názvů dřeva a jeho podob: *Brett* = prkno)

Enger 2 x (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z místního jména *Engen*)

Eppinger 9 x (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z místního jména *Epping*, Horní Bavorsko, Horní Rakousko)

Fischbeck 2 x (příjmení z místních jmen na územích obývaných Němci: z bavorského nářečí – místní jméno *Fischbach*, Bavorsko, Rakousko, Sasko)

Tanzer 6 x (příjmení z místního jména na území bývalého Pruského Slezska *Tanz*, okr. Kladsko nebo příjmení z názvů uměleckých povolání: střhněm. *tanzer, tenzer* = tanečník, kejklíř, provazochodec)

Weidenthal 2 x (příjmení z místních jmen na územích obývaných Němci: *Weidenthal* – místní jméno 3x v Bavorsku, 3x v Rakousku)

Wiener 5 x (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z *Wien* a *Wienau*, Rakousko, Horní Bavorsko)

Zaunmüller 8 x (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z *Zaunmühle* u Chvalšin, Českého Krumlova, Horní Plané, Volar, v Dolním Bavorsku a Dolním Rakousku)

Amort 3 x (nepravá složenina z předložkového pádu apelativa ve významu „místo“: *am Ort*)

Dvě příjmení náležející rovněž do této skupiny jsou poněkud jiného charakteru. Vznikla sice také ze jmen místních, ale z německých ekvivalentů českých názvů osad ležících v blízkosti Prachatic. Jsou to:

Stifter 8 x (příjmení z německých místních jmen v českých zemích: z místního jména *Stift*, *Stifta* – německý název Lučenic u Prachatic, též místní jméno *Stift* 3x v Rakousku)

Zwiefelhofer 3 x (příjmení z místních jmen na různých územích obývaných Němci: z *Zwiefelhof* = Lhota Cibulářova u Prachatic)

Do první skupiny německých příjmení dále patří:

Příjmení z etnonym, názvů krajin, zemí a států

Baier 2 x, *Bayer* 4 x (z označení obyvatel *Bavorska* či z názvů pracovníků v textilní výrobě – *pay* = chlupaté, hrubé sukno)

Příjmení z označení Čechů

34 x (z označení obyvatel Čech

Samostatnou podskupinu představují příjmení motivovaná jmény pomístními a obecnými jmény zeměpisnými. Jsou to:

Příjmení z pojmenování pastvin

Blumentritt 4 x (*trit* = mj. cesta, *Blum* = pastvina)

Kieweg 23 x (z apel. *Kühweg* = kraví cesta)

Příjmení z pojmenování selských dvorců a samot

Eder 3 x (příjmení ze jmen samot odvozené příponou *-er:* z jména místního *Oed* – Horní Bavorsko, Dolní Bavorsko, Rakousko, také apel. *samota*)

Faschingbauer 3 x (příjmení ze složených jmen dvorců na *-bauer* nebo příjmení z označení sedláků složené s *-bauer* nebo příjmení z abstrakt, kolektiv a názvů náboženských představ: pojmenování z označení času – *Faschan*, střhněm. *vaschang* = masopust)

Pachlhofer 2 x, *Pachelhofer* 13 x (příjmení ze složených jmen dvorců na *-hof*: *Pachelhof*)

5.2 Německá příjmení utvořená ze jmen osobních a křestních

Druhou velkou skupinu německých příjmení se stejnou jazykovou motivací představují příjmení utvořená ze jmen osobních a křestních. V našem materiálu jsou motivujícími výrazy různá německá osobní jména, složená germánská osobní jména a především hypokoristika:

Německá příjmení z osobních a křestních jmen

Albrecht 1 x (příjmení z osobních jmen se základem *-bert*)

Příjmení z jednotlivých typů složených germánských osobních jmen

Eckert 1 x (příjmení se změnou *-hart* › *-ert*)

Eller 5 x (příjmení z osobních jmen se základem *-her*: *adal-* = ušlechtilý rod, nebo z názvů pracovníků v potravinářství: střhněm. *öler* = olejník nebo jako apel. v Hesensku: značí tchyni a v hor. Hesensku porodní bábu)

Příjmení ze složených osobních jmen

Harant 3 x (příjmení na *-ant* z *heri-rant* = vojsko, štít)

Hartmann 1 x (příjmení z osobních jmen na *-mann*: *hart-* = silný, statečný)

Příjmení z německých podob jmen biblických a jmen světců

Peter 16 x (příjmení ze základních německých podob těchto jmen: *Peter*)

Příjmení z osobních jmen s hláskovou redukcí

Arndt 2 x (příjmení z dvojslabičných osobních jmen: z *Arnold*)

Příjmení z částí osobních jmen a z hypokoristik

Dittel 2 x (příjmení zdrobnělé tvořené ze začátku jména *Dietrich*)

Engel 2 x (příjmení ze začátků osobních a křestních jmen: z *Engelbert*, nebo z pojmenování nadpřirozených bytostí: *Engel* = anděl)

Finze 13 x (příjmení z hypokoristik osobních jmen: z *Vincenz*)

Fitz 2 x (příjmení z hypokoristik osobních jmen: z *Fritz* nebo z názvů nerostů: z *Fels* = skála nebo z místního jména *Vils*, Dolní Bav)

Haas 3 x (příjmení z hypokoristik osobních jmen: z *Hartmann* nebo příjmení z názvů živočichů, konkr. střhněm. *hase, has* = zajíc)

Hartl 1 x (příjmení ze začátků hypokoristik osobních jmen: z *Hertwig*, *Hartmann*, *Hartlib* nebo příjmení ze slov označujících smyslové vjemy: střhněm. *herte* = tvrdost, jméno označovalo těžko přístupného člověka)

Heinzl 10 x (zdrobnělé příjmení derivované příponou *-tz*: z *Heinrich*)

Hois 4 x (příjmení z konců hypokoristik osobních jmen: z *Mothuis* = *Mathäus*, česky *Matouš*)

Příjmení s příponou *-el*

Fiedler 39 x (z hypokoristik osobních jmen s příp. *-el;* ta se vyskytuje v bavorsko-rakouských nářečích, vnářečí východofranckém a přesáhla až do nářečí slezských nebo příjmení z názvů uměleckých povolání: střhněm. *videlaere* = zprvu hráč na fidulu, pak hudec, houslista)

Složená příjmení obsahující osobní a křestní jména v základní nebo hypokoristické podobě

Schumertl 13 x (= Martínek mající vztah k obuvi, snad výrobce; nepravá složenina s názvem

5.3 Německá příjmení utvořená z názvů povolání a názvů řemesel a řemeslníků

Obsáhlou skupinu příjmení prachatických Němců tvoří také příjmení motivovaná názvy povolání a názvy řemesel a řemeslníků. Často přitom jde o povolání nebo řemesla zabývající se prací se dřevem, tedy činností, která byla typická pro obyvatele bavorské i české části Šumavy. Takovými jmény například jsou:

Příjmení z názvů povolání

Sager 6 x (z *Säge* = pila, v bavorsko-rakouských nářečích nebývá u příjmení přehláska – pilař nebo ze střhněm. *sager* = žvanil)

Schüssl 10 x (zkrácená podoba apel. *Schüsselmacher* = ten, kdo vyrábí mísy)[5]

Zimmer 7 x (z *Zimmerer* – redukce základu zakončeného na *-er*: střhněm. *zimmer* = stavební dříví, budova nebo z názvů řemeslníků pracujících se dřevem *Zimmerer* = tesař nebo příjmení z názvů budov a jejich částí, místností: střhněm. *zimmer, zimber* = stavení, byt)

Příjmení z názvů jednotlivých druhů řemesel a řemeslníků

Beck 3 x (z názvů pracovníků v potravinářství: *Bäcker* = pekař)

Binder 7 x (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Binder* = bednář)

Draxler 9 x (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Drechsler* = soustružník)

5 Sudetendeutsche Familiennamen aus der vorhussitischen Zeit (1957, s. 290).

Dröschler 2 x (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Dreschler* = výrobce cepů)

Hafner 22 x (z názvů řemeslníků pracujících s kamenem a zeminou: střhněm. *haven* = hrnec)

Heiser 3 x (z názvů řemeslníků pracujících s kovy: z *Heizer* = topič)

Schmied 1 x, *Schmidt* 14 x (z názvů řemeslníků pracujících s kovy: *Schmied* = kovář)

Koller 13 x (z názvů řemeslníků pracujících s kamenem a zeminou: střhněm. *koler, köler* = uhlíř nebo z názvů oděvů: střhněm. *koller, goller* = límec, chomout nebo z adj. označujících nápadnost vzhledu: z *kal, kalwes* = holý, holohlavý)

Müller 6 x (z názvů pracovníků v potravinářství: *Müller* = mlynář)

Tischler 5 x (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Tischler* = truhlář)

Wagner 10 x, *Wagnér* 1 x (z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: *Wagner* = kolář)

Zimmermann 6 x (příjmení z názvu povolání odvozené pomocí komponentu *-mann*; jde o starý typ tvoření nebo příjmení z názvů řemeslníků pracujících se dřevem: střhněm. *zimmer, zimer* = stavební dříví, výdřeva v dolech, *Zimmermann* = tesař)

5.4 Německá příjmení utvořená z různých apelativ

Příjmení německých obyvatel Prachatic byla často motivována také různými apelativy. Ta se často vztahovala k člověku, pojmenovávala živočichy, rostliny nebo nástroje:

Příjmení z apelativ označujících společenské a sociální vztahy

Bauer 28 x (příjmení z označení sedláků)

Bürger 5 x (příjmení z titulů a označení měšťanů: střhněm. *Burgaere* = měšťan)

Edelmann 4 x (příjmení z názvů vládců a šlechty)

Fischer 10 x (z označení rybářů: *Fischer* = rybář)

Jungbauer 7 x (příjmení z označení sedláků složená s *-bauer*: ve spojení s adj. *jung* = mladý, mladě)

Příjmení z označení věku a příbuzenských vztahů

Fetter 5 x (z označení příbuzenských vztahů: z gen. Väter – otců)

Příjmení z pojmenování částí těla

Brombart 2 x (z názvů pro vlasy a vousy: z *Bart* = vousy a imperativ sl. *bröuwen* = natáčet)

Příjmení z názvů živočichů

Cais 3 x (příjmení z názvů ptáků: střhněm. *Zîse* = čížek)

Fink 5 x (z názvů volně žijících ptáků: *Fink* = pěnkava)

Krebs 8 x (z názvů vodních živočichů: *Krebs* = rak)

Příjmení z názvů rostlin, jejich částí a plodů

Appel 2 x (příjmení z názvů ovocných stromů: z *Apfel* = jablko)

Bredl 2 x (z názvů dřeva a jeho podob - z Brettl, zdrobň.: *Brett* = prkno)

Příjmení z názvů nástrojů, strojů a jejich částí

Ertl 1 x (ẽrtel = Örtel, Schusterahle, čes. šídlo)

Hammerl 1 x (příjmení z názvů kovových nástrojů: zdrob. od *Hammer* = kladivo)

Příjmení z abstrakt, kolektiv apod.

Vogeltanz 2 x (z střehněme. *tanz* – mj. zpěv k tanci, příjmení tedy asi z přezd. milovníka ptačího zpěvu)

Příjmení z náboženských pojmů

Merwald 3 x (z *mervart* = pouť přes moře, tj. do Svaté země)

5.5 Německá příjmení utvořená z adjektiv vyjadřujícími vzhled nositelů jmen

Malou skupinu představují německá příjmení motivovaná adjektivy vyjadřujícími vzhled nositelů těchto jmen:

Příjmení z adjektiv označujících tělesný vzhled

Kurz 24 x (z *kurz* = krátký)

Lang 8 x (z *lang* = dlouhý)

Příjmení z adjektiv označujících vlastnosti a barvu pleti

Blach 6 x (z *bleich* = bledý)

Klein 7 x (z *klein* = malý; příjmení často rozlišovalo stejnojmenného otce a syna)

6 Závěr

Po nuceném vysídlení Němců z Čech a Moravy došlo zánikem němčiny a výraznou redukcí německých příjmení v komunikaci obyvatel k zásadní změně jazykové situace ve vybraných oblastech Československa. Jako příklad jsme zde uvedli situaci na Prachaticku, podobně jako tam se ale poměry změnily ve všech českých a moravských příhraničních regionech. Nebyly to přitom jen změny v rovině jazykové a komunikační, ale i v oblasti národnostní, demografické, ekonomické, sociální a obecně kulturní. V odborné literatuře se píše o sociokulturní diskontinuitě pohraničí, ztrátě tradic, paměti a zvyklostí, které v pohraničí vznikly, i o chybějícím pocitu sounáležitosti ve vztahu ke krajině a dědictví, o které vysídlenci přišli (Kreisslová, 2010, s. 463). Mnohé z negativních důsledků těchto změn jsou v českém příhraničí patrné dodnes.

Literatura

Beneš, Josef (1998). *Německá příjmení u Čechů.* 1. svazek. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem.

Knappová, Miloslava (1995). O systému příjmení užívaných v českých zemích. In: Jiří Hasil (ed.). *Přednášky z 37. a 38. běhu LŠSS.* Praha: Univerzita Karlova, 1995, s. 95–102.

Knappová, Miloslava (2008). *Naše a cizí příjmení v současné češtině*. 2. vyd. Liberec: AZ KORT.

Kreisslová, Sandra (2010). K etnické identifikaci a jazykové situaci německé menšiny na Chomutovsku po roce 1945. In: Adrian von Arburg, Tomáš Dvořák a David Kovařík, D. et al. (eds.). *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno: Matice moravská, s. 436–464.

Kubitschek, Rudolf (1927). *Die Mundarten des Böhmerwaldes.* Pilsen: nakl. neuvedeno.

Kunze, Konrád (1998). *dtv-Atlas Namenkunde: Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet.* München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

Mager, Jan Antonín (2003). *Rejstříky ke jmennému fondu v soupisech osadníků římsko-katolických farností Prachaticka XIX. století.* Edice Pramínek, sv. 1. Praha: Historicko-vlastivědný spolek v Českých Budějovicích.

Micko, Heinrich (1930). *Die Mundart von Wadetstift im Böhmerwald.* Reichenberg: Lautlehre.

Neumann, Horst (1994). *Das große Buch der Familiennamen. Alter – Herkunft – Bedeutung.* Hamburg: Falken Verlag.

Newerkla, Stefan Michael (2004). *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen.* Frankfurt am Main: Peter Lang.

Pospíšil, Ivo (2013). *Areál a filologická studia*. Brno: Masarykova univerzita.

Schwarz, Ernst (1957). *Sudetendeutsche Familiennamen aus der vorhussitischen Zeit.* Köln: Böhlau Verlag.

Soumar, Tomáš (2001–2002). Odsun sudetských Němců z okresu Prachatice. In: *Zlatá stezka.* Sborník Prachatického muzea (8–9), s. 7–43.

Staněk, Tomáš (1991). *Odsun Němců z Československa 1945–1947*. Praha: Academia – Naše vojsko.

Starý, Václav (1986). Soupis obyvatel města Prachatic z roku 1585. In: *Archivum Trebonense. Sborník studií jihočeských archivářů.* Třeboň: Státní oblastní archiv v Třeboni, s. 70-109.

Prameny

Výsledek soupisu obyvatelstva města Prachatic provedený koncem září roku 1945. Státní okresní archiv Prachatice. Městský národní výbor Prachatice. Karton č. 66, sign. III/3/b – Evidence obyvatelstva 1945–1975.

Seznam voličský vyložený ku dni 16. 1. 1947 opravený podle reklamačního řízení. Obvod volební: Prachatice. Státní okresní archiv Prachatice. Okresní národní výbor Prachatice. 1945–1948. Fascikl č. 25 (rozpracovaný fond).

Toupalík Jan, *Odsun Němců 1945–1946.* Státní okresní archiv Prachatice. Dosud nezpracovaný archivní materiál.

Internetové zdroje

URL1: Jižní Čechy a Šumava. Spolek pro popularizaci jižních Čech. Dostupné z: http://www.jiznicechy.org/cz/index.php?path=mest/prachat.htm, [cit. 16.03.2014].

Resumé

Příspěvek pojednává o německých příjmeních na Prachaticku v době po druhé světové válce. Činí tak z hlediska dvou vědních oborů: areálové lingvistiky a antroponomastiky. Výskyt a užívání německých příjmení na Prachaticku po nuceném vysídlení Němců z Československa jsou proto vysvětlovány optikou aspektů teritoriálních, historických, politických a lingvistických. Německá příjmení, zjištěná na základě analýz archivních materiálů, jsou lingvisticky blíže klasifikována a podle motivace svého vzniku rozčleněna do pěti základních skupin.

Česká a německá toponyma v bývalém okrese Kaplice

Marie Janečková
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Die Studie hält die älteste Geschichte der Besiedlung des Gerichtskreises Kaplitz fest. Die Besiedlung wurde von der Kirche und vom Adel verwaltet. Orte und Gemeinden haben sich seit ältester Zeit mosaikartig vermischt, in die Grenzwälder kamen deutsche Siedler. In vielen Gebieten haben sie die ursprünglich slawischen Bewohner zahlenmäßig übertroffen. Die Dörfer trugen sowohl tschechische als auch deutsche Namen, tschechisch-deutsche Kontakte haben ihre Form beeinflusst. Die späteren amtlichen Bezeichnungen waren meistens zweisprachig. Die massive Aussiedlung der deutschen Bevölkerung nach dem Zweiten Weltkrieg führte zu einer markanten Senkung der Einwohnerzahl in diesem Gebiet und zum Untergang vieler Gemeinden. Die Liste ausgewählter Orte beinhaltet vor allem Orte aus dem Kaplitzer Gerichtskreis.

Schlüsselwörter: Besiedlung der Grenzgebiete, Ortsnamen, Zerstörung, Restauration

Abstract

The study covers the oldest history of the settlement of the former Kaplice political region. This settlement was run by the church and aristocracy. At these old times villages and settlements mixed together like a mosaic, German settlers were coming to the border forests. In many areas their number exceeded the number of original Slavonic settlers. The villages had Czech and German names, their form was influenced by Czech and German language contacts. Later official names were usually bilingual. The massive displacement of German residents after the World War II resulted in considerable decrease in the number of residents in this area

and in partial or total extinction of many settlements. A selective overview was compiled mostly from Kaplice judicial region.

Keywords: colonization of borderlands, villages and settlements, settlement names, demolition, renovation

1 Úvod

Kaplicko se rozkládá v Novohradském podhůří, které je součástí Šumavské hornatiny. Novohradské podhůří tvoří Soběnovská a Klopanovská vrchovina, Stropnická pahorkatina, Kaplická brázda a Hornodvořišťská sníženina. Na severu přecházejí Novohradské hory v Třeboňskou pánev, na jihu v Rakousku pokračují jako Weinsbergerwald. Kaplicko bylo v historické době postupně kultivováno a osídlováno nejen českým, ale především německým etnikem. Naše studie se opírá o archivní materiály, historickou a memoárovou literaturu, ale i o internetové zdroje informací (Demek, Matovčin et. al, 2006).

2 Počátky osídlování Kaplicka

Počátky osídlení spadají do kolonizačního období brzy po roce 1200. Stará toponyma ukazují, že rozšířené údolí řeky Malše (*Maltsch*) bylo již zčásti osídleno Slovany. Pronikli na jih podél staré horské stezky. V blízkosti Malše a na jejích vedlejších přítocích, řeky Černé (*Schwarzau*), potoků Dobechovského (*Dobichauer Bach*) a Bělského (*Zirnetschlager Bach*) vznikaly malé osady, jejichž názvy odkazují k osobním jménům (dále jen OJ), jak bylo u pohanských Slovanů zvykem: např. Hodenice (*Hodenitz*), Jaroměř (*Jarmin, Jarmirn*) nebo Pořešín (*Groß Poreschin*), Skoronice (*Gurenitz*). Slovanský původ mají také obce Stropnice (*Strobnitz*), Vitoraz (*Weitra*) nebo Světlá (*Zwettl*). Statky a půda byly vlastnictvím českých králů, ale jen malá část z nich mohla být využita hospodářsky. Větší díl pokrýval prales nebo močály. Není známo, kdy byla na horské pěšině vedoucí od Dunaje (*Donau*) proti proudu říčky Feldaist přes Kerschbaumské sedlo (*Kerschbaumsattel*) do nitra Čech vystavěna kaplička zasvěcená Panně Marii. Pověst přisuzuje tento čin rytíři z Pořešína, který na lovu v největším nebezpečí poprosil P. Marii o pomoc. V té chvíli se objevil neznámý rytíř a zachránil ho. Časem kolem kapličky vznikla osada, která podle ní dostala jméno Kaplice (*Kaplitz*). Jde

o lidové podání, přesné určení původce stavby je obtížné, hrad Pořešín vznikl až později (srov. Sailer, 1997, s. 11). Kapličku (kaplici) zřejmě nechal vybudovat klášter v Milevsku (*Mülhausen*), kterému snad toto území patřilo od vzniku kláštera v poslední čtvrtině 12. století. K roku 1257 zde patrně stál už mariánský kostel (Kuča, 2000, s. 789). Místo mělo příznivou polohu, vyúsťovala zde široká stezka vedoucí z Dolního Rakouska do Černého údolí (*Schwarzthal*) a dolů až do Ličova (*Litschau*), pak na Hradišťskou horu (*Radischberg*) a podél ní až k Malši. Asi 6 km severně od Kaplice, u obce Rozpoutí (*Rossboden*), se horská stezka dělila. Jedna větev vedla k hradu v Doudlebech (*Teindles*), druhá do Netolic k blízkému Župnímu hradu (Sailer, 1997, s. 11).

Kaplice (psáno *Capliz*) je poprvé zmiňována v listině z roku 1257. Jméno se užívá v singuláru, protože vzniklo ze staršího deminutiva utvořeného příponou *-ice.* Většina toponym s příponou *-ice* vznikla derivací z OJ původního vlastníka místa a jsou tedy v plurálu.

Území mezi Šumavou a Dunajem bylo ve 12. století z větší části pod církevní správou. Důležité obchodní cesty od Dunaje do Čech, Zlatá stezka z Ottensteinu do Rohrbachu a okrajová cesta z Lince údolím Haselgraben k Vltavě byly v držení pasovského biskupa. To ztěžovalo obchodování, protože kupci byli zatěžováni cly a mýty (srov. Sailer, 1997, s. 16).

2.1 Kolonizační aktivita v raném středověku

Kolonizační aktivita na české i bavorsko-rakouské straně pomezního hvozdu vrcholila ve 13. století. Na české území začali masověji pronikat němečtí osadníci a spolu s domácím obyvatelstvem se podíleli na hospodářství i výstavbě sídel v jižních Čechách (Žemlička, 1995, s. 40). Kolonizaci hraničního lesa mezi Čechami a Rakouskem řídily kláštery a šlechta. Páni ze Strakonic dostali državy při řece Otavě a Malši, ale podstatná část území získaných kolonizací patřila Vítkovcům, kteří povolávali osadníky ze svých držav v Horním Rakousku (Sailer, 1997, s. 12–13). Král Přemysl Otakar II. (1233–1278) si dobře uvědomoval strategický význam českého jihu a se zvýšenou intenzitou začal s obnovou zeměpanských práv, která jeho předchůdci podcenili (Žemlička, 1995, s. 41). Nechal vybudovat cestu z Freistadtu přes Kerschbaumské sedlo a podél Malše do vnitrozemí Čech. Opakovaně tudy projížděl do svých nových rakouských držav. Roku 1263 založil klášter v Zlaté Koruně (*Goldenkron*) a 1265 nechal v místech, kde se Malše vlévá do Vltavy,

vyměřit královské město Budějovice (Sailer, 1997, s. 17). Příznivě položený pozemek musel král vyměnit s Čéčem, kterému za to dal královský majetek Velešín. Už 1276 Velešín zase připadl koruně. Založení královských měst (kromě Budějovic vzniklo i Hradiště, pozdější Tábor) spolu s venkovskou kolonizací mělo narušovat majetkovou nadvládu rodu Vítkovců (Žemlička, 1995, s. 41).

2.1.1 Kolonizační úsilí pánů z Pořešína a z Michalovic

Ochranu cesty z Rakouska do Čech přenesl Přemysl Otakar II. na Bavora II. ze Strakonic a daroval mu velký majetek na levém břehu Malše, k němuž patřila také osada Kaplice. Asi hodinu pěší cesty severně od Kaplice leží vesnice Pořešín. V její blízkosti vystavěl Bavor na skalnatém výběžku nad Malší hrad Pořešín jako sídlo svého úřadu (Sailer, 1997, s. 17, 18). Bavorové ze Strakonic směnili roku 1317 pořešínský majetek s příbuznými vladyky z Vitějovic. Ti se stali novými majiteli a nazývali se páni z Pořešína.

Po smrti Přemysla Otakara II. v roce 1283 předal král Václav II. královský hrad Velešín Janovi z Michalovic. Páni z Michalovic se oddělili ze severočeského rodu Markvarticů a byli dost silní, aby se ubránili Vítkovcům. Majetek Velešína ležel východně od Malše, sahal ke Stropnickému potoku (*Strobnitzbach*) a dále až k rakouským hranicím, východněji pak k Hojné Vodě (*Heilbrunn*).

Páni z Michalovic zakládali nebo rozšiřovali s německými kolonisty osady Benešov (*Beneschau*), Hradiště (*Radinetschlag*), Klení (*Gollnetschlag*), Bělá (*Zirnetschlag*), Malonty (*Meinetschlag*), Tichá (*Oppolz*), Rapotice (*Rappetschlag*), Meziříčí (*Uretschlag*), Cetviny (*Zettwing*) a jiná místa. Na skále nad řekou Černá nechali postavit hrad *Sokolčí* (*Falkenburg*), v osadě Skaliny (*Gallein*) zámeček (Sailer, 1997, s. 19). V roce 1387 Jan Michalec z Michalovic prodal hrad Velešín Oldřichovi a jeho synu Jindřichovi z Rožmberka. Vok z Rožmberka se rozhodl roku 1487 hrad opustit, ten rychle pustl a ke konci 15. století byl již zbořeništěm. Majetek Velešína přešel po smrti posledního Rožmberka roku 1611 na pány ze Švamberka a roku 1620 se darovací listinou dostal hrabatům Buquoyům (URL 1).

V severní části bývalého kaplického okresu bylo mnoho slovanských osad a mlýnů, jižní část však tvořil prales. Jen na některých mýtinách u řek Malše a Černá byla slovanská sídliště, jako Bukovsko (*Buggaus*),

Dobechov (*Dobichau*), Hodenice (*Hodenitz*), Jaroměř (*Jarmirn*), Ličov (*Litschau*), Mostky (*Pernlesdorf*) (Sailer, 1997, s. 19).

Až do 14. století se česká a německá sídliště mozaikovitě mísila. Lidé žili pokojně vedle sebe, často v jednom místě. Postupně byla některá starší slovanská sídliště poněmčena, jak prozrazují některá místní jména z okolí Kaplice, např. Drochesdorf (*Drochy, Drochov*, z OJ *Droch*), Schömersdorf (*Všeměřice* z OJ *Všemír*), Strodau (*Stradov*, z OJ *Strada*) nebo Suchental (*Suchdol* ‚suché údolí'). Naopak v nitru země některá německá osídlení zanikla (srov. Sailer, 1997, s. 15).

K majetku pánů z Pořešína patřilo počátkem 14. století vedle Kaplice kolem 50 osad. Hranici tvořila na východě řeka Malše od osady Nažidla (*Einsiedel*) až po obec Dlouhá (*Dluhe*, 3 km před Velešínem). Potom hranice stoupala nahoru podél potůčku až k obci Zvíkov (*Zwickau*), odtud severně k osadě Krasejovka (*Krassau*), poté jihozápadně blízko obce Černice (*Cernitz/Tschernitz*) k Vltavě, odtud k Jílkovu/Jíleckému potoku (*Ilkobach*) až k jeho počátku a podél vodního předělu mezi Vltavou a Malší k potůčku, ústícímu nad osadou Nažidla do Malše. S výjimkou obce Přibyslav (*Ziebetchlag/Zibetschlag*) byla všechna místa v této oblasti slovanského původu, jako např. Dobechov (*Dobichau*, z OJ *Dobek*), Horšov (*Horeschau*, z OJ *Horeša*) nebo Zdíky (*Stiegesdorf*, z OJ *Zdík*). Počet sídel byl už tehdy přibližně stejný jako v letech před rokem 1945 (srov. Sailer, 1997, s. 21). Kromě tohoto majetku získali páni z Pořešína a jejich potomci později ještě sedm vesnic, mezi nimi osady Plavnice (*Plawnitz*), Desky (*Brettern*) a Blansko (*Pflanzen*), patřily jim šlechtické dvory v Osově (*Osovský dvůr*), Věžovaté Pláni (*Turmplandles*), Omleničce (*Klein Umlowitz*). Záleželo jim na výnosech z půdy, zakládali další vesnice a požadovali příchod dalších osídlenců z Bavorska a Rakouska, takže v jižní části jejich území se koncem 14. století mluvilo převážně německy, zatímco na Krumlovsku zůstalo spíše slovanské obyvatelstvo (Sailer, 1997, s. 23).

2.1.2 Vývoj sídel po husitských válkách a v pobělohorském období

V husitských válkách převzal rožmberský vladař Oldřich II. majetek Pořešínských do svého vlastnictví. Asi roku 1423 zničil hrad Pořešín a podobně zničil i hrad Louzek (*Lauseck*) při cestě do rakouského Freistadtu jižně od Kaplice (srov. Sailer, 1997, s. 32, 33). Rožmberkové měli

v držení řadu obcí až do smrti Petra Voka (1611), majetek krátce převzali příbuzní Švamberkové, ale ztratili jej po bělohorských událostech. Od roku 1623 se novou vrchností stal rod Buquoyů. Jejich kolonizace je spjata s rozvojem sklářství na Novohradsku. Nejstarší prameny doloženou sklárnou v Novohradských horách jsou Klažary (*Glasern*), další měla být kolem r. 1486 huť západně od Pohoří na Šumavě (*Buchers*) na panství Vítkovců. Skutečná přítomnost obou hutí však není v pramenech spolehlivě potvrzena. Poslední Rožmberkové měli od r. 1588 svou sklárnu na Vilémově hoře (*Wilhelmberg*) u Hojné Vody (*Heilbrunn*). Buquoyové v zakládání skláren pokračovali, na delší či krátkou dobu přibývaly hutě a kolem nich osady: 1623 Nová Huť na místě Staré Huti rožmberské, 1673 Křišťálová Huť (zanikla 1705), 1677 Lužnice (zanikla 1715), 1693 Pohoří na Šumavě (*Pucherser Hütte*), sklárna zanikla 1777 a místo ní vznikly Janovy Hutě (*Johannesthal*), 1757 Mlýnský vrch (*Mühlberg*) u Hojné Vody, sklárna zanikla 1795. 1764 Jan Buquoy založil Tereziinu Huť (*Theresienhütte*), 1786 Jiříkovo Údolí (*Georgenthal*). Pozdější zakladatel sklárny v Lenoře Jan Mayer založil 1780 hutě Pavlína (*Paulina*) u Pohoří na Šumavě na úpatí hory Kamenec, 1782 Stříbrné Hutě (*Silberberg*) a 1794 *Bonaventura*. Poslední sklárna v Černém Údolí (*Schwarzthal*) vznikla 1837. Při těchto sklárnách se stavěly dělnické domky, z nichž později vyrostly celé osady. Jak skelné hutě vznikaly, tak také zanikaly (srov. Krátká, 2013, s. 29–40).

3 Farnost Kaplice od nejstarších dob do 19. století

Farnost Kaplice původně patřila klášteru v Milevsku (*Mülhausen*) a do arcidiecéze pražské. Ve 14. stol. už to byla rozsahem velká farnost pod patronátem opata milevského kláštera. Milevští premonstráti měli zásluhy na podporování vzdělání v Kaplici a jejím okolí (srov. Sailer, 1997, s. 25, 26). Po husitských válkách vliv milevského kláštera slábl. Roku 1552 prodal milevský opat a konvent patronát nad kaplickou farou Vilémovi z Rožmberka. Od té doby působili v Kaplici světští kněží (Sailer, 1997, s. 44).

V 18. století na základě zásahu Josefa II. (1741–1790) do církevního uspořádání byla farnost Kaplice od pražské arcidiecéze odloučena a připojena k nově založené diecézi v Českých Budějovicích. Byly založeny

nové fary a změněny hranice farností, aby žádné místo nebylo od farního

kostela vzdáleno více než hodinu pěší chůze. Z velkého farního kaplického okruhu byla vyčleněna farnost Omlenice (*Groß Umlowitz*) a patronát byl přenesen na opata ve Vyšším Brodě (*Hohen Furth*). K farnosti byly přiděleny Velká a Malá Omlenice (*Groß* und *Klein Umlowitz*), Střelcův Dvůr (*Unterberg*), Výnězda (*Winitz*), Blažkov (*Laschkles, Vlásky*), Boly (*Wolluben*), Bočkov (*Wutschko*), Vracov (*Wratzau*), Chudějov (*Kuttau*) a Nižší Hodenice (*Hodenitz*). Obec Bujanov (*Angern*) připadla k farnosti Rožmitál (*Rosenthal*), k farnosti Věžovatá Pláň (*Turmplandles*) patřily Buchtice n. Puchtice (*Puchtitz*) a Střítež (*Třitesch*) (srov. Sailer, 1997, s. 69).

Při faře Kaplice zůstaly osady Nažidla (*Einsiedel*), Skoronice (*Gurrenitz*), Horšov (*Horeschau*), Hubenov (*Hubene*), Jermaly (*Ermelei*), Ježkov (*Jeschkesdorf*), Milíkov (*Miligen*), Rojov (*Roiden*), Rožnov (*Rosenau*), Podolí (*Podollen*), Žár (*Sohors*), Zdíky (*Stiegesdorf*), V Listru (*Rüstern*), Velký a Malý Strádov (*Groß* und *Kleinstrodau*), Šimákův a Mošův dvůr (*Schimaken* und *Moschenhof*), ale i převážně české osady Pořešín a Pořešínec (*Groß-* und *Kleinporeschin*), Rozpoutí (*Rossboden*) a Výheň (*Výhen*). Nově přibyla lokalita Malý Chuchelec (*Klein Kuchlitz*), který dříve patřil k Velešínu (srov. Sailer, 1997, s. 69).

Roku 1856 byl do Kaplice přeložen z Benešova nad Černou (*Deutsch Beneschau*) vikariát. K vikariátu Kaplice patřilo vedle děkanátu Kaplice 10 farností: Blansko (*Pflanzen*), Malonty (*Meinetschlag*), Německý Benešov (*Deutsch Beneschau*), Omlenice (*Umlowitz*), Pohoří na Šumavě (*Buchers*), Rychnov nad Malší (*Böhmisch Reichenau an der Maltsch*), Rychnov u Nových Hradů (*Deutsch Reichenau bei Gratzen*), Soběnov (*Oemau*), Terčí Ves (*Theresiendorf*), Svatý Kámen u Rychnova nad Malší (*Wallfahrtsort Maria Schnee*) a Cetviny (*Zettwing*) (Sailer, 1997, s. 98).

4 Město Kaplice a bývalý politický okres Kaplice

Kaplice se stala správním střediskem politického okresu od roku 1850 a zůstala jím s obměnami do roku 1960. Od roku 1961 je Kaplicko součástí okresu Český Krumlov. V současné době má město Kaplice status obce s rozšířenou působností a zahrnuje některé z blíže položených, již zmiňovaných, obcí jako své části: Blansko (1,5 km v. od Kaplice, 216 obyvatel), Dobechov (3 km jv. od K., 14 obyv.), Hradiště (3 km v. od K., 31 obyv.), Hubenov (6 km sz. od K., 75 obyv.), Květoňov

(3,5 km jv. od K., 6 obyv.), Mostky (2 km jv. od K., 36 obyv.), Pořešín (4 km severně od K., 122 obyv.), Pořešinec (3 km sev. od K., 34 obyv.), Rozpoutí (4,5 km sev. od K., 53 obyv.), Žďár (2,5 km sev. od K., 39 obyv.) (HLO, 2006, s. 204–205).[1] Všechny tyto obce měly původně české názvy. To dokazují i německá přejmenování, která buď zachycovala přibližnou zvukovou podobu: Hradiště (*Radischen*), Hubenov (*Hubene*), Pořešín (*Groß Poreschin*), Pořešínec (*Klein Poreschin*), Rozpoutí (*Rossboden*), Žďár (*Sohorsch, Sohors*), nebo se německá pojmenování od českého názvu lišila: Blansko (*Pflanzen*), Květoňov (*Steinbach*), Mostky (*Pernlesdorf*).

Historie osídlení politického okresu Kaplice je dlouhá a spíše poklidná. Tento převážně zemědělský okres s velice nízkým zastoupením průmyslové výroby byl v některých částech osídlen ve více než 90 % obyvatelstvem německé národnosti. Nejvyšším počtem obyvatel německé národnosti se tak zařadil v rámci celých jižních Čech na druhé místo po sousedním politickém okrese Český Krumlov (Kysela, 2008, s. 5 a 6).

Politický okres Kaplice zahrnoval území tří soudních okresů: Kaplice, Nové Hrady a Vyšší Brod. Svou rozlohou patřil k větším okresům.[2] Vznikl na území bývalých buquoyských dominií Nové Hrady a Rožmberk, cisterciáckých dominií Vyšší Brod a Omlenice, zasahoval sem i majetek Schwarzenbergů, města Krumlova a krumlovské prelatury. Rozkládal se v nejjižnějším cípu Čech a jeho jižní hranice sousedila s Rakouskem. Ze severu a severozápadu sousedil s okresy České Budějovice a Český Krumlov, ze severovýchodu s okresem Třeboň (srov. Dvořáková, 1982, s. 8n).

Správní okres Kaplice obsahoval celkem 86 obcí, ve kterých většinu obyvatelstva tvořily osoby německé národnosti. Ve sčítání lidu z roku 1930 je zachyceno národnostní složení obyvatel Kaplicka. Žilo zde 87,8 % československých státních příslušníků německé národnosti a jen 12 % příslušníků české národnosti (SLO, 1934, s. 137–148).

Soustředíme pozornost pouze na soudní okres Kaplice. Zaujímal plochu 35 003 ha a žilo v něm 17 517 obyvatel, z nichž 14 097 (82,6 %) byli obyvatelé německé a 2 953 (17,3 %) české národnosti. V roce 1930

1 Historický lexikon obcí České republiky (dále jen HLO) z roku 2006; počet obyvatel dle sčítání lidu, domů a bytů je v něm z databáze Českého statistického úřadu (ČSÚ) 2001.

2 Statistický lexikon obcí (dále jen SLO) z roku 1934 uvádí rozlohu 93 213 ha.

k němu náleželo 37 obcí, 27 z nich zahrnovalo i několik osad (SLO, 1934, s. 143–148). České obyvatelstvo bylo ve většině obcí zastoupeno pouhými několika setinami z celkového počtu obyvatel, jen v obcích Dlouhá, Pořešín, Děkanské Skaliny a Soběnov české obyvatelstvo převažovalo. Ve dvou obcích (Meziříčí/*Uhretschlag* a Mikulov/*Böhmdorf*) a v některých menších osadách dokonce nebyl zastoupen ani jeden Čech. Samo město Kaplice mělo v r. 1930 z celkového počtu 2 267 obyvatel 1 643 Němců a 562 Čechů. V soudním okrese Nové Hrady žilo 85,6 % Němců a 14,4 % Čechů, soudní okres Vyšší Brod byl téměř celý německý, žilo tam 94,5 % Němců a pouze 5,4 % Čechů. Ze srovnání vyplývá, že nejvíce Čechů bylo v soudním okrese Kaplice, 17,3 % (SLO, 1934, s. 137–142).

4.1 K historii názvů některých obcí a osad v bývalém soudním okrese Kaplice

Tento oddíl řadí toponyma z této oblasti výběrově a je zaměřen na obce, které měly před 2. světovou válkou naprostou nebo výraznou převahou německého obyvatelstva.[3]

Bělá/*Zirnetschlag* (lidově také *Zinetschlag*), ves 10 km jv. od Kaplice, je poprvé zmíněna roku 1361 jako Byela, 1541 Biela, Sedláček 1553 uvádí Bělá, Zirnetschlag. Název se dále neměnil. Jméno dostala asi podle potoka Bělá, přítoku Malše, který měl později německý název Steinbach. Profous cituje M. Klimesche,[4] který původ první části německého složeného názvu hledal ve slovanském OJ Cirnata nebo Černata (Klimesch, 1909, I, s. 96). Jméno patrně označovalo Čerňatovu paseku (Profous, 1947, I, s. 40–41). Založili ji páni z Michalovic, pak přešla do držení Rožmberků, poslední majitelé byli Buquoyové. Dnes je částí obce Malonty a žije v ní trvale 84 obyvatel (HLO, 2006, s. 206–207).

Bukovsko/*Buggaus*, ves v lesnaté krajině 8,5 km jv. od Kaplice. První záznam z roku 1362 je Bukowsk, další podoby byly Bukawsk, Bukausk, r. 1400 i Pukkaus, 1720 Bukaus, 1789 Pukaus, Buggaus. Ustálily se názvy *Bukovsko* a *Buggaus*. Příponou *-sko* se označovaly osady zpustlé, nebo po zpustnutí nově osídlené. Ves se tedy původně mohla jmenovat podle porostu Buky a po zpustnutí Bukovsko (Profous, 1947, I, s. 214–215).

3 Viz v příloze tabulku s vybranými obcemi a počty českých a německých obyvatel.

4 Johann Matthäus Klimesch (narozen 1850 v Rozpoutí/Rossboden, zemřel 1940 v Vídni/Wien, pohřben je v Kaplici/Kaplitz), historik a lingvista. Citovaná práce je v seznamu literatury.

Dnes je částí obce Malonty a žije v ní 42 obyvatel (HLO, 2006, tamtéž).

Cetviny/*Zettwing* (Profous uvádí podobu *Cetvín* a lid. pojm. *Tseitwen*, další názvy jsou *Cetvina, Cetvice*) byly městečkem na hranici s Rakouskem, na pravém břehu Malše, 14,5 km jv. od Kaplice. Nejstarší zápis z roku 1325 je zkomolený, 1356 už je psáno Zettwing a od roku 1720 německý název převažoval. Úřední název z roku 1854 byl Cetvina, Zettwing a od roku 1923 *Cetviny, Zettwing*. Prvotní bylo české jméno, Cetvín označovalo ‚Cetvův dvůr' (Profous, 1947, I, s. 246). Obec mající status městyse zanikla po roce 1945, jednak z důvodu vysídlení německého obyvatelstva, jednak proto, že se stala součástí hraničního pásma. Domy byly zbourány, zachován zůstal jen kostel, který byl v letech 1995–2003 opraven, a tak se se zachránila vzácná památka pozdní jihočeské gotiky (URL 2).

Jaroměř/*Jarmin, Jarmirn* (*Jarmen, Garomir, Yarmyrow*), též *Jaromíř* je ves 5,5 km jv. od Kaplice. První zápis Jermir je z roku 1361, k roku 1529 a 1530 čteme Jarmier a Jaromier (psáno Garomier), 1541 Jaromierzicze, 1789 Jarmern nebo Jarmen. Tvar *Jaroměř* vznikl z OJ Jaromír připojením staré přivlastňovací přípony *-jь a znamenal Jaromírův majetek (Profous, 1949, II, s. 103–104). Dnes je částí obce Malonty a má 45 obyvatel (HLO, 2006, s. 206–207).

Horní Kaliště/*Ober Gallitsch* (lidově *Golitš*), ves 12,7 km jz. od Kaplice, tvořila skupina chalup. První záznam je z r. 1379 (villa Galiscz), 1541 Kalisstie jinak Galitsch. Rozlišovalo se Horní a Dolní Kaliště (*Ober-* und *Unter Gallitsch*). Pod tuto obec spadaly další osady a samoty (Profous, 1949, II, s. 184). Obě osady jsou dnes částí obce Dolní Dvořiště (*Unterhaid*), ale nemají status sídelní jednotky, protože jsou zde jen pastviny (URL 3).

Malonty/*Meinetschlag*, ves 8 km jv. od Kaplice. Zakladateli byli němečtí kolonisté povolaní pány z Michalovic. První zápis je z roku 1360 (Meinholtov), 1376 Mainholthslag, 1393 Meinholt a další varianty, 1457 Manholty; 1529 Meinhartschlag, dále střídavě Malonty, Manholdtschlag, od r. 1654 Meinetschlag. Tento název se vyvinul z původního toponyma Meinoltsschlag ‚Meinoltova paseka'. První část kompozita je od původu germánské OJ. V německém kompozitu je ve druhé části základ *-schlag* ‚paseka, mýtina'. České jméno mělo nejprve plurálový tvar Manholty, přesmykem pak vzniklo Malonty (Profous, 1951, III, s. 16–17). Malonty jsou obec s rozšířenou působností. Ke dni 28. 8. 2006

zde žilo 1240 obyvatel (URL 4).

Mikulov/*Böhmdorf*, ves u rakouských hranic, 14 km jv. od Kaplice. První zápis pochází z r. 1379 (villa Miculow), 1418 Böhemdorf, 1500 Bechemdorf, 1541 ves Mikulow, Beheimsbdorf, 1598 Behemdorf, 1654 Böhmdorff, od roku 1720 Böhmdorf. Jméno *Mikulov* ‚Mikulův dvůr' vzniklo z OJ Mikul, což je obměna německého Nikolaus (Profous, 1951, III, s. 71). Lokalita je dnes částí obce Dolní Dvořiště, důvodem jejího zániku bylo vysídlení obyvatel a vznik hraničního pásma, zanikla v roce 1956 (URL 5).

Mladoňov/*Lodus*, ves 5,5 km na jih od Kaplice. Nejstarší zápis Mladonow je z roku 1379, 1450 Mladus a další varianty, v roce 1598 Ladusz, 1614 Malonye, 1720 a 1789 Ladus, 1841 Lodus. České jméno značilo původně ‚Mladoňův dvůr', německé jméno se vyvinulo z původního genitivu Mladons v Lodus (Profous, 1951, III, s. 101). V r. 1869–1910 existoval Mladoňov pod názvem Lhotka, 1921–1930 obec v okr. Kaplice, v r. 1950 osada obce Všeměřice v okr. Kaplice. V dalších letech byl zničen a jako osada zanikl, je součást obce Dolní Dvořiště (HLO, 2006, II, s. 323).

Pohoří na Šumavě/*Buchers* (lid. *Puchers*), ves v Novohradských horách 21 km jv. od Kaplice. První zápis 1524 potok Pohorzie, 1693 zde byla zřízena sklárna a obydlí sklářů; 1789 Puchers, 1841 Puchers, Buchers. Německé jméno vzniklo buď zkomolením českého, nebo podle Klimesche (1909, I, s. 25) možná z apelativa Pocher, Erzstampfer ‚puchéř', ten, kdo roztlouká rudu, křemen (Profous, 1951, III, s. 415). Po roce 1945 byla osada postupně vysídlena a částečně zničena. V roce 1994 byl zdevastovaný kostel zčásti opraven a přistavěna budova identická s původní farou (URL 6).

Dolní Příbraní/*Unter Sinnetschlag, Sinetschlag, Zinetschlag*, ves v Novohradských horách, 14 km jv. od Kaplice; asi 1 km sv. od ní leží **Horní Příbraní/*Ober Sinetschlag.*** První záznam je až z roku 1541 Sienetschlag, Sinetslag, 1720 Zinetschlag, 1789 a 1841 Unter Zinetschlag nebo jen Sinetschlag. České jméno bylo přitvořeno teprve v 19. století, značí polohu obce ‚při bráně do Rakouska'. 1870 a 1895 byly stanoveny dva úřední názvy: *Příbraní Dolní, Příbraní Horní – Unter Sinnetschlag, Ober Sinnetschlag.* Z dřívějších dob je obec doložena jen pod německým jménem. Profous upozorňuje na skutečnost, že tyto lokality byly patrně do 16. stol. součástí obce Bělá, která v 16. stol. dostala německý název

Zirnetschlag. Blízké sousedství způsobilo, že němečtí obyvatelé přenesli název *Zirnetschlag* i na Bělou. Kvůli rozlišení pak pro obě Příbraní byl název asimilací *rn* > *nn* pozměněn z Zirnetschlag v *Zinnetschlag, Sinetschlag* (1951, III, s. 473–474). Obě osady zanikly z důvodů vysídlení Němců po roce 1945. Úplně zanikly roku 1956 a z původní zástavby nezůstalo nic (URL 7).

Přibyslav/*Ziebetschag*, *Zibischlag, Czibetschlag*, víska 6 km jz. od Kaplice. Od roku 1383 se v zápisech objevuje české jméno, 1533 a 1596 Zibischlag, Czibetschlag, Przibyslaw; 1789 a 1841 jen Zibetschlag. Správní obcí pro ni bylo Horní Kaliště. Německé jméno vzniklo napodobením české zvukové podoby (Profous, 1951, III, s. 474). Po roce 1945 byla obec postupně vysídlena a zcela zničena. Zůstala jen kaplička. Dnes jsou tam pastviny (URL 8).

Rapotice/*Rappetschlag*, ves 12,5 km jv. od Kaplice, má v zápisech různé varianty českého jména: 1486 Repotice, 1541 Ropětice, 1553 Repotice, Rapoltenschlag, 1586 také Ropotice, 1654 Rapatsslag, od roku 1720 Rappetschlag. Od roku 1848 jsou dva názvy *Rapotice, Rappetschlag*. Původ jména je český, Repotice byla ves lidí Repotových (repota ‚křikloun'). Palacký zavedl podobu Rapotice. Okolní lokality měly německé složené názvy s členem -schlag, a tak bylo něm. jméno vesnice utvořeno podle dolnorakouských vesnic Rapoltendorf a Rappoltschlag. Vznikl tvar Rapoltenschlag a ten se změnil v Rapatschlag a poté v *Rappetschlag* (Profous, 1951, III, s. 540). Rapotice ztratily už v 60. letech 20. století status sídelní jednotky, je to samota se dvěma obyvateli a část obce Malonty (URL 9).

Tichá/ *Oppolz* (lidově *Ouputs*), ves podél potoka Tichá, 10,5 km j. od Kaplice, se poprvé zmiňuje r. 1360 (Tichá) v souvislosti s postoupením tvrze Tichá a hradu Velešína pány z Velešína Rožmberkům. 1478 je obec poprvé zapsána jako Opolcz, až do roku 1654 se střídá s českým názvem Tichá; od r. 1841 Oppoltz, Opolz. Jméno vzniklo z genitivu Oppolts Hof ‚Opoltův dvůr n. ves'. Český název má podle potoka (Profous, 1957, IV, s. 335). Ves byla po vystěhování německých obyvatel poničena, ale několik chalup se zachovalo dodnes a přibyla i nová zástavba (URL 10). Je zde evidováno 51 adres a 108 obyvatel. Dnes je Tichá částí obce Dolní Dvořiště (srov. HLO, 2006, I, s. 202–203).

Všeměřice/*Schömersdorf*, ves 6 km j. od Kaplice, je poprvé zmíněna r.

1379, 1502 jsou psány Ssemierzice; 1533 Schemesdorf, 1789 Schemersdorf, 1841 Schömersdorf, 1848 Šeměřice, Schemersdorf; mylným překladem zkomoleného německého názvu Schömersdorf vznikl úřední název Pěkná Ves. Český název značí ves lidí Všemírových. V prvním členu německé složeniny je genitiv zkomoleného jména Všemír (Profous, 1957, IV, s. 645). Po roce 1945 byla obec částečně zničena. Dnes je částí obce Dolní Dvořiště, evidováno je 31 adres, ale trvale tam žijí jen dva obyvatelé (URL 11).

Zahrádka/*Haag*, víska 7 km z. od Kaplice. První zmínka je už z roku 1281, německý název je z roku 1654 a opakuje se i v 19. století. Podle Klimesche (1909, I, s. 36) je Haag překlad českého názvu: Hag značí, Dorngebüsch, park' (Profous, 1957, IV, s. 704). Dnes je osada částí obce Rožmitál na Šumavě spolu s lokalitou Vyšší Hodenice, která ovšem byla po roce 1945 zcela zničena. Zahrádka se také vylidnila, nová zástavba je až z posledních let (URL 12).

4.2 Změny v místním názvosloví po roce 1918 a poválečný vývoj po roce 1945

Obce a osady měly často český i německý název, které se většinou oba staly názvy úředními. Tento jev lze pozorovat od 18. století, ale zvláště pak v 19. století. Po vzniku první Československé republiky byly v této oblasti často ponechány oba úřední názvy – německý a český nebo český a německý. Jen v několika případech došlo k přejmenování. Prováděly se i změny obou názvů, jako tomu bylo u osady *Fridetschlag* příslušné k obci Chlupatá Ves. Německý název byl obměněn na *Fridrichschlag* a k němu vytvořen český název *Bedřichov*.[5] Názvy města *Rožmberk/Rosenberg* byly jen doplněny místním údajem *nad Vltavou/an der Moldau*.[6] Identický název *Kaplice* pro menší osadu patřící k obci *Schönfelden* byl změněn na *Kapličky*, německý název *Kapellen* byl ponechán.[7]

Ohledně vývoje státní správy po roce 1918 byly podmínky politického,

5 Změna byla povolena výnosem z 31. ledna 1921, č. 83024 /1920. (Vyhláška ministra vnitra 12/1922 Sb. ze dne 12. ledna 1922 o změnách úředních názvů měst obcí, osad a částí osad, povolených v roce 1921).

6 Vyhláška ministra vnitra 11/1935 Sb. z. a n. ze dne 23. ledna 1935 o změnách úředních názvů měst, obcí, osad a částí osad, povolených v roce 1934.

7 Vyhláška ministra vnitra 18/1936 Sb. ze dne 23. ledna 1936 o změnách úředních názvů měst, obcí, osad a částí osad, povolených v roce 1935.

kulturního a společenského života v okrese Kaplice podstatně odlišné od vývoje ve vnitrozemí. Další změny ve státní správě kaplického okresu nastaly po Mnichovské konferenci v roce 1938. Celé území soudního okresu Vyšší Brod bylo začleněno do německého záboru a z obvodu kaplického soudního okresu byly přiděleny soudnímu okresu Trhové Sviny obce Dlouhá, Pořešín, Soběnov a části katastrálních obcí Blansko a Děkanské Skaliny. Po dobu okupace působil v Kaplici místo dřívějšího okresního úřadu říšskoněmecký Landrát a Kaplice příslušela k říšské župě Oberdonau se sídlem v Linci. Po osvobození v květnu 1945 byl obnoven předválečný stav. Pro správu kaplického okresu byla dne 9. 7. 1945 ustavena Okresní správní komise, kterou od 2. 7. 1946 nahradil Okresní národní výbor (Kysela, 2008, s. 11).

Během odsunu německého obyvatelstva v roce 1946–1947 a po něm žádali nově příchozí osídlenci o česká jména obcí. Postupně byla schválena některá česká jména místo německých názvů. V roce 1948 byla ve správním okrese Kaplice upravena ještě řada názvů: obec a osada *Kropšlák* dostala název *Mýtiny*, *Německý Benešov/Deutsch Beneschau* obměnil název na *Benešov nad Černou*; osada *Německý Jílovec* (místní obec Bolechy) na *Dolní Jílovice*; obec a osada *Německý Rychnov/Deutsch Reichenau* byl označen jako *Rychnov u Nových Hradů*; osada *Německý Rychnov u Frymburku* (místní obec *Reiterschlag*) se přejmenovala na *Rychnůvek*.[8] Obec *Reiterschlag/Reuterschlag* dostala český název *Pasečná*, obec *Ruckendorf* český název *Hrudkov*. Pro obec *Schönfelden* byl zvolen název *Kapličky* a v téže obci pro osady *Hundsruck* název *Hřbítek*, pro *Lindberg* název *Lipová*, pro *Mühldorf* název *Mlýnská*, pro jinou osadu *Schönfelden* název *Krásná Pole* a pro osadu *Stern* název *Hvězda*.[9] Obec *Bolechy/Wullachen* se v roce 1950 stala osadou obce *Loučovice*.[10]

Po novém správním rozdělení v roce 1949 byl kaplický okres ochuzen o téměř celý soudní okres Nové Hrady (21 obcí), který od té doby spadal pod okres Trhové Sviny. K okresu Kaplice přibylo 9 obcí z okresů Český Krumlov a České Budějovice. V současné době tvoří bývalé soudní okresy Kaplice a Vyšší Brod součást českokrumlovského okresu, území bývalého soudního okresu Nové Hrady spadá pod okres České

8 2194/1948 Ú.l. Vyhláška ministra vnitra ze dne 12. srpna 1948 o stanovení nových úředních názvů míst.

9 504/1950 Ú.l. Vyhláška ministerstva vnitra ze dne 8. srpna 1950 o stanovení nových úředních názvů a míst.

10 88/1951 Ú.l. II Vyhláška ministra vnitra ze dne 21. června 1951 o stanovení nových a zrušení některých dosavadních úředních názvů míst.

Budějovice (srov. Dvořáková, 1982, s 10).

Po odsunu Němců nebyl okres dostatečně osídlen ani domácími obyvateli ani zemědělci z vnitrozemí Čech, Moravy, Slezska, Slovenska a reemigranty z Volyně, Maďarska a Rumunska. Počet pracovních sil byl omezený. Velký nedostatek pracovních sil postihl také největší podnik okresu Kaplice – Jihočeské papírny v Loučovicích, které přišly po odsunu o cca 1000 dělníků německé národnosti. Bylo zde ponecháno jen asi 80 německých pracovníků, kteří byli nepostradatelnými odborníky v papírenském průmyslu. Problémy s nedostatkem pracovních sil, nutných pro průmyslovou výrobu, byly způsobeny i pomalým průběhem osídlování okresu a častou migrací. Celková hospodářská struktura v okresu Kaplice nemohla osídlencům poskytnout dostatečné možnosti, aby se dosáhlo alespoň 50 % úrovně jako ve vnitrozemí (srov. Kysela, 2008, s. 11).

Jak již bylo zmíněno, byl kaplický politický okres až do roku 1945 převážně německý. Podle sčítání lidu z roku 1930 zde žilo 50 284 obyvatel, přičemž jen přibližně desetinu tvořili Češi (SLO, 1934, s. 21). Po skončení války se zde nacházelo přibližně 60 000 Němců, kteří do okresu přišli před postupující sovětskou armádou z různých částí Československa i ze zahraničí, ale také se sem uchylovali před nebezpečím spojeneckých náletů na německá města. Po vysídlení německého obyvatelstva žilo v okrese Kaplice k 22. květnu 1947 už jen 19 723 obyvatel, což bylo ve srovnání s rokem 1930 snížení celkového počtu o 30 561, tj. o 60,8 %. Mezi lety 1930 a 1947 se tak snížila hustota zalidnění na 1 km² z 54 na 21 osob. Některé obce v okrese Kaplice tak byly téměř bez obyvatel. K počátku roku 1948 žilo v okrese už jen asi 1000 osob německé národnosti (Dvořáková, 1982, s. 40).

5 Závěr

Studie zabývající se historií osídlení a proměnami toponym v bývalém okrese Kaplice si nečiní nárok na úplnost, spíše je pokusem zachytit v historickém pohledu vývoj osídlování nejjižnějšího okraje Čech, přičemž soustřeďuje pozornost na soudní okres Kaplice, který zahrnoval 37 obcí s mnoha osadami a samotami. Postupné osídlování této oblasti začalo ve 13. a pokračovalo ve 14. století, v určitých částech i později. Lze říci, že probíhalo záměrně, určováno ekonomickými a politickými zájmy šlechty. Svůj podíl na něm měla i církev. Lingvistický výklad českých a německých toponym a jejich konfrontace umožňují zajímavý vhled do toponymie této hornaté oblasti.

První světová válka změnila poměry v Evropě, vznik Československé republiky přinesl nové správní uspořádání. Okresy v příhraničních oblastech republiky měly svá specifika odlišná od vnitrozemí republiky. Politické události před 2. světovou válkou vedly k narůstajícímu nacionalismu. Vznik Německé říše (Deutsches Reich) v roce 1933 a druhá světová válka výrazně ovlivnily život německých menšin v příhraničí. Nejprve zdejší obyvatelé dostali naději na lepší život, ale s válečnými neúspěchy se dostavilo zklamání a po prohrané válce zaplatili ztrátou původní domoviny. Odsun převážné části obyvatelstva německé národnosti způsobil značný pokles počtu obyvatel v pohraničí, nedostatek pracovních sil, situaci zhoršovala značná migrace nových osídlenců. Bývalá sídla byla po vystěhování ponechána svému osudu, pokud se v nich neusadili noví dosídlenci, postupně chátrala a nakonec byla zbourána. Mnohá původní sídla jsou tak nenávratně ztracena, v jiných v posledních letech vyrostla nová zástavba. Studie omezená rozsahem připomněla jen některá vybraná sídla a jejich osudy, mohla by se však stát východiskem pro hlubší bádání o osudech místních jmen v jihočeském příhraničí.

Literatura

Demek, Jaromír, Peter Mackovčin et al. (2006). Zeměpisný lexikon ČR: Hory a nížiny. 2. vyd. Brno: Agentura ochrany přírody a krajiny ČR.

Dvořáková, Jarmila (1982). *Ke studiu poválečného vývoje Kaplicka (1945–1948)*. České Budějovice: Pedagogická fakulta. Diplomová práce.

Klimesch, Johann Matthäus (1909-1912). *Die Ortsnamen im südlichen und südwestlichen Böhmen I – II*. Prag: J. G. Calve.

Komlosy, Andrea, Václav Bůžek a František Svátek (eds.) (1995). *Kultury na hranici. Kulturen an der Grenze. Jižní Čechy – jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel.* Wien: Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft.

Krátká, Lenka (2013). *Buquoyské sklo*, kapitola Buquoyské sklárny na Novohradském panství, s. 29–40. České Budějovice: Filozofická fakulta JU. Bakalářská práce. Dostupné z: http://theses.cz [cit. 03. 11. 2014].

Kuča, Karel (1997). *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. 2. díl H-Kole, Praha: Libri.

Kysela, Tomáš (2008). *Odsun Němců z Kaplicka v roce 1945 a 1946*. Brno: Filozofická fakulta MU. Bakalářská práce. Dostupné z: http://theses.cz [cit. 15. 10. 2014].

Mikšíček, Petr, Matěj Spurný a Susanne Spurná (2006). *Zmizelé Sudety. Das verschwundene Sudetenland*. Domažlice: Nakladatelství Českého lesa.

Profous, Antonín, Jan Svoboda a Vladimír Šmilauer (1947–1960). *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny.* Praha: Československá akademie věd.

Sailer, Herbert (1997). *Kaplitz. Geschichte eines Städchens im Böhmerwald. Von den Anfängen bis zur Vertreiben seiner deutschen Einwohner*. Glasenbach: Herausgegeben vom Verfasser.

Stejskal, Aleš (2003). Šumava ve středověku a raném novověku. In: Miloš Anděra et. al. *Šumava. Příroda – historie – život*. Praha: Baset, s. 367–378.

Žemlička, Josef (1995). Přemyslovci, Vítkovci, Kuenringové. In: Andrea Komlosy, Václav Bůžek a František Svátek (eds.). *Kultury na hranici. Kulturen an der Grenze. Jižní Čechy – jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel*. Wien: Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft, s. 39–42.

Prameny

Digitalizované materiály Státního oblastního archivu v Třeboni (Kroniky, slovníky, zeměpisný rejstřík). Dostupné z: https://digi.ceskearchivy.cz/.

Statistický lexikon obcí v Zemi české (1934). Úřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař. Vydán ministerstvem vnitra a Státním úřadem statistickým na základě výsledků sčítání lidu z 1. prosince 1930. Praha: Orbis.

Růžková, Jiřina, Josef Škrabal et. al. (2006). *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*, I. díl. Praha: Český statistický úřad s nakladatelstvím Daranus, s.r.o.

Růžková, Jiřina, Josef Škrabal et. al. (2006). *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*, II. díl. Praha: Český statistický úřad s nakladatelstvím Daranus, s.r.o.

Internetové zdroje

Veřejný dálkový přístup k datům Registru územní identifikace, adres a nemovitostí (RÚIAN). Dostupné z: http://vdp.cuzk.cz [cit. 07. 11. 2014].

URL 1: http://www.kronikaruze.webgarden.cz/rubriky/zpravy-z.../hrady-zamky-a-tvrze(Hrady, zámky a tvrze na českokrumlovském okrese. František Navrátil a Jiří Záloha) [cit. 10.11. 2014].

URL 2: http://cs.wikipedia.org/wiki/Cetviny; http://www.dolnidvoriste.cz/byvale-obce-v-dnesnim-spravnim-obvodu-dolni-dvoriste/d-1024/p1=60 [cit. 07. 11. 2014].

URL 3: http://www.dolnidvoriste.cz/byvale-obce-v-dnesnim-spravnim-obvodu-dolni-dvoriste/d-1024/p1=60; http://www.zanikleobce.cz/index.php?obec=551 [cit. 07. 11. 2014].

URL 4: http://cs.wikipedia.org/wiki/Malonty [07.11.2014].

URL 5: http://www.zanikleobce.cz/index.php?obec=684 [cit. 09. 11. 2014].

URL 6: http://www.zanikleobce.cz/index.php?obec=730 [cit. 09. 11. 2014].

URL 7: http://www.zanikleobce.cz/index.php?obec=382 [cit. 10. 11. 2014].

URL 8: http://www.zanikleobce.cz/index.php?lang=d&obec=9575 [cit. 11. 11. 2014].

URL 9: http://cs.wikipedia.org/wiki/Rapotice_(Malonty) [cit. 11. 11. 2014].

URL 10: http://cs.wikipedia.org/wiki/Tichá_(Dolní_Dvořiště) [cit. 09.11.2014].

URL 11: http://cs.wikipedia.org/wiki/Všeměřice [cit. 07.11. 2014].

URL 12: http:// cs.wikipedia.org/wiki/Rožmitál_na_Šumavě [cit. 07.11. 2014].

Resumé

Příspěvek přibližuje historii osídlení Kaplicka v jižních Čechách. Analyzuje názvy německých a slovanských osad včetně zaniklých, konfrontuje jejich vzájemné ovlivňování v oblastech česko-německého jazykového kontaktu. Připomíná přejmenování českých osad německými názvy a naopak přejmenovávání bývalých německých osad názvy českými.

Zaniklé obce a osady na Litoměřicku po 2. světové válce

Markéta Maturová
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Der Beitrag „Verschwundene Orte und Gemeinden im Kreis Leitmeritz nach dem Zweiten Weltkrieg" beschäftigt sich mit der Analyse der Toponyme in einem ausgewählten Gebiet des Böhmischen Mittelgebirges. In diesem Beitrag werden neun Orte und Einzelsiedlungen sorgfältig analysiert, die nach dem Krieg nicht mehr erneuert wurden. Es wird verfolgt, welche demographischen und sprachlichen Veränderungen ihre Bezeichnungen im Zusammenhang mit den historischen Ereignissen durchgemacht haben. Die zusammengestellte Oikonymliste lässt sich für weitere Forschungen nutzen und kann einen Beitrag zur besseren Erkenntnis der hiesigen Toponomastik leisten.

Schlüsselwörter: Zweiter Weltkrieg, Leitmeritz, Sudetenland, Besiedlung, Oikonym

Abstract

The article „Vanished Villages and Hamlets in the Litomerice District after WWII" deals with toponym analysis in a selected locality of the Czech Central Mountains. It analyses in detail nine villages and hamlets which were not renewed after the war. It follows demographic and language changes of their names in relation to historic events. The list of oikonyms will be available for further scholarly research and will contribute to a better knowledge of the local toponymy.

Keywords: World War II., Litoměřice, borderlands, settlement, oikonym

1 Úvod

Zaniklé obce, osady a objekty po 2. světové válce v okolí města Litoměřice je téma, které doposud nebylo historicky ani lingvisticky podrobně zpracováno. Vzhledem k rozsáhlosti dané problematiky se nebudeme zaměřovat na zaniklé objekty,[1] nýbrž provedeme analýzu obcí a osad, příp. samot.

S pomocí dostupných archivních materiálů a vědeckých publikací jsme zjistili, že ve zmíněné lokalitě zaniklo po roce 1945 patrně jedenáct obcí a osad. Důvody k zániku byly různé, např. odsunutí původního obyvatelstva (osada Doly), výstavba vodní nádrže (osada Zelená ves) či sloučení se sousední osadou (osada Vimperk). U některých nejsou důvody zániku doloženy.

Základním pramenem, se kterým jsme pracovali, jsou archivní fondy Státního okresního archivu Litoměřice se sídlem v Lovosicích. Velké množství informací je možné také najít ve fondu Okresního národního výboru Litoměřice 1945–1960 či fondu internačního střediska Terezín.[2]

2 Osídlování pohraničí

2.1 Statistické údaje

Podle dobových záznamů žilo v roce 1930 v pohraničních oblastech celkem 3 707 852 obyvatel, z nichž 28,3 % bylo české či jiné než německé národnosti a 71,7 % Němců. S výjimkou jižních oblastí, převážně zemědělských, byla ostatní pohraniční území hustě osídlena.[3]

Dle dostupných archivních materiálů se v roce 1938 přemístilo do vnitrozemí přibližně 400 000 Čechů. 1. května 1945 žilo v pohraničních oblastech asi 3 325 000 obyvatel (600 000 české či jiné než

1 S ohledem na větší počet zaniklých objektů a na omezený rozsah příspěvku se tomuto tématu budeme věnovat v samostatné studii.

2 Dalším informačním zdrojem může být např. fond Městského národního výboru Litoměřice 1945–1960, fond Osídlovací komise ministerstva zemědělství v Litoměřicích 1945–1950 (1958), kroniky měst Litoměřice a Lovosice či dobový tisk.

3 Na 1 km² pohraničního území připadalo 127 obyvatel.

německé národnosti a 2 725 000 Němců).[4] Podle prohlášení ministra zahraničních věcí ze dne 2. 10. 1947 bylo z Československa odsunuto 2 256 000 Němců a ze Slovenska 156 000. V časovém intervalu od května 1945 do května 1947 došlo v rámci celé republiky k úbytku obyvatelstva o 32,9 % (Mikšíček, 2006, s. 47). Odsun je stále aktuální téma nejen historického, ale i politického charakteru a ovlivňuje myšlení lidí ve vztahu k německy mluvícím zemím.

Petr Mikšíček (2006, s. 47) uvádí, že osidlování je možné rozdělit na zemědělské a ostatní. Pod označením „ostatní" rozumíme organizování příchodu novoosídlenců do měst a průmyslových oblastí. Generálním plánem zemědělského osidlování pohraničí se zabývalo ministerstvo zemědělství a Osídlovací úřad.

Ryze z pohledu zemědělství byly pohraniční regiony velmi důležité. Nacházela se zde totiž třetina orné půdy celé země, tři čtvrtiny luk a pastvin, většina vinic, více než třetina lesů, většina všech rybníků a vodních ploch vůbec.[5]

2.2 Vymezení termínu pohraničí

Pohraničí[6] lze definovat jako území, které se nachází podél nebo blízko státních hranic s nižší frekvencí kontaktů s centrálním územím. Pohraniční oblast bývá tradičně hornatého rázu, protože velmi často je hranice mezi zeměmi vedena po hřebenech hor (v některých oblastech může státní hranici tvořit i vodní tok).

Pohraniční oblasti jsou regiony, ve kterých dochází ke stýkání různých etnik, jazyků a kultur. Jsou místem, kde končí platnost jednoho právního řádu a jednoho správního systému.[7]

4 Vzhledem k tomu, že další sčítání lidu bylo provedeno až v roce 1945, vycházíme např. z tzv. soupisů obyvatelstva nebo ze statistik vydaných potravinových lístků.

5 Osídlovací úřad stanovil, že pokud se v určité oblasti usadí alespoň tři čtvrtiny počtu veškerého obyvatelstva ve srovnání s rokem 1930, bylo by možné v tomto kraji považovat osídlení za ukončené.

6 Vymezením pojmu pohraničí s ohledem na podmínky České republiky se dlouhodobě zabývá detašovaný tým Sociologického ústavu Akademie věd ČR Praha v Ústí nad Labem.

7 URL 1.

2.3 Takzvané Sudety

Sociolog Q. Kastner (URL 1) připomíná, že od konce 19. století a na začátku 20. století byla tímto termínem označována horská soustava na dnešním česko-polském (dříve česko-německém) pomezí. V tomto pojetí se za Sudety (příp. Sudetskou soustavu) považuje na české straně – Lužická pahorkatina, Šluknovská pahorkatina, Frýdlantská pahorkatina, Lužické hory, Ještědský hřbet, Kozákovský hřbet, Zvičinsko-koclířovský hřbet, Liščí hřbet, Železnobrodská vrchovina, Podkrkonošská pahorkatina, Jizerské hory, Krkonoše, Broumovská vrchovina, Orlické hory, Kralický Sněžník, Hrubý a Nízký Jeseník a Oderské vrchy. Na slezské (dříve německé, dnes polské) straně – Předhoří Kačavské, Krkonoše, Kamenné hory, Soví hory, Bystřické hory a Rychlebské hory.

Oronymem *Sudety* (*Sudetenland*) se ve 30. a 40. letech 20. století označovalo severní, severozápadní, západní i jihozápadní pohraničí. Po Mnichovu se tento termín stal skutečným správním pojmem.[8]

3 Litoměřický okres v historickém diskursu

3.1 Třicátá léta 20. století

Litoměřický okres se před válkou vyznačoval jistými specifickými rysy. Po Mnichovu v roce 1938 byl rozdělen na dvě části – německou, která byla připojena k Říši, a českou, jež zůstala součástí Československa, následně Protektorátu Čechy a Morava. Přirozenou hranicí se stala řeka Labe a v západní části okresu kopce Českého středohoří.

Z pohledu etnického rozložení obyvatelstva byl okres velice různorodý.[9] Ve větších městech, jako jsou Litoměřice, Lovosice a Úštěk, žilo více Němců. Horské oblasti, okolí Sebuzína a Třebušína, a celý úštěcký soudní okres byly čistě německé. Zemědělské regiony v nížinách a podél řeky Labe již byly smíšené a obce na jihu okresu české (Oberhel, 2010, s. 7).

Po Mnichovu se ocitl politický okres Litoměřice pod německou správou, součástí Říšské župy Sudety *(Reichsgau Sudetenland)*[10] a kraje Ústí

8 URL 1.
9 Viz Příloha Sčítání obyvatelstva v roce 1930.
10 Hlavním městem byl Liberec (Reichenberg).

nad Labem (*Regierungsbezirk Aussig)*. Ústecký kraj se skládal z 19 okresů, Ústí nad Labem a Liberec byly okresy městské (*Stadtkreise)*, ostatní venkovské *(Landkreise)*.

S litoměřickým regionem je spjata také jedna z důležitých událostí nové historické epochy. Téměř okamžitě po podpisu Mnichovské dohody a záboru Sudet byl vydán příkaz k exhumaci tělesných ostatků Karla Hynka Máchy a jejich převozu z litoměřického hřbitova do Prahy.[11] Máchův pražský pohřeb, který se uskutečnil 6. 5. 1939 na vyšehradském hřbitově, se stal se největším veřejným protestem proti okupaci v období Protektorátu.[12]

3.2 Poválečná situace

Politický okres Litoměřice byl do jisté míry odlišný od současné podoby. Některá města (např. Roudnice nad Labem či Libochovice), byla až do roku 1960 samostatnými politickými okresy. Některé obce k tehdejšímu okresu náležející jsou dnes součástí okresů Ústí nad Labem nebo Česká Lípa. Okres byl dále diferencován na tři samostatné soudní okresy: litoměřický, lovosický a úštěcký.

V obecné rovině můžeme konstatovat, že se jednalo o okres zemědělský se zaměřením na chmelařství, zelinářství, ovocnářství a vinohradnictví (Oberhel, 2010, s. 6).

Po 2. světové se Litoměřice staly sídlem oblastního zmocněnce, který dohlížel na odsun Němců z celé ústecké oblasti[13] (do jeho správy patřily okresy Chomutov, Most, Teplice, Bílina, Duchcov, Ústí nad Labem a Děčín).

11 Odborné publikace uvádějí, že samotný převoz zorganizoval tehdejší guvernér Československé národní banky Karel Engliš. Podle svědectví V. Chytila mělo dojít v Englišově pracovně 30. září 1938 k tomuto rozhovoru: *„Vysekne na mne bez pozdravu, bez úvodu: „Němci budou zabírat Litoměřice! Co musíme udělat hned, okamžitě?" A když nevím, co odpovědět, křičí na mě […]: „To jste nikdy nebyl milován? […] Máme přece v Litoměřicích Máchu, co za nás za všechny na věky vyzpíval naši lásku a naše mládí, toho přece Němcům nesmíme nechat!"* (Tureček, 2010, s. 100).

12 Mácha jako symbol opory v těžkých dobách se projevil i v době tvrdé totality.

13 Vzhledem ke skutečnosti, že z válečné doby nejsou k dispozici přesné soupisy obyvatelstva, je minimální počet Němců odhadován na 15 000.

4 Zaniklé obce a osady: historicko-toponomastická analýza

Z dostupných pramenů a historických odborných publikací[14] jsme zjistili, že ve vytyčené oblasti zaniklo po roce 1945 patrně 11 obcí a osad. Některým lokalitám bylo ze strany historiků věnováno více pozornosti (např. osadám Doly či Starosti), jiné naopak upadly téměř v zapomnění (Novina nebo Sušárna).

Při vlastní výzkumné práci jsme vycházeli především z archivních materiálů dostupných ve Státním okresním archivu Litoměřice se sídlem v Lovosicích, z rozsáhlé publikace A. Profouse *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* a v neposlední řadě také z regionálního tisku (zvláště z *Litoměřického deníku*).

Babiny I

obec

český úřední název: Babiny

německý úřední název: *Babina*

soudní okres (k r. 1930): Litoměřice

politický okres: Litoměřice

dnešní okres: Ústí nad Labem

Jedna z nejvýše položených obcí v Českém středohoří, Babiny I,[15] se rozprostírala na jižním úpatí Babinského vrchu (626 m), asi 7 km severně od Litoměřic.[16] Obec byla patrně založena již ve 12. století jako součást královského majetku. V roce 1654 je zapsána českým jménem *Babiny*, od roku 1720 německy jako *Babina*. Úřední názvy, český *Babiny* (Liběšické) a německý *Babina* se datují rokem 1854. Jméno patrně vzniklo přivlastňovací příponou -ina k mužskému osobnímu jménu Bába a označovalo původně Bábovu ves (Profous, 1947, I. díl, A–H, s. 21).

Podle dobových zápisů stálo v roce 1830 v této lokalitě 22 domů, ve kterých žilo 125 obyvatel, většinou německé národnosti. Do roku 1869 počet lidí ještě stoupl na 170, pak ale došlo k postupnému poklesu.

14 Užitečným zdrojem při vlastní výzkumné práci nám byla webová stránka http://www.zanikleobce.cz/, jež vznikla a neustále se rozšiřuje díky zájmu a aktivnímu přístupu historiků a zájemců o poválečnou situaci v Československu.

15 6 km od této obce leží menší Babiny II. (něm. Babina II), kterým se říká Babiny u Velkého Března.

16 Babiny patřily k obci Malečov, která spadá již do okresu Ústí nad Labem.

Místní obyvatelé ve zdejších obtížných podmínkách nalézali zdroj obživy zejména v dobytkaření a v omezené míře i v ovocnářství. V roce 1950 žilo na Babinách jen 6 lidí. Po odsunu německé části obyvatelstva nebyla vesnice již dosídlena obyvateli z vnitrozemí. V 80. letech 20. století se z Babin stal vojenský výcvikový prostor. (URL 3).

Doly

osada

český úřední název: Doly

německý úřední název: *Neu Gründl (Neugründl)*

soudní okres (k r. 1930): Lovosice

politický okres: Litoměřice

dnešní okres: Litoměřice

Osada byla založena v roce 1775 a ležela asi 10 km jihozápadně od Lovosic (mezi obcemi Dlažkovice, Solany a Lkáň).

Od roku 1833 je už známý název *Neugründel* (česky *Doly* nebo *Dolý*). Úřední názvy *Doly – Neu Gründel* se datují rokem 1854. Víska ležela v údolí (úžlabí), německá vrchnost pro nově založenou obec tento název poněmčila v *Gründel* (‚dolík, dolinka'), ale domácí obyvatelé užívali prvotního pomístního názvu *Doly* (Profous, 1947, I. díl, A–H, s. 377).

V roce 1938 připadla osada do záboru pohraničí a stala se součástí obce Podsedice. Doly sice přežily vystěhování Čechů, ale po atentátu na H. Heydricha nastala i tady perzekuce Čechů. Podle dostupných informací žilo v osadě v roce 1942 šest českých rodin. Po odchodu místních obyvatel byly jejich domy zapáleny buď fašistickými obyvateli Podsedic, nebo nadšenci z Hitlerjugend. K Dolům se řadil i Podhrázský mlýn, který ale zůstal během války osídlen, protože mezi osadou a mlýnem vedla hranice tzv. Sudet (URL 5). Osada Doly byla zcela zničena a po válce nedošlo k jejímu obnovení[17] (URL 3).

17 V regionálním deníku Deník Litoměřicka byla v roce 2012 otištěna výpověď jedné z posledních dvou žijících obyvatelek Dolů: „Nebyla zde elektřina, nevedla sem žádná silnice, byla tu jediná studna s pitnou vodou a ta studna byla asi 200 m za domy. Domky byly všechny v jedné řadě. Na kraji té řady byl malý rybníček. Přes tyto životní těžkosti tu lidé žili spokojeně. Přežili tu úhony i rok 1939 až do osudného července 1942, kdy historie osady skončila. Snad to byl důsledek Heydrichiády nebo jen zvůle německého vedení obce Podsedice. Pravý důvod se nepodařilo dopátrat ani v archivech." (URL 5)

Lázně Jeleč

osada

český německý název: Lázně Jeleč

německý úřední název: *Bad Geltschberg (Geltschbad)*

soudní okres (k r. 1930): Úštěk

politický okres: Litoměřice

dnešní okres: Litoměřice

Lázně Jeleč, nacházející se pod svahem Malého Sedla (Klein Geltsch, 541 m), vznikly až ke konci 19. století. Z toho období je znám např. i název lázně *Gelčberk*. Lázně byly vyhledávaným léčebným střediskem díky svým studeným pramenům bohatým na železo. Byly to po lázních v Jeseníku druhé největší lázně fungující na tomto principu. Uvádí se, že právě v této lokalitě je nejčistší vzduch v severních Čechách.

Sousední osadu *Jeleč* (*Geltschhäuseln, Geltschhäusel*) tvořily myslivna a několik stavení na jihozápadním svahu hory Sedla. Zápisy o této lokalitě jsou doloženy již z roku 1787. Německý úřední název *Geltschhäuser* se užíval od roku 1854, od roku 1886 došlo k drobné změně na *Geltschhäuseln* (URL 3).

Obě osady dostaly jméno podle hory Jeleč (725 m), na jejímž svahu leží. Ta se i v češtině prvotně jmenovala Jeleč (uvádí se různé varianty zápisu: *Gelecz*, *Göltsch*, *Gelcz*). Jméno Jeleč vzniklo přivlastňovací příponou -jь **z osobního jména Jelec a znamenalo původně Jelcův vrch** (Profous, 1949, III. díl, CH–L, s. 117).

Novina

samota

český úřední název: Novina

německý úřední název: *Neuländer (Neuland, Neilant)*

soudní okres (k r. 1930): Úštěk

politický okres: Litoměřice

dnešní okres: Litoměřice

Novina se nacházela asi 1,5 km východně od Úštěku. O této samotě nejsou v odborných publikacích uvedeny žádné další informace (URL 3).

Prosmyky

obec

český úřední název: Prosmyky

německý úřední název: *Prosmik*

soudní okres (k r. 1930): Litoměřice

politický okres: Litoměřice

dnešní okres: Litoměřice

Prosmyky se nacházely asi 3 km jihozápadně od Litoměřic, na levém břehu řeky Labe. První zmínky jsou velice staré, obec je písemně doložena od roku 1057. V zápisech z roku 1248 je uváděna jako lánová obec. V roce 1654 se užíval český název *Prosmiky*, od roku 1778 se zapisuje německy *Prosmick* a od roku 1833 je v záznamech psána česky jako *Prosmýk*. Místní jméno *Prosmyky* vzniklo z apelativa *prosmyk*, *průsmyk*, tedy ‚těsný průchod' (der Pass, Engpass, die Schlucht) (Profous, 1951, III. díl, M–Ř, s. 117. s. 493).

Obec Prosmyky byla do konce 2. světové války převážně německá. Podle statistických údajů žilo v roce 1910 v 107 domech celkem 638 obyvatel, z toho pouze deset české národnosti. V roce 1930 vzrostl počet domů na 130, ve kterých žilo 643 obyvatel, z toho již 131 Čechů. Podle archivních materiálů byl právě v tomto roce zaznamenán nejvyšší počet obyvatel v celé historii Prosmyk.

Bezprostředně po ukončení války došlo k prvnímu odsunu německého obyvatelstva, které pokračovalo až do července 1945. Poté začali do vysídlených Prosmyk přicházet první osídlenci z vnitrozemí i zahraničí. Koncem roku 1946 v obci žilo celkem 433 obyvatel, z toho pouhých 13 německé národnosti. V současnosti připomíná zaniklou obec hlavně kaple sv. Františka Serafinského z roku 1762 (URL 3).

Starosti

osada

český úřední název: Starosti

německý úřední název: *Sorge*

soudní okres (k r. 1930): Úštěk

politický okres: Litoměřice

dnešní okres: Litoměřice

Osada Starosti se nacházela 7,5 km severně od města Úštěk. A. Sedláček cituje z Archivu musejního k roku 1623 český název *Starosty*. Pozměněný název *Starosti* byl poprvé zaznamenán v roce 1654. Od roku 1720 se obec zapisuje německým názvem *Sorge*. České jméno *Starost*, pl. *Starosti* a německé *Sorge* mají některé osady vzniklé teprve v nové době a název naznačuje starosti spojené se zakládáním nové osady a její správou od mateřské obce (Profous, 1957, IV. díl, S–Ž, s. 163).

K roku 1820 je zde uváděno deset popisných čísel s 55 obyvateli, kteří se živili pěstováním lnu a tkalcovstvím. Při sčítání lidu v roce 1930 zde bylo sedm domů s 23 obyvateli převážně německé národnosti. V roce 1948 zde žily tři české rodiny, které však záhy odešly za prací do blízkých měst. K postupnému vysídlení docházelo po roce 1945, úplný zánik se datuje k roku 1949.[18] V roce 1952 je osada v oficiálním seznamu vedena jako zaniklá. Dnes zde najdeme mohutné zříceniny asi deseti domů (URL 3).

Sušárna

český úřední název: Sušárna nebo Nová Sušárna
německý úřední název: *Neue Dörre*
soudní okres (k r. 1930): Lovosice
politický okres: Litoměřice
dnešní okres: Litoměřice
K této lokalitě se nepodařilo dohledat podrobnější informace (URL 3).

Vimperk

osada
český úřední název: Vimperk
německý úřední název: *Winterberg*
soudní okres (k r. 1930): Litoměřice
politický okres: Litoměřice
dnešní okres: Litoměřice
Vimperk se nacházel asi 6 km od Litoměřic. Pod německým názvem

18 URL 6. V současné době je realizován projekt Starosti – „Učíme se žít spolu", jehož záměrem je revitalizovat zaniklou osadu na stávajících stavebních parcelách a vytvořit zde komunitní centrum a vzorovou osadu alternativního způsobu života

Winterberg je osada doložena v roce 1720. Oba úřední názvy, český *Vimperk* a německý *Winterberg*, se užívaly od roku 1854. Kromě toho se užívaly počeštěné varianty *Wimberg* či *Vimberg* (Profous, 1957, IV. díl, S–Ž, s. 547).

Osada zanikla v roce 1938 sloučením se sousední osadou Čeřeniště. V současnosti se v této lokalitě nachází asi 12 rekreačních chalup, tudíž došlo k zániku z důvodu ztráty statutu obce (URL3).

Zelená Ves

osada

český úřední název: Zelená Ves

německý úřední název: *Gründorf*

soudní okres (k r. 1930): Úštěk

politický okres: Litoměřice

dnešní okres: Litoměřice

Zelená Ves ležela na severní straně u města Úštěku. Existuje několik názorů na vznik osady – např. J. Schaller uvádí, že vznikla z bývalého dvora roku 1779, podle J. G. Sommera bylo důvodem jednak rozdělení dvorských pozemků roku 1784, jednak zrušení Velkého rybníka. Od roku 1854 se obec zapisuje dvěma úředními názvy, českým i německým – *Zelená Ves* a *Gründorf* (Profous, 1957, IV. díl, S–Ž, s. 520).

V roce 1921 tvořilo Zelenou Ves celkem 32 domů a 190 obyvatel. Osada postupně zanikla po roce 1945 (URL 3).

5 Závěr

Konec 2. světové války představuje v novodobé historii velký mezník a dobu velkých změn. Změny se samozřejmě nevyhnuly ani území tehdejšího Československa. V tomto období došlo mimo jiné k radikální proměně oblastí českého pohraničí, které zcela změnily svůj charakter. Litoměřicko se stalo součástí tzv. Sudetské soustavy a po válce se odtud organizoval odsun sudetských Němců z celé ústecké oblasti.

Z historického hlediska zaujímá litoměřický okres výjimečné postavení z několika důvodů: po Mnichovu v roce 1938 byl rozdělen na část německou a českou, přirozenou hranici tvořila řeka Labe a v západní části

České středohoří; po skončení 2. světové války byl osvobozen dvěma armádami zároveň (polskou a ruskou); regionem procházela velmi důležitá vlaková trať spojující Prahu s průmyslovými severními Čechami.

Litoměřický region je zajímavý i z hlediska toponomastického výzkumu. Nabízí se celá řada zajímavých nosných témat, která by zasloužila toponomastickou a lingvistickou analýzu. V tomto příspěvku jsme se zaměřili na zaniklé obce a osady v období po 2. světové válce. Pozornost jsme věnovali devíti obcím a samotám, u kterých jsme se snažili o historicko-toponomastickou analýzu. K některým lokalitám nebylo možné dohledat podrobnější informace (např. Novina nebo Samota), jiné jsou naopak historicky doložené (Doly či Babiny).

Literatura

Oberhel, Hynek (2010). *Léto 1945 v českém pohraničí na příkladu okresu Litoměřice.* Brno: FF MU. Diplomová práce.

Mikšíček, Petr et al. (2006). *Zmizelé Sudety. Das verschwundene Sudetenland*. Domažlice: Český les.

Olivová Nezbedová, Libuše (1995). *Pomístní jména v Čechách: o čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest.* Praha: Academia.

Pluhařová, Karla (1954). *Správní vývoj politického okresu litoměřického a lovosického*. Litoměřice: OA Litoměřice.

Profous, Antonín, Jan Svoboda a Vladimír Šmilauer (1947–1960). *Místní jména v Čechách: jejich vznik, původní význam a změny.* Praha: Československá akademie věd.

Roubík, František (1959). *Soupis a mapa zaniklých osad v Čechách.* Praha: Nakladatelství československé akademie věd.

Staněk, Tomáš a Adrian von Arburg (2010). *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Češi a Němci do roku 1945. Úvod k edici.* Středokluky: SUSA.

Staněk, Tomáš a Adrian von Arburg (2011). Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945–1951: „Divoký odsun" a počátky osídlování. Středokluky: SUSA.

Tureček, Dalibor et al. (2010). *Karel Hynek Mácha 1810 – 2010: Dvě století české kultury s Máchou*. Praha: PNP.

Prameny

Okresní národní výbor v Litoměřicích: 1945–1960. Inventář, 1985.

Internetové zdroje

URL 1: Kastner, Quido. Procesy formování obyvatelstva českého pohraničí od května 1945. Dostupné z: http://studie.soc.cas.cz/upl/texty/files/180_96-12wptext.pdf, [cit. 04.09.2014].

URL 2: Nesvarba, Miroslav. Zaniklá obec Prosmyky II. Dostupné z: http://web.meulovo.cz/dnesek/0001_07.html, [cit. 20.10.2014].

URL 3: Dostupné z: http://www.zanikleobce.cz/, [cit.30.10.2014].

URL 4: Dostupné z: http://www.soalitomerice.cz/content/lexikon-obci, [cit. 05.10.2014].

URL 5: Lidice a Ležáky nebyly samy. U Podsedic zanikla osada Doly. Dostupné z: http://litomericky.denik.cz/zpravy_region/lidice-a-lezaky-nebyly-samy-u-podsedic-zanikla-osada-doly-20120711.html, [cit. 01.09.2014].

URL 6: Dostupné z: http://www.starosti-sorge.cz/projekty/projekty-r-2009/projekt-starosti/, [cit.30.10.2014].

Resumé

Příspěvek se zabývá analýzou toponym ve vybraných lokalitách Českého středohoří. Sleduje, jakými (nejen) jazykovými proměnami prošla jména tehdejších obcí a osad v souvislosti s historickými událostmi. Vytvořený seznam oikonym by mohl sloužit k dalšímu odbornému výzkumu a přispět k poznání zdejší toponomastiky.

Přílohy

Sčítání obyvatelstva v roce 1930[19]

okres	**celkem**	**počet Čechů**	**počet Němců**	**podíl v %**
politický okres Litoměřice	97775	34283	60703	62,1 % / 37,9 %
soudní okres Litoměřice	54274	21345	30670	56,5 % / 47,5 %
soudní okres Lovosice	25234	12524	12524	50 % / 50 %
soudní okres Úštěk	18267	656	17509	95,9 % / 4,1%

19 Podle Stanislava Bimana: Odsun německého obyvatelstva z okresu Litoměřice 1945 – 1947. Nepublikovaný rukopis. (osobní archiv Adriana von Arburga), nestránkováno, kapitola „Východiska". Cit. podle Oberhel H. Léto 1945 v českém pohraničí na příkladu okresu Litoměřice. FF MU Brno, 2010, diplomová práce, s. 7.

Zaniklé obce, části obcí a samoty po roce 1945

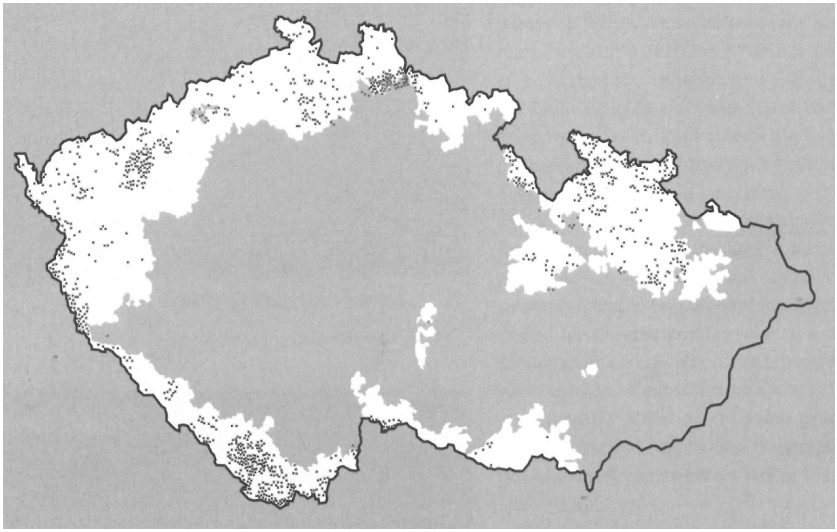

V pohraničních oblastech zaniklo po roce 1945 kolem 3 000 obcí, částí obcí a samot. Důvodem byl nedostatek obyvatel, kteří by se zde usadili. Mnoho staveb zaniklo také kvůli zákazu vstupu do hraničních pásem. Během pár let tak zmizely tisíce staveb dotvářejících místní charakter. V šedesátých letech dvacátého století se však situace obrátila, protože se obnovy chátrajících objektů chopili tzv. chalupáři. Díky nim se podařilo zachránit nejen velké množství roubených lidových staveb, ale také mnoho dalších budov odlišného, německého architektonického stylu. Tyto stavby dnes pomáhají vytvářet genia loci Sudet. Člověk podle těchto „jiných domů" snadno pozná, že právě vstoupil na území, kde se stavělo podle odlišných vzorů, než na jaké jsme zvyklí ve vnitrozemí.

Zdroj: Mikšíček, P. (2006, s. 24)

Členění a názvy území, která obývali Němci do roku 1945

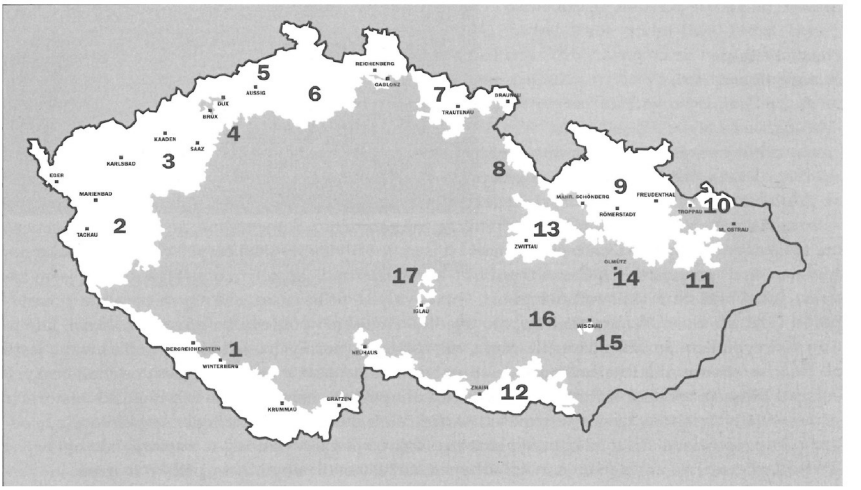

1. **ŠUMAVA**: Šumava až k Novohradským horám a Českým Velenicím, k Staňkovu na východě, na západě až k Domažlicím,
2. **CHEBSKO**: Český les, Slavkovský les, Tepelská vrchovina, Smrčiny, Ašský výběžek, západ Krušných hor, Doupovské hory a Sokolovská pánev,
3. **KRUŠNOHOŘÍ A ŽATECKO**: východ Krušných hor, Žatecko, Chomutovská, Mostecká a Teplická hnědouhelná pánev,
4. **ČESKÉ STŘEDOHOŘÍ**,
5. **ÚDOLÍ LABE**: okolí Labe – Děčínsko a Ústecko,
6. **PLOUČNICKO-NISKÁ NÍŽINA:** Česko-saské Švýcarsko, Šluknovský výběžek, Lužické hory, Mimoňsko,
7. **KRKONOŠE**: Jizerské hory, Ještědsko-kozákovský hřbet, Frýdlantský výběžek, Podkrkonoší, Krkonoše, Broumovsko,
8. **ORLICKÉ HORY**,
9. **JESENÍKY**: Králicko, Hrubý a Nízký Jeseník, Rychlebský výběžek, Opavsko,
10. **HLUČÍNSKO**,

11. **KRAVAŘSKO**: Nový Jičín, Fulnek a Odry,
12. **JIŽNÍ MORAVA**: Podyjí, Slavonicko, Novobystřicko a Jindřichohradecko,
13. **HŘEBEČSKO**: Hřebečsko, Svitavsko, Lanškroun a Moravská Třebová,
14. **OLOMOUCKÝ JAZYKOVÝ OSTROV**: Olomouc a okolí, Litovelsko, Konicko, Mohelnicko,
15. **VYŠKOVSKÝ JAZYKOVÝ OSTROV**: Vyškov a okolí,
16. **RNĚNSKÝ JAZYKOVÝ OSTROV**: Brno,
17. **JIHLAVSKÝ JAZYKOVÝ OSTROV**: Jihlava a okolí, Havlíčkův Brod.

Zdroj: Mikšíček, P. (2006, s. 25)

Toponyma a osídlení Šumavy z pohledu archeologie

Iva Košatková
Karlsuniversität Prag in Prag

Abstract

Der Beitrag beschäftigt sich mit der Möglichkeit der Ausnutzung von Fotomaterialien aus Archiven der ausgesiedelten Bewohner der Region Böhmerwald. Darüber hinaus widmet sich der Beitrag der Toponomastischen Forschung und deren Anwendung im Rahmen der historischen Archäologie – postmedieval archaelogy – (bezogen auf die frühe Neuzeit und die Moderne). Modellierungen und Beispiele sollen anhand der Vorgehensweise im Rahmen des spätmittelalterlichen Landesausbaus in der Region Prachatice sowie anhand der Besonderheiten und Folgen, die den Untergang der Siedlungen nach 1945 in dieser Region kennzeichneten, erläutert werden.

Schlüsselwörter: Böhmerwald, Siedlungskultur, Fotodokumentation, Archive der ausgesiedelten Bewohner, Heimatstube

Abstract

The work focuses on the possibilities of the use of photodocumentation from the archive sof the resettled inhabitants of the Šumava Mountains, and of the toponomastic research used for the use of postmedieval archaelogy, and the archeology of modernity. Modelling as well as examples are presented from the perspective of the medieval colonization method, as well as particularities, and ramifications, of the perishing of the settlements after the year 1945 in the Prachatice region.

Keywords: Šumava Mountains; the settlement culture; photodocumentation; archives of the resettled inhabitants; Heimatstube

1 Úvod

Na základě badatelského stipendia uděleného *Česko-německou a Slovensko-německou komisí historiků (Deutsch-Tschechische und Deutsch-Slowakische Historikerkommission)* a *Česko-německým fondem budoucnosti (Deutsch-tschechischer Zukunftsfonds)* byl v r. 2013 uskutečněn měsíční badatelský pobyt na území Spolkové republiky Německo ve Svobodném státě Bavorsko *(Freistaat Bayern)*. Byly navštíveny instituce Bayrisches Hauptstaatsarchiv München, Das Sudetendeutsches Haus in München, Böhmerwald Museum Passau (Archiv) a několik pamětních domovských síních (*Heimatstube* Freyung, Grafenau, Heidmühle, Röhrnbach, Schiefweg, Waldkirchen), skanzeny (Tittling, Finsterau), muzea a knihovny.

Projekt byl zaměřen na seznámení se s archivními a knihovními fondy ve vybraných institucích. Byly excerpovány zejména fotografické materiály a knihy s fotografiemi sídel na české straně Šumavy před druhou světovou válkou.

Na rozdíl od původního záměru projektu, jímž byla fotodokumentace sídelní kultury a pomístní názvy z archivů odsunutých obyvatel německé národnosti ze Šumavy (Vimperk, Strážný, okr. Prachatice), nebylo možné vytvořit z nově získané předválečné fotodokumentace z archivů na německé straně kontinuální řady fotografií ke konkrétním lokalitám nebo stavením tak, aby bylo možné porovnávat proměny sídelní kultury z korpusu poválečných fotografií dostupného na české straně. Rámcová analýza a interpretace sídelní kultury tak byla provedena formou komparace poválečného (z rozmezí let 1946–1952)[1] a současného leteckého snímkování území (r. 2011).[2]

Z archivních materiálů se nepodařilo obohatit mapu toponym, která tak zůstává u známého množství pomístních názvů. V albech fotografií ani na jednotlivých fotografiích nebyly ve většině případů žádné poznámky. Samotné určení lokalit zachycených na fotografiích a datace snímků je problematická.

1 Kontaminovaná místa. NIKM. Národní inventarizace kontaminovaných míst (on-line). Cenia. VGHMÚř–Dobruška–MO ČR, 2009. Dostupné z: http://kontaminace.cenia.cz/, [cit. 12.08.2013].

2 *Mapy.cz. (on-line). Dostupné z: http://www.mapy.cz/, [cit. 12.08.2013].*

2 Výchozí materiál

Archiv fotografií z instituce *Das Sudetendeutsche Haus* byl kompletně přesunut (v r. 2007)[3] pod správu archivu *Bayrisches Hauptstaatsarchiv*, kde je již většina fondu zinventarizována a roztříděna dle příslušných okresů. Z celého bývalého německého území v ČSR (zejména *Sudetenland* a tzv. německé jazykové ostrovy) se nalézá v archivu na 80 000 kusů fotografií, z toho je ca 15 000 kusů pod vlastním inventárním číslem. Menší část z převzatého materiálu zůstává dosud nezpracována.

Ze zpracovaného materiálu okresu Prachatice a okresu Český Krumlov se ve většině jedná o známé pohlednice zachycující celkové pohledy na města, vesnice nebo krajinu předválečné Šumavy. Jsou zde ale také například uloženy nepoužité materiály,[4] původně určené do publikace vydané k 300letému výročí založení vesnice Křišťanov[5] *(Christianberg)* v okrese Prachatice, které byly pro potřebu vydání po několik let shromažďovány několikačlennou redakcí z řad tamních vysídlených rodáků. V těchto materiálech byly snímky jednotlivých stavení určeny a lokalizovány, příp. doprovázeny podrobnějším popisem. Tyto snímky byly pro publikaci získávány od vysídlených obyvatel německé národnosti korespondenční formou nebo při setkáních.

Vysídlení obyvatelé obcí mezi sebou udržují kontakt a setkávají se při významných církevních svátcích na společných pobožnostech ve svých rodištích na Šumavě, kde jsou také iniciátory a donátory oprav, především církevních památek (kostely, kapličky, boží muka).

3 *Citována Ingrid Bauer, průvodní dopis z 19. 8. 2013 přiložen v elektronické příloze studie Košatková, 2013.*

4 Citována Ingrid Bauer, průvodní dopis z 19. 8. 2013 přiložen v elektronické příloze studie Košatková, 2013.

5 Z rešeršního seznamu (částka 2/Fotos) byly vybrány složky a materiály týkající se obce Christianberg (Křišťanov) v okrese Prachatitz (Prachatice) a Ernstbrunn (Arnoštov) v okrese Böhmische Krumau (Český Krumlov). Ve zpracovaném katalogu (autorka I. Sauer) byly fotografie vyděleny z kategorie 1. (gegr. 1976) Verein Archiv Christianberg a 2. Materialsammlung Christianberg (Bezirk Prachatitz): sig. 54, 68–73, 81, 84. Arbeitsgemeinschaft Archiv Christianberg (AACH) (eds.) 1694–1994. 300 Jahre Christianberg „tief drin im Böhmerwald", 2. Auflage (1995).

2.1 Rodinné archivy, nestátní krajanské *Heimatstube*

Snímky z těchto rodinných fondů jsou velmi cenné, protože prezentují bližší pohled na jednotlivá stavení a samoty, které nebyly běžně fotograficky podchyceny na publikovaných pohlednicích a dochovaných snímcích. Na fotografiích z těchto soukromých rodinných archivů bývá často zachycena vedle rodného stavení i spolková činnost v obci, hromadné školní fotografie, festivity, církevní svátky nebo společné fotografie při práci (práce v lese, zpracování dřeva, kamene etc.).

Rodinné archivy odsunutých obyvatel jsou bohužel nezainteresovaným badatelům těžko dostupné. Pouze v případě získání důvěry a potřebných kontaktů je možné přistoupit k oslovení jednotlivých rodin obyvatel vysídlených ze Šumavy. Proto svou nezastupitelnou roli mají domovská periodika,[6] která vydávají redaktoři většinou spjatí s regionem nebo městy v bývalých Sudetech, odkud byli vysídleni. V rešeršovaných archivech jsou zatím uloženy pouze odevzdané nebo jinak zachráněné pozůstalosti, i když je vyvíjena snaha po centralizovaném sběru těchto dokumentů pod státní instituce.

„Konkurencí" vůči státním archivům jsou zde četné nestátní krajanské vzpomínkové síně *(Heimatstube)*, které ve městech a ve vesnicích na území celého Německa shromažďují a různými způsoby prezentují vzpomínky, dokumenty a artefakty zachované z domoviny na území bývalého Československa. Jde především o území Ost- und West Preussen, Nieder und Oberschlesien, Siebenbürgen, Banat a Batschka. Podle katalogu *Die Heimatssammlungen der Sudeten- und Ostdeutschen in Bayer*[7] je těchto vzpomínkových síní jen v Bavorsku na osmdesát šest. V jejich sbírkách jsou vedle fotografií a archiválií i kroniky, skleněné a porcelánové servisy, dřevěné výrobky, textilie, oděvy, pracovní náčiní, svaté obrázky, osobní inventář, hračky apod.

---

6 Periodika, která pokrývají oblast střední Šumavy (okr. Prachatice, okr. Český Krumlov): Der Böhmerwaldler Heimatbrief; Böhmerwäldler Jahrbuch; Der Waldbrunnen; „Hoam!" Monatsschrigt für die Böhmerwäldler. Mitteilungsblatt des Deutschen Böhmerwaldbundes. Největším, dnes již evidovaným fondem těchto periodik, jsou nekompletní ročníky v regionálním oddělení Jihočeské vědecké knihovny v Českých Budějovicích, na jehož vzniku má neopomenutelnou zásluhu Jan Mareš. Patří mu mé poděkování za umožnění studia těchto periodik již v roce 2007.

7 Henker, Michael (ed.) (2009). Die Heimatssammlungen der Sudeten- und Ostdeutschen in Bayer. Ein Führer zu 86 Heimatsammlungen mit 182 Abbildungen und Einzelkarten. 2. Auflage. München: Landesstelle für die nichtstaatlichen Museen in Bayern.

V rámci studijního pobytu byly navštíveny *Heimatstube* ve Freyungu, Grafenau, Heidmühle, Röhrnbachu, Schiefwegu a Waldkirchenu. Tyto pamětní spolkové síně uchovávají ve svých fondech badatelský rezervoár jedinečného archivního a dokumentačního materiálu (listiny, fotografie a zejména celá rodinná fotografická alba). Bohužel nemohu konstatovat, že je k těmto fondům uspokojivě zajištěna badatelská přístupnost, jejich bezpečnost, vhodné podmínky dlouhodobého uchovávání archivního materiálu i vystavených (deponovaných) artefaktů tak, jako je tomu ve státních archivech a institucích.[8] Významnou roli zde proto zastávají monografie sídel vydaných většinou péčí odsunutých obyvatel. Tyto publikace[9] jsou zdrojem osobních fotografií, vzpomínek, událostí, informací, dat a údajů vztahující se k lokalitě nebo jeho obyvatelům.

2.2 Publikační činnost rodáků

Nezastupitelná je publikační činnost rodáků ať už ve formě vydávaných periodik či monografií, příp. drobných brožur věnovaných domovským obcím. Tyto publikace zachovávají a dokumentují „svět", jenž se svým životem beze zbytku zmizel během několika poválečných let (nejintenzivněji v letech 1946–1947). Vedle sběrových výzkumů za pomoci *oral history* (rozhovory s vysídlenými na území Německa vedené předně k zachycení jazykových dialektů a zkušeností odsunu) lze z těchto materiálů zachytit německé pomístní názvy a jinak obtížně dostupné fotografie z rodinných archivů.

Fotografie, ale i toponyma z novověké vrstvy německého osídlení pomáhají při archeologickém a etnologickém výzkumu s určováním částí sídelních komponent, které mohou přesahovat svou pamětí až do doby středověkého kolonizačního postupu, a to jak ve smyslu udržení

8 Problémem je v některých případech dle mého názoru zajištění celoroční pravidelné a optimalizované klimatizace prostor a udržování optima vnitřní vlhkosti (vznik plísní, přehřívání interiéru). V jednom případě byly po havárii vodovodu znehodnoceny některé uložené archiválie a předměty. Dle zápisů v návštěvních knihách lze usuzovat také na trend zmenšujícího se zájmu návštěvníků. Výjimkou jsou spolkové dny a setkání pamětníků.

9 Např. publikace: Essl, Rupert (ed.) (1983). Der Kreis Krummau an der Moldau. Die Heimat Adalbert Stifters. Selbstverlag des Heimatkreises Krummau a. M.; Altenstrasser-Geicke, Maria (1991). Verlorene Heimat Kubohütten ein Dorf im Böhmerwald. Heidelberg.; Harwalik, Hans a Fritz Pimmer (1995). Winterberg im Böhmerwald. Zweite, erweiterte Auflage. Heimatsammlung Stadt Winterberg in Freyung e. V., Passau: Verlag Passavia.; Heimatkreis Prachatitz im Böhmerwald. Band II. Heimatkreis Prachatitz, Augsburg/Ingolstadt.

a respektu k paměti míst, tak i k dědičnému hospodářskému využívání. Proto je evidence a mapa pomístních jmen tak důležitá při rekonstrukci předválečného osídlení.

3 Onomastický průzkum jako součást výzkumu archeologického

Onomastický průzkum je standardní součástí archeologického výzkumu a ideálně předchází vlastnímu ohledání terénní situace.

Pomístní jména vypovídají o významu, funkci nebo přiřazeném statutu sídelního okrsku a okolní kulturní krajiny, která od roku 1945 podstatným způsobem změnila svou podobu a způsob udržovaní hospodářských a kulturních funkcí. Tyto změny gradovaly vedle evropského poválečného uspořádání také pod vlivem nastolujícího se státního politického diskurzu a jeho řešení poválečných událostí. Míněn je zde způsob dosídlování tzv. novoosídlenci, který následoval po odsunu většinového obyvatelstva německé národnosti z pohraničí.

4 Přínos krajinného palimpsestu pro výzkum pohraničí a Šumavy

V případě pohraničí a Šumavy můžeme krajinným palimpsestem odkrývat charakter míst kolonizovaných od středověku. Vrstvy osídlení, které byly vytvořeny dle datace první známé písemné zmínky o lokalitě (Přílohy, mapa 1) v rámci jednoho století na ploše okresu Prachatice (Přílohy, mapa 2), nastavují hrubý rastr postupu a rozvrstvení (formace) osídlení. Zároveň tak vypovídají o od středověku postupující „industrializaci" a politicko-hospodářské situaci v zemi. Některé nápadné skrumáže sídel v rámci každého ze století tak mohou „deklarovat" konkrétní události nebo opatření (poskytování lhůt vrchností, ustavení lesního zákona, hospodářská embarga, válečné konflikty apod.) či respektování geomorfologicky dané polohy (vynikne na podkladu *tin*, viz Přílohy, mapa 3). V tomto rastru se jedná např. o rozpoznatelné vlny nebo jednorázové zanikání a opouštění sídel (industrializovaných okrsků) a ukončení nebo přerušení další progrese.

V případě Šumavy se jednalo o postupy do výše položených, zalesněných oblastí (např. kolonizační potašářství, dřevozpracující a sklářské

okrsky s následným hospodářským využitím) nebo procesy zahušťování, stabilizace již existující sídelní sítě obvykle napojené na tři frekventované obchodní tepny tzv. Zlaté stezky (prachatická doložena k 11. stol., vimperská doložena na počátku 14. stol. a kašperskohorská doložena k pol. 14. stol.), která směřovala do Pasova (Kubů a Zavřel, 2007, s. 9).

5 Přínos toponym a jmen pomístních pro postmedievální archeologii a archeologii modernity

Pro postmedievální archeologii a archeologii modernity jsou toponyma a pomístní jména důležitým prostředkem k porozumění „fenomenologie" osídlení a kultivace krajiny.

Přínosný onomastický výzkum předvedl ve své diplomové práci Roman Hajník (1991), který se územně věnoval okresu Prachatice. Zaměřil se na dokumentaci a vyčlenění skupin toponym, která jsou společným typem (např. německý typ jmen na *-schlag, -wald, -heid, -hütte, -berg* (před. r. 1500), český typ *Lhota/Lhotka* (vrstvy osídlení v 16. stol.), nebo mají společné přípony (např. české přípony *-ice, -ovice, -any*). Jím vytvořené mapy jmen obcí podrobně zkoumaného území tak mohou pomoci archeologii i etnologii v podrobnějším rozvrstvení a vykreslení společenských fenoménů a způsobů využití krajiny.

Tyto vstupní informace a rastry nejsou jenom pomůckou pro výzkum, ale jsou i plnohodnotnou výzkumnou metodou. Krajina se svým geneticky daným sklonem k sukcesi v sobě po určitý čas nese viditelné „vzpomínky" na svou kolonizaci (procesy intenzivní kultivace) a toponyma s pomístními jmény v ní nejsou jen „němými" svědky a památkami v mapách těchto procesů a událostí. Mohou aktivně vystupovat v procesu rozpoznávání historie krajiny, jejích dobových detailů a charakteristik jednotlivých sídelních vrstev. Jinak byla krajina vytěžována, obhospodařována, pojmenovávána ve středověku a s jinou intenzitou zase v průběhu 19. století a v generacích převážně německého osídlení v horském pásmu. Změny v tomto procesu tak mohly zachovat a konzervovat (neaktualizovat) stará pomístní jména, nechat obohacovat dle nových způsobů obhospodařování dosud nekolonizovanou krajinu, do které osídlenci postupně pronikali, nebo nechat jména zcela zaniknout, zapomenout či působit archaickým dojmem.

6 Krajinný palimpsest v archeologii modernity

Pro archeologii modernity je důležité zachycení co nejpodrobnější mapy pomístních jmen německého osídlení, protože Šumava i jiné horské oblasti pohraničí *(Sudetenland)* dosáhla v období před druhou světovou válkou největšího zasídlení včetně nejvýše položených trvalých osad, jako byly vedle dodnes živých Kvild, Filipovy Hutě zcela destruované Knížecí Pláně, Bučina a Zhůří ve výšce přes 1 000 m n. m. Tato forma osídlení a způsoby tradičního hospodaření a zacházení s krajinou vycházely ze zkušeností s kolonizací tohoto území od středověku[10] a se schopnostmi a znalostmi jejich nositelů.

Krajinný palimpsest má v závislosti na klimatických a přírodních podmínkách různě „dlouhou paměť" i možnost výpovědi, respektive schopnost své čitelnosti překrývajících se událostí. Archeologický nedestruktivní povrchový průzkum terénu nemusí přinést z pozorování například průběhu antropogenních reliéfů jednoznačné určení. Při archeologickém průzkumu je navíc mnohdy podstatné právě to, co se nenalezlo.[11] Tyto absentující nebo ne zcela průkazné terénní doklady mohou pomoci zpětně poodhalit právě toponyma nebo pomístní jména.

Příkladem může být staré pojmenování hory dle původního porostu, jeho zbarvení, odstínu, který zde do současnosti již nepřevládá, protože v raném novověku došlo k vytěžení dřevní hmoty v rámci sklářského okrsku, založení dřevařské osady. Obce i hory také ztrácely své německé názvy ve vlně odněmčování po r. 1945, kterou provázela nepřesná, mylná a zavádějící přejmenování.[12] K tomuto procesu počešťování a přejmenování docházelo nejenom ze snahy o poválečné odněmčení pohraničí (včetně německých příjmení a jmen obyvatel). Později byly záměrně

10 Primární kolonizace, proces osídlování probíhající ve 13. a 14. stol., byla národnostně z části česká a zčásti německá. Německá kolonizace vycházela z Horního Rakouska a na Prachaticku ji dokumentují ve 14. –15. stol. v písemných dokladech německá jména obcí, která typicky odrážejí činnost při mýcení lesa. Nejčastěji jsou to jména končící na –stift, –schlag, –heid, –berg. Mezi další přípony, které vyjadřují primární kolonizační činnost v zalesněném území, patří –reut a –schlag. ‚Reod' znamenalo starohornoněmecky ‚vymýcené území', apelativum ‚slag' má v češtině význam ‚paseka' (Fröhlich, 1993, s. 12, 24–25).

11 Viz sborník Neustupný, Evžen (ed.) (2002). Archeologie nenalézaného. Sborník přátel, kolegů a žáků k životnímu jubileu Slavomila Vencla. 1. vydání. Katedra archeologie FHS ZČU v Plzni – Arú AV ČR Praha - Dobrá Voda u Pelhřimova: Aleš Čeněk.

12 Např. vedle Tetřeva, Čertova vrchu byla hora Antigl (zřejm. z něm. ein Tiegel = sklářská pánev, nepřesně tyglík) u Horské Kvildy přejmenována na Sokol. Pták sokol se ale v současnosti ani v minulosti v prostředí Šumavy nevyskytoval. Německé jméno hory zřejmě odkazovalo ve své době na polohu sklářské hutě na jejím úpatí.

vydávány i dezorientační turistické mapy tak, aby přesně neodpovídaly geomorfologické a metrické terénní situaci v blízkosti státní hranice s NDR. Byla tak podpořena dezorientace lidí pokoušejících se o útěk za hranice.

7 Pomístní jména na Šumavě po roce 1945

Po roce 1945 na Šumavě dočasně vznikla i zcela nová vrstva pomístních, nekodifikovaných názvů, které se týkaly průběhu státní hranice i posádek a zařízení pohraniční stráže. Nové názvy tak uspokojovaly přirozenou potřebu vojáků[13] pro pojmenování svých rajónů a prostředí, v kterém se pohybovali. K tomuto novému pojmenovávání nutně docházelo i vznikem armádní evidence hlídkových věží, bunkrů a jiných zařízení, které postupně dotvářely komplex tzv. Železné opony. Docházelo k tomu také i z náhlého přerušení kontinuity osídlení bez možnosti obeznámit se s pomístními jmény nesenými vrstvou německého obyvatelstva. Vedle probíhající vlny poválečného počešťování zde došlo také k radikální změně ve využití krajiny a k záměrným destrukcím sídel a památek v zakázaném pásmu a rozšiřujících se zónách pohraničního pásma.

8 Destrukce sídel na Šumavě po roce 1945

Jak byl popsán vznik rastrace postupu kolonizace od středověku, tak je možné vytvořit také mapu reverzního postupu při destrukci sídel po roce 1945. Hajník (1991) v přílohách na mapě č. 11 celkově vyznačil obce zaniklé po roce 1945. Nepřekvapí zánik obcí, které kopírovaly průběh státní hranice nebo se nacházely v pozdějších pohraničních pásmech. Dle mapy ale zanikaly i obce mimo dosah pohraničních pásem. Toto pozorování lze u některých případů osvětlit tak, že se jednalo o obce, které ve větší míře doznaly poškození a rozkradení nájezdy tzv. zlatokopů. Jejich dosídlení tak bylo ztíženo nebo nebylo bez vynaložení prostředků na opravy v tehdejší hospodářské situaci dobře možné. Zájemců o dosídlení na Šumavě nebyl dostatečný počet a do současnosti zde rozsah osídlení nedosáhl zdaleka takové intenzity jako před r. 1945. V případech roztroušených samot a polosamot se zřejmě jednalo

13 Často byli záměrně ve službě vojáci, kteří pocházeli z jiných částí ČSSR a neměli o pohraničí na Šumavě velké předchozí znalosti ani neměli kontakty mezi původním obyvatelstvem.

o důvody ztížené dopravní dostupnosti, občanské obslužnosti a vybavenosti, která nebyla pro novoosídlence atraktivní. Některé obce také dodatečně zanikly v souvislosti se vznikem nových vojenských cvičných prostorů, v jejichž blízkosti se ocitly. K procesu zánikových horizontů jednotlivých sídel mimo pohraniční pásma po roce 1945 by byl nutný podrobnější výzkum, protože důvodů zániku obcí mohlo být více a spolupůsobit mohly i některé faktory v kombinacích a v nestejné míře. Jména těchto bývalých obcí jsou mnohdy tím posledním, co z nich zbylo. Jméno, jako už tolikrát v lidské historii, se stává bez potřebného zájmu jen němým svědkem procesu zapomínání.

9 Závěr

Na základě rešerší v archivech a v institucích *Heimatstube* bylo poukázáno na možnosti využití fotografií a toponomastického výzkumu pro potřeby postmedievální archeologie a archeologie modernity na území Šumavy. Vyzdvižena byla role toponym při terénním průzkumu a určování komponent. Modelace a příklady byly uvedeny na středověkém kolonizačním postupu, specifikách a důsledcích zánikového horizontu sídel po roce 1945 v okrese Prachatice. Zánikový horizont byl dán do souvislosti se vznikem a opatřeními pohraniční stráže i vojenských prostorů. Poválečné dosídlování pohraničí přineslo svá další specifika a problematiku vztahující se k preferencím novoosídlenců. U zániku sídel může spolupůsobit více faktorů v různých kombinacích a mírách.

Projekt měsíčního badatelského stipendijního pobytu v Německu byl zaměřen na obeznámení se s archivními a knihovními fondy ve vybraných institucích. Excerpovány byly zejména fotografické materiály a knihy s fotografiemi sídel na české straně Šumavy před druhou světovou válkou. Na základě výsledků tohoto průzkumu je možné dokumentovat možnosti využití fotografií a toponomastického výzkumu pro potřeby postmedievální archeologie a archeologie modernity.

Literatura

Fröhlich, Jiří (1993). Jména šumavských skláren. In: *Výběr z prací členů Historického klubu při Jihočeském muzeu v Českých Budějovicích* 30, č. 3, s. 170–172.

Hajník, Roman (1991). *Vývoj kolonizace a jmen obcí v okrese Prachatice.* České Budějovice: Pedagogická fakulta. Katedra filologie. Diplomová práce.

Košatková, Iva (2010). *Nedestruktivní průzkum cest v oblasti Vimperk–Strážný.* Plzeň: Západočeská univerzita. Fakulta filozofická. Katedra archeologie. Diplomová práce.

Košatková, Iva (2013). *Odborná studie. Fotodokumentace sídelní kultury a pomístní názvy z archivů odsunutých obyvatel německé národnosti ze Šumavy (Vimperk–Strážný, okr. Prachatice).* Praha.[14]

Kubů, František a Petr, Zavřel (2007). *Zlatá stezka. Historický a archeologický výzkum významné středověké obchodní cesty. 1. Úsek Prachatice – státní hranice.* 1. vydání. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích.

Resumé

Příspěvek se zaměřuje na možnosti využití fotografií z archivů vysídlených obyvatel ze Šumavy a toponomastického výzkumu pro potřeby postmedievální archeologie a archeologie modernity. Modelace a příklady jsou uváděny na středověkém kolonizačním postupu, specifikách a důsledcích zánikového horizontu sídel po roce 1945 v okrese Prachatice.

14 Uloženo v Archivu Česko-německé a Slovensko-německé komise historiků (´Deutsch-Tschechische und Deutsch-Slowakische Hstorikerkommission´) a v archivu Ministerstva zahraničí ČR.

Přílohy

Mapa 1

Kulturně historický kontext dle první písemné zmínky s názvy sídel v rozmezí 11.–19. stol. v okrese Prachatice (Košatková, 2010).

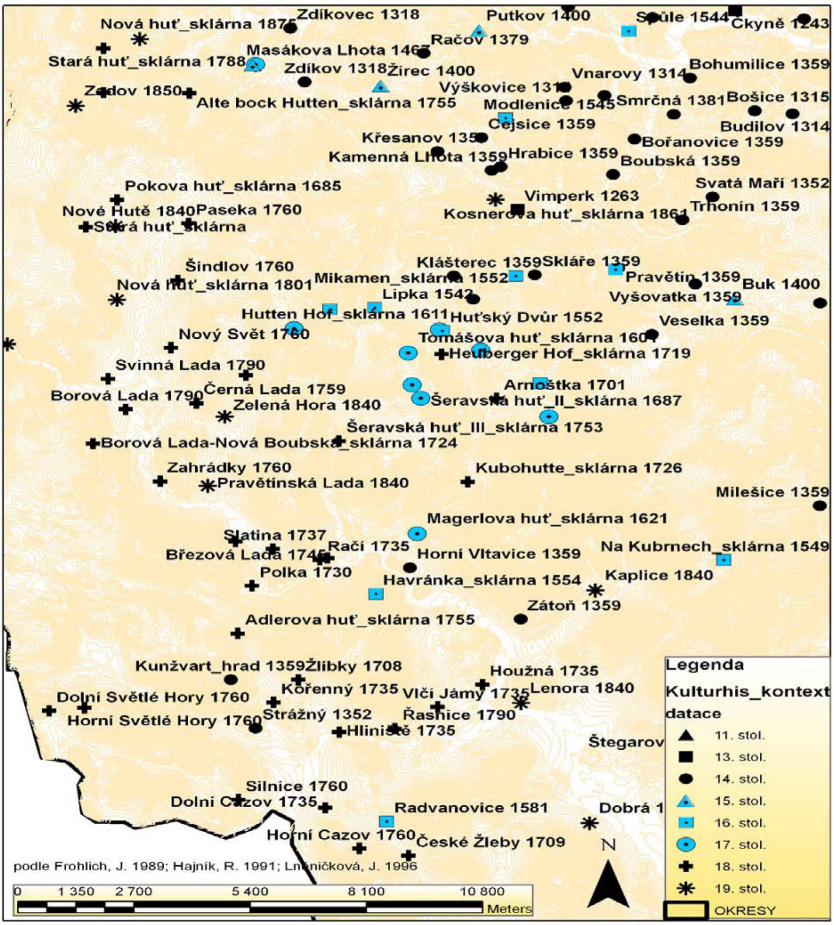

Mapa 2

Kulturně historický kontext dle vrstev datace sídel v rozmezí 11.–19. stol. v okrese Prachatice (Košatková, 2010).

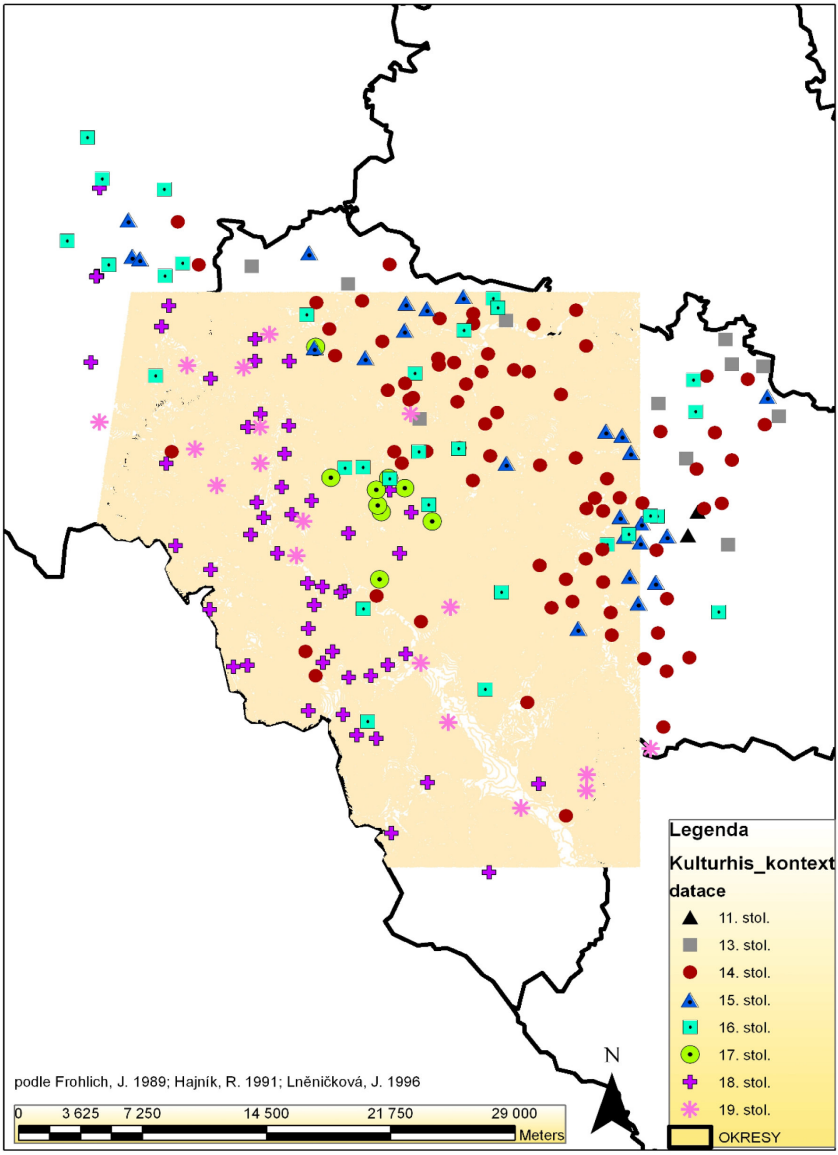

Mapa 3

Kulturně historický kontext dle vrstev datace sídel v rozmezí 11.–19. stol. na *modelu tin*: Vimpersko a vrchol Boubína 1 362 m n. m. (Košatková, 2010).

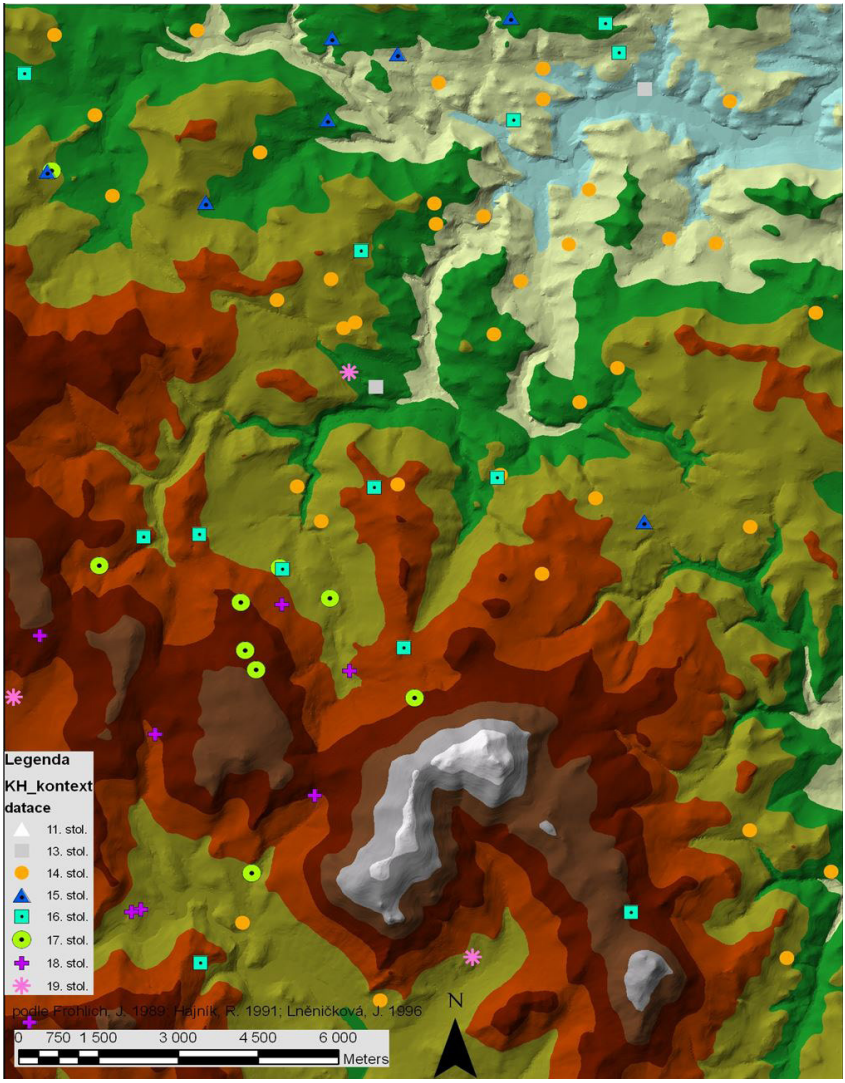

Betrachtungen zu den Germanismen in der Tschechischen Sprache unter Berücksichtigung der Phraseologie

Martin Junge
Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald

Abstract

Der vorliegende Text zeigt auf, wie es zum Sprachkontakt zwischen der tschechischen und der deutschen Sprache kam und welche Folgen dieser Sprachkontakt für den Wortschatz des Tschechischen bis heute hat. Dazu gehört auch eine Systematisierung der verschiedenen Arten der Entlehnung. Der Text stellt dar, welchen Regeln im Hinblick auf die Orthographie die Adaptionen von Fremdwörtern aus dem Deutschen im Tschechischen unterliegen, ohne jedoch eine Analyse derselben vorzunehmen. Um die Intensität der Einwirkung des Deutschen nachvollziehen zu können, schließen sich einige Beispiele aus der Phraseologie an, die nach ihrer semantischen Äquivalenz geordnet sind.

Schlüsselwörter: Deutsch, Tschechisch, Sprachkontakt, Fremdwörter, Phraseologismen

Abstract

The article introduces into the process of leaning words and contact of languages especially between the Czech and German languages. Furthermore it shows the aftereffects on the Czech vocabulary up to the present. A short overview about the different kinds of leaning is added, before demonstrating various rules to adapt German foreign words in the Czech language, though without analysis. To comprehend the intensity of German language we are shown several examples from phraseology which are put in order by their semantic accordance.

Keywords: German language, Czech language, language contact, foreign words, phraseologies

1 Einleitung

Sprachen sind keine statischen Gebilde. Sie verändern sich mit dem Lauf der Zeit und mit ihren Sprechern. Eine Voraussetzung, um überhaupt über Germanismen im Tschechischen schreiben zu können, ist der Sprachkontakt – hier zwischen Tschechisch und Deutsch. Sprachen sind mitnichten statische Gebilde, sondern ständig in Veränderung begriffen. Die Ursachen für das Aufeinandertreffen können dabei verschiedener Natur sein: Geographische Gegebenheiten, wie zum Beispiel das Aneinandergrenzen zweier verschiedener Sprachräume, geschichtliche Entwicklungen wie Kolonialisierungen und Kriege und deren Folgen sowie im politischen und sozialen Bereich.

Heute bestehen insbesondere durch das Internet auch vielfältige andere Möglichkeiten, mit anderen Sprachen in Kontakt zu kommen. Sprachkontakt führt jedoch nicht nur zu einer Veränderung im Sprachwortschatz, sondern kann auch auf interkultureller Ebene zu einem modifizierten Sprachgebrauch führen, der sich an der Kultur des Geberlandes orientiert. So entstehen sprachliche Interferenzen, das heißt Beeinflussungen beider Sprachen im Hinblick auf grammatische Eigenheiten, Phonetik und den Wortschatz. Dabei ist nicht nur die Sprache selbst betroffen, sondern die Interferenz kann auch die Sprecher betreffen, indem Wörter zum Beispiel anders ausgesprochen werden. Durch Sprachkontakte und die daraus resultierenden Interferenzen können im Extremfall ganz neue Sprachen entstehen.

Dabei ist auch das Tschechische keine Ausnahme, dass durch seine Geschichte besonders stark von der deutschen Sprache beeinflusst wurde. Eine ausführliche Darstellung führt an dieser Stelle zu weit, dennoch soll der vorliegende Beitrag dazu dienen, einen Überblick über die Rolle der Germanismen im Tschechischen zu geben.

2 Zur Geschichte der tschechischen Sprache

Die tschechische Sprache gehört zur Familie der westslawischen Sprachen, zu denen außerdem unter anderem noch das Polnische und die sorbischen Sprachen gehören. Eine nahe Verwandtschaft besteht zwischen dem Tschechischen und dem Slowakischen. Tschechisch wird fast ausschließlich auf dem Gebiet der Tschechischen Republik gesprochen,

deren Amtssprache es ist. Insgesamt sprechen etwa 12 Millionen Menschen weltweit Tschechisch. Wie alle westslawischen Sprachen wird Tschechisch mit dem lateinischen Alphabet geschrieben, wobei es zur Abbildung aller Phoneme um einige diakritische Zusatzzeichen ergänzt worden ist, insbesondere für die Palatalisierung und Quantität einzelner Laute. Alttschechisch ist bereits im 10. Jahrhundert nachzuweisen und durchlief mehrere Stufen der Sprachentwicklung und der Kodifizierung. Auf den tschechischen Reformator Jan Hus geht die Schreibung des Tschechischen mittels diakritischer Zeichen zurück. Durch die jahrhundertelange Zugehörigkeit Böhmens und Mährens zur Monarchie der Habsburger, wurde die tschechische Sprache zugunsten des Deutschen zurückgedrängt. Gerade aus diesem Zeitraum entstammen viele der heute noch gebräuchlichen Lehn- und Fremdwörter im Tschechischen, vornehmlich aus der österreichischen Varietät des Deutschen. In der Mitte des 19. Jahrhunderts wurden in der Epoche der „Nationalen Wiedergeburt" die bis heute verbindlichen Normen der tschechischen Rechtschreibung und Grammatik festgelegt und Tschechisch als Amtssprache wieder akzeptiert. Während des Bestehens der Tschechoslowakischen Sozialistischen Republik (ČSSR) nahm die Sprache eine Rolle als Geber- und Nehmersprache ein: So nahmen insbesondere die Politik-, Verwaltungs- und Behördensprache zahlreiche Russismen auf, während andererseits ein Zueinanderführen des Tschechischen und des Slowakischen angestrebt wurde, bei dem jedoch viel mehr tschechische Wörter in die slowakische Sprache eingingen als umgekehrt (vgl. Šlosar, 2009). Nach dem Ende der ČSSR ist die Sprachpolitik wieder puristischer geworden: Fremdwörter sind als solche meist nicht mehr erkennbar, da sie durch Neologismen ersetzt werden. Ist dies nicht möglich, erfolgt jedenfalls eine Anpassung an die Orthographie und die Grammatik dergestalt, dass eine Einordnung in Konjugationsparadigmata möglich ist (anders als zum Beispiel im Russischen, das eine Reihe Fremdwörter aufweist, die indeklinabel sind).

3 Fremd- und Lehnwörter

3.1 Allgemeine Definitionen

Für die Betrachtung von Entlehnungsprozessen zwischen Sprachen ist es notwendig, auch die Funktionen der jeweiligen Sprachen zu erläutern. Die Sprache, aus der das Lehnwort ursprünglich stammt und aus der es in der Form auch übernommen wurde, ist die Gebersprache. Diejenige Sprache, in deren Wortschatz das Wort nun aufgenommen wird, ist die Nehmersprache, wobei es natürlich zu einem Wort aus einer Gebersprache mehrere Nehmersprachen geben kann.

* Beispiel: *weekend (engl.) – víkend (tsch.)*

Verläuft die Entlehnung nicht nur von einer Sprache in eine andere, sondern nimmt das Lehnwort einen „Umweg" über eine dritte Sprache, so ist diese zwischen der Gebersprache und Nehmersprache vermittelnde Sprache die (Ver-)Mittlersprache.

Fremdwörter haben sich der Nehmersprache in Flexion, Orthographie und Phonetik nicht oder nur in geringem Umfange angepasst und behalten meistens die Eigenschaften aus der Gebersprache bei. Ihre Verwendung beschränkt sich zumeist nur auf einen Teil der Sprachgemeinschaft, wobei die jeweilige Verbreitung des Fremdwortes auch von etwaigen Entsprechungen in der Nehmersprache abhängt. Die Tendenzen gehen meiner Meinung nach dahin, dass es zunehmend Fremdwörter gibt, die fast ausschließlich von allen Sprechern einer Sprache benützt werden. Dem gegenüber sind Lehnwörter bereits an die Nehmersprache assimiliert. Sie fügen sich also in die gegebenen Flexionsschemata, Orthographie und Lautung ein. Die Assimilation des entlehnten Wortes ist dabei als ein fortwährender Prozess zu verstehen, der mit dem Eingang des Lehnwortes in die Nehmersprache beginnt. Möglich ist auch, dass das Lehnwort über eine Mittlersprache in den Wortschatz der Nehmersprache gelangt. Der Vorgang der Entlehnung variiert dabei und lässt sich nach Wolfgang Gladrow (Gladrow, 1989) in zwei Hauptarten unterteilen:

3.2 Spezielle Definitionen

3.2.1 Konforme Entlehnungen

Gibt es in der Nehmersprache keine oder kaum Unterschiede des Lehnwortes zum jeweiligen Wort in der Ursprungssprache handelt es sich um eine konforme lexikalische Entlehnung. Abweichungen ergeben sich in der Regel nur durch spezielle phonetische Vorgaben der jeweiligen Sprache. * Beispiel: *Feinschmecker (dt.) – fajnšmkr (tsch.)*

3.2.2 Nonkonforme Entlehnungen

Ist die Assimilation umfangreicher, das heißt, werden phonomatische, orthographische oder grammatische Besonderheiten berücksichtigt oder das Lehnwort der Nehmersprache angepasst, in dem zum Beispiel geschlechtsspezifische Endungen oder Endungen des Numerus angefügt werden, so ist die Entlehnung nicht mehr konform gegenüber dem ursprünglichen Wort.

* Beispiel: *operatio (lat.) – Operation (dt.) – operace (tsch.)*

Die im Beispiel aufgeführten Wörter besitzen dasselbe grammatische Geschlecht (feminin), sind jedoch schon bei den jeweiligen Entlehnungen leicht verändert worden, um den Genus mit den in den Nehmersprachen gebräuchlichen Endungen kenntlich zu machen. Dies bedeutet im Deutschen das Hinzufügen eines -n bei einer Vielzahl von Wörtern lateinischen Ursprungs (*moderatio, actio, contractio*) – jedoch nicht bei allen. Bei der Entlehnung in das Tschechische erhielt das Lehnwort die für Feminina übliche Endung -e.

3.2.3 Semantische Entlehnung

Bei der semantischen Entlehnung wird lediglich die Wortbedeutung vom Ursprungswort aus der Gebersprache beibehalten und auf vorhandenes Material der Nehmersprache übertragen. Hierzu gibt es verschiedene Möglichkeiten:

3.2.3.1 Bedeutungsentlehnung

Bei einer Bedeutungsentlehnung erhält ein in der Nehmersprache vorhandenes Wort neben seiner eigentlichen Bedeutung eine Bedeutungserweiterung durch das Lehnwort. Ein Beispiel kann hier lediglich aus dem Russischen gegeben werden: *клавиатура (russ.)* (klaviatura) – Bezeichnung für die Tastaturen sowohl an einem Klavier als auch an einem PC oder an einer Schreibmaschine.

3.2.3.2 Lehnbildung

Bei einer Lehnbildung handelt es sich dagegen um eine gedankliche Entlehnung, was bedeutet, dass das Lehnwort mittels in der Nehmersprache vorhandener Wörter, Wortstämmen, Präfixen oder Suffixen neu geschaffen wird. Ein Beispiel dafür ist das Wort *Selbstlaut* im Deutschen beziehungsweise *samohláska* im Tschechischen; abgeleitet von Vokal *(Laut mit Stimme)*.

3.2.3.3 Lehnübersetzung

Lehnübersetzungen sind dabei Wortneubildungen, die getreu dem Ursprungswort in der Gebersprache Morphem für Morphem übersetzt werden.

Beispiel: *Reisebüro (dt.) – cestovní kancelář (tsch.)*

3.2.3.4 Lehnübertragung

Lehnübertragungen sind dem gegenüber freier in ihrer Gestaltung, so dass Wortbestandteile nicht, nicht vollständig oder aber nur mit einer damit einhergehenden semantischen Veränderung in die Nehmersprache übertragen werden.

Beispiel: *Fahrplan (dt.) – jízdní řád (tsch.)* [wörtlich: Fahrordnung]

3.2.3.5 Lehnschöpfung

Hingegen sind Lehnschöpfungen Benennungen ein und desselben Begriffes wie in der Fremdsprache, ohne sich dabei jedoch an die Vorgaben dieser Sprache in Hinblick auf Wortbildung zu halten oder auch nur einzelne Teile des Ursprungswortes zu verwenden.

Insbesondere diese Lehnschöpfungen sind oftmals von Interesse für Sprachpuristen, um fremdsprachliche Begriffe möglichst umgehen und stattdessen mit der eigenen Sprache ausdrücken zu können. Als Beispiel kann hier lediglich das deutsche Wort Umwelt angeführt werden, dass wahrscheinlich unter Berücksichtigung des Französischen *milieu* und des Englischen *environment* entstand, ohne jedoch eines dieser Wörter direkt zu übernehmen.

3.2.3.6 Bedeutungsunterschiede

Im Entlehnungsprozess können sich neben morphologischen auch semantische Veränderungen in der Nehmersprache entwickeln. Durch diese können sich sowohl Bedeutungsverengungen, Bedeutungserweiterungen und Bedeutungsverschiebungen ergeben.

wandern – vandrovat hat im Tschechischen heute die Bedeutung von ziellos umherlaufen, nicht jedoch die eigentliche Bedeutung wandern.

3.2.3.7 Scheinentlehnung

Scheinentlehnungen erwecken lediglich den Anschein, als entstammten sie einer Fremdsprache, obschon sie in dieser gar nicht bekannt sind. Dennoch können scheinentlehnte Wörter die Phonetik ihrer angenommenen Ursprungssprache bewahren. Ein Beispiel hierfür ist das im Deutschen gebräuchliche Wort *Handy* (scheinbar Englisch, dort: *mobile phone*).

3.2.3.8 Erbwörter

Im Gegensatz zu Lehnwörtern und Fremdwörtern entstammen Erbwörter keiner Fremdsprache, sondern älteren Sprachformen der zu untersuchenden Sprache. Bei den slavischen Sprachen kommen dabei als Entwicklungsstufen insbesondere das Altkirchenslavische und das Urslavische in Betracht, soweit sich die Wortherkunft rekonstruieren lässt. Im Tschechischen wie auch in anderen slawischen Sprachen sind die Wörter *otec* und *slunce* Erbwörter des Urslawischen, zumindest aber des Spätgemeinslawischen.

4 Lehn- und Fremdwörter im Tschechischen

Im Zuge einer qualitativen Analyse[1] der aufgefundenen Fremd- und Lehnwörter im Tschechischen lässt sich konstatieren, dass sich Einflüsse anderer Sprachen auf alle Wortarten erstrecken und auch nicht auf die Standardsprache oder Umgangssprache beschränkt sind, sondern auch Regiolekte und Soziolekte umfassen. Im Unterschied zum Russischen findet sich auch eine ganze Anzahl entlehnter Adjektive und Verben, wobei allerdings Nomen deutlich überwiegen.

Hervorzuheben ist dabei auch, dass sich in der tschechischen Sprache Lehn- und Fremdwörter zweier deutscher Sprachvarietäten, nämlich der Standarddeutschen und der Österreichischen finden lassen. Es ist deshalb für einen Sprecher des Standarddeutschen nicht immer sofort ersichtlich, dass ein zu untersuchendes Wort womöglich seinen Ursprung in der anderen Varietät findet. Beispielhaft seien hier genannt:

Tschechisch	**Deutsch (österreichisch)**	**Deutsch (Standarddeutsch)**
evidence	Evidenz	Beleg, Angabe
demise	Demission	Rücktritt, Abgang
fašírka	Faschiertes	Hackfleisch, Gehacktes
sekýrovat	sekkieren	quälen, necken, malträtieren

Die Suche und die Gegenüberstellung derartiger Beispiele wird durch die verwendeten etymologischen Wörterbücher nicht immer unterstützt. Oftmals widersprechen die Angaben einander oder aber, geben wie Rejzek im *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2012) an, dass die Austriazismen vornehmlich Latinismen seien. Dies mag im Ursprung sicher zutreffend sein, trifft jedoch auch auf etliche Wörter des Standarddeutschen im gleichen Umfang zu.

1 Diese zunächst quantitative Analyse wurde unter Verwendung verschiedenster Kompendien im Rahmen der Recherchen zur Bachelorarbeit durchgeführt und erfasste für das Tschechische allein ca. 1000 Germanismen. Hernach erfolgte eine Unterteilung der gefundenen Wörter nach Wortarten und eine Zuordnung zu Tätigkeiten, Berufen oder anderen Kategorien.

Zahlreiche Fremdwörter unterliegen im Tschechischen einem Sprachdualismus, das heißt, sie stehen neben zumeist älteren tschechischen Formen. So wird beispielsweise das Wort *apatyka* kaum mehr verwandt und stattdessen das Wort *lékarna* benutzt. Ähnlich verhält es sich mit *direktor* – heute nur noch in der Umgangssprache zu finden – und dem heute fast ausschließlich gebrauchten *ředitel*. Ebenso sind in der Umgangssprache etliche Wörter zu finden, denen die Aufnahme in die Wörterbücher verwehrt blieb[2] – verwendet werden zum Beispiel die Wörter *kaput* und *marod* in ihrer österreichischen Semantik, also in Bezug auf die körperliche Verfassung *Jsem marod*.[3] Regional beschränkte Ausdrücke sind *knajpa* und *bajzl*, für die es in der Hochsprache wie auch in der obecná čeština weitere Entsprechungen gibt.

Die Adaption an die tschechische Orthographie unterliegt einer gewissen Regelhaftigkeit. Ursächlich dafür ist, dass die tschechische Sprache zum Beispiel keine Doppelvokale und Doppelkonsonanten kennt, sondern die Vokalquantität durch die Längen der Vokale gekennzeichnet wird. Dies geschieht sowohl im Wortstamme selbst wie auch am Wortauslaut. Die phonetische Realisierung wird dadurch nicht verändert.

Halle – hala

Saal – sál

kommunal – komunální

Plakette – plaketa

Fassade – fasáda

Hammer – hamr

Hinzu kommen auch einige charakteristische Konsonantenwechsel am Wortanfang, die vor allem Lehnwörter betreffen die mit *f, v* oder *w* beginnen. Im Tschechischen wandeln sich diese zumeist zu *b, p* oder *v*.

2 Dies betrifft allerdings auch Wörter aus Soziolekten. So ist einerseits der *ajznboňák* (Eisenbahner) zu finden, andererseits fehlt aber das ebenso gängige, wenn auch umgangssprachliche *fýra* (Lokführer).

3 In der österreichischen Standardvarietät des Deutschen steht der Ausdruck *marod* vor allem für den Ausdruck körperlicher Erschöpfung, körperlichen Unwohlseins oder einer Erkrankung. Erschöpfung oder Unwohlsein wird dagegen in Deutschland zumeist mit *kaputt sein* zum Ausdruck gebracht, marode hat im Standarddeutschen die Bedeutung von instabil, veraltet, abgenutzt, in der Standardsprache. Das Tschechische nimmt hier also beide Varietäten auf und führt sie semantisch zusammen.

Obgleich Regelmäßigkeiten erkennbar sind, gibt es keine Gesetzmäßigkeiten und vor allem keinerlei eineindeutige Zuordnungen.

Wandel b – p

Beutel	→	pytel
Böschung l	→	pešunk

Wandel f – b

Farbel	→	barva
Fasanl	→	bažant

Wandel f – p

Flamingol	→	plameňák
Feilel	→	pilník

Wandel w – b

Wurstl	→	buřt

Wandel w – v

wandernl	→	vandrovat
Wall	→	val

Wandel pf – f

Pfostenl	→	fost
Pfeifel	→	fajfka

Wandel v – f

Vorteill	→	fortel

Konsequent nach der deutschen Aussprache richtet sich die Schreibung im Tschechischen auch bei einigen Wörtern, die mit *st-* oder *sp-* beginnen.

Spion [ʃpi̯oːn]	→	špión
Strecke [ʃtʀɛkə]	→	štreka

Diese Veränderung betrifft jedoch nur gewisse Lehnwörter: Anders als im Slowakischen wird die deutsche Aussprache nicht bei Stadion (*stadion*) und Student (*student*) realisiert, was damit zusammenhängt, dass der tatsächliche Wortursprung hier nicht im Deutschen zu finden ist.

Die Realisierung der Lehnwörter in der Orthographie gibt darüber hinaus teilweise Auskunft über den Ursprung der Entlehnung, so beispielsweise bei *ksicht, kšeft und ksindl*. Hier ist deutlich erkennbar, dass der Schreibung nicht die hochdeutsche phonetische Realisierung zugrunde lag, sondern die bayerische oder österreichische Variante.[4]

5 Phraseologie

Sprachkontakte beschränken sich jedoch nicht nur auf einzelne Lexeme, sondern erstrecken sich darüber hinaus auch auf Phraseologismen, also feste Wortverbindungen, die aus dem Deutschen entlehnt wurden und vorwiegend semantisch volladäquat sind. Neben Volläquivalenten gibt es jedoch auch Teiläquivalente (stilistisch und semantisch übereinstimmend, lexikalisch und syntaktisch jedoch nicht). Nicht alle Phraseologismen können hier betrachtet werden, konstatieren lassen sich mit ihnen jedoch die Bewahrung veralteter Wortverbindungen oder mittlerweile obsolet gewordener Wortbedeutungen. Der Greifswalder Sprachwissenschaftler Harry Walter schreibt Русская фразеология как „морозилка“ немецких фразеологизмов (Walter, 2010) metaphorisch von Phraseologismen als Tiefkühlschrank der Sprachen, insbesondere das Russische hat viele Germanismen in Phraseologismen bewahrt[5] – eben weil sie vieles bewahren. Sprachgeschichtlich besonders interessant sind diese Wendungen insbesondere deshalb, weil sie oftmals ältere Wörter bewahren, die in der Alltagssprache nicht mehr gebräuchlich sind. Lediglich beispielhaft sind nachfolgend einige Phraseologismen angeführt. Eine ausführliche Darstellung und vergleichende Betrachtung ginge an dieser Stelle zu weit.

Es ist zu konstatieren, dass die allermeisten Phraseologismen aus der deutschen Sprache als Volläquivalente oder sinnwahrende semantische Äquivalente in die tschechische Sprache eingingen (vgl. Walter in *Deutsch-russische Sprichwörter*; Walter und Becker, 2013). Darunter auch Wörter wie der Amtsschimmel als Bezeichnung für die Behördenmentalität oder das Flaggschiff für ein Vorzeigeobjekt oder etwas

4 Vergleiche dazu auch das Wort *buřt* = Wurst, dabei entspricht die tschechische Realisierung bis auf der Veränderung des Konsonanten am Wortbeginn der umgangssprachlichen Realisierung *Wurscht* im Deutschen.

5 Der Autor bezieht sich vornehmlich auf die Gesamtheit russischer Phraseologismen als Bewahrstätte für die deutsche Sprache, führt jedoch aus, dass dies auch in etlichen weiteren Sprachen der Fall sei.

Prestigeträchtiges.. Nur in wenigen Fällen, und zwar zumeist dann, wenn Eigennamen (Personen, historische Figuren, Namen von Bergen, Flüssen und Seen) Bestandteil der Phraseologismen sind, findet sich eine Reihe von Nulläquivalenten. Andererseits wechselte man oftmals auch einzelne Bestandteile der jeweiligen Wendung aus und adaptierte sie so an heimische Namen oder besser bekannte Figuren oder Toponyme, wie das Beispiel Hinz und Kunz zeigt. In diesem Falle sind die Kurzformen zweier im Mittelalter weit verbreiteter Vornamen sinnbildlich für jedermann geworden, im Tschechischen sind stattdessen zwei sich reimende Namen (Vor- und Familienname) herangezogen worden.

a. Volläquivalente	
Žít z ruky do huby.	*Von der Hand in den Mund leben.*
Lepší vrabec v hrsti, nežli holub na střeše.	*Lieber den Spatz in der Hand als die Taube auf dem Dach.*
Jedna vlaštovka jaro nedělá.	*Eine Schwalbe macht noch keinen Sommer.*
Úřední šiml	*Amtsschimmel*
Vlajková loď	*Flaggschiff*
Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.	*Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selbst hinein.*
b. Teiläquivalente	
Na západní frontě klid.	wörtlich: *An der Westfront ist Ruhe.*
c. Semantische Äquivalenz	
Přispět svou troškou	wörtlich: *Sein Bisschen beitragen*
Bedeutung:	*Seinen Obolus entrichten*
Havel nebo Pavel	*Hinz und Kunz*
d. Nulläquivalenz	
podepsat se	*Seinen Wilhelm unter etwas setzen*

6 Ausblick

Auch wenn es uns als Sprechern kaum bewusst ist, so dauern die Sprachkontakte doch bis heute an und hinterlassen weiterhin ihre Spuren. Insbesondere mit dem Aufkommen des Internets und neuer

Kommunikationsmöglichkeiten sind zahlreiche neue Begriffe entstanden, die sich sowohl im Deutschen (dort oftmals als Fremdwörter direkt aus dem Englischen) als auch im Tschechischen (hier vor allem als Lehnübersetzungen oder Lehnschöpfungen) niederschlagen. Ob und wie sich neu aufgenommene Wörter heutzutage weiter durchsetzen, bleibt abzuwarten.

Während meiner Unterrichtszeit in Budweis (České Budějovice) überraschten mich Studenten immer wieder mit neuen Wörtern, die anscheinend noch nicht weit verbreitet waren. Das Selbstportrait mittels Handykamera heißt im Englischen *selfie*, im Deutschen *Selfie* und wurde durch die tschechischen Stunden als *selfíčko* bezeichnet. Da sowohl Phänomen als auch Wort noch sehr neu sind, lässt sich mithilfe dessen sehr gut veranschaulichen, wie der Entlehnungsprozess mittels Sprachkontakt heutzutage, im Zeitalter des Internets, funktioniert.

Literatur

Walter, Harry (2010). Русская фразеология как морозилко немецких фразеологизмов. Белгород: Язык и культура.

Gladrow, Wolfgang (1989). *Russisch im Spiegel des Deutschen.* Eine Einführung in den russisch-deutschen und deutsch-russischen Sprachvergleich. Leipzig: VEB Enzyklopädie.

Pleskalová, Jana (2009). *Stará čeština pro nefilology*. Vyd. 2. Brno: Masarykova univerzita.

Rejzek, Jiří (2012, cop. 2001). *Český etymologický slovník*. 2., nezměněné vydání. Voznice: Leda.

Šlosar, Dušan (2009). *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Vyd. 3., opr. a dopl. Brno: Host.

Walter, Harry; Becker, Joern-Martin (2013). *Deutsch-russische Sprichwörter. Historisch-etymologisches Wörterbuch mit europäischen Parallelen.* Greifswald: Ernst-Moritz- Arndt-Univ., Institut für Slawistik (Wissen lockt. Seit 1456).

Walter, Harry a Petra Fojtů (2012). *Schwarzes Schaf, falscher Prophet, barmherziger Samariter. Deutsch-tschechisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen mit historisch-etymologischen Kommentaren.* Greifswald: Inst. für Fremdsprachliche Philologien – Slawistik.

Resumé

Příspěvek dokládá projevy jazykových kontaktů češtiny a němčiny ve slovní zásobě českého jazyka a v jeho frazeologismech. Uvedena jsou rovněž pravidla určující výpůjčky slov, příklady změn v pravopisu a proces asimilace v češtině. Příspěvek vychází z bakalářské práce autora s názvem „Zu den deutschen Entlehnungen im Tschechischen und Russischen“, obhájené v roce 2013 na univerzitě v Greifswaldu.

Germanismy v románu Popelky Biliánové „Paní Katynka z Vaječného trhu“

Bohumila Junková
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Der Artikel beschäftigt sich mit der Stilisierung der Alltagssprache der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Das Sprachmaterial wurde dem Roman „Frau Katynka vom Eiermarkt“ entnommen, dessen Autorin Fr. Popelka Biliánová ist. Da Prag zur damaligen Zeit zu einer der wichtigsten bilingualen Städte mit einer zahlreichen deutschen Minderheit gehörte, focusieren wir uns nicht nur auf die lexikalischen Mittel, sondern vor allem auf die Germanismen, die zur damaligen Zeit ein üblicher Bestandteil der gesprochenen tschechischen Sprache waren. Die Mehrheit davon hat sich der tschechischen Deklination und Konjugation angepasst.

Aufmerksamkeit haben wir ebenfalls der Stilisierung der Aussprache gewidmet. Im Roman wird eine uneinheitliche Aussprache genutzt, namentlich handelt es sich um die Verwechslung der stimmhaften und unstimmhaften Paarkonsonanten als auch um Kürzungen oder Verlängerungen von Vokalen sowie die Reduzierung von Konsonanten und Silben. Überdies ist die Herkunft einiger Benennungen in deutschen Dialekten zu suchen. Das Sprachmaterial, das wir zusammengestellt haben, bleibt für uns auch heute noch dadurch interessant, weil wir durch seine Existenz einen Einblick in das Leben unserer Vorfahren erhalten und die Situationen, die wir selbst nicht erlebten, so in Erinnerung bleiben können.

Schlüsselwörter: Stilistik, künstlerischer funktionaler Stil, Stilisierung der Alltagssprache, Germanismen, symptomatische lexikalische Mittel

Abstract

The article deals with the stylization of commonly used spoken communication in the second half of the 20th century. The linguistic material comes from the novel "Paní Katynka z Vaječného trhu", written by Popelka Biliánová. At that time Prague belonged to bilingual towns with a large German minority, so besides Czech lexical means we primarily focused on Germanisms, which were a common part of spoken Czech in that particular period. The Germanisms were mostly adapted to Czech declension and conjugation.

We also paid attention to the stylization of pronunciation. The pronunciation used in the novel is varied, mainly in the way of interchanging voiced and voiceless pair consonants, shortening or lengthening vowels, reducing speech sounds and syllables. In addition, the origin of some nouns is based on German dialects. Last but not least, the presented linguistic material is also interesting due to the fact that it allows us to take a closer look at the life of our predecessors and reminds us of situations we could hardly ever experience.

Keywords: Stylistics, artistic functional style, spoken language stylization, Germanisms, stylistically marked lexical means

1 Úvod

Germanismy v současné češtině jsou výsledkem kontaktů Čechů a Němců, které se uskutečňovaly po staletí. Důležitou úlohu mělo především sousedství obou zemí a skutečnost, že v Čechách trvale žili obyvatelé německé národnosti a tvořili v mnoha českých městech početnou národnostní menšinu. Počátky česko-německého bilingvismu souvisí s kolonizací a týkají se období 1420–1460. Tato situace trvala do poloviny 20. století.

Výhodou bylo dobře ovládat oba jazyky. Kontakty mezi Čechy a Němci se však musely realizovat i mezi obyvateli, kteří oba jazyky neznali. Tato skutečnost měla vliv jak na češtinu, tak na němčinu. V mluvené komunikaci obyvatel české národnosti se užívala slova z němčiny, ovšem upravená podle zákonitostí českého jazyka. Základem těchto přejímek byla zvuková podoba slov. Často slova původem z němčiny byla různě komolena, a postupně se stala součástí běžné slovní zásoby v denním kontaktu.

2 Užívání germanismů v běžné komunikaci

Jazykový materiál jsme čerpali z humoristického románu Popelky Biliánové *Paní Katynka z Vaječného trhu.* Třebaže autorčina literární tvorba není jednoznačně kladně hodnocena, vycházela v tzv. Červené knihovně, byla v období 1. republiky oblíbena a některá díla byla i zfilmována. Děj románu je převážně zasazen do prostředí Prahy (částečně Brna) 70. let 19. století. Autorka (1862–1941) sice v tomto období žila, ale je zřejmé, že mnohá slova (germanismy i některá zastaralá slova česká, popř. i frazémy) pro ni v době, kdy román psala, (vyšel poprvé v roce 1924,) již nebyla běžná a předpokládala totéž i u svých čtenářů. Často jsou méně známá pojmenování v uvozovkách, např. *Měla už svou „pucerku", která jí dovedla čepeček „aufpucovat" po jejím; Bydlela zde „vodjakživa"*; *…pověděli si všecko „od á do zet"…*

Na mnoha místech románu najdeme slova původem z němčiny, k nimž je současně připojen spisovný ekvivalent, popř. autorčin výklad, např.

- *Tak hned ty kvelby (Gewölbe), šupy (Schupfen), cimry (Zimmer), konky (Gang), kšefty a handle, ba i stará rychta s rychtářem jsou z německého. A což ty zdejší mazhauzy, teď už všecky zde přestavěné? Ty jsou také z německého Massenhaus – síň společná, kde se zdržovala a pracovala všecka rodina. To jsou naše staročeské poctivé ratejny (ratiti – staročesky pracovati).*
- *„… jediný kus nábytku, který se sem nehodil:"fódrštúl", což si paní Katynka zkrátila z „oldfódrštúl" (Altvaterstuhl).*
- *pantvur je zkomolenina z německého Bandwur – tasemnice*

2.1 Místní názvy

Děj románu je soustředěn do pražského prostředí, proto jsou zde užity místní názvy. Běžně se vyskytují pojmenování některých pražských čtvrtí, např. *Khólmark* – Uhelný trh, *Hec* – zkrácený název německého pojmenování *Hetzinsel* – Štvanice, *Gróbn* upraveno z *Graben* – Příkopy, *Šisinsel* – Střelecký ostrov, dále i některých úřadů, např. *pecirk* – policejní komisařství, popř. jiná místní pojmenování, např. *Khúštól* – Kravín.

2.2 Oblečení

Protože trhovkyně prodávaly své zboží celý rok, bylo třeba se vhodně obléci, především v zimě. Autorka pro součásti oblečení užívá i názvy původem z francouzštiny, např. *kapižon* (capuchon) *s širokým límcem na krku* (pláštěnka nebo pelerína s kapucí), *bufy* (velké teplé boty). Paní Katynka *měla svou „pucerku", která jí čepeček dokázala „aufpucovat" po jejím* (z fr. pucerka – dámská kloboučnice, modistka; něm. aufputzen – vyčistit, upravit). Najdeme však i další germanismy, např. *fedrpuš* – chocholka na přílbě pražských strážníků, která byla součástí uniformy (Federbusch), avšak výrazy původem z francouzštiny jsou v této sémantické skupině dosti početné.

Zajímavý je autorčin výklad domáckého pojmenování žen, které prodávaly na trhu, podle jmen jejich manželů, a to jak jména rodného, tak i příjmení: *frau Khódlin* pozn. – podle manžela, který se jmenoval Karel – Karl – Khódl, jiné např. *Straškpitlin, Vodičkin apod.*

2.3 Vybavení domácnosti

Pojmenování původem z němčiny jsou často užívána pro vybavení domácnosti nábytkem i různými doplňky. V kuchyni byla skříň na nádobí – *kredenc* (něm. Kredenz), *kamna kachlová s kranzlemi* (něm. Kranz – římsa), v pokoji *veškostn* (něm. Wäschkasten – prádelník), *cinkostn* (něm. Zinnkasten – příborník), oba kusy nábytku byly *politýrované*, leštěné (něm. polieren). Z téhož slova pochází i sloveso *pulírovat* – čistit, leštit, které bylo běžně užíváno v mluvené komunikaci našich babiček, tvoření vidových protějšků bylo samozřejmostí – *vypulírovat*. Na *kostnu* byl skleněný *šturc*, tj. skleněná vitrína, poklop (něm. Sturz), vedle *štokúr* – sloupkové hodiny (něm. Stockuhr), na podlaze *tepíšek* – koberečeк (něm. Teppich).

Poslední příklad názorně ukazuje, že germanismy byly součástí běžné mluvy a mnohdy se od jejich základní podoby tvořila deminutiva. Není to příklad ojedinělý, v našem textu najdeme i další příklady, např. *mutrlinka, fotrlínek* apod. Další vybavení pokoje tvořil *šrajbtiš* (něm. Schreibtisch) – psací stůl. Paní Katynka bydlela *vzadu ve dvoře, kde se tenkrát říkalo na obtrytech* (něm. Abtritt). Jde o pojmenování, které patrně už nebylo běžné – *záchody, postaru obtryty*. Ve vnitřní části některých domů se nacházel *lusthauz* – letohrádek (něm. Lusthäuser), na dvoře byly *šupy* – kůlny (něm. Schupfen).

2.4 Komunikace na tržišti

Komunikace na tržišti představuje zajímavou část jazykového materiálu. Je dokladem implantace germanismů do běžné mluvy a vzájemného ovlivňování obou jazyků. Sama autorka k tomuto způsobu komunikace uvádí, že lidé mluvili mezi sebou *„pisl pémiš, pisl tajč" – a tenkrát si všichni dobře rozuměli"* (bischen Böhmisch, bischen Deutsch). Nejde ale pouze o lexikální prostředky, ale i o některé prostředky morfologické, z nichž k nejnápadnějším patří onikání, např. *„No tak, mutrlinko, wie geht's? Co se jim potrefilo?; Wie heisst – a proč by se, Frau Katynka, zbláznili? Studie přece nejsou k zbláznění – to je Unsinn; Wirklich? Áále – dou pryč! Schaut's mal her!; Mám to nechat zkazit a potom za popnštýl vyhodit?"*

(Pozn. *Pappenstiel* = stonek pampelišky, nicůtka, zde význam bezcenná věc). Zajímavá je vazba slovesa *vyhodit za něco* místo dnes užívaného spojení *vyhodit jako něco*.

V běžné komunikaci se užívaly v hojné míře různé typy ustálených spojení, která měla především funkci kontaktovou, např. *um Gotteswillen* (proboha), *keine Idee* (ani pomyšlení), *to je einmal richtig* (to je jednou jisté), *kurcumgut* (zkrátka a dobře), *himl hergot / hergot* (původně zvolání Bože!, zde zaklení), *mír nix, týr nix* (zničehonic). V textu se několikrát vyskytuje frazém, který máme i v češtině – obchod je obchod /obchody jsou obchody – ve variantách *handle sou pantle /handle sou mandle*. Správně by mělo být *handle jsou handle*, je zajímavé, že v této podobě užit není, avšak zvuková podoba je u obou sekundárních variant zachována.

Na Vaječném trhu prodávaly ženy zboží, které časně ráno – v podstatě v noci – koupily od lidí z venkova. Šlo o jakýsi prodej z druhé ruky. Důležité bylo zboží rychle prodat, aby se nezkazilo. S tím souvisí i časté užívání hodnotících výrazů. Na trhu bylo možné koupit *„fajnovou" drůbež*, ta měla vynikající kvalitu, ale i *hubené „lunty"* (něm. Lunte – oháňka; dürr wie eine Lunte – hubený jako lunt). Paní Katynka měla své *„nóbl"* zákaznice, prodávala jen *„nejfajnější špajzy"*, protože *„prevítem" by jenom pokazila svůj „kšeft"*. (Ve staré češtině slovo *prevet* označovalo záchod, stejný původ i význam má v němčině slovo Privet. Slovo prevít se dnes užívá také ve významu lump, gauner). *Kšeft* patří mezi nejfrekventovanější germanismy v našem textu, užívá se i deminutivum *kšeftíček* a je součástí několika frazémů, které jsou v románu použity, např. *voni kazej kšeft, mít štěstí ve kšeftě* apod.

Kromě drůbeže se na trhu prodávala *putra* – máslo, (něm. Butter), *erteple* – brambory, (něm. Erdäpfel – zemní jablka, v nářečí zemáky), *pišlíky* – svazečky zeleniny, *cveky* – vuřty, *šperky* – jaternice se skořicí. Trhovkyně trávily u svých *stáňků* většinu dne, proto se zde prodávalo i různé pečivo a samozřejmě *kafe*.

2.5 Užívání sloves původem z němčiny

Početnou skupinu germanismů tvoří slovesa. Pojmenovávají různé činnosti, které souvisí s pracemi v domácnosti, např. *rozšmelcovat* (rozbít, roztavit, rozmačkat), *štrykovat* (plést), *vypiglovat* (vyžehlit), *zarychtovat* (uspořádat), s prodejem zboží na tržišti *kšeftovat* (obchodovat) i s každodenním životem, např. *vykurýrovala se* (vyléčila se), *špásovala* (žertovala), *fofrovat* (spěchat), *pošprechnout si se sousedkami* (popovídat si).

Slovesa, jak je zřejmé z příkladů, se tvarově začlenila do českého konjugačního systému, pokud jsou součástí běžné komunikace. Najdeme ale i tvary původní, např. *einsteigen* (nastoupit, nastupovat), v tomto případě jde o pokyn pracovníka na železnici. Nepříliš frekventovaná jsou spojení slovesně jmenná, např. *chodit po špacírech* (procházet se) nebo *jít aus* (jít ven).

2.6 Germanismy označující povolání

Zajímavou a poměrně i velmi početnou skupinu tvoří cizí lexikální prostředky označující povolání. Převládají podle očekávání germanismy, např. *rajterák* (cirkusový krasojezdec), *vochmajstr* (hlídač, ale i mistr, vedoucí), *markaufsér* (tržní dozorce), *prýftrégr* (listonoš), *reisender* (obchodní cestující), *Wöchter* (hlídač, železniční strážník), *Kellner* (číšník), *Stationschef* (přednosta stanice), *Dienstman* (nosič zavazadel, veřejný posluha). Pokud jde o feminina, vyskytují se ojediněle, např. *hausmistrová* (domovnice, ale i žena správce domu). Do této skupiny řadíme také pojmenování příbuzenská, např. *fotr*, *mutrlinka*, dále i hanlivá označení, např. *šiksla* (nevěstka), *švernócmutr* (kuplířka), *panstvo „fon Hamrnix"* (z Nemanic, z něm. haben wir nichs – nic nemáme).

2.7 Cestování vlakem

Silným zážitkem byla pro paní Katynku cesta vlakem z Prahy do Brna. Byla vyděšená, když viděla jak *u šínů (kolejí) šíbujou vozy, ajznpoňáci běhají a křičí – „Hier zweite Klasse a tady je třetí klasa a čtvrtá", konduktér křičí: „Fertig!"*. Pokyny pro cestující byly důsledně v němčině, např. *„Halt – zahlen!"* (Stát – zaplatit!), *„Geschwind – einsteigen"!* (Rychle – nastoupit!), *„Wohin fahren Sie – was ist Ihnen geschehen?"* (Kam jedete – co se vám stalo?), *„Potztausend Granaten – hol sie der Fuchs!"* („Tisíc láter – aby jí čert vzal!"), na rozdíl od komunikace cestujících, kteří užívali prostředky obou jazyků, např. *„Gott du gerechter – voni mi dali co proto!"* (bože spravedlivý), *„Ja, ja, U slunce – to je hned za rohem, gnee Frau."*

S cestováním po železnici souvisí užívání germanismů, z nichž většina je psaná foneticky, např. *ajznpón* - železnice (něm. Eisenbahn), *pánhof* – nádraží (něm. Bahnhof), *kasa* pokladna (něm. Kasse), *cuk* – vlak (něm. Zug), *štelvógn* – drožka, dostavník (něm. Stellwagen), *rajzetaška* – cestovní taška. Je tomu tak v případě, že nejde o oficiální komunikaci.

3 Mluvenostní prostředky českého původu

V románu Popelky Bilianové najdeme vedle germanismů, jež především byly v popředí našeho zájmu, také další prostředky, tentokrát původem z češtiny, které rovněž zasluhují naši pozornost. Protože jde o stylizovanou mluvenou komunikaci 2. poloviny 19. století, užívá autorka lexikální prostředky, které jsou sice dnešnímu čtenáři srozumitelné, ale v současné mluvě se běžně neužívají. Z kontextu je ale jejich sémantika zřejmá, např. *zelenky s modračkami* (nekvalitní drůbež), *katit se* (zlobit se), *oubutě, pekelec* (součást kamen), *předkup i zákup od venkovanů*, *zlolajná ústa*, *ošemetnice*, *jídel strůj rozmanitá*, u některých jejich význam vyplyne až z kontextu, např. *mňoučata* (vnoučata). V některých případech autorka užívá předpony, které v současné češtině mají jinou sémantiku. Časté je to hlavně u sloves, např. *rozdiviti se/budou rozdiveni*; *učistiti ulice*; *paní Katynka potruchlela*; *vycenit zboží*; *jako by se samo peklo rozženilo* apod. Některá slova mají dnes jiný význam, např. *hodný vdolek* (velký), zajímavá jsou i neobvykle tvořená deminutiva, např. *rozbije se na padrtínek*; *kouštíček*; *cukránky*; *maloulinký hrňouleček* apod.

3.1 Obrazné prostředky

Součástí stylizované mluvené komunikace jsou obrazné prostředky, především ty, které najdeme i dnes v běžné komunikaci, např. *jako když z konve leje*; *voda teplá jako louh*; *špatně spala – jako na vodě* apod. Třebaže některé z nich jsou dosud běžné, jiné vnímáme jako archaické, např. *bystrá hlava jeho brzo klobouku si dobude*, *Svatý Martin přijel na bílé brůně, za dva na dlaň, vojančina je lumpačina* aj., třebaže je aktivně užívají někteří staří lidé. Samozřejmě i obrazné prostředky obsahují slova původem z němčiny, např. *obalena byla rozbitými vejci jako „šnicl"*; *jen co je recht* aj.

K nejfrekventovanějším obrazným prostředkům patří přirovnání. Lze předpokládat, že některá jsou vytvořena autorkou pro potřebu textu, např. *nebe jako potměchuť přece bylo tak nějak dotmava podvinuté jako zakouřený obraz*; *dyť tu seděj jako zamčenej klášter*; *pokoj opuštěný díval se na ni studenou prázdnotou jako hřbitovní kout*, jiná jsou běžná, např. *vypadá jako by jenom šváby louskal,* s dalšími se dnes nesetkáme, např. *strhlo se povětří, jako by se všecko peklo rozženilo*; *mlelo se to tam jako o čertově svatbě*, třebaže je zřejmý jejich lidový původ. V některých případech jsou jejich součástí věci, činnosti či pojmenování, které již vymizely, např. *voni uměj nadávat jako starej rajterák*; *honil je po trhu jako kluci obruče*; *doma přes kamna mají flór jako u židů, když někdo umře*. Za archaický a dnes neobvyklý obrazný prostředek považujeme kondenzované obrazné spojení *rudla ve tváři krocanem*; *v paní Katynce buchalo srdce kladivy*.

3.2 Obecná čeština

Podle očekávání jsou v románu P. Biliánové běžně užívány prostředky obecně české, jak je tomu i v současné běžné komunikaci. K velmi frekventovaným patří změna ý – ej, např. *vejřečnost*, *v Dominikánskej ulici, celej čas, velebnej pán, každej poctivej občan*, *o náramně důležitej věci, prej*, *to se mejlej* apod. dále i protetické v-, s nímž se setkáváme téměř důsledně, např. *plavou mi vod nůše, vodplatit, vodněkud, vodvděčila se, voni nám vostatním kazej kšeft, vostrouhaly sme vobě kolečka* apod. Překvapením je, že změna é – í, běžná v současné komunikaci, je autorkou užívána minimálně, např. *v dobrým oumyslu*, *vod žádnýho si poroučet nedá*, *jdi si k tý svý šiksle!,* naopak převládají tvary spisovné, např. *bílé lehounké kopertdeky*, *ruce vyprané*. Je-li k tomu příležitost, autorka použije ou- místo ú- na začátku slov, např. *ouřadník, oubytě, oucta, oustně*.

3.3 Zvukové prostředky

Za přínosné pro zkoumání současné mluvené češtiny považujeme, že autorka užívá ve stylizované komunikaci zvukovou podobu běžně mluveného jazyka 2. pol. 19. století. V komunikaci nejen hlavní hrdinky románu, ale i ostatních žen na trhu najdeme stylizované zvukové prostředky, z nichž nejfrekventovanější jsou: redukce hlásek, redukce slabik, redukce souhláskových skupin, nadbytečné hlásky ve slovech, zkomolená výslovnost některých neobvyklých slov většinou cizího původu, méně frekventované je krácení či dloužení samohlásek a záměna hlásky za jinou hlásku (převážně jde o konsonanty).

Časté je vynechávání konsonantu j- na začátku slova, např. *dou k němu*; *paní sousedky sou ošemetnice*; *jakýpak eště průtah*;*, voba sme chybili*; *eště víc*, a to i po předponě – *pudete se mnou vobě*. Redukce souhláskových skupin je nejčastější u skupiny vžd-, je redukována téměř důsledně na na d-, např. *dycky, dyž, dyť*, ale týká se i jiných konsonantických skupin, např. stř-: *vojáci třelili po ňom*, *vzt-*: *měla sem ztek*. Další příklady jsou dokladem zjednodušování výslovnosti nejen na začátku slov, ale i uprostřed a na konci, např. *dyž to vememe kolem a kolem*; *vemou se mladý jetve*; *já tě vemu taky s sebou do Prahy*; *radš* apod. Výjimečně není konsonant vynechán, ale je nahrazen konsonantem jiným, např. *poklad si tam někam skoval*; *kostely bedle sebe*, avšak se stejným místem artikulace konsonantů (ch-k zadopatrové, v-b retné).

Redukce slabik je běžná u slov *nějaký/nějak*, např. *ňákou tu husičku*, *ňákou uličnici, je ňák pozorná*, *mít ňákou ouhonu na zdraví*, v uvedených příkladech jde o kontrakci. Ke stylizaci mluvenosti autorka užívá redukované koncovky nebo tvaroslovné přípony u sloves. Časté je odsunutí koncového -l u participia minulého, např. *prosek si nohu*; *také se plet do politiky*; *…učedník popad konev a vylít z domu jako špaček … ale nedoběh tam*; *chudáček*, *ani nehles*, běžně je redukována koncovka 3. pl., nejčastěji při onikání, např. *tu maj*, *nehněvaj se*. Krácení a dloužení samohlásek se vyskytuje výjimečně, např. *pomálu.*

Pokud jde o cizí slova, která užívají v komunikaci ženy na Vaječném trhu, jsou to především samohlásky, které jsou nahrazovány jinými, někdy jde o jejich přesmyknutí, např. *dukomenty*, uvedený příklad je ojedinělý.

3.4 Prostředky spisovné (archaické a knižní)

Vedle prostředků příznačných pro spontánní mluvenost najdeme v románu i prostředky z našeho současného pohledu hodnocené jako archaické či knižní. Autorka se jimi pravděpodobně snaží oddělit pásmo autora od pásma postav, ale vzhledem k tomu, že pásmo autora obsahuje velké množství reprodukcí cizí řeči s řadou mluvenostních prostředků, nejsou při běžném čtení rozdíly mezi oběma pásmy patrny. Připomeneme proto pouze ty z prostředků, které se v pásmu postav neužívají vůbec. Řadíme k nim: infinitivy na –ti, např. *paní Katynka nevěděla, kde ho hledati*; *počalo zvoniti klekání*; *nechce psáti*; *smutno uvažovati*, tvary 3. os. sg. slovesa být – *jest*, např. *tržnice, která vecpána jest*, přechodníky, např. *jsouc sama ze všech stran obchodu přístupna*; *maje k tomu již od přírody sklon*, koncové –ž jako součást příslovcí či zájmen, např. *kteráž*, *tehdáž*, *kterýž*, jmenné tvary adjektiv (někdy i v kombinaci s tvary složenými), např. *takovejch lidí je pro ni nešťastno*; *opuštěn a sirý* apod., déle v textu najdeme i dnes již neužívané tvary číslovek, např. *sedmnácte let*; *před nimi dvé jejich dětí*; *chodba, která vedla koliknácte mil (!) pod zemí*.

Kromě již zmíněných prostředků morfologických se užívání archaických prostředků týká i syntaxe. Jde především o shodný přívlastek za řídícím substantivem, prostředek velmi frekventovaný, např. *nevejde se pod střechu její*; *na dobu krátkého manželství svého*; *starodávné dvojramenné svícny cínové*; *ohromné kytky papírové*; *starodávný misník tmavomodrý* apod. Z příkladů je zřejmé, že jde obvykle o přívlastek postupně rozvíjející, kdy jedna z jeho částí je odsunuta za substantivum.

4 Brněnská mluva

Je nesporné, že autorka o jazyku svého románu přemýšlela a neužívala jej nahodile. Část děje je totiž situována do Brna, kde se podle autorky mluví německy víc než v Praze, současně se tam ale česky mluví „jinak". Mluvu děvčete, které přivezla paní Katynka s sebou do Prahy a které *„nezapřelo svůj moravský původ"*, hodnotí autorka ústy paní Katynky následovně:

"Nepředrážela v kam nepatří, a říkala správně olej, ocet, omáčka, užívala správných, na Moravě obecných koncovek ý a é namístě českého lidového ej a ý – říkala zelený, modrý, červený šátek a dítě malé nebo velké." (Bilianová, 1981, s. 213).

Také lexikální prostředky byly v Brně jiné než v Praze, jak zjistila paní Katynka, když navštívila místní trh:

„… za krk tahá „husenky" z vozu, ale paní Katynka zas vidí, že to nejsou housenky, ale že jsou to husičky, ale sadské jsou lepší než tyhle – tuhle zas počítá selka překupnici „tvarůžky", a jsou to syrečky – v Praze tvaroh je měkký, mazlavý; nějaký zahradník jí nabízí „zelenisko", … ale paní K. vidí, že má na trakaři zeleninu a ne „zelenisko"; …jablouška jako z vosku – a má zatím darebák ve voze „erteple"; sadař zas vykřikuje, že má „kadlátka", a jiný, že má „trnky" – a „šidaři", mají oba švestky; všecky švadronilky uá – oá – čert aby jim rozuměl!" (Bilianová, 1981, s. 174)

5 Závěr

V románu se P. Biliánové podařilo shromáždit množství jazykových prostředků, typických pro lidovou mluvu druhé poloviny 19. století, jejichž součástí je množství prostředků původem z němčiny. Pro naše zkoumání je cenné, že autorka zachytila zvukovou podobu jak germanismů, tak i prostředků českých. Máme tak možnost seznámit se s dobovou výslovností, která má v románu převážně funkci dokumentační a charakterizační. Jazykový materiál, který jsme shromáždili, je pro nás i dnes zajímavý také tím, že jeho prostřednictvím máme možnost nahlédnout do života našich předků a připomenout si situace, které jsme sami nezažili.

Literatura

Havránek, Bohuslav et al. (1989). *Slovník spisovného jazyka českého I – VIII*. Praha: Academia.

Hladíková, Jitka (1986). Složená slova přejatá z němčiny a Jungmannův Slovník česko-německý. In: *Naše řeč* (69), s. 6–12.

Janečková, Marie a Jaklová, Alena (1995). „Das Lébn ist lajtr kajne Wuršt nicht, es hat núr ajn Ende". In: Komlosyová, Andrea, Bůžek, Václav a Svátek, František (eds.). *Kultury na hranici. Kulturen an der Grenze. Jižní Čechy – jižní Morava – Waldwiertel – Weinviertel.* Wien: Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft, s. 223–228.

Jílek František (1961). *Jihočeský člověk a jeho řeč*. České Budějovice: Krajské nakladatelství.

Junková, Bohumila (2007). Interkulturní vlivy na mluvenou komunikaci obyvatel Českých Budějovic na přelomu 19. a 20. století. In: Marie Dohnalová (ed.). Czechkid teoretické texty – audionahrávky. Brno: Akademické nakladatelství CERM.

Kumprecht Karel (1941). *Německo – český a česko – německý slovník Unikum.* Praha: nakladatelství V. Neubert.

Machek, Václav (1971). *Etymologický slovník českého jazyka.* 3. vydání, Praha: Academia.

Pleskalová Jana et al. (2007), *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia.

Pokorný Ludvík (1986). Místní jména v jižních Čechách. In: *Jihočeská vlastivěda*, řada A, Jazyk. České Budějovice: Jihočeské nakladatelství, s. 61–96.

Rada František (1966). *Když se psalo c.k*. České Budějovice: Nakladatelství České Budějovice.

Svátek, František (1995). Český a německý nacionalismus. In: Komlosyová, Andrea, Bůžek, Václav a Svátek, František (eds.). *Kultury na hranici. Kulturen an der Grenze. Jižní Čechy – jižní Morava – Waldwiertel – Weinviertel.* Wien: Promedia Druck- und Verlagsgesellschaft, s. 229–241.

Šlosar, Dušan a Večerka, Radoslav (1982). *Spisovný jazyk v dějinách české společnosti*. Praha SPN.

Widimský, František (1970). *Německo – český a česko – německý slovník*. Praha: SPN.

Prameny

Biliánová, Popelka (1981). Paní Katynka z Vaječného trhu. In: *Růže z pražských trhů*. Praha: Odeon.

Resumé

Příspěvek se zabývá stylizací běžné mluvené komunikace 2. poloviny 19. století v románu „Paní Katynka z Vaječného trhu“, jeho autorkou je Popelka Biliánová. Protože v té době patřila Praha mezi bilingvní města s početnou menšinou obyvatel německé národnosti, zaujaly nás nejen české lexikální prostředky, ale především germanismy. Původ některých pojmenování je třeba hledat i v dialektech němčiny. Většina z nich se přizpůsobila české deklinaci a konjugaci. Pozornost jsme věnovali stylizaci výslovnosti. V románu P. Biliánové je užívána nejednotná výslovnost, ve slovech původem z němčiny jde nejčastěji o záměnu znělých a neznělých párových konsonantů, krácení či dloužení samohlásek, redukci hlásek a slabik.

Modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka Genitiv substantiv a slovesný vid

Michala Kutláková
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Dieser Artikel stellt eine neue Beschreibungsart einer natürlichen Sprache in der Rolle der Fremdsprache vor, in diesem Fall des Tschechischen. Diese Beschreibung konzentriert sich auf eine konkrete Fremdsprachler-Gruppe, auf die deutschsprachigen Muttersprachler. Es geht um eine modifizierte linguistische Sprachenbeschreibung, die wir am Beispiel ausgewählter grammatischer Kategorien der tschechischen Morphologie, konkret des Genitivs der Substantive und des Aspekts, präsentieren. Der Leser wird sich mit den Ausgangspunkten und Attributen dieser modifizierten linguistischen Sprachenbeschreibung vertraut machen.

Schlüsselwörter: Tschechisch als Fremdsprache, tschechische Morphologie, modifizierte linguistische Sprachenbeschreibung, Genitiv von Substantiven, Aspekt

Abstract

This article introduces a new way of describing natural language, in this case, the Czech language, in the role of a foreign language. The description is focused on a specific group of non-native speakers, whose native language is German. The issue deals with a modified linguistic description, which has been presented by the example of selected grammatical categories, specifically the grammatical categories of genitive of substantives and verbal aspect. The solutions and attributes of this modified linguistic description of the grammar of Czech as a foreign language has been introduced.

Keywords: Czech as a foreign language, Czech morphology, modify linguistic language description, genitive of substantive, aspect

1 Úvod

Čeština je jazykem, jenž disponuje množstvím odborné lingvistické literatury, která se češtinou jakožto přirozeným jazykem zabývá z mnoha hledisek. Také obor čeština jako cizí jazyk rozšířil značnou měrou penzum poznatků o českém národním jazyce. Za posledních dvacet pět let se odborníkům z tohoto oboru podařilo splnit mnoho úkolů, které s postupem vývoje společnosti vyvstávaly. Čeština se tak zařadila po bok dalších vyspělých evropských jazyků a disponuje popisy referenčních úrovní A1, A2, B1 a B2 podle SERR.

Rovněž existuje široká škála lingvistických, tematicky různorodých monografií, studií i drobnějších prací věnovaných češtině jako cizímu jazyku, pestrá paleta výukových materiálů a pozvolna se objevují i publikace věnované didaktice češtiny jako cizího jazyka.

Češtině je tedy věnována pozornost nejen jako jazyku rodnému, ale také jako jazyku cizímu. Co však ve výše zmiňovaném seznamu odborné literatury stále chybí, je kvalitní a komplexní popis češtiny jako jazyka cizího. Jeho vytvoření je úkol, který před českými lingvisty i nadále vyvstává.

Cílem tohoto příspěvku je stručný návrh metodologického algoritmu, pomocí něhož je možné takový popis vytvořit. Na následujících řádcích proto představíme východiska a charakteristiku takového typu lingvistického popisu; nazýváme ho modifikovaným lingvistickým popisem (Dolník, 1993, s. 63). Jeho praktickou využitelnost doložíme aplikováním navrženého algoritmu na vybrané gramatické struktury.

2 Modifikovaný lingvistický popis češtiny jako cizího jazyka

2.1 Modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka a cílová skupina rodilých mluvčích

V cizojazyčné výuce je nutno zohledňovat rodný jazyk studentů. Proto jsme přesvědčeni, že i primární literatura by tento konsenzus měla respektovat. Rozhodli jsme se proto stanovit pro předkládaný popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka konkrétní cílovou skupinu rodilých mluvčích, konkrétně německy mluvících rodilých mluvčích,

jejichž jazyková specifika bude výsledný modifikovaný lingvistický popis češtiny respektovat.

Tato volba se nám jeví jako správná jednak s ohledem na počty žáků a studentů,[1] kteří se učí češtinu jako cizí jazyk, jednak na geografickou polohu České republiky a německy mluvících států a konečně i s ohledem na vzájemné česko-německé hospodářsko-společenské vazby.

2.2 Teoretická východiska modifikovaného lingvistického popisu gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka

Představovaný modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka je založen na několika teoretických východiscích.

Jsou jimi především práce:

- Milana Hrdličky (2012, 2012a)
- Juraje Dolníka (1993, 1992)
- Jana Kořenského (1985)

Přestože byla práce J. Kořenského publikována již v roce 1985, vnímáme ji jako stále aktuální a podnětnou. J. Kořenský v ní poukazuje na nutnost založit výsledný popis přirozeného jazyka jako jazyka cizího na kompromisu mezi popisem jazyka a modelem řečové činnosti. Tento kompromis, jemuž je podřízena celková koncepce a kompozice díla, by měl přispět k dosažení cíle jazykové výuky, jímž je nabytí a rozvoj komunikačních dovedností nerodilých mluvčích.

J. Kořenský ve své práci (1985, s. 41–45) dále uvádí řadu zásad, jež je nutné akceptovat při vytváření tohoto typu popisu:

- Předně hovoří o výhodnosti zaměření daného popisu na konkrétní skupinu nerodilých mluvčích, s čímž souvisí ohled na (povrchové i hloubkové) rozdíly a shody v gramatických strukturách obou jazyků.

1 Dle údajů, které byly v letech 2012–2014 na základě žádosti autorky textu poskytnuty rakouským Spolkovým ministerstvem pro výuku, umění a kulturu, školským oddělením instituce *Sekretariat der Kultusministerkonferenz* (SRN) a statistickým úřadem *Statistik Austria*, se ve školním roce 2009/2010 v rakouských a německých státních školských institucích učilo česky cca. 5 190 žáků a studentů. Konkrétní údaje jsou k dispozici pouze pro tento jeden školní rok, dá se však předpokládat, že počet žáků a studentů byl i v následujících letech obdobný. Novější údaje bohužel nejsou k dispozici.

- Uvádí též zaměření na cíl výuky, jímž má být nabytí komunikační dovednosti. Tomu je tedy podřízen také výběr a prezentace konkrétních gramatických struktur, které se mají vyznačovat vysokým komunikačním potenciálem.[2]
- Jeho poslední zásadou je zohlednění vztahu stratifikace češtiny a užívání jednotlivých variant češtiny v rámci komunikace rodilých mluvčích. J. Kořenský proto nabádá, aby byly v popisu češtiny jako cizího jazyka zohledněny všechny její varianty, tedy vedle spisovné češtiny také čeština nespisovná.

S touto poslední zásadou se především z rozsahových důvodů v modelové aplikaci modifikovaného lingvistického popisu neztotožňujeme. Přesto se domníváme, že je na místě ve výuce češtiny jako cizího jazyka a potažmo také v komplexním popisu gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka prezentovat též varianty nespisovné.

Na myšlenky J. Kořenského v mnohém navazuje také M. Hrdlička (2012, 2012a). Ve svých pracích zdůrazňuje, že je nutné s ohledem na vysoce flexivní povahu češtiny věnovat pozornost především oblasti funkční morfologie. Ve shodě s J. Kořenským pak dodává, že je nutné se při popisu gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka věnovat nejen stránce formální dané gramatické struktury, ale i stránce sémanticko-funkční.

Zatímco se J. Kořenský (1985, s. 40) přiklání spíše k deskriptivně orientovanému popisu, upřednostňuje M. Hrdlička (2012, s. 33) odborně provedenou preskripci. Také v tomto textu se kloníme k preskriptivnímu charakteru popisu, neboť jej ve vztahu k této problematice hodnotíme jako vhodnější.

I když J. Kořenský i M. Hrdlička uvažují primárně o popisu gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka, který je určen bez zprostředkování přímo nerodilým mluvčím, je možné aplikovat jejich myšlenky též na popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka určeného rodilým mluvčím, kteří se zabývají problematikou češtiny jako cizího jazyka.

2 Gramatické struktury s vysokým komunikačním potenciálem jsou takové gramatické struktury, které jsou rodilými mluvčími běžně užívány k dosažení komunikačních cílů. Jde tedy předně o frekventované gramatické struktury bez ohledu na jejich náročnost při osvojování nerodilým mluvčím.

S koncepcí tzv. modifikované lingvistické gramatiky, která definuje způsob popisu slovenštiny jako cizího jazyka a je zároveň určena rodilým mluvčím, přichází J. Dolník (1993, 1992). Jeho práce je plně kompatibilní jak s úvahami M. Hrdličky (2012, 2012a), tak J. Kořenského (1985).

V jeho pojetí je modifikovaná lingvistická gramatika (MLG) textem, který tvoří lingvistickou platformu pro didaktické zpracování gramatiky přirozeného jazyka v roli jazyka cizího. Je pro ni charakteristické, že zahrnuje všestranný popis gramatických kategorií a struktur, který zohledňuje požadavky didaktických gramatik, a zároveň poskytuje přehled o vztazích mezi gramatickými kategoriemi a konkrétními gramatickými formami.

Všestrannost popisu spočívá v tom, že je daná gramatická kategorie či struktura popisována ze čtyř hledisek:

1. Formální hledisko: zahrnuje popis formální stránky dané gramatické kategorie, popř. struktury. Jde např. o popis konjugačních a deklinačních paradigmat, způsob utváření konkrétních gramatických forem a popis podstaty a typu morfonologických alternací.

2. Sémantické hledisko: tato část zahrnuje popis funkční stránky dané gramatické kategorie, popř. struktury a stylovou charakteristiku jejích jazykových prostředků. Pozornost je tedy soustředěna na to, jak je daná gramatická kategorie, popř. struktura, užívána v mezilidské komunikaci a jaká je stylová charakteristika těchto konkrétně užitých gramatických forem.

3. Formálně-sémantické hledisko: náplní této části popisu je uvádění sémanticky motivovaných omezení, jež mají vliv na formální podobu konkrétních gramatických forem. Tato omezení ovlivňují např. na volbu variantních pádových koncovek nebo tvorbu (popř. nemožnost tvorby) posesivních adjektiv.

4. Sémanticko-formální hledisko: v rámci této části popisu jsou uváděny sémanticky (funkčně) ekvivalentní, ale po formální stránce odlišné gramatické struktury, např. vyjadřování posesivity v češtině. Popis na základě tohoto hlediska je vhodným podkladem pro vytváření jazykových cvičení zaměřených na variabilitu vyjadřování téhož sémantického obsahu.

Tento čtyřaspektový způsob popisu umožňuje komplexně popsat jakoukoliv gramatickou strukturu, která je vlastní přirozeným jazykům.

Podle J. Dolníka (1993, s. 64, 1992, s. 13) dále charakterizují MLG další dva atributy:

- maximální rozsah předkládaných informací (tvoří základ pro uvědomění si rozmanitosti vztahů mezi gramatickými kategoriemi a strukturami),
- maximální míra explicitnosti (týká se jednak způsobu formulace a třídění poznatků, ale především uvádění podmínek řečového uplatnění daných gramatických struktur).

2.3 Modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka a Evropský referenční rámec pro jazyky

Dalším východiskem, které ovlivňuje výslednou podobu modifikovaného lingvistického popisu gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka, jsou popisy referenčních úrovní A1, A2, B1 a B2 podle SERR pro češtinu jako cizí jazyk (M. Šára et al., 2001; M. Hádková et al., 2005; M. Čadská et al., 2005 a J. Holub et al., 2005).

S tímto východiskem souvisí též potřeba selekce předkládaných gramatických informací, neboť výše uvedené popisy referenčních úrovní podle SERR češtiny jako cizího jazyka nezahrnují celou šíři poznatků o gramatice češtiny.

Aplikace selektivního přístupu se může v porovnání s Dolníkovým požadavkem po maximálním rozsahu informací zdát nelogická a protichůdná. Zapojíme-li však Kořenského požadavek na prezentaci gramatických struktur s vysokým komunikačním potenciálem, dospějeme k výsledné syntéze. Součástí modifikovaného lingvistického popisu proto má být maximálně komplexní popis gramatických kategorií a struktur s dostatečně vysokým komunikačním potenciálem.[3]

Aby byl výsledný modifikovaný lingvistický popis funkční, je nutno respektovat popisy jednotlivých referenčních úrovní češtiny jako cizího

3 Selekce však nesmí dosáhnout takového stupně, aby došlo k vytvoření deformované představy o fungování češtiny.

jazyka a tím zároveň vyjít vstříc požadavkům didaktického zpracování. To se daří díky využití principů cyklické progrese.[4]

2.4 Modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka a typologie jazyků

Jednou z výše uvedených zásad pro vytváření popisu češtiny jako cizího jazyka je též zohlednění typologických odlišností výchozího jazyka nerodilých mluvčích (němčiny) a cílového jazyka (češtiny), který si tito mluvčí mají osvojit.[5] Z tohoto důvodu v rámci navrhovaného modifikovaného lingvistického popisu zohledňujeme také typologicky odlišný charakter gramatických struktur češtiny a němčiny a všímáme si povrchových i hloubkových odlišností a (také zdánlivých) shod v gramatických strukturách obou jazyků.

2.5 Modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka a výběr gramatických struktur, jež jsou součástí popisu

Navrhovaný modifikovaný lingvistický popis češtiny jako cizího jazyka nemá ambice stát se popisem vyčerpávajícím a dle našeho názoru jím ani být nemá.[6] Z tohoto důvodu je nutné určit kritéria, na jejichž základě je možné provést smysluplnou selekci gramatického obsahu.

---

4 *Progrese* je termín z oboru didaktiky cizích jazyků. Progresí se rozumí uspořádání a strukturace učební látky do jednotlivých kroků výukového procesu. Progrese bere v potaz obtížnost dané gramatické struktury, věcnělogickou relevanci této gramatické struktury, její pragmatický význam a také vnitřní logiku při řazení jednotlivých vzájemně souvisejících gramatických struktur. Vedle tzv. lineární progrese, kdy je každá gramatická struktura prezentována najednou a v úplnosti, existuje i tzv. cyklická progrese, která prezentuje obsah gramatické struktury po částech a postupně prohlubuje předkládané informace, až dosáhne vyčerpávající úrovně poznání (Storch, 1999, s. 28).

5 Přestože čeština a němčina patří do stejné jazykové rodiny, je mezi charakterem těchto dvou jazyků celá řada odlišností. Dle typologické klasifikace V. Skaličky (1951, s. 16 a s. 39) náležejí čeština a němčina k různým jazykovým typům. Protože ale němčina disponuje celou řadou flektivních rysů, jsou si tyto dva jazyky bližší než např. čeština s angličtinou.

6 Tato skutečnost je podmíněna tím, že předkládaný modifikovaný lingvistický popis vybraných gramatických kategorií a struktur je zaměřen na cílovou úroveň B2 podle SERR. Tuto úroveň jsme stanovili jako cílovou úroveň, neboť se domníváme, že mluvčí, kteří již dosáhli této úrovně osvojení jazyka, jsou schopni pracovat s odbodnou literaturou určenou rodilým mluvčím, v níž najdou doplňující teoretické poznatky.

Prvním kritériem je míra využitelnosti gramatických struktur v soudobých komunikátech, v nichž čeština slouží jako komunikační kód a také skutečná frekvence jejich užití.

Dalším kritériem je zohlednění typologických odlišností, resp. zdánlivých shod, obou jazyků. Činíme tak s ohledem na předpoklad, že osvojování celé řady českých gramatických struktur, které se v porovnání s ekvivalentními německými gramatickými strukturami zdají být shodné, nebo jsou naopak odlišné, způsobuje cílové skupině nerodilých mluvčích obtíže.

Tento náš předpoklad jsme v roce 2012 ověřili výzkumnou sondou,[7] jíž se zúčastnilo 204 respondentů na straně žáků a studentů a 17 respondentů na straně pedagogů v deseti německých a rakouských školách různého typu a 15 německých rodilých mluvčích, kteří se účastnili Letní školy slovanských studií pořádané Ústavem bohemistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích v roce 2012.

Z výsledků provedené výzkumné sondy vyplynulo, že k problematickým oblastem české gramatiky (viděno z pohledu německy mluvících rodilých mluvčích a jejich pedagogů) patří problematika slovesného vidu, jmenné, ale i pronominální deklinace, tvorba přivlastňovacích adjektiv, rozlišování adjektivního a adverbiálního významu, tvorba tvarů imperativu a v neposlední řadě vyjadřování množství pomocí tzv. numerativu genitivního.[8]

Právě těmto oblastem české gramatiky by měla být v rámci modifikovaného lingvistického popisu gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka věnována zvýšená míra pozornosti a popis těchto pasáží by měl být uzpůsoben cílové skupině nerodilých mluvčích.

2.6 Modifikovaný lingvistický popis gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka a modelové zpracování vybraných gramatických struktur

Pro modelovou aplikaci metodologického algoritmu modifikovaného lingvistického popisu češtiny ve funkci cizího jazyka navrhujeme gramatické struktury, které patří k bázovým, a tedy i k velmi frekventovaným.

7 Výzkumným nástrojem byl dotazník sestavený autorkou pro tuto příležitost.
8 Blíže M. Kutláková, 2013.

Dále zohledňujeme též míru obtížnosti těchto gramatických struktur pro nerodilé mluvčí cílové skupiny a v neposlední řadě bereme v potaz také typologickou odlišnost těchto struktur v obou jazycích.

Na základě těchto kritérií se soustřeďujeme na slovní druhy substantiv a sloves. Jako zástupce jmenné flexe určujeme gramatickou kategorii genitivu a jako zástupce slovesné flexe kategorii slovesného vidu.

Genitiv substantiv volíme jako příkladový pád pro jeho nesporné přednosti, neboť jde o druhý nejfrekventovanější český pád (srov. Cvrček et al., 2010, s. 141). Zároveň je v češtině genitivem vyjadřována široká paleta významů včetně vyjadřování množství. Genitiv má také přímý ekvivalent v německé soustavě pádu, užití jeho forem se však v obou jazycích do značné míry liší. Genitiv je tedy dobrým příkladem zdánlivé podobnosti gramatických struktur.

Vidová problematika byla zvolena z obdobných důvodů. Slovesný vid má v češtině nezastupitelnou funkci ve vyjadřování verbálních obsahů, neboť ovlivňuje soustavu slovesných časů a způsobů. Tato gramaticko-lexikální kategorie zároveň nemá přímý ekvivalent v německé gramatické soustavě a je pro cílovou skupinu nerodilých mluvčích velmi obtížná na osvojení.[9]

3 Závěr

Navržený a výše představený typ modifikovaného lingvistického popisu gramatiky češtiny ve funkci cizího jazyka umožňuje specifickým a jedinečným způsobem komplexně popsat přirozený jazyk pro potřeby nerodilých mluvčích. Tohoto cíle je možné dosáhnout syntézou předností klasického lingvistického popisu a přístupu, který respektuje požadavky didaktického zpracování.

Požadavky didaktické gramatiky se do výsledného modifikovaného lingvistického popisu promítají v těchto aspektech:

- respektováním výchozího jazyka cílové skupiny nerodilých mluvčích;

9 Rozpracovanou modelovou aplikaci metodologického algoritmu modifikovaného lingvistického popisu češtiny ve funkci cizího jazyka na genitiv substantiv a slovesný vid obsahuje disertace M. Kutlákové s názvem *Čeština jako cizí jazyk. Modifikovaný lingvistický popis vybraných gramatických kategorií češtiny.*

- respektováním a usouvztažněním poznatků obsažených v popisech referenčních úrovní podle SERR češtiny jako cizího jazyka;
- využitím metody strukturace poznatků na základě cyklické progrese;[10]
- důrazem na komplexnost díky čtyřhlediskovému charakteru popisu;
- důrazem na názornost a přehlednost použitých tabulek a schémat;
- uváděním dostatečně obsáhlé a reprezentativní skupiny příkladů.

Modifikovaný lingvistický popis, vycházeje z teoretických východisek uvedených v části 2.2., čerpá informace o gramatickém obsahu z odborné literatury věnované gramatice češtiny. Soudobou platnost těchto informací ověřuje a zpřesňuje v subkorpusech SYN2010, SYN2005 a SYN2000, jež jsou součástí Českého národního korpusu.

Literatura

Cvrček, Václav et al. (2010). *Mluvnice současné češtiny. Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.

Dolník, Juraj (1993). Gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov. In: Jozef Mlacek (eds.). *Studia Academica Slovaca*. Bratislava: Stimul, s. 62–70.

Dolník, Juraj (1992). Vzťah jazykovedy k vyučovaniu cudzieho jazyka. (Ke koncepci gramatiky slovečiny pre vyučovanie cudzincov). In: *Slovenská reč* (3), s. 129–135.

Hrdlička, Milan (2012). Čeština jako cizí jazyk pro 21. stol. In: Jiří Hasil (eds.). *Čeština jako cizí jazyk VI. Materiály z VI. mezinárodního sympozia o češtině v zahraničí.* Praha: Euroslavica, s. 31–34.

Kořenský, Jan (1985). Typy gramatických popisů a výuka češtině jako cizímu jazyku. In: Jaroslav Tax (eds.). *Čeština jako cizí jazyk I*. Praha: Univerzita Karlova, s. 38–46.

10 S tím souvisí též respektování komunikační úrovně, jíž nerodilý mluvčí v dané fázi studia dosáhl. Toto se projevuje hloubkou výkladu a rozsahem předkládaných gramatických informací, formou výkladu a přizpůsobením slovní zásoby dané komunikační úrovni.

Skalička, Vladimír (1951). *Typ češtiny.* Praha: Slovanské nakladatelství.

Storch, Günter (1999). *Deutsch als Fremdsprache: Eine Didaktik: theoretische Grundlagen und praktische Unterrichtsgestaltung*. München: Wilhelm Fink Verlag.

Šára, Milan et al. (2001). *Prahová úroveň – Čeština jako cizí jazyk*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.

Internetové zdroje

Čadská, Milada et al. (2005). *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A2*. Dostupné z: http://www.msmt.cz/mezinarodni-vztahy/referencni-urovne-pro-cestinu-jako-cizi-jazyk, [cit. 04. 04. 2014].

Hádková, Marie et al. (2005). *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň A1*. Dostupné z: http://www.msmt.cz/mezinarodni-vztahy/referencni-urovne-pro-cestinu-jako-cizi-jazyk, [cit. 04. 04. 2014].

Holub, Jan et al. (2005). *Čeština jako cizí jazyk. Úroveň B2*. Dostupné z: http://www.msmt.cz/mezinarodni-vztahy/referencni-urovne-pro-cestinu-jako-cizi-jazyk, [cit. 04. 04. 2014].

Hrdlička, Milan (2012a). Ke gramatikalizované prezentaci češtiny jako cílového jazyka. In: *USTA ad Albim BOHEMICA* 12 (2), s. 82–93. Dostupné z: http://pf.ujep.cz/ index. php?option=com_content&view=article&id=137:usta-ad-albim-bohemica&catid=53&Itemid=228, [cit. 12. 05. 2012].

Kutláková, Michala (2013). Jak hodnotí obtížnost gramatických jevů češtiny žáci a studenti s němčinou jako rodným jazykem a jejich vyučující. In: *Nová čeština doma a ve světě* (1–2), s. 74–93. Dostupné z: http://ncds.ff.cuni.cz/node/246, [cit. 10. 10. 2014].

Resumé

Příspěvek představuje nový způsob popisu přirozeného jazyka jako jazyka cizího, v tomto případě češtiny. Prezentovaný popis se zaměřuje na konkrétní skupinu cizojazyčných mluvčích, přesněji německých rodilých mluvčích. Jde o tzv. modifikovaný lingvistický popis, který v jeho modelové variantě představujeme na příkladu vybraných gramatických kategorií morfologie češtiny, konkrétně genitivu substantiv a slovesného vidu.

Možnosti a meze interkulturního dialogu zprostředkovaného překladem

Vlastimila Ptáčníková
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Der Beitrag widmet sich den Problemen des interkulturellen Dialogs, wobei man versucht, die interkulturelle Kommunikation von zwei Blickwinkeln aus zu betrachten: einerseits in Bezug auf die Sprache als Ergebnis der historischen kulturellen Entwicklung, andererseits in Bezug auf den translatorischen Prozess, wo der Übersetzer zwischen den die unterschiedlichen Sprachen verwendenden und aus unterschiedlichen Kulturen stammenden Kommunikationspartnern als Vermittler steht. Man betrachtet also die Sprache als ein Instrument der Kommunikation, das als eine Widerspiegelung der zugehörigen Kultur anzusehen ist, wobei man sich bemüht, die Begriffe interkulturelle und transnationale Kompetenz in diesem Zusammenhang zu erklären. Mit Rücksicht darauf, dass man ebenfalls die Translation für einen Bestandteil des Kommunikationsprozesses hält, welche die Kommunikation ermöglichen, werden ein paar Beispiele aus der Geschichte des Übersetzens angeführt und es wird versucht, vor dem deutsch-tschechischen Hintergrund darzulegen, dass sich die Übersetzer während der Geschichte und seit uralter Zeit mit den Problemen der interkulturellen Kommunikation auseinandersetzen mussten, um den übersetzten Text für den aus einer anderen Kultur stammenden Empfänger verständlich zu machen.

Schlüsselwörter: interkultureller Dialog, interkulturelle und transnationale Kompetenz, translatorischer Prozess

Abstract

The paper deals with the problems of intercultural dialogue, and attempts to look at the intercultural communication between two viewpoints: first in relationship to language as a result of historical and

cultural developments, and the other, with respect to the translational process, in which the translator is between the different languages and different cultures and serves as a mediator for their communication partners. So we viewed language as an instrument of communication, which is a reflection of the culture one comes from, and how one tries to explain the concepts of intercultural and transnational competence in this regard. Based on this fact that it also considers translation as a part of the communication process in which the communication is supported. A few examples from the history of translating are given and we tried to demonstrate, by using the German-Czech background that the translator throughout history had to deal with the problems of intercultural communication since ancient times and had to make the translated text for those coming from different cultures understandable.

Keywords: intercultural dialogue, intercultural and transnational competence, translational process

1 Úvod

Přelom 20. a 21. století představuje nejen přechod historický, ale přináší s sebou rovněž změny společenské, ke kterým dochází především v důsledku rozmachu migrace obyvatelstva, ať už se jedná o migraci pracovní, politickou nebo pohyb v rámci turistického ruchu. Výjimkou nejsou rovněž přeshraniční kontakty vytvářené na nejrůznějších úrovních. Veškeré zmíněné změny s sebou přinášejí nové nároky kladené jednak na dobrou znalost společného komunikačního prostředku, to znamená jazyka, kterým se komunikuje, jednak na zvládnutí interkulturních kompetencí, které jsou pro vedení úspěšného dialogu mezi mluvčími pocházejícími z rozdílného kulturního prostředí nepostradatelné. V současné době je sice obecně rozšířeno povědomí, že zavedení jednotného jazyka v podobě angličtiny komunikační bariéry odstraňuje, popř. by do budoucna mělo zcela odstranit, tyto představy však zcela neodpovídají realitě. Úroveň jazykové vybavenosti se skutečně obecně zvyšuje a znalost společné „lingua franca" komunikaci na mezinárodní úrovni bezesporu usnadňuje. Stále ještě však existují kontakty, v jejichž rámci se nepoužívá pouze angličtina, ale komunikuje se i v jiných jazycích, které bývají obvykle jazyky jednoho z komunikujících partnerů. V případě, že komunikující nejsou schopni se domluvit v žádném společném jazyce, protože ho neovládají, využívá se možností překladu, popř. tlumočení.

Jedním z mnoha příkladů, který tuto skutečnost dokládá, jsou česko-německé kontakty, které během posledního čtvrtstoletí značně nabyly na intenzitě ve všech oblastech, odbornou oblast nevyjímaje.

2 Interkulturní kompetence

Ovládání konkrétního jazyka jako společného dorozumívacího prostředku se jeví být dobrým základem pro komunikaci mezi jedinci pocházejícími z rozdílného jazykového prostředí, zkušenosti však vícekrát ukázaly, že dobrá komunikace na mezinárodní úrovni vyžaduje navíc zvládání interkulturních kompetencí, tzn. dobrou znalost kultury, mentality, sociální, náboženské orientace atd., neboť náš partner v dialogu – uživatel odlišného jazyka – je rovněž nositelem jiné kultury, ze které pochází a v níž má své kořeny.

Je nesporné, že jazyk a jeho kultura vzájemně úzce souvisí. S tímto tvrzením souhlasí většina teoretiků, kteří se více či méně přiklánějí k pojetí, s nímž ve 20. letech minulého století přišli antropologové E. Sapir a B. L. Whorf, kteří zveřejnili teorii jazykového relativismu. K této teorii se přiklání např. J. Průcha (srov. Průcha, 2010, s. 50), který ji shrnuje následovně:

„Diferenciace jazyků ovlivňuje diferenciaci vnímání světa u mluvčích těchto jazyků. Tento předpoklad je dnes sdílen mnoha odborníky ve světě jako jedna z kardinálních tezí týkajících se podstaty interkulturní komunikace.“ (Průcha, 2010, s. 51)

Vývoj jazyka je vázán na vývoj společnosti, každý jazyk má svou strukturu, která je výsledkem historického vývoje (srov. Hrdlička, 2004, s. 85). *„Pro poznání jazyka je podstatné, díváme-li se na něj jako na kód sloužící komunikaci. Komunikujeme-li, děje se tak jednak pomocí určitého kódu, jednak také v určitém prostředí, v nějakém (sociálním) kontextu.“* (Hrdlička, 2004, s. 85)

Z výše uvedených důvodů se v současné době v souvislosti s mezinárodní komunikací používá v zesílené míře pojem interkulturní komunikace. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o pojem, jehož vznik je důsledkem globalizace jako jevu posledních desetiletí, avšak již staré národy si byly vědomy toho, že uživatelé různých jazyků se vzájemně liší svými názory a životními postoji, moderní terminologií řečeno – jinou

kulturou. Povědomí o interkulturních rozdílech mezi uživateli odlišných jazyků je tedy poměrně staré, avšak v důsledku oživení interkulturních kontaktů došlo k jeho renesanci, přičemž se začaly používat dva nové termíny – výše zmíněná interkulturní komunikace a interkulturní kompetence.

Pojem interkulturní komunikace *(intercultural communication)* je chápán jako procesy interakce a sdělení probíhající v různých typech situací, kde komunikující partneři jsou příslušníky různých jazykových a kulturních etnik, národů a rasových nebo náboženských společenství. V souvislosti s interkulturní komunikací se používají další dva pojmy: interkulturní a transnárodní kompetence (srov. Průcha, 2010, s. 46).

Pod pojmem interkulturní kompetence *(cross/cultural competence)* se rozumí schopnost individua zvládnout za pomoci znalostí týkajících se specifik odlišných kultur dovednosti potřebné pro efektivní komunikaci s příslušníky těchto kultur. Transnárodní kompetence *(transnational competence)* je schopnost individuí, organizací, komunit a vlád efektivně se vypořádat s okolním prostředím, které se vlivem rozdílnosti jednotlivých národů rychle mění (srov. Průcha, 2010, s. 47).

Při komunikaci s lidmi z odlišného kulturního prostředí hrají bezesporu, stejně jako při komunikaci s lidmi ze stejného kulturního prostředí, významnou úlohu takové faktory, jako jsou osobnostní rysy člověka, jeho chování nebo situace, v níž komunikace probíhá, je však jisté, že nám znalosti o kultuře, z níž náš partner v dialogu pochází, usnadňují pochopit, co je nám sdělováno, popř. proč jsou nám určitá fakta sdělována právě konkrétním způsobem. *„Nelze zcela samozřejmě přehlížet odlišné kulturní standardy lidí přicházejících z cizích kultur, stejně jako není vhodné podléhat přesvědčení o jejich naprosté odlišnosti a výjimečnosti“* (Nový, Schroll-Machl, 2007, s. 13).

Pro příklady týkající se odlišného kulturního počínání nemusíme chodit daleko, rozdíly lze doložit např. odlišnými vzory chování Němců a Čechů, které je možné pozorovat při vzájemných kontaktech. Zatímco Češi mají při jednáních často sklon k improvizaci, pro Němce je nepředstavitelné, aby přišli částečně nebo zcela nepřipraveni. Dodržení přesného termínu, předem připravený harmonogram a komplexní podklady včetně věcnosti při jednání jsou pro Němce samozřejmostí, což u Čechů někdy chybí, a v některých situacích to může negativně ovlivnit výsledek

jednání. Němci totiž nemusí být například vždy ochotni domýšlet si souvislosti z kontextu nebo zapojovat svou empatii, jak tomu někdy bývá u Čechů. *„Právě u Němců v oblasti managementu nelze příliš počítat s jejich ochotou či dokonce snahou na základě empatie formovat své pracovní jednání“* (Nový, Schroll-Machl, 2007, s. 17).

3 Interkulturní komunikace a překlad

Jak již bylo zmíněno, přes snahy o zavedení jednotného světového jazyka stále existují a je možné se domnívat, že budou nadále existovat situace, v nichž se bude komunikovat v národních jazycích, tzn. v symbolech kultury každého národa, které budou sloužit jako komunikační nástroje ve specifické kulturní oblasti. Vzhledem k tomu, že stále ještě není naplněna myšlenka spočívající v tom, že každý občan EU by měl kromě svého mateřského jazyka ovládat alespoň dva další jazyky, z nichž jeden by měl být jazykem sousedního státu, je a jistě nadále bude pro vzájemné dorozumění zapotřebí překladů a tlumočení. V podstatě lze konstatovat, že překladatelský proces se stal nedílnou součástí interkulturní komunikace a je jednou z jejích základních forem.

Pro translaci v zásadě platí, že se jedná o komunikaci zprostředkovanou, kde mezi autorem sdělení ve výchozím jazyce a příjemcem tohoto sdělení v jazyce cílovém stojí prostředník – překladatel nebo tlumočník – zprostředkující obsah sdělovaného tak, aby byl přeložený, cílový text pro příjemce srozumitelný, tzn. vzhledem k jeho kulturnímu prostředí zcela pochopitelný. *„Překladový text bychom tedy měli posuzovat především z hlediska jeho fungování v cílové společenské komunikaci, protože rozhodující je komunikační ustrojení textu.“* (Hrdlička, 2004, s. 88)

Z komunikačního aspektu, kdy prioritním cílem překládání je srozumitelnost přeloženého textu pro jeho příjemce, vychází např. teorie H. J. Vermeera nebo Ch. Nord. Podle Nord je třeba mít na zřeteli, že překlad, tj. cílový text, se vytváří pro určitého recipienta, přičemž překladatel je současně recipientem výchozího a producentem cílového textu, tj. textu, který je určen pro konkrétního příjemce, který je součástí konkrétního cílového kulturního prostředí.

„Der Translator ist nicht Sender der Botschaft des AT, sondern ein Textproduzent-in-ZK, der sich die Intention des Senders oder Initiators zu eigen

macht und ein zielkulturelles Kommunikationsinstrument oder ein zielkulturelles Dokument einer ausgangskulturellen Kommunikation herstellt.“ (Nord, 1995, s. 13)

Vermeer zdůrazňuje, že překládaný text je třeba interpretovat s ohledem na cíl *(skopos)* sdělení, které je orientováno na recipienta jako příslušníka konkrétní kultury:

„Aufgabe (der Übersetzung) ist die Evozierung einer auftrags- bzw. skoposadäquaten scene. Ein Auftrag ist erfüllt, wenn das intendierte Ziel (die intendierte scene) möglichst genau erreicht wird“ (Vermeer, 1992, s. 80).

Je jasné, že s orientací na kulturní prostředí recipienta překladu souvisí výběr takových ekvivalentů v cílovém jazyce, které jsou pro příjemce textu srozumitelné, to znamená, že překladatel se neobejde bez znalosti kulturního prostředí jazyka, do kterého překládá.

Pragmaticky nastavené požadavky dnešního světa v nejrůznějších oblastech, např. v oblasti ekonomiky, vědy, kulturních kontaktů atd. s sebou přinesly zvýšený zájem o odborný překlad, který má též svá interkulturní specifika. Přes zdánlivou nezávislost odborných termínů na kulturním prostředí i odborný překlad vyžaduje znalosti interkulturních rozdílů, např. v důsledku odlišného společenského uspořádání, rozdílné náplně práce státních institucí, odlišné náplně termínů, např. v oblasti práva, odlišného systému vzdělávání apod.

Přes všechno nové, co naše doba přináší, se však stále opakují staré problémy, které od nejstarších dob provázejí kontakt mezi nositeli rozdílných kultur, včetně polemiky o tom, do jaké míry je převod do jazyka spjatého s jinou kulturou možno považovat za překlad, zda překlad je či není přesnou kopií originálu, včetně otázek významových změn, posunů a případných ztrát.

4 Exkurs do historie

Pohled do historie ukazuje, že odborná komunikace mezi nositeli různých kultur není zdaleka novým jevem. Odborné překlady jako forma interkulturní odborné komunikace existovaly již před naším letopočtem a komunikace mezi kulturami se potýkala s podobnými možnostmi a omezeními jako komunikace dnešní. V této souvislosti je vhodné použít citát J. Levého:

„A budiž mi znovu dovoleno připomenout, že systém sémantických funkcí v literárním díle má být pojímán jako celek. Historia magistra vitae platí v umění překladu z jednoho prostého důvodu: mnohé problémy diskutované dnes – nebo ve skutečnosti většina z nich – už se řešily v průběhu minulého vývoje překladatelských metod a estetik, a je to jen z neznalosti historických fakt, že se k nim obracíme zas a zas, jako by o tom předmětu nebylo dříve řečeno nic. Pravím-li „řešily", nemíním tím, že už byla objevena nejlepší metoda překládání specifických crues translatorum, nebo že vůbec někdy objevena bude; chci pouze říci, že z dílčích experimentů známe výsledky jednoduchých překladatelských procedur, a také to, které z nich jsou v důsledku toho nejvhodnější pro naše specifické úkoly. Hlavní praktický užitek historie je v tom, že by nás měla naučit pozorovat jednoduché technické problémy ve vzájemných vztazích a v jejich podřízenosti určitému estetickému systému." (Levý, 1971, s. 153–154)

Přestože je tento citát starý více než čtyři desítky let, nic se na jeho platnosti nezměnilo, stejně tak jako se problémy překladu táhnou celými jeho dějinami. Z tohoto důvodu si nyní dovolíme malý exkurz do historie.

Jak již bylo zmíněno, historie překladu a tlumočení sahá hluboko do minulosti. První odkazy na tlumočení se objevují již ve 3. a 4. tisíciletí př. n. l. V této době se však ještě nerozlišovalo mezi překladem a tlumočením. Překlad, popř. tlumočení původně označovaly činnost, která je spojena s určitými dovednostmi a která byla interpretována jako umění vyložit text. Překladatelé požívali všeobecné vážnosti a jejich povolání mělo od počátku vysokou prestiž. První doklady o tlumočení pocházejí z Mezopotámie a starého Egypta. První pokus o vymezení překladatelských metod nacházíme již u Cicera.

Z historie jednotlivých jazyků je patrné, že překlady ovlivnily slovní zásobu jazyků, do nichž se překládalo. V tomto kontextu uvedeme některé příklady z německé jazykové oblasti. Např. německý termín pro překlad – *Dolmetsch* – pochází etymologicky z asyrsko-babylonského *targumanu,* který se dále přes osmansko-turecké označení *terüman* nebo maďarské *tolmács* vyvinul ve středohornoněmecké *tolmetsch* a novohornoněmecké *dolmetsch.* Německý pojem *Übersetzen* se v němčině jako napodobenina latinského *traducere* objevuje poprvé v 17. století.

P. Öhl uvádí, že starohornoněmeckou literaturu tvoří z větší části překlady z latiny, což pro překladatele představovalo vyrovnání se nejen

s jiným jazykem, ale i s jinou kulturou (srov. Öhl, 2010, s. 13). Dá se říci, že německá literární kultura je výsledkem překladů, které německou jazykovou oblast ovlivnily trojím způsobem: ideově-politicky, kulturně-nábožensky a v neposlední řadě jazykově. Autoři překladů totiž stáli před problémem, jak přeložit do němčiny koncepty, které v jejich kultuře neexistovaly. Za tímto účelem museli tvořit inovativní výrazy a překlad byl tímto způsobem spojen s kulturním transferem. V této souvislosti zmiňuje Öhl anglického jazykového historika D. H. Greena a jeho výrok o lingvistické problematice kristianizace: *„Each language had to be ‚baptised' as much as its speakers."* (Öhl, 2010, s. 13)

Počátky vlivu překladu na vývoj německé slovní zásoby, velice často prostřednictvím slovních výpůjček, se nedatují až do období šíření křesťanství, máme doklady, že k přejímání slov docházelo již dříve. O tom svědčí např. původ německého slova *Kirche* (kostel, církev). Podle Greena nepochází toto slovo z řeckého slova *ekklesia*, které přejaly jiné západoevropské jazyky a používá ho sama řečtina, ale vlivem existence řecké obce v Trevíru a Kolíně ve 4. století bylo toto slovo přejato germánskými obchodníky a v 5. století franckými dobyvateli. Později se toto slovo prostřednictvím franckých misionářů rozšířilo po celé německé jazykové oblasti. Je zajímavé, že v řečtině se toto slovo používalo jen po určitou dobu ve 4. století (Öhl, 2010, s. 13).

První dochované písemné doklady v němčině jsou rovněž překlady z latiny, které vznikly v klášterech, převážně za specifickým účelem: při výuce sloužily k lepšímu porozumění latinským textům a tím klášterním chovancům umožnily naučit se lépe latinsky. Ve středověku již můžeme hovořit o diferenciaci překladu, která souvisí s diferenciací slovní zásoby a syntaxe. Ve 14. a 15. století máme dokladované rozlišení na prózu a odbornou literaturu. V německém překladu té doby již pozorujeme tendenci reprodukovat v překladu složité teologické a filozofické texty. V protikladu ke starohornoněmeckému doslovnému překladu vykazovaly překlady středohornoněmeckých textů snahu o komentář a zasazení cílového textu do středohornoněmeckého prostředí.

Velký krok vpřed v teorii překladu představovalo pojetí Martina Luthera, který své principy shrnul ve svém *Sendbrief vom Dolmetschen* z roku 1530. Svoji vlastní překladatelskou činnost prezentoval v překladu Nového a Starého zákona z řečtiny do němčiny, který je známý pod názvem *Lutherbibel*. Svou překladatelskou koncepci shrnul pod pojmem

Verdeutschen tzn. poněmčení cílového textu, v jeho případě bible, s cílem přiblížit své teologické názory prostým laikům. Lutherovu teorii překladu lze shrnout následovně: nejprve musí překladatel výchozí text dobře interpretovat a potom ho v cílovém jazyce srozumitelně formulovat, což jsou zásady, které platí dodnes. V souvislosti s překladem se Luther zabýval otázkami, které řeší rovněž překladatelské teorie naší doby: do jaké míry je třeba zachovat věrnost výchozímu textu a do jaké míry je tato věrnost s ohledem na jeho příjemce důležitější než srozumitelnost textu cílového, do jaké míry může překladatel text volně zpracovat, aby neporušil originalitu textu výchozího. Luther dokonce již připouští skutečnost, že subjektivní faktor hraje v překladatelském procesu důležitou roli.

Tento krátký exkurz do historie měl ukázat, jak se společenské změny, tzn. změny, ke kterým dochází vlivem jedné kultury na kulturu druhou, odrážejí v komunikaci a v jazyce jako jejím nástroji. Není pochyb o tom, že překlad hrál v tomto procesu rozhodující úlohu. Je třeba zdůraznit, že překlad – *translatio* – nebyl chápán jako pouhý převod informací z jednoho jazyka do druhého, ale pod tímto pojmem se skrývaly i další činnosti v politickém kontextu, tj. přenos nových skutečností s dopadem na organizaci státu, církve, vzdělávání a celkově reorganizaci činnosti vládnoucích dynastií. Z uvedeného je patrné, že interkulturní komunikace a překlad jako její nástroj v sobě zahrnovaly již v dávné minulosti odbornou rovinu a v dnešním smyslu slova měly globální dimenzi.

5 Zpět k současnosti

Nyní si dovolíme vrátit se znovu do současnosti a opět k J. Levému, který zdůrazňuje následující požadavky, které by překladatel měl mít na zřeteli:

„Analyzovat vztah mezi původním sdělením jako celkem a strukturou sdělení v jeho zprostředkované podobě, a tak vytvořit racionální základnu pro hodnocení; zkoumat činitele působící na třech stupních překladatelovy práce, tj. při dekódování, interpretování a novém kódování díla, a tak vytvořit teoretickou základnu pro školení překladatelů a pro rozeznání jejich specifických schopností.“ (Levý, 1971, s. 147)

Levý, stejně jako např. Vermeer nebo Nord, propaguje racionální analýzu, i když v komunikačním procesu nevylučuje ani další hlediska. Jestliže porovnáme jeho požadavky na překlad s požadavky Luthera, nenajdeme zásadní rozdíl. Určitou shodu s problémy překladu řešenými v minulosti můžeme u Levého nalézt ještě v jeho dalších dvou zjištěních, která našel v překladech (v této souvislosti hovoří o průměrných nebo dokonce špatných překladatelích):

„Někteří překladatelé si z nabízejících se ekvivalentů volí výrazy s širším spektrem významu, což vede k vyloučení specifického významu výrazu v jazyce výchozím. Při překladu objasňují logické souvislosti, tzn. v cílovém jazyce se objevují skutečnosti, které ve výchozím textu nebyly výslovně formulovány.“ (Levý, 1971, s. 148-149)

Porovnáme-li v tomto případě Levého s problémy překladatelů v minulosti, nacházíme další shody. V překladu žaltáře starohornoněmeckého překladatele Notkera III. Labea se k latinskému *spiritus vyskytují* následující ekvivalenty: *geist, sela, sin, muot, wint, atum, geistlicha natura* (srov. Öhl, 2010, s. 16). Množství ekvivalentů v cílovém textu k jednomu výrazu textu výchozího svědčí o tom, že tento překladatel se potýkal s podobným problémem jako překladatel, který volí z několika nabízejících se možností výraz s obecnějším významem. Vzhledem k tomu, že v případě žaltáře se jedná o odborný text, je srovnání s problémy současného odborného překladu nasnadě. Překladatelé odborných textů volí výrazy obecnějšího charakteru většinou v případě zavádění nové terminologie v cílovém jazyce pro jevy, které se v cílové kultuře začínají teprve nově objevovat. Stejně jako v případě starohornoněmeckých překladů se v podobných situacích tvoří většinou kalky.

V případě logických souvislostí nacházíme opět shodu s úvahami Luthera, týkajícími se možností překladatele, popř. míry možností překladatele odchýlit se v cílovém textu od originálu. Je jasné, že v odborném překladu se připouští jen velmi omezená kreativita překladatele, i když se nevylučuje možnost výkladu, popř. komentáře v případě překladu termínů, které sice shodně existují, v různých kulturách se však jejich obsahová náplň odlišuje, jak je tomu např. v právnických nebo ekonomických textech.

6 Závěr

Porovnáme-li několik uvedených příkladů, je jasné, že od nejstarších dob se překladatelé jako zprostředkovatelé interkulturní komunikace potýkali a potýkají s problémy, které jsou dány jejími možnostmi a hranicemi. Překlad ve smyslu *translatio* není omezen pouze na oblast jazyka, ale hrají v něm svoji roli rovněž společensko-kulturní činitele určité konkrétní doby. Dá se říci, že překlady v jednotlivých epochách nejen ovlivňovaly jazyk, ale přínosem nových informací ovlivňovaly v cílové kultuře i společenské změny. Důležitost zřetele na to, aby nové skutečnosti resp. informace byly pro příjemce překladu přijatelné a srozumitelné, je nezpochybnitelná, stejně jako je v každé zdařilé komunikaci nezpochybnitelný ohled na partnera. Jestliže Luther hovořil o *poněmčování* bible, měl tím na mysli současné *skopos* ve smyslu přinést příjemci sdělení v cílovém překladu podstatné, pro něho srozumitelné informace, neboť ohled na kontext a výběr adekvátních výrazových prostředků má vzhledem k poslání překladu neopomenutelnou roli.

V české kultuře jsou toho dokladem překlady do staroslověnštiny. V předmluvě k překladu evangelia od Konstantina Filozofa se v českém překladu dočteme:

„Řecký jazyk překládaný do jiného nemůže být totiž vždy převáděn stejně; a tak se to děje s každým jazykem, který se překládá. A mnohokrát (slovo, které se zdá v) jednom jazyce krásné, nebývá takové v druhém, a které je vznešené v jednom, není takové v jiném.“ (Krčmová, 2007, s. 311)

Na závěr se opět můžeme vrátit k Levému a jeho *Historia magistra vitae.* Není nic, co by tu ještě nebylo, a to platí i o překladu jako formě interkulturní komunikace včetně jeho možností a mezí. Je zřejmé, že překlad v sobě vždy obsahoval, obsahuje a bude obsahovat fenomény, které souvisí s jazykem jako jeho hlavním nástrojem, jehož vývoj ovlivňuje, ale rovněž fenomény, které jsou nástrojem změn v oblasti kultury cílového jazyka. Není pochyby o tom, že za vším zcela pragmaticky stojí požadavky doby jeho zadání, prostředí, v němž vznikl výchozí text, a kultury, do níž je cílový text zasazen. Interkulturní dialog zprostředkovaný překladem, nebo, chceme-li, překladatelem, je uzavřený kruh, ve kterém interkulturní souvislosti hrají podstatnou roli.

Literatura

Hrdlička, Milan (2004). Cizojazyčnost a jinakost ve sféře podnikání. In: Lepilová Květuše et al (eds.). *K cizojazyčné řečové komunikaci ve sféře podnikání*. Ostrava: Filozofická fakulta, s. 85–111.

Krčmová, Marie (2007). Stylistika. In: Pleskalová, Jana et al (eds.). *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, s. 296–335.

Levý, Jiří (1971). Bude teorie překladu užitečná překladatelům? In: Červenka, Miroslav (eds.). *Bude literární věda exaktní vědou?* Praha: Československý spisovatel, s. 147–157.

Nord, Christiane (1995). *Textanalyse und Übersetzen: Theoretische Grundlagen, Methode und didaktische Anwendung einer übersetzungsrelevanten Textanalyse*. Heidelberg: Julius Groos Verlag.

Nový, Ivan, Schroll-Machl, Sylvia (2007). *Interkulturní komunikace v řízení a podnikání: česko-německá.* Praha: Management Press.

Öhl, Peter (2010). ‚Translatio': Zusammenhänge von Geistesgeschichte, Schriftkultur und Sprachentwicklung in der Karolingerzeit. In: *Sprache & Sprachen* (40), s. 11–36.

Průcha, Jan (2010). *Interkulturní komunikace.* Praha: Grada.

Vermeer, Hans J. (1992). Eine kurze Skizze der scenes-&-frames-Semantik für Translatoren. In: Salevsky, Heidemarie. (Eds.) *Wissenschaftliche Grundlagen der Sprachmittlung: Berliner Beiträge zur Übersetzungswissenschaft*. Frankfurt am Main: Peter Lang. S. 75–83.

Resumé

Příspěvek se věnuje faktorům přispívajícím k úspěšné komunikaci v interkulturním prostředí. Autorka se pokouší nahlížet na interkulturní dialog ze dvou aspektů: jednak se zřetelem na jazyk jako na výsledek historického a kulturního vývoje, jednak se zřetelem na překladatelský proces, kde má překladatel pozici zprostředkovatele mezi komunikujícími partnery, kteří jsou uživateli rozdílných jazyků a pocházejí z rozdílného kulturního prostředí. Na jazyk je zde nazíráno jako na komunikační nástroj, který je třeba považovat za odraz příslušné kultury, jejímž je nositelem. V souvislosti s interkulturní komunikací jsou vymezeny pojmy interkulturní a transnárodní kompetence. Příspěvek se věnuje také překladu jako součásti komunikačního procesu a zároveň prostředku, jehož prostřednictvím je interkulturní komunikace umožněna. Se zřetelem k tomuto aspektu je v příspěvku uvedeno několik příkladů z historie, které na česko-německém pozadí dokládají, že překladatelé se již od prvopočátků této činnosti museli vyrovnávat s problémy interkulturního charakteru, neboť bez zvládnutí interkulturních kompetencí nebylo a ani v současnosti není možné dosáhnout toho, aby přeložený text odpovídal požadavkům jeho příjemců, kteří žijí v kultuře, která je jim vlastní.

Übersetzungen romanischer Literaturen im Kontext der tschechischen und deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts

Veronika Faktorová
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Die Gebrüder Schlegel initiierten am Anfang des 19. Jahrhunderts die Revision des Kanons der klassischen Literatur im deutschen Kulturraum. Der Beitrag befasst sich mit dem Charakter dieses Prozesses und insbesondere mit seiner Rezeption in der tschechischen Wiedergeburtsliteratur, die von den Übersetzungen älterer literarischer Werke aus dem romanischen Sprachraum ausgeht.

Schlüsselwörter: Kanon – Übersetzung – Rezeption – klassische Literatur

Abstract

At the beginning of the 19th century, the brothers Schlegel initiated the process of working out a canon of new classical literature. This new current transformed German literature. The study surveys the character of the process and its response in Czech revival literature on the basis of translations of medieval Italian, Spanish and Portuguese literary works.

Keywords: canon – translation – reader-response – classical literature

1 Die Übersetzung und ihre Funktion

Die Bedeutung der Übersetzungen aus dem deutschen Kulturraum für die Kultur während der tschechischen nationalen Wiedergeburt wurde bereits mehrmals betont und aus verschiedenen Perspektiven erläutert. Die Übersetzung ist jedoch nicht nur als Übernahme der prestigeträchtigen oder populären Werke aus einer Kultur in eine andere, sondern

auch als Modell eines Typus der Literarizität aufzufassen. Durch die Übersetzung werden in die fremde Kultur neue künstlerische Verfahren eingebracht. Sie etabliert die privilegierte, mit den aktuellen literarischen Diskursen verbundene Bildlichkeit. Durch die Übersetzung werden Innovationen der literarischen Ausdrucksweise übernommen usw. Die kulturelle Funktion der Übersetzung in der Epoche der tschechischen nationalen Wiedergeburt hat bereits Vladimír Macura beschrieben (1995, s. 61–78). Mit der Beziehung der Übersetzung im Hinblick auf die Herausbildung einer *Wiedergeburtsliterarizität* haben sich bisher mehrere Forscher befasst: Für alle sollen stellvertretend Felix Vodička (1994, insb. S. 49–122) mit dem Schwerpunkt Prosa und Dalibor Tureček (2001) mit dem Schwerpunkt Drama gennant werden. Einige Bereiche sind jedoch bisher unerforscht geblieben – wie die Übersetzungen aus romanischen Literaturen während der Zeit der tschechischen nationalen Wiedergeburt.

2 Tschechische Übersetzungen aus romanischen Literaturen

Die romanischen Literaturen gehörten nicht zu den meistübersetzten Werken während der Epoche der Wiedergeburt. Wenn aber Werke dieser Herkunft auftauchten, dann wurden meistens diejenigen der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Autoren ins Tschechische übersetzt.[1] Besonders Torquato Tasso und sein *Befreites Jerusalem* (in der Übersetzung von J. E. Purkyně und V. P. Žák) sowie Francesco Petrarca (ausgewählte Sonette aus seinem *Canzoniere* haben F. L. Čelakovský, F. J. Vacek Kamenický und V. P. Žák übersetzt) genossen eine dominante Stellung. Die Übersetzungen der Gedichte wurden um Auszüge aus dem Epos *Die Lusiaden* von Luís de Camões (übersetzt von J. P. Koubek, J. B. Pichl) ergänzt. Ein deutliches Interesse weckte die Prosa von Miguel de Cervantes. In den 30er Jahren wurden Kurzgeschichten bevorzugt: In der Übersetzung von J. B. Pichl erschienen *Cikánka* (*Das Zigeunermädchen*), *Štědrý milovník* (*Der edelmütige Liebhaber*),

1 Ich stütze mich auf die Monographie von L. Kusáková (2012, s. 357–358), *Historie literatury české* (*Die Geschichte der tschechischen Literatur*) (1845) von J. Jungmann und die zugängliche elektronische Datenbank zur tschechischen Literatur des 19. Jahrhunderts, vgl. hierzu: Institut für Tschechische Literatur der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik. Online verfügbar unter http://www.ucl.cas.cz, [zuletzt geprüft am 25.10.2014]

Anglická Španělka (*Die englische Spanierin*), *Cornelia*; *Leokadia* und in der Übersetzung von Josef Holmann *Galatea*. Im Fall des Romans *Don Quijote* blieb es bis zur Mitte des Jahrhunderts nur bei Versuchen. Um 1810 beschäftigte sich J. Jungmann (Levý, 1996, s. 77) mit der Übersetzung und 1840 publizierte J. B. Pichl ausgewählte Auszüge in der Zeitschrift *Květy* (*Blüten*). Erst in den 60er Jahren wurde eine Gesamtausgabe herausgegeben. Beinahe gleichzeitig erschien die vollendete Übersetzung *Don Quijote de la Mancha v*on J. B. Pichl in Zusammenarbeit mit K. Stefan sowie die Volksfassung *Bláznivý rytíř. Kratochvilné čtení pro lid (Der verrückte Ritter. Unterhaltsame Lektüre für das Volk).* Es wurde ebenfalls je ein Werk von G. Boccaccio (die Erzählung *Ghino di Tacco*, übersetzt von J. Budyšínský) und P. Calderón de la Barca (*Láska v nárožním domě. Veselohra ve dvou jednáních/ Liebe in einem Eckhaus. Ein Lustspiel in zwei Akten* übersetzt von J. K. Tyl) übersetzt. Die einzelnen Übersetzungen wurden sowohl als Bücher als auch in Zeitschriften gedruckt. In den damaligen Periodika (insb. *Krok/ Schritt* und *Časopis českého Musea/ Zeitschrift des tschechischen Museums*) war überwiegend Poesie vertreten. Die Buchausgaben legten den Schwerpunkt auf die Prosa. Beiden Formen war das Fragmentarische der Übersetzung gemeinsam – in der Regel wurde nur ein ausgewählter Teil des Werkes zugänglich gemacht (ein Sonett, eine Erzählung, ein paar Gedichte).

Die Quellen, die die Vertreter der Wiedergeburt für die Übersetzungen verwendeten, sind nur schwierig zu belegen. Wie es damals üblich war, ist es auch wahrscheinlich, dass die tschechischen Übersetzer nicht direkt die Originalwerke, sondern die deutschen Ausgaben übersetzten. Die Kenntnis der deutschen Veröffentlichungen wurde z. B. bei Jan Kollár registriert, in dessen Jenaer Tagebuch Exzerpte aus sechs Sonetten von Petrarca in der deutschen Übersetzung von K. Förster zu finden sind (Pelán, 2007, s. 366). Auch in der Korrespondenz von František Čelakovský oder Josef Vlastimil Kamarýt gibt es Hinweise auf die Lektüre der italienischen Poesie in deutscher Übersetzung (Jakubec, 1903, s. 283, 747). Eine leicht zugängliche Quelle der *neuen literarischen Muster* konnte in der Zeit der Wiedergeburt die Edition *Classische Cabinets--Bibliothek oder Sammlung auserlesener Werke der deutschen und Fremd-Literatur* des Wiener Verlags von Ch. F. Schade gewesen sein,[2] in deren Rahmen die kompletten deutschen Übersetzungen der Gedichte von Petrarca, Tassos *Befreites Jerusalem,* Camões *Die Lusiaden*, alle

2 Die Kontakte mit Wien in der Zeit der Wiedergeburt waren intensiv, s. die Studie von Dalibor Tureček (2006, s. 123–142)

Dramen von Calderón, Dantes *Göttliche Komödie* sowie Cervantes' *Don Quijote* im Laufe der 20er Jahre zugänglich gemacht wurden.

Die Anknüpfung der Übersetzungen romanischer Literaturen (aus der Zeit der Wiedergeburt) an den deutschen Raum ist jedoch viel tiefer und beruht nicht nur in einer mechanischen Nutzung der sprachlich zugänglichen Quellen. Die Wahl der Übersetzungen, konzentriert ausschließlich auf die ältere Literatur der romanischen Provenienz, weist auf die bewusste Rezeption eines Prozesses hin, der den deutschen literarischen Raum wesentlich formte.

3 Revision des Kanons im deutschen Kulturraum

Spätestens seit der Jahrhundertwende kam es hier nämlich zur Revision des Kanons der klassischen Literatur: Zu den Musterwerken wurden außer den antiken Werken auch spätere Werke gezählt.[3] Zu dieser grundsätzlichen und dauerhaften Veränderung trugen insbesondere die Gebrüder Schlegel bei (mehr dazu s. Polledri, 2009, s. 231–248). Die Theoretiker führten den Begriff der Weltliteratur ein. Unter dem Begriff verstanden sie die repräsentativen Werke der europäischen Kultur, die von allen Nationen geteilt wurden. Außer den antiken Autoren sowie Shakespeare, Goethe, Molière oder Milton fügten sie diesem prestigeträchtigen Kanon bisher unbeachtete Autoren des europäischen Mittelalters und der Renaissance, insbesondere der romanischen Provenienz, hinzu. Dante, Ariosto, Tasso, Petrarca und Camões wurden von den Gebrüdern Schlegel hervorgehoben – als bemerkenswerte Muster einer ganz anderen literarischen Tradition, wie sie die Kultur des klassischen Altertums geschaffen hat. Es waren Werke, die „*den klassischen Normen und Regeln nicht entsprachen*" (Wellek, 2005, s. 47).

Die Zuwendung zu den romanischen Literaturen des Mittelalters und der Renaissance war jedoch in der deutschen Kultur an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts besonders intensiv und dies hing nicht nur mit den Aktitivitäten der Gebrüder Schlegel zusammen. Das deutsche Publikum konnte sich mit der italienischen Poesie von Tasso bis Dante in der Anthologie *Versuche über den Charakter und die Werke der besten*

3 Die erste Tendenz der Erweiterung des Kreises der klassischen Autoren um die Vertreter der nationalen Literaturen wird bereits in den Poetiken der Renaissance (Markiewicz, 2007, s. 63) registriert. In der Romantik wird diese Tendenz jedoch dauerhafter und bedeutender.

italiänischen Dichter (1764) von M. J. N. Meinhard oder in der freien Übersetzung von *Storia della litteratura italiana,* verfasst von Girolamo Tiraboschi, übersetzt von Joseph Jagemann (*Geschichte der freien Künste und Wissenschaften in Italien*, 1777), bereits seit der Mitte des 18. Jahrhunderts bekannt machen. Beide Werke ergänzte am Anfang des 19. Jahrhunderts die monumentale Arbeit von Friedrich Ludwig Bouterweck *Geschichte der Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des dreizehnten Jahrhunderts* (1801–1819), in der bereits in den ersten zwei Bänden die italienische Literatur behandelt wird. Bouterweck war hier in vielem den Gebrüdern Schlegel voraus. Im Einklang mit ihren Vorstellungen bezeichnete er das italienische Schaffen, beginnend mit Dante und Petrarca, als eine neue Epoche in der Kunst, die ihren Ausgangspunkt im Christentum und in der ritterlichen Kultur fand. Das neue *Genie* der Kunst, v. a. in der Dichtung, repräsentierte nach Bouterweck v. a. die bis dahin unbekannte (*romantische*, *schwärmerische*) Auffassung der Liebe: „*Die neuere Poesie ist eine Tochter der romantischen Liebe […] diese Schwärmerei war den Griechen so unbekannt wie das christliche Credo*“ (Bouterweck, 1807, s. 26).[4] Gerade in dem neuen Thema unterscheidet sich die Poesie der italienischen Dichter von den Werken der klassischen Antike am radikalsten (Bouterweck, 1807, s. 29). Die Werke der italienischen Renaissance waren für Bouterweck zugleich „*ein Resultat des Nationalcharakters, der Nationalcultur und der allgemeinen Denksart des Volks, in dessen Sprache der Dichter sich mittheilt*“ (Bouterweck, 1807, s. 3).[5]

Es war jedoch erst August Wilhelm Schlegel, der die Bedeutung der Vertreter romanischer Literaturen auf die Ebene der Musterbeispiele der modernen Kunst verlegte.[6] Die *moderne Dichtung* repräsentierte

4 Das Attribut *romantisch* wurde im Werk auch in anderen Zusammenhängen verwendet, z. B. „*romantische Natur*“ (Bouterweck, 1807, s. 564), „*romantische[s] Spiel der Phantasie*“ (Bouterweck, 1807, s. 41), „*romantische Vorstellung von Tugend*“ (Bouterweck, 1807, s. 231), „*das romantische Epos*“ (Bouterweck, 1807, s. 34) u. a.

5 Das Interesse für die ältere italienische Poesie drückte sich auch auf dem Feld der schöngeistigen Literatur aus – die Schicksale der italienischen Autoren wurden von den zeitgenössischen deutschen Schriftstellern oft literarisch verarbeitet. Ein repräsentatives Beispiel ist Goethes *Torquato Tasso* (erschienen 1790, aufgeführt 1807 in Weimar).

6 Schlegel bezeichnete in seinen berühmten Berliner Vorlesungen Dante, Petrarca und Boccaccio als „*die drei Häupter und Stifter aller modernen Kunstpoesie*“ (Schlegel, 1884, s. 187). Außer diesen drei Lyrikern hob er auch die Autoren der Heldenepen Torquatto Tasso, Ludovico Ariosto und den portugiesischen Dichter Luíse de Camões hervor. Gegenüber den Dramatikern nahm er eine positive Haltung zu dem spanischen Dramatiker Pedro Calderón ein, dessen Bedeutung er mit Shakespeare verglich.

für Schlegel solche Werke, die den Ansprüchen der romantischen Ästhetik entsprachen, d. h. die erstens Empfindsamkeit, Fantastisches und Pittoreskes entfalteten, und die zweitens die Leser durch ihre Bildlichkeit fesselten und drittens vor allem in der Nationalsprache hervorgebracht wurden. Die Werte, die Schlegel den ausgewählten Werken zuschrieb, hatten insbesondere einen motivierenden Sinn. Sie richteten sich an die Angehörigen der eigenen Nation, deren Ziel ein literarisches Schaffen werden sollte, das in der Muttersprache produziert werden sowie die gleiche künstlerische Qualität wie die literarischen Werke des romanischen Sprachraums aufweisen sollte. Gerade aus diesem Grund gab Schlegel den Übersetzungen der italienischen Werke ins Deutsche Raum. Für ihn war die deutsche Sprache eine Sprache, mit der die reiche Bildlichkeit der romanischen Vorlagen sowie ihre komplizierte Versform ausgedrückt werden kann (mehr dazu s. Strobel, 2010, s. 159–184).[7] Wie kompliziert die Reim- und Strophenformen der italienischen, aber auch spanischen und portugiesischen Poesie, die in der deutschen dichterischen Praxis realisiert wurden, sein konnten, demonstrierte Schlegel in der Anthologie *Blumensträuße italienischer, spanischer und portugiesischer Poesie* (1804) (zusammen mit J. G. Griess). Schlegels Anliegen war offensichtlich nicht nur die Annäherung der deutschen Leser an die ältere romanische Lyrik. Die Anthologie wurde eher als ein praktisches und modernes Lehrbuch mit Verfahren der Reim- und Versbildung konzipiert, das Muster für das zeitgenössische künstlerische Schaffen vermittelte. Die ausgewählten Autoren wurden also nicht durch ihre Hauptwerke repräsentiert, sondern eher durch unterschiedliche dichterische Formen. Der meist vertretene Autor der Anthologie war Francesco Petrarca. Aus seinem *Canzioniere,* das in Deutschland bis dahin nur unvollständig bekannt war,[8] wählte Schlegel insgesamt fünfundvierzig Gedichte, außer den Sonetten auch die Form Ballata, eine Kanzone, eine Sestine und ein Madrigal. Dante war mit Ballaten und Sonetten vertreten, Torquato Tasso mit Madrigalen, Sonetten und dem Prolog aus dem Theaterstück *Aminta* zusammen mit dem im Blankvers verfassten Chorgesang der Hirten über das goldene Zeitalter. Ariosto war mit dem ersten Gesang aus *Der rasende Roland* vertreten. Seine Strophenform Stanze verband ihn mit dem sechsten Gesang aus *Lusiade* von Camões und mit Cervantes'

7 Die Übersetzungsverfahren der deutschen Frühromantik beschrieb E. Polledri (2009, s. 231–248).

8 Zur Rezeption von F. Petrarca in der deutschen Literatur ausführlich die Studie von H. Rüdiger (1976, s. 9–31).

Roman *Persilus und Sigismunda.* Die Übersetzung von Boccaccios *Ameta* war das Muster für die Terzine. Den reimlosen achtsilbigen Vers vertrat das Drama *Pastor Fido* des weniger bekannten italienischen Dichters Guarini. Eine ähnlich komplizierte Form (den zehnsilbigen Vers / Zehnsilber) vertrat der spanische Dramatiker Montemayor usw.

Mit der Anthologie bestätigte Schlegel das romantische *Bild* romanischer Literaturen (Polledri, 2009, s. 235). Die ältere romanische Poesie ist zum prestigeträchtigen Muster geworden, das den Romantikern wichtige ästhetische Werte lieferte. In dieser Auffassung stellte die Lyrik die Epik in den Schatten. Das Sonett wurde als die lyrischste und subjektivste dichterische Form angesehen. Die Hauptcharakteristik der Poesie sollte der *Wohlklang* sein, der sich sowohl im Inhalt als auch in der Form ausdrückte (Schlegel legte Wert auf einen bildlichen dichterischen Ausdruck sowie auf eine Gedichtform mit Rhythmus und Vers). Die Texte für die Anthologie wurden zugleich bewusst so ausgewählt, dass den deutschen Lesern die von der Romantik privilegierten literarischen Repräsentationen vorgelegt wurden. Damit entsprachen sie dem romantischen Geschmack. Zu den oft vorkommenden Motiven gehörte z. B. die Darstellung des empfindsamen, quälenden Zustandes eines Subjekts – so fing Tassos Einleitungssonett mit den Versen an: „*O Schönheit, harmlos mörderisch erschaffen! / Zeit ist es nun, daß Liebe deinem Herzen / In eignen Wunden zeige unsre Schmerzen*“ (Schlegel, 1804, s. 118). Schlegels programmatische Bemühung um die Einordnung der italienischen und anderen romanischen Werke in neue ästhetische Zusammenhänge bestätigte sich besonders in dem hinzugefügten Kommentar der einzelnen Werke. Schlegel zog die religiösen, philosophischen (z. B. im Sinne der mittelalterlichen Scholastik) und politischen Kontexte der Gedichte nicht in Betracht. Er konzentrierte sich in den Interpretationen ausschließlich auf das Thema der Liebe und Erotik, das im Sinne der Romantik bearbeitet wurde: Die Gedichte sollten die leidenschaftliche, jedoch unerfüllte Sehnsucht des Subjekts nach der idealen Frau zum Ausdruck bringen (auch aus diesem Grund schätzte Schlegel Petrarca am meisten). In der Interpretation der Gedichte war er auch auf der Suche nach anspruchsvolleren Verfahren, die der romantischen Ästhetik entsprachen. Aus der Bewertung von Boccaccios Balladen aus *Dekameron:* „*sie sind ohne Zweifel sämtlich allegorisch, und es bleibt manches darin räthselhaft*“ (Schlegel, 1804, s. 234) geht das grundlegende Konzept der Schlegelschen progressiven Poesie hervor, das auf dem

Ideal des Fragments gegründet wurde. Seine wesentlichen Züge – das *Nicht-zu-Ende-Gesagte*, die Unklarheit oder die Unverständlichkeit, die in Boccaccios Texten hervorgehoben wurden – wurden von der deutschen Frühromantik als die höchsten Werte des künstlerischen Schaffens angesehen (Pikulik, 2000, s. 87–88). Schlegel fügte zum Schluss der Anthologie zwei Widmungsgedichte *Zueignung an die Dichter* und *An Calderón* hinzu, in denen er die vergessenen Genies als Muster des zeitgenössischen (romantischen) Schaffens bezeichnete, das in der Nationalsprache produziert wurde.

4 Die Kanonveränderung im tschechischen Kontext

Im Hinblick auf die intensiven kulturellen und literarischen Kontakte zwischen dem tschechischen und deutschen Raum kann – meines Erachtens – dem Interesse an den Übersetzungen aus der romanischen Literatur in der Zeit der Wiedergeburt nicht bloß eine Rolle der *Versetzung* der fremdsprachigen Werke in die tschechische Sprache zugeschrieben werden. Im Gegenteil: Es handelt sich um einen Ausdruck der *demonstrativen* Reaktion auf den Prozess der Kanonveränderung, der von der deutschen Frühromantik angeregt wurde. Auf die Reflexion der Dynamisierung des bisherigen Kanons verweisen deutlich Jungmanns oder Hněvkovskýs Versuche hinsichtlich der Abgrenzung der Werke und Autoren, die die Erwartung der perfekten („*klassischen*") Muster erfüllten. Außer den Beispielen aus der antiken Literatur und auch der Weimarer Klassik (Goethe, Schiller) beinhalten beide Auflistungen auch die von den Gebrüdern Schlegel vorgeschlagenen Autoren (Tasso, Ariosto, Petrarca, Shakespeare usw.) (vgl. Jungmann, 1948, s. 104; Hněvkovský, 1820, s. 14). Außerdem gehörten die Gebrüder Schlegel und andere Initiatoren des Prozesses der romantischen Kanonrevision zu den zeitgenössischen Autoritäten, die die Vertreter der tschechischen Wiedergeburt in ihren Fachtexten für gewöhnlich zitierten. Die Hinweise mussten nicht unbedingt der Lektüre der Primärquellen entnommen werden. Die Texte der tschechischen Autoren belegen eher, wie selbstverständlich die Konzepte, insbesondere der Gebrüder Schlegel, in der damaligen Kultur waren. Beispielsweise stützte sich Kollár in seiner Sonettdeutung auf Bouterweck, Schlegel, Jean Paul und Herder. Des Weiteren machte er auf die unpassende Übersetzung von Petrarcas Vers ins Deutsche aufmerksam, die in diversen deutschen literaturwissenschaftlichen

Nachschlagewerken, die die Schlegelsche These als die zeitgenössische literarische Norm bestätigten, überliefert wurde (Kollár, 1832, s. 6).[9] Inwieweit sich die Wirkung der Gebrüder Schlegel und ihrer Nachfolger im allgemeinen Bewusstsein eingenistet hatte, zeigt auch der spätere Artikel von P. J. Hořínský (Hausmann) in der Zeitschrift *Časopis českého Musea*, in dem die Geschichte der „*spanischen, insb. der dramatischen Literatur*" vorgestellt wurde. Hořínský unterließ hier nicht, auf „*Bertuch, A. W. Schlegel (den Älteren), Herder, Griess u. a.*" hinzuweisen. Fast wie ein überliefertes Klischee klingt seine Bezeichnung des Höhepunkts der Wirkung dieser Theoretiker (am Anfang des 19. Jahrhunderts in Berlin) als der „*Epoche der spanischen Sprache*", denn „*alle sprachen und schrieben nur Spanisch*" (Hořínský, 1849, s. 21).[10] Die Thesen der Vorlesungen Schlegels über ältere romanische Literaturen (jedoch ohne Angabe der ursprünglichen Quelle) waren ebenfalls oft ein Bestandteil der Argumentation in Vorworten und Kommentaren zu dichterischen Werke. Jan Erazim Vocel beispielsweise profitierte von ihnen in der Einleitung zu seinem *Labyrint slávy* (*Labyrinth des Ruhmes*) (1846). Er unterschied hier nach dem Muster Schlegels zwischen der klassischen alten (antiken) und der neuen Literatur (die mit den Attributen national, romantisch, wohlklingend, empfindsam usw. versehen wurde). Als ihre Repräsentanten bezeichnete er die Dichter der romanischen Provenienz (Vocel, 1846, s. VII).

Ähnliche Belege der Rezeption dieses Prozesses sind auch in der Belletristik zu finden, konkret in der Form der Gedichte, die den neuen literarischen Mustern zugeschrieben wurden. Die Verherrlichung von Tasso, Camões, Petrarca und anderen Autoren des romanischen Mittelalters ist bei M. Z. Polák zu belegen (die Gedichte *Cesta do Itálie/ Reise nach Italien*, der unvollendete Gedichtzyklus *Milek/ Milek*), auch bei Š. Hněvkovský (das Gedicht *Přírody romantika/ Die Romantik der Natur*), später bei F. Sušil (die Sammlung *Nápisy/ Dedikationen*) oder bei J. P. Koubek (*Vykladač znaků panských/ Ausleger der herrschaftlichen Züge*) u. a. Aus den Versen von Šebestián Hněvkovský: „*Ihr göttlichen Wahrsager* [gemeint sind Tasso, Ariosto, Petrarca]: *[…] bereits eure Erscheinung ist in der gebildeten Natur Romantik*" (Hněvkovský, 1844, s. 8) geht hervor, dass das Schaffen der älteren italienischen Dichter als essenziell romantisch

9 Es handelte sich um den Vers „*Deren Augen Heiden machen blühen*". Kritisiert wurde die Häufung der identischen Wortendungen, die zur Dissonanz führen (z. B. Nüsslein, 1819, s. 179).

10 Diese und alle nächsten Zitation wurde von Martina Trombiková übersetzt.

verstanden wurde und dass ihm in Übereinstimmung mit der deutschen Praxis die Position des idealen künstlerischen Musters zugeschrieben wurde. Von der wichtigen Rolle dieser Gedichte in der damaligen Literatur zeugt die Eingliederung einiger Titel in Jungmanns *Slovesnost.*[11] Die angeführten (Meta-)Texte belegen jedoch nur eine gewisse Kenntnis des verfolgten Prozesses. Inwiefern er verarbeitet, durchgesetzt bzw. modifiziert wurde, zeigt sich erst auf der intertextuellen Ebene. Eine beweiskräftige Erscheinung stellen hier v. a. die konventionalisierten Verfahren dar, die die deutsche (literarische) Praxis kopierten, welche an den gegebenen Prozess gebunden war.

Für die Vertreter der Wiedergeburt wurde die besonders von Schlegel betonte Fähigkeit der Nationalsprache akzeptabel, deren Aufgabe darin bestehen sollte, die größtmögliche Menge an Vers- und Strophenformen gleichwertig übersetzen zu können. Nach Kollár bestimmte dieses schöpferische Potenzial den spezifischen Wert der tschechischen Sprache bzw. der slawischen Sprachen:

„Die slawische, insb. die tschechische Sprache ist eine glückliche Sprache, weil sie sich in allen poetischen Formen, in den alten sowie den neuen, in klassischen sowie romantischen, frei bewegen kann: Hexameter sowie Alexandriner, Pentameter sowie Stanzen, sapphische Verse sowie Sonette, der Rhythmus, das Versmaß sowie der Reim gelingen in ihr bestens. Die slawische Sprache übertrifft viele europäische Sprachen mit ihrem Reichtum sowie der Reimmannigfaltigkeit; […] Seien wir froh, dass unsere Sprache mild, weich und elastisch wie Gold ist, sie lässt sich in jedes Gefäß hineingießen, womit sie Herrin und Königin aller dichterischen Formen, aller Zeiten, Länder und Nationen ist.“ (Kollár, 1832, s. 6)

Das Potenzial der tschechischen Sprache, die den Vers- und Strophenschemata jeder literarischen Tradition gefügig ist, belegte v. a. Josef Jungmann in *Slovesnost* (die Schrift umfasst alle typischen Formen der italienischen Poesie, und zwar auch mit Auszügen auf Italienisch, mit analogen Versuchen auf Tschechisch; vgl. Jungmann, 1845, s. 110–113). Die Vertreter der Wiedergeburt waren gut vertraut damit, dass die geschätzte Vers- und Strophenmannigfaltigkeit ihre idealen Muster hatte, die durch die Schlegelsche Ästhetik festlegte wurde. Aus dem Zitat von Pavel Josef Šafařík – *„der tschechische Sänger kann sowohl nach Bedürfnis als auch nach Belieben in seinem Nachtigallreim Petrarca, in*

11 Konkret waren es die epigrammatischen lyrischen Gedichte von Polák mit den Titeln *Na Ariosta* (*An Ariostos*) und *Na Petrarku* (*An Petrarca*) (Jungmann, 1845, s. 790).

seinem donnernden Hexameter Vergil mutig hinterherschweben“ (Šafařík, 1836, s. 21) – lässt sich schließen, dass die Akzeptanz der anderen literarischen Muster nicht nur natürlich war, sondern auch verlangt wurde.

Obwohl der gerade zitierte Šafařík zusammen mit Palacký am Ende des ersten Jahrzehnts des 19. Jahrhunderts mit der Forderung einer vorbehaltlosen Einführung des Versmaßes in die tschechische Poesie auftrat, womit er sich de facto gegen die romantische Ästhetik auflehnte, setzte sich in der Übersetzungspraxis eher die Forderung durch, bei den „*klassischen*“ Werken dem Original, d. h. auch der Form, treu zu bleiben (Levý, 1996, s. 128). Dieses Prinzip zeigte sich auch in den Übersetzungen der Texte, die den Mittelpunkt des damaligen Kanons bildeten. Fast demonstrativ verpflichtete sich dazu beispielsweise J. B. Pichl im Vorwort zur Übersetzung von Camões *Die Lusiaden*:

„*Im ganzen Gedicht wurden mehrere wohlklingende weibliche Reime verwendet, und nur selten, wie in den Versen 132, 133 u. a., wechselt sich ein männlicher und ein weiblicher Reim ab, womit auch in unserer Übersetzung nur sparsam umgegangen wurde*“ (Pichl, 1836, s. 6).

Die Versuche, die die Versschemata der übersetzten Texte verletzten, wurden kritisch betrachtet. Ein bekanntes Beispiel dafür ist der Streit um die Übersetzung von Tassos *Befreites Jerusalem.* Während sich J. E. Purkyně an der Stanze im Original hielt, wofür er u. a. von Palacký[12] geschätzt wurde, war sein Zeitgenosse V. P. Žák der Meinung, dass das Reimpotenzial der tschechischen Sprache in dieser Hinsicht begrenzt sei, weshalb er die Stanzen mit Hexametern ersetzte. Žáks Zugang wurde besonders deshalb abgelehnt, weil er die von den Vertretern der Wiedergeburt angenommene und verbreitete Vorstellung grundsätzlich bestritt, dass die tschechische Sprache dafür geeignet sei, egal wie anspruchsvolle Vers- und Strophenschemata auszudrücken.

Wie konsequent diese Vorstellung bekräftigt wurde, belegen die Versuche, eigene Werke zu schaffen, die nicht nur inhaltlich sondern auch formal mit den festgelegten literarischen Mustern übereinstimmten. In Anlehnung an Tasso und ihm ähnlichen Autoren wurden z. B. im Fall des

12 Palacký schrieb im Brief an J. E. Purkyně: „Ihr ausgezeichnetes Jerusalem muss sich nicht vor der Konfrontation mit Žáks Übersetzung fürchten. Für mich ist Tasso in einem Hexameter-Gewand sowie in gemischten Formen jetzt schon hässlich“.(Purkyně, 1925, s. 5)

Heldenepos Stanzen bzw. ihre italienische Variante der epischen Oktave (ottava rima), bevorzugt. Als dominantes Strophenschema sind sie in Hněvkovskýs *Děvín*, Koubeks *Básníkova cesta do pekel* (*Die Fahrt des Dichters in die Hölle*) oder bei Vojtěch Nejedlý zu finden (vgl. Červenka, 2006, s. 95). Nejedlý sollte sogar mit dem Epos *Otokar* (1835) ein Werk schaffen, das „*in seiner Komposition, Tektonik und Technik*" (Pražák, 1948, s. 150) den Epen von Tasso und Ariosto folgte. Der Autor selbst bekannte sich im Vorwort des Textes zur Inspiration aus dem Werk der älteren italienischen Dichter:

„Ich versuchte auch andere, reimlose Verse zu schreiben. Letztendlich, mit dem Wunsch, das Gedicht mit dem Geist des vergangenen sowie des gegenwärtigen Zeitalters zu versehen, wählte ich die Versform, die bereits Ariosto, Tasso, Marino verwendeten, ab und zu ein bisschen – zugunsten der Mannigfaltigkeit – modifiziert.." (Nejedlý, 1835, s. 4])

Nejedlý schrieb offenbar der gewählten Form Kennzeichencharakter zu. Nicht nur, dass das Werk eine Ähnlichkeit mit den gewählten Mustern erreichte, sondern es löste dadurch auch die zeitliche und künstlerische Distanz zwischen der Poesie der italienischen Dichter und dem eigenen zeitgenössischen Schaffen auf. Verwunderlich scheint jedoch Nejedlýs Aussage, dass die nach Tassos und Ariostos Muster gebildeten Stanzen seinem Text auch „*den Geist des zeigenössischen Zeitalters*" einprägen können – Nejedlý, als einer der Beiträger in Puchmajers Almanachen, gewöhnlich als Gegner der Jungmannschen romantischen Poesie bezeichnet (vgl. Otruba, 2000, s. 462), tritt hier paradoxerweise als Anhänger der deutschen Frühromantik auf. Er nimmt die prestigeträchtige Stellung an, die die Gebrüder Schlegel der älteren romanischen Poesie im zeitgenössischen Kanon zuerkannten, und zugleich verwandelt er sie – in Übereinstimmung mit ihnen – in ein Muster der modernen Poesie.

In der Literatur aus der Zeit der Wiedergeburt kennt man auch viel radikalere Auseinandersetzungen mit Konzepten, die sich mit dem Druck der deutschen Frühromantik auf die Kanonveränderung konstituierten. In Bezug auf die Versverfahren, die durch die Aktualisierung älterer Formen in Gang gesetzt wurden, ist der Fall von Jan Kollár bekannt. Durch seine Leistung wurde das Sonett im tschechischen Milieu heimisch – als *znělka*, die tschechische Variante des Sonetts von Petrarca. Kollár hatte als Student in Jena die Möglichkeit, die romantischen

Deutungen der älteren Literatur der romanischen Provenienz und ihre neue prestigeträchtige Stellung kennenzulernen (Pelán, 2007, s. 364). Kollárs Zugang zu den aktuellen literarischen Tendenzen war jedoch durchaus innovativ. Bereits in seiner ersten Sammlung *Básně* (*Gedichte*) (1821) veränderte Kollár radikal das Versschema der von der Romantik privilegierten literarischen Form: Statt der ursprünglichen und von Schlegel empfohlenen fünfhebigen Jambe verwendete er das trochäische Metrum.[13] Im Anschluss an die Studie von Miroslav Červenka (2006) ist anzunehmen, dass Kollárs Preferenz des Trochäus auf die Empfehlung von Dobrovský zurückgeht, der in Hinsicht auf den festen Akzent auf der ersten Silbe in der tschechischen Sprache nur betonte Metren für geeignet hielt. Gleichzeitig wirkte hier aber auch eine Abneigung gegen die gedankenlose Übernahme der deutschen Muster, die mit der bisherigen Praxis der Verwendung des jambischen Metrums in der tschechischen Literatur verbunden war. Nach Červenka formte sich die Jambe im damaligen *rhythmischen Bewusstsein* vor allem als eine „*Versform, die der Literarizität und Exklusivität völlig entfernt war*" (Červenka, 2006, s. 229).[14] Kollárs Verfahren lässt sich einerseits als eine notwendige Anpassung an die heimische sprachliche und literarische Situation verstehen. Andererseits ist es nicht möglich, sie als einen Versuch um die autonome künstlerische Innovation der bestehenden Konventionen zu bewerten. Diese Sicht unterstützt auch die Modifizierung, die die thematische Ebene von Kollárs Sonetten betraf. Während Kollár noch in *Básně* (*Gedichte*) (1821) dem auf die Liebe ausgerichteten Genre treu blieb, bekam Kollárs *znělka* (Sonett) seit der ersten Ausgabe von *Slávy dcera* (*Tochter der Slawa*) (1824) einen stark patriotischen Charakter (vgl. Macura, 1990, s. 278–282). Kollár schuf hier de facto ein neues literarisches Modell, dessen Wirkungskraft nicht nur in das Schaffen seiner Nachfolger reichte (vgl. *znělky* [Sonette] von Čelakovský, Jablonský, J. S. Kačer, in denen oft die trostlose Situation des Vaterlands zum Objekt des qualvollen Gefühls wird). Kollár unterdrückte so den subjektiven Charakter der Gedichte, weil er das emotionale Trauma – das Hauptthema des romantischen Sonetts – objektivierte.

Kollárs Verfahren wirkte nicht nur auf das eigene Schaffen. Seine Parallelen sind auch in Übersetzungen zu finden. Erst nach Kollárs

13 Josef Jungmann ließ in *Slovesnost* im Fall des Sonetts die Verwendung beider Versverfahren zu (Jungmann, 1845, s. 110).

14 Die vierhebige Jambe erschien v. a. in den Übersetzungen didaktisch-religiöser Texte, aber auch im populär prosaischen Kontext (Jungmann, 1845, s. 110).

Einführung des Sonetts – d. h. von *znělka* – in die tschechische Literatur erschienen in der Produktion in der Zeit der Wiedergeburt die ersten Übersetzungen von Petrarcas Gedichten von F. L. Čelakovský und F. J. Vacek Kamenický. Während Čelakovskýs Übersetzungen zuerst nur Manuskripte blieben und erst später ein Bestandteil des Gesamtwerkes *Spisů básnických knihy šestery* aus dem Jahr 1847 und zwar des sechsten Buches mit dem Titel *Anthologie* wurden, druckte Vacek Petrarcas Texte in der Zeitschrift *Časopis českého Musea* (1838). Im Vergleich zu Čelakovský ist Vaceks Übersetzungsarbeit viel umfangreicher und konzeptioneller. Čelakovský übersetzte nur fünf Gedichte, während Vaceks Auswahl dreißig Texte umfasst. Zugleich beginnt Vacek die Sammlung, wie es üblich war, mit einem Gedicht, das als Prolog zum *Canzoniere* aufgefasst wurde; dann hält er die Gliederung der Sammlung ein: Er setzt mit vier Gedichten aus dem ersten Abschnitt *Život paní Laury* (*Das Leben der Frau Laura*) fort, dem Gedichte aus dem zweiten Abschnitt *Smrt paní Laury* (*Der Tod der Frau Laura*) folgen. Čelakovský beginnt mit einem weniger bekannten Sonett *Stiamo, Amor, a veder la gloria nostra*[15] und wählt dann abwechselnd Sonette aus beiden Abschnitten aus. Vaceks Auswahl steht den deutschen frühromantischen Interpretationen näher, denn es kommt zur Steigerung der emotionalen Bewegtheit, die aus dem Verlust der geliebten Frau resultiert. Anders Čelakovskýs Sammlung, sie mildert das subjektive Erlebnis. Das Liebesgefühl bleibt zwar tragisch, in einigen Gedichten der Sammlung wird jedoch der Tod der Geliebten als ein Bestandteil des notwendigen, wenn auch unbarmherzigen Lebenslaufs angesehen. Čelakovský *objektiviert* das private Trauma in einen „*Eingriff des unbarmherzigen Schicksals*". Durch das Gedicht *Se lamentar angelli* stellt er sogar die Notwendigkeit der emotionalen Qual in Frage: „*Ó, proč tvá darmo krásná léta hynou? / dí ona. Čemu slzí potokové/ z unylých očí neustále plynou?*" (Čelakovský, 1847, s. 380) // „*Oh, warum vergehen deine schönen Jahre? / sagt sie. Warum Tränenbäche / aus den toten Augen rinnen?*"

5 Übersetzung als literarisches Modell

Nicht nur das eigene Schaffen, sondern auch die Übersetzungen, hinsichtlich des Spektrums der Literatur also *sekundäre* Texte, bestätigen

15 In den meisten Editionen handelt es sich um das Sonett Nr. 159, und zwar auch in der kompletten italienischen Ausgabe aus dem Jahr 1839 mit der Einleitung von G. Leopardi (*Le rime di Francesco Petrarca*, erschienen in Florenz im Verlag David Passigli).

die Wirkungskraft des spezifischen ästhetischen Modells in der Literatur der Zeit der Wiedergeburt, dessen Kern die Nutzung des *gemeinen Guts* der Romantik war, das jedoch von dem beunruhigenden subjektiv-romantischen Potenzial befreit wurde (vgl. Tureček, 2012,s. 123–126). Zu diesem *gemeinen Gut*, das vorwiegend aus dem deutschen Kulturraum übernommen wurde, gehörten auch die Ideenkonzepte und literarischen Konventionen, die durch die frühromantische Revision des Kanons der klassischen Literatur initiiert wurden. Dieser Prozess wurde im Kontext der Wiedergeburt aktiv rezipiert, jedoch zugleich auch wesentlich modifiziert.[16]

Literatur

Červenka, Miroslav (2006). *Kapitoly o českém verši.* Praha: Karolinum.

Jakubec, Jan (1903). František Ladislav Čelakovský. Jeho život a význam básnický; Vrchol básnické činnosti F. L. Čelakovského a jeho družiny přátelské. In: Hanuš, Josef et al. *Literatura česká devatenáctého století.* Díl 2, Od Poláka k Langrovi. Praha: J. Laichter, s. 420–520 a 656–756.

Kusáková, Lenka (2012). *Literární kultura a českojazyčný periodický tisk (1830–1850).* Praha: Academia.

Levý, Jiří (1996). *České teorie překladu (1). Vývoj překladatelských teorií a metod v české literatuře.* Praha: Ivo Železný.

Macura, Vladimír (1990). Slávy dcera. In: Miroslav Červenka, Vladimír Macura, Jaroslav Med a Zdeněk Pešat. *Slovník básnických knih. Díla české poezie od obrození do roku 1945.* Praha: Československý spisovatel, s. 278–282.

Macura, Vladimír (1995). *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ.* Praha – Jinočany: H&H.

Markiewicz, Henryk (2007). O literárních kánonech. In: *Aluze* 3, s. 63–73.

Nüsslein, Franz Anton (1819). *Lehrbuch der Kunstwissenschaft: zum Gebrauche bei Vorlesungen.* Landshut: Krüll.

Otruba, Mojmír (2000).Vojtěch Nejedlý. In: *Lexikon české literatury. Osobnosti, díla, instituce.* 3. díl, svazek I. M–O. Praha: Academia, s. 461–463.

16 Die Studie ist im Rahmen des Projekts GAČR P 406/12/0347 „*Diskurzivita literatury 19. století v česko - slovenském kontextu*“ entstanden.

Pelán, Jiří (2007). *Kapitoly z francouzské a italské literatury.* Praha: Karolinum.

Pikulik, Lothar (2000). *Frühromantik: Epoche – Werke – Wirkung.* München: C. H. Beck.

Polledri, Elena (2009). Literarischer Kanon und Übersetzung der Goethe Zeit. In: Sana,

Simonetta (Hrsg.). *Der Kanon in der deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft: Akten des IV. Kongresses der Italienischen Germanistenvereinigung.* Bern: Peter Lang, s. 231–248.

Rüdiger, Horst (1976). Petrarca in der deutschen Literatur. In: Rüdiger, Horst a Willi Hirdt. *Studien über Petrarca, Boccaccio und Ariost in der deutschen Literatur.* Heidelberg: C. Winter, s. 9–31.

Pražák, Albert (1948). *České obrození.* Praha: E. Beaufort.

Strobel, Jochen (2010). Blumensträuße für die Deutschen. August Wilhelm Schelgels produktive Rezeption der romanischen Poesie als Übersetzer und Literaturhistoriker. In: Mix, York Gothart a Jochen Strobel (Hrsg.). *Der Europäer August Wilhelm Schlegel: Romantischer Kulturtransfer – Romantische Wissenswelten*, Berlin: Walter de Gruyter, s. 159–184.

Šafařík, Pavel Josef (1836). Ohledy metrického veršování illyrských Slovenův. In: *Krok* 3, s. 21–43.

Tureček, Dalibor (2012). *České literární romantično. Synopticko-pulzační model kulturního jevu.* Brno: Host.

Tureček, Dalibor (2006). Časopis „Deutsches Museum" Friedricha Schlegela a česká obrozenská literatura. In: Tureček, Dalibora a Zuzana Urválková (eds.). *Mezi texty a metodami. Národní a univerzální v české literatuře 19. století.* Olomouc: Perpilum, s. 123–142.

Tureček, Dalibor (2001). *Rozporuplná sounáležitost. Německojazyčné kontexty obrozenského dramatu.* Praha: Divadelní ústav.

Vodička, Felix (1994). *Počátky krásné prózy novočeské: Příspěvek k literárním dějinám doby Jungmannovy.* Praha – Jinočany: H & H.

Wellek, René (2005). *Koncepty literární vědy.* Praha–Jinočany: H&H.

Primärliteratur

Bouterweck, Friedrich (1807). *Geschichte der neuern Poesie und Beredsamkeit seit dem Ende des dreizehnten Jahrhunderts. [paralelní titul Geschichte der Künste und Wissenschaften. Seit der Wiederherstellung derselben bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts]. Geschichte der italienischen Poesie und Beredsamkeit.* Erster Band, Dritte Abtheilung. Göttingen: J. F. Röwer.

Čelakovský, František Ladislav (1847). *Františka Ladislava Čelakovského Spisů básnických knihy šestery.* Praha: České Museum.

Hněvkovský, Šebestián (1820). *Zlomky o Českém básnictví, zvláště pak o Prozodii.* Praha: František Jeřábek.

Hořínský [Hausmann], P. J. (1849). Jazyk španělský a literatura jeho [titul v obsahu]/ O literatuře španělské, zvláště dramatické [titul v čísle]. In: *Časopis českého Museum* 23, č. 4, s. 20–43.

Jungmann, Josef (1845). *Slovesnost, aneb, Náuka o výmluvnosti prosaické, básnické i řečnické. Se sbírkou příkladů nevázané i vázané řeči.* Praha: České Museum.

Jungmann, Josef (1948). O klasičnosti literatury a důležitosti její. In: Vodička, Felix (ed). *Boj o obrození národa. Výbor z díla Josefa Jungmanna.* Praha: Kosek, s. 102–113.

Kollár, Jan (1832). *Výklad čili přímětky a vysvětlivky ku Slávy Dceře.* Pešť: Trattner a Károly.

Pichl, Josef Bohuslav (1836). [komentář k překladu Camoesových Lusovců]. In: Časopis českého Museum 10, č. 1, s. 6.

Purkyně, Jan Evangelista – Jedlička, Jaroslav (ed.) (1925). *Jana Ev. Purkyně Korespondence II.* Praha: Spolek českých lékařů.

Nejedlý, Vojtěch (1835). *Otokar.* Díl 1. Praha: V. Špinka.

Sušil, František (1870). *Smíšené básně. Nové básně Františka Sušila.* Díl 2. Brno: Matice Moravská.

Schlegel, August Wilhelm (1804). *Blumensträusse italiänischer, spanischer und portugiesischer Poesie.* Berlin: In der Realschulbuchhandlung.

Schlegel, August Wilhelm (1884). *Vorlesungen über schöne Literatur und Kunst.* Heilbronn: Gebr. Henninger.

Vocel, Jan Erazim (1846). *Labyrint slávy.* Praha: J. B. Calve.

Internetquellen

Institut für Tschechische Literatur der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik. Online verfügbar unter http://www.ucl.cas.cz, [zuletzt geprüft am 25.10.2014].

Resumé

S počátkem 19. století byla v německém kulturním prostoru iniciována překladatelským úsilím bratrů Schlegelových revize kánonu klasické literatury. Studie se zabývá povahou tohoto procesu a především jeho recepcí v české obrozenské literatuře, jejímž východiskem jsou překlady ze starších románských literatur.

Komparace československých a německých reklamních komunikátů šedesátých až osmdesátých let 20. století

Petra Kleinová
Südböhmische Universität in Budweis

Abstract

Der Bereich der Werbeäußerungen (Werbediskurse) bietet Möglichkeiten an, wie man die Übereinstimmungen und die Unterschiede zwischen verschiedenen Sprachgebieten erforschen kann. In diesem Fall bezieht sich die Analyse auf das Sprachgebiet der ehemaligen Tschechoslowakei und der Bundesrepublik Deutschland (Untersuchungszeitraum: 60er bis 80er Jahre des 20. Jahrhunderts). Die Komparation beinhaltet auch nonverbale Teile der Werbung – konkret wird das Bild und die Grafik analysiert. Das Bild und die Grafik sind die beweiskräftigsten Bereiche der Insertion. Im bildhaften Teil der Werbeäußerungen (Werbediskurse) werden Anzeigetechniken und Anzeigemotive betrachtet. Für das deutsche Sprachgebiet war eine ausgefeiltere Technik beim Bildeinsatz charakteristisch. Die indirekte Darstellung mittels Analogien und Metaphern wurde hier öfter angewendet. Diese Abbildungsweise stellt höhere Ansprüche an den Bezieher. Die tschechoslowakische Insertion anderseits legte das Gewicht auf die Arbeit mit dem Text (verschiedene Schriftarten). Ein charakteristisches Element der tschechoslowakischen Insertion wurde hauptsächlich die Interpunktion. Die deutsche Insertion enthielt im Gegensatz zur tschechoslowakischen Insertion gewöhnlich Slogans (auch fremdsprachige). Dieser Beitrag bemüht sich, die Möglichkeiten zu erweitern, wie man an die Erforschung von Ländern herantreten kann, die zu einem ähnlichen Kulturkreis gehören, obwohl die Kultur dieser Länder sich beträchtlich unterscheidet.

Schlüsselwörter: Werbung, Bild, Frau, Grafik, 60er bis 80er Jahre des 20. Jahrhunderts

Abstract

The range of promotional statements (advertising discourses) offers one of the ways in which the similarities and the differences between different language areas can be analyzed (in this case the language area of the former Czechoslovakia and western Germany during the 1960s though the 1980s). The comparison is implemented in nonverbal components of advertising. The image and the graphic are especially analyzed. The picture and graphics are the strongest evidence in the field of insertion. Display techniques and motives are examined in the pictorial part of the advertising statements (advertising discourses). In the German region sophisticated technology was applied to image characteristic. More often an indirect view was applied using analogy and metaphor. This mapping scheme is more demanding of the recipients. The Czechoslovak advertising on the other hand put the emphasis on working with the text (different fonts). A characteristic element of Czechoslovak insertion was mainly punctuation. In contrast to the Czechoslovak advertising the German insertion usually contained slogans (in foreign languages). The aim of the paper is to enlarge the possibilities of how to approach the study of countries that belong to a similar cultural background although the culture of these countries differs considerably.

Keywords: advertisement, picture, woman, graphics, during the 1960s though the 1980s

1 Úvod

Na počátku zkoumání československých a německých reklamních komunikátů, hledání jejich shod a rozdílů, je nutno připomenout historické události, tj. proč bylo jako časové kritérium vybráno právě období šedesátých až osmdesátých let 20. století. Tento časový úsek byl zvolen z hlediska historických událostí v Československu, neboť období druhé poloviny šedesátých let znamenalo jisté uvolnění ve všech oblastech společnosti. To poté vyvrcholilo událostmi v roce 1968, v němž se do československé společnosti vracely prvky demokracie. Veškeré snahy však byly záhy zastaveny a vystřídala je doba označovaná jako normalizace.

„Zejména pro osmdesátá léta je příznačné, že lidé museli na veřejnosti oficiálně souhlasit s režimem. V soukromém životě je však již komunisté tolik nehlídali a lidem byly zachovány názory společenské a náboženské." (Kleinová, 2013, s. 49)

Německé dějiny druhé poloviny 20. století lze považovat za „komplikovanější". Po roce 1949 došlo ke vzniku Spolkové republiky Německo (západní Německo) a Německé demokratické republiky (východní Německo). Tyto dvě části jedné země se v průběhu času vyvíjely zcela odlišně. V Spolkové republice Německo se prosazovaly zásady demokratického (západního) světa. NDR se naopak řídilo nařízeními ze Sovětského svazu.

I tato skutečnost se projevuje v samotných reklamních komunikátech, neboť jak lze na průzkumu československé inzerce v průběhu 20. století dokázat, je možno reklamy chápat jako prameny pro poznání historie společnosti. Současně je také důležitá znalost historie society pro dekódování funkce reklamy v ní samé. (Persvazivnost reklamních komunikátů je platná po dobu trvání nabízeného zboží.) Reklamní sdělení nezpřístupňuje pouze informace zjevné (prodej, koupě, nabídka), ale také skryté hodnoty společenství.

Po roce 1989 se začaly psát zcela nové dějiny jak v Československu, tak i v Německé republice, neboť tento rok modifikoval celé společenské uspořádání obou zemí. Německá republika byla opět sjednocena a československý trh přestal být jednostranně orientovaný, tj. otevření hranic a trhu západním směrem přinášelo zcela nové a nepoznané možnosti nejen pro společnost, ale také pro reklamu.

2 Inzerce/reklamní komunikát

V úvodu je nutno obsahově vymezit pojmy *inzerce* a *inzerát/reklamní komunikát.*

Inzerce v sobě zahrnuje jak inzerát, tak jakékoliv zveřejňování placených oznámení v periodiku, reklamní článek či časopis.

V předkládaném příspěvku se pozornost soustředí na inzeráty, neboť ty jsou typickými představiteli tiskových propagačních prostředků. Za inzerci v tisku lze považovat prakticky všechna placená oznámení se zřetelným propagačním záměrem (Horňák, 2010, s. 92).

Propagační prostředky v tisku (inzerát či reklamní článek) ovlivňují recipienty nejen verbálně, ale také pomocí jiných kódů (obraz, písmo, barva). I v současné době lze očekávat, že především periodický tisk je nejčetnějším nositelem reklamy a příznačné formy tohoto média, inzerce (Horňák, 2010, s. 91).

Materiálovou bázi příspěvku tvoří tištěné reklamní komunikáty publikované v československých a německých tiskovinách, tzn. že se soustředíme pouze na tištěné reklamy v periodikách (stranou zůstávají venkovní reklamy, letáky, neperiodický tisk – ročenky atd.).

Aby byly výsledky srovnávání československých a německých reklamních komunikátů co nejprůkaznější, staly se předmětem komparace především inzeráty na analogické zboží, tj. na výrobky a služby patřící do téže oblasti společnosti. Nalézt reklamní komunikáty vztahující se k identickým značkám výrobků a firem, jež by byly zároveň publikovány jak v československém, tak německém tisku, není snadné. Je to idea splnitelná velmi obtížně, neboť se podařilo objevit pouze několik (ojedinělých) reklam na výrobky od firmy *Nivea* a *Dermacol*.

3 Neverbální složka reklamních komunikátů

U reklamy lze provádět evaluaci jednak po stránce verbální, jednak neverbální. V rámci naší komparace byla sledována především složka neverbální, neboť ta sama se skládá z několika elementů: reklamních motivů, obrazu, barvy, grafiky a interakce obrazu s textem. Při analýze neverbální stránky reklamních komunikátů se přihlíželo také k titulkům, jež jsou sledovány v oblasti grafiky; té byla společně s obrazem věnována největší pozornost.

Při stanovení motivů komparovaných reklam je vždy důležité se soustředit na motiv nejfrekventovanější. Je jím motiv *ženy*. Žena je již od samého počátku vzniku reklamy v centru její pozornosti. Proto bude zajímavé sledovat, jak ženu prezentovaly jednotlivé československé a německé reklamní komunikáty.

Mezi neverbální prostředky patří také barva, která byla využívána v reklamních komunikátech obou zemí se stejnou četností. Lze tedy nalézt v časopisech jak reklamy barevné (ty především), tak i černobílé. Při

komparaci německé a československé inzerce je nutno si uvědomit, že na celkovou vizualizaci reklamních komunikátů má vliv i materiál jednotlivých tiskovin.

3.1 Obraz

Zaměříme-li se na piktoriální část reklamních komunikátů, na to, jak byla formována v inzerci ve zkoumané době, lze konstatovat, že v obou sledovaných jazykových oblastech byla tvořena především fotografií, a nikoli kresbou. Užívání fotografie má své opodstatnění, neboť její uplatnění s sebou přináší větší důvěryhodnost a autentičnost reklamního komunikátu. Tím, že je obraz v reklamě zastoupen fotografií, a to fotografií barevnou, dochází k většímu persvazivnímu působení, než je tomu u reklamy tvořené černobílou kresbou.

3.1.1 Volné obrazové asociace

Společné pro reklamní komunikáty obou jazykových kódů je užívání stejných technik zobrazení přímým a nepřímým obrazem. U nepřímého obrazu se uplatňují především obrazové metafory, analogie a volné obrazové asociace. Pro volné obrazové asociace je charakteristické, že mohou využívat téměř jakýkoliv obraz. Tato technika je běžně užívána zejména u reklam na kosmetické přípravky. Obraz jako celek vytváří v mysli recipienta nejrůznější asociace. Ty však vždy souvisí s recipientovými životními zkušenostmi, vlastnostmi a představami.

3.1.2 Obrazové analogie

U obrazových analogií jde o analogii (paralelu) mezi produktem (službou) a předmětem komparace. V případě reklamního komunikátu na kosmetické přípravky značky *Dermacol* je produkt srovnáván s perlami, jež jsou kolem něho rozloženy. Tato analogie má v recipientovi vzbuzovat pocit, že daný přípravek bude ozdobou každé ženy, jež jej bude užívat.

(Praktická žena, 1983)

3.1.3 Obrazová metafora

O obrazové metafoře lze hovořit např. v případě reklamy na *Wiener optic*, v níž je metafora užita pro vyjádření společných vlastností (lehkost, vzdušnost, harmonie). Obrazové metafory fungují stejně jako metafory jazykové na principu přenášení významu mezi denotátem a jeho obrazem (označením). Užívání obrazových metafor je však záležitostí nikoli automatickou, nýbrž předpokládá sémantickou jasnost metaforické exprese. Je nutno si uvědomit, že volné obrazové asociace jsou nástrojem emocionálního působení, kdežto obrazové analogie a metafory slouží především k ztvárnění věcných informací (Jaklová, 2007, s. 228).

(Fotofalter, 1961)

Na základě analýzy německých a československých reklamních komunikátů je patrné, že užívání obrazových metafor a analogií bylo typičtější pro německou inzerci. Naopak československé inzeráty běžně pracovaly s technikou přímého zobrazení nebo volných obrazových asociací, tj. československá inzerce se snažila působit na recipientovy city, kdežto německé tištěné reklamy kladly důraz na racionalitu svého sdělení.

3.2 Obraz ženy

Při porovnání dvou československých reklamních komunikátů lze jasně doložit, že pokud je součástí jeho obrazové složky postava, je takto stylizovaná reklama pro recipienta přitažlivější a působí nápaditěji než reklamní komunikát, jehož součástí je pouhý obraz (fotografie) obalu nabízeného produktu.

(Praktická žena, 1983)

(Eva, 1976)

Při pohledu na ženu jako na objekt reklamy lze nalézt několik shodných, ale také rozdílných prvků mezi inzercí československou a německou. Jak v československých, tak také v německých reklamních komunikátech byl obraz ženy využíván nejen v reklamních sděleních určených ženám. Obraz ženy v reklamách často sloužil jako stimul, který má upoutat příjemcovu pozornost, vzbudit v něm zájem o nabízený produkt či službu. Již v té době se uplatňovaly při tvorbě reklam mnohé poznatky z věd o člověku (psychologie, sociologie atd.). Tudíž bylo tvůrcům

reklam zřejmé, že je nutné působit na recipienta nejen prostřednictvím logických argumentů, ale také útočením na jeho city a smysly. A čím více smyslů bylo „zasaženo“, tím byl reklamní komunikát úspěšnější.

Zejména německé inzeráty, jejich piktoriální části, prezentovaly ženy v kombinaci s výrobky a službami z oblastí, jež byly spojovány spíše s muži; šlo například o reklamní komunikáty na automobily. Samozřejmě i v českých tiskovinách se běžně objevovaly reklamní komunikáty, jejichž obraz zahrnoval ženu a vůz, ale při porovnání těchto dvou typů národních reklam je daleko efektnější reklama z německého časopisu. Je to způsobeno tím, že německé reklamy vytvářejí značný kontrast mezi prostředím, v němž se žena obvykle nachází, a zobrazením ženy v „nestandardní“ situaci. Naopak žena v reklamě československé je vždy součástí běžného prostředí. Proto je možno definovat německé reklamy tohoto typu za dynamické (obsahující energii, náboj), kdežto československé, vzbuzující dojem klidu a odpočinku, jsou povahy spíše statické.

(Vlasta, 1974)

(Auto-Zeitung, 1989)

Obraz ženy tedy často vévodí reklamním komunikátům (československým i německým) bez zřetele k nabízenému produktu. Vizualizace ženského těla v německých reklamních komunikátech na výrobky strojírenských a jiných oblastí těžkého průmyslu, v nichž se objevuje obraz polonahé ženy vinoucí se k ocelovým konstrukcím, se užívá k upoutání pozornosti. Tím je realizován první předpoklad každé reklamy. Cílem reklamy totiž není vytvořit nějaké nové představy či anulovat stávající systém hodnot konkrétního společenství, ale imitovat stereotypy, kam lze snadno řadit i zažité představy o ženách.

Celkem je možno nalézt pět možných přístupů k zobrazení ženy v reklamě. Jde o ženu pokušitelku (vamp), pannu, matku, profesionálku či „služebnici" svého pána (Srpová, 2007, s. 142).

Při analýzách zkoumaných reklamních komunikátů lze určit, který z těchto typů byl dominantní v německé a který v československé inzerci. Německé inzeráty často využívaly obraz *ženy vamp*. Takto stylizovaná žena vytváří iluzi přímého očního kontaktu s adresátem. Běžně je taková

žena pouze v lehkém či žádném oblečení a má rozpuštěné vlasy. Slouží jako stimul pozornosti slibující radostné či vzrušující chvíle. Objevuje se především v reklamách na kosmetiku, alkoholické nápoje a v reklamních komunikátech propagujících technické či jiné „mužské" prostředky. Naopak v československých reklamních komunikátech se objevuje *žena panna*. Žena zasněná, která se v reklamě nenabízí ani oblečením ani svým pohledem (žena spokojená sama se sebou).

Ženy v postavení matky či expertky se vyskytovaly v reklamních komunikátech obou zemí stejně minimálně. Ztvárňovaná žena je v inscenovaném reklamním komunikátu v pozici adresáta a *„pouze zprostředkovává sdělení adresátovi skutečnému, na něhož je komunikát zacílen, a to tím, že má jeho předpokládané nebo prefabrikované rysy"* (Hirschová, 2011, s. 101).

V druhé polovině 20. století (zejména od sedmdesátých let) se lze setkat s tzv. imageovými reklamami, jež využívaly obraz k navození pozitivních emocí u recipienta. Obrazem je vytvořena atmosféra, text je zde omezen na název produktu, popřípadě slogan. V československém prostředí se tento typ reklam uplatňoval výhradně v inzerci na kosmetické přípravky, v německých reklamách se aplikoval při propagaci zboží různého zaměření.

3.3 Grafika

Při hodnocení reklamy z hlediska práce s textem (součást grafiky) lze sledovat propracovanější úpravy textových částí u československé inzerce. Stejně jako reklamní komunikáty německé i československé reklamy segmentovaly svůj text barevně. V československých reklamách bylo poměrně běžné užívání písma, jež vizuálně působí jako písmo psané rukou, ačkoli již nebylo tak frekventované jako v období předchozím. V německých reklamách se tento způsob užívání písma objevuje jen sporadicky.

Součástí grafického rozboru reklamních komunikátů je taktéž analýza užitých interpunkčních znamének v titulcích či sloganech. V německých reklamách je aplikování všech interpunkčních znamének důslednější, avšak jejich repertoár je méně četný. Například nalézt titulek, v němž by byl užit otazník, je téměř nemožné. Nejfrekventovanějším interpunkčním znaménkem v německých inzerátech se stává tečka. Ta

však přestala být důsledně uplatňována v československých reklamních komunikátech od počátku padesátých let 20. století.

Užitím interpunkčního znaménka získává sdělení (titulek či slogan) na intenzitě svého tvrzení a vytváří větší persvazivnost daného komunikátu. To je v československé inzerci mnohdy umocňováno aplikováním několika interpunkčních znamének zároveň. V německých reklamních komunikátech se tato skutečnost nevyskytuje. Proto působí z hlediska aplikace textu německá inzerce jako méně emočně vyladěná. (Toto tvrzení se týká formální, nikoli obsahové/sémantické stránky textu.)

4 Verbální složka reklamních komunikátů

Při zběžném pohledu na jazykovou stránku titulků a sloganů je možno konstatovat, že inzerce obou jazykových oblastí se snažila vnímatele oslovit prostřednictvím mnohých řečnických prostředků.

Jde především o prostředky emfatické, které se vyznačují spontánností a citovým zaujetím jednak na straně mluvčího (řečníka), jednak na straně příjemce (posluchače). K těm nejběžnějším patří užívání apoziopeze jak v československých, tak německých komunikátech. Řečnická otázka, typická pro inzerci československou, má silný kontaktový charakter a vytváří představu nutné reakce ze strany adresáta. Emfatické prostředky jsou typickými představiteli agitačních a persvazivních textů. K upoutání pozornosti využívala inzerce také různé slovní hříčky a rým. Aplikování prozódie bylo typičtější pro československé reklamní komunikáty. Čím se však vyznačují německé reklamní komunikáty ve srovnání s československými, je skutečnost, že pro německou inzerci jsou už v té době příznačné slogany:

- *Immer Herr der Lage* (Vždy pánem situace)
- *Machen Sie mal, was Sie wollen* (Dělejte, co chcete)
- *Geschmack für Leute mit Laune* (Chuť pro lidi s náladou)
- *Der Geschmack von Freiheit und Abenteuer* (Chuť svobody a dobrodružství)

Pro československé prostředí nebylo užívání sloganů typickým jevem. Lze doložit pouze několik inzerátů, které obsahují slovní vyjádření blížící se sloganům, například:

- *Značka okřídleného šípu do celého světa*
- *Lahůdka pro opravdového znalce*

Součástí československé inzerce se staly slogany až počátkem devadesátých let 20. století.

U německých reklamních komunikátů lze zaznamenat také aplikaci jiného jazykového kódu. Pro německou inzerci je totiž běžné, že při propagaci zahraničního zboží (anglického, amerického, francouzského) nedochází k překladu původních cizojazyčných sloganů.

Tento trend se objevuje v československých reklamách až od počátku devadesátých let 20. století v souvislosti s přílivem zahraničního zboží ze Západu. Je ovšem nutné poznamenat, že jde o jev příznačný především pro inzerci propagující tabákové a alkoholické zboží.

5 Závěr

Na základě analýzy německých a československých reklamních komunikátů je patrné, že německé komunikáty využívaly propracovanějších technik při práci s obrazem. Častěji aplikovaly nepřímé zobrazování za pomoci analogií a metafor. Tento způsob vizualizace klade větší nároky na recipienty, kteří jsou nuceni při dekódování informace v reklamě zapojit své zkušenosti a znalosti vnějšího světa.

Naopak československá inzerce věnovala velkou pozornost, na rozdíl od německé, práci s textem. Nejen, že se v rámci jednoho reklamního komunikátu uplatňovalo několik fontů písma, ale lze zaznamenat také snahy o nestandardní grafické uspořádání textu. Z toho lze usuzovat, že německé reklamy obsahové informace sdělovaly často prostřednictvím neverbálních prvků, naopak československé využívaly kombinace své verbální a neverbální části.

Při výběru motivů není mezi inzercí těchto dvou jazykových kódů rozdílu. Snad s výjimkou reklam, jež jsou zaměřeny na propagaci konkrétního zboží. Tím jsou myšleny reklamní komunikáty na cigarety a alkohol, které byly v německých tiskovinách zcela běžné a velmi časné. Doložit

československé reklamy na tabákové výrobky nelze. Naopak se v osmdesátých letech 20. století objevovaly reklamní akce proti kouření. Stejně tak inzerce na alkohol (především na české pivo) byla v československém prostředí minimální.

Literatura

Horňák, Pavel (2010). *Reklama: teoreticko-historické aspekty reklamy a marketingovej komunikácie*. Zlín: VeRBuM.

Jaklová, Alena (2007). Neverbální prvky persvaze v žurnalistice a reklamě. In: Srpová, Hana et al. *Od informace k reklamě.* Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta.

Kleinová, Petra (2013). *Neverbální složky reklamního diskurzu z hlediska diachronního.* České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Pedagogická fakulta. Diplomová práce.

Srpová, Hana (2007). *Od informace k reklamě*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta.

Prameny

Auto-Zeitung, 1989, č. 1–18.

Eva 7, 1976, č. 1–6.

Foto Falter: Monatsblätter für Freunde der Fotografie, 1961, č. 1–12.

Praktická žena, 1983, č. 1–12.

Vlasta 28, 1974, č. 1–52.

Internetové zdroje

Kleinová, Petra (2014). Vyjadřování emocionality v československé inzerci před rokem 1989. In: *Lingvistika Praha 2014.* Dostupné z : http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/sbornik, [cit. 30. 10. 2014].

Resumé

Cílem příspěvku je stanovit shody a rozdílnosti u inzerátů publikovaných v tisku v 60.–80. letech 20. století v československých a německých časopisech. Předkládaný text nastiňuje způsob, jak lze za pomoci komparace zkoumat německé a československé reklamy. Jde tedy spíše o snahu nalézt styčné body reklamních komunikátů dvou zemí stejného kulturního prostoru a přesto kulturou odlišné. Z tohoto důvodu se materiálem ke zkoumání stala především německá inzerce publikovaná v Spolkové republice Německo, neboť v této části německého prostředí platila jiná „pravidla" než v Československu. Komparace je prováděna v neverbální části reklamy, konkrétně je analýze podroben obraz a grafika. Jde o nejprůkaznější oblasti inzerce. V piktoriální části reklamních komunikátů jsou sledovány techniky a motivy zobrazení. V grafické části se pozornost soustředí na práci s textem a interpunkčními znaménky.

Autorenverzeichnis

Ing. **Dagmar Bednářová,** CSc.
Katedra řízení
Ekonomická fakulta JU
Studentská 13
CZ – 370 05 České Budějovice

PhDr. PaedDr. **Jiří Dvořák,** Ph.D.
Historický ústav
Filozofická Fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Mgr. **Veronika Faktorová,** Ph.D.
Ústav bohemistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Anja Edith Ference, M.A., Ph.D.
Ústav česko-německých areálových studií a germanistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Mag. phil. **Susanne Christof**
Katedra germanistiky
Pedagogická fakulta JU
Jeronýmova 10
CZ – 371 15 České Budějovice

prof. PhDr. **Alena Jaklová,** CSc.
Ústav česko-německých areálových studií a germanistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

doc. PhDr. **Marie Janečková**, CSc.
Ústav bohemistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

prof. PhDr. **Bohumil Jiroušek**, Dr.
Ústav kulturálních studií
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Martin Junge, B.A.
Institut für Slawistik
Philosophische Fakultät
Ernst-Moritz-Arndt Universität Greifswald
Domstraße 9/10
D – 174 89 Greifswald

doc. PaedDr. **Bohumila Junková**, CSc.
Ústav bohemistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Mgr. **Petra Kleinová**
Ústav bohemistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Mgr. **Iva Košatková**
Michelská 76/965
CZ – 141 00 Praha 4

PhDr. **Martin Kubata**
SOFO Group a.s.
Samaritská 16
CZ – 301 00 Plzeň

PhDr. **Miroslava Kubatová Pitrová**, Ph.D.
Ústav česko-německých areálových studií a germanistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Mgr. **Michala Kutláková**
Ústav bohemistiky
Filozofická Fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Mgr. **Markéta Maturová**, Ph.D.
Ústav bohemistiky
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Ing. **Jaroslava Pražáková,** Ph.D.
Katedra účetnictví a financí
Ekonomická fakulta JU
Studentská 13
CZ – 370 05 České Budějovice

Mgr. **Vlastimila Ptáčníková**, Ph.D.
Oddělení jazyků
Zdravotně sociální fakulta
Emy Destinové 46
CZ – 370 05 České Budějovice

Univ. Prof. em. Dr. **Michel Reffet**
Faculté des Lettres
Université de Bourgogne
2 Boulevard Gabriel
F – 210 00 Dijon

Univ. Prof. Dr. **Helmut Renöckl**
a) Technisch-Naturwissenschaftliche Fakultät
Johannes Kepler Universität Linz
Altenberger Str. 69
A – 4040 Linz

b) Katedra řízení
Ekonomická fakulta JU
Studentská 13
CZ – 370 05 České Budějovice

PhDr. **Miroslav Šepták,** Ph.D.
Nationalarchiv
Archivní 4/2257
CZ – 149 00 Prag 4- Chodovec

PhDr. et PaedDr. **Marek Šmíd**, Ph.D.
Historický ústav
Filozofická fakulta JU
Branišovská 31a
CZ – 370 05 České Budějovice

Alena Jaklová
Anja Edith Ference (Hrsg.)

Deutsch ohne Grenzen
Gesellschaftswissenschaften

Herausgegeben vom
Germanistenverband der Tschechischen Republik
der Pädagogischen Fakultät der Südböhmischen Universität Budweis
und der Philosophischen Fakultät der Südböhmischen Universität Budweis

1. Auflage, Brno 2015
Textbearbeitung: Alena Jaklová, Anja Edith Ference
Umschlaggestaltung: Tomáš Rucki
Seitenzahl: 390
Druck: Tribun EU, s. r. o., Brno

ISBN 978-80-263-0931-4